T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

KLASİK ARAP EDEBİYATI'NDA HİKEMİ VE MİZAHİ BOYUTUYLA "ÖLÜM" FENOMENİ

(DOKTORA TEZİ)

MENSURE SÖNMEZ

BURSA – 2025

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

KLASİK ARAP EDEBİYATI'NDA HİKEMİ VE MİZAHİ BOYUTUYLA "ÖLÜM" FENOMENİ

(DOKTORA TEZİ)

Mensure SÖNMEZ

Danışman:

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

BURSA – 2025

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda **711723025** numaralı **Mensure SÖNMEZ**'in hazırladığı "**Klasik Arap Edebiyatı'nda Hikemi ve Mizahi Boyutuyla "Ölüm" Fenomeni**" başlıklı Doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, 14/02/2025 günü …… - …….. saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın …….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. ŞENER ŞAHİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. HÜSEYİN GÜNDAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi ALİ İHSAN AKÇAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Emin UZ
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEZEK
Yalova Üniversitesi

14/02/2025

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 28/01/2025

Tez Başlığı: Klasik Arap Edebiyatı'nda Hikemi ve Mizahi Boyutuyla "Ölüm" Fenomeni

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 259 sayfalık kısmına ilişkin, 28/01/2025 tarihinde şahsım tarafından "Turnitin" adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç

2- Alıntılar dâhil

3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

28/01/2025

Adı Soyadı: Mensure SÖNMEZ

Öğrenci No: 711723025

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagatı

Statüsü: Doktora

Danışman

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

28/01/2025

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Klasik Arap Edebiyatı’nda Hikemi ve Mizahi Boyutuyla “Ölüm” Fenomeni” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

14/02/2025

Adı Soyadı: Mensure SÖNMEZ

Öğrenci No: 711723025

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagatı

Tezin Türü: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Mensure SÖNMEZ
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Arap Dili ve Belagatı
Tezin Niteliği	: Doktora
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Şener ŞAHİN

KLASİK ARAP EDEBİYATI'NDA
HİKEMİ VE MİZAHİ BOYUTUYLA "ÖLÜM" FENOMENİ

İnsanlık tarihi boyunca her toplumun dinî, kültürel ve sosyal hayatında çok yönlü etkilere sahip "ölüm" fenomeni, klasik çağ Müslüman toplumları tarafından da ilmî, edebî, tarihî, folklorik ve mizahi boyutlarıyla yakından ilgilenilen bir konu olmuş, zaman içerisinde buna dair zengin bir literatür teşekkül etmiştir. Geçiş ritüellerinin sonuncusu kabul edilen ölüm, Arap dilindeki zengin kavramsal karşılıkları ve metaforik kullanımları sebebiyle özel olarak incelenmeyi hak etmekte olup ilgili edebî ve mizahi müktesebatın zenginliği de konuyu daha özgün kılmaktadır. Çalışmada ölümün beşer hayatının yadsınamaz bir gerçekliği olduğu, statü farklarını ortadan kaldıran eşitleyici karakteri, doğallığının yanı sıra sürprizliği ve acılığı gibi meseleler hikemi ve edebî anlatılar örnekliğinde incelenmiştir. Ölüm teması etrafında oluşan kültürel mirasa sufi ve bilge şahsiyetlerin katkısı ise inkâr edilemez olup ölüm öncesi, sırası ve sonrası süreçler (ölüm döşeği anlatıları, telkin, gassal, kefen, cenaze töreni, cenaze alayı gafları, ağıt, absürt taziye örnekleri, mezar taşı edebiyatı vb.) ritüel ve pratiklere ilişkin mizahi anlatılarla desteklenmiştir. Ayrıca merkezinde ölüm kavramının yer aldığı dinî, edebî, kültürel üretimler de (ecel-emel düalitesi, ölüm korkusu, ölümle yüzleşme, ölümle ünsiyet kurma, kötülerin ölümü, şehitlik, teselli yolları gibi) detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

Klasik Arap edebiyatında ölüm fenomeninin hikemi ve mizahi boyutlarını araştırmaya odaklanan çalışma, toplumsal hafızada ölüm bilincini canlı tutmak ve insanları ölüm realitesiyle barışık bir hayat sürmeye teşvik etmek gibi pragmatik bir hedef gütmektedir. Konuya dair aktarılan hikemi ve anekdotik merviyyat ise, ölüm temasının evrensel anlamını ve toplumsal işlevini daha iyi kavrama hususunda bireylerde yaratacağı farkındalığın yanı sıra modern mizah kültürüne de mütevazı bir katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Arap Edebiyatı, Ölüm, Hikemiyat, Mizah, Anekdot, Nükte.

ABSTRACT

Name and Surname	:	Mensure SÖNMEZ
University	:	Bursa Uludağ University
Institute	:	Institute of Social Sciences
Field	:	Basic İslamic Sciences
Subfield	:	Arabic Language and Rhetoric
Degree Awarded	:	PhD.
Supervisor	:	Prof. Dr. Şener ŞAHİN

THE PHENOMENON OF 'DEATH' IN CLASSICAL ARABIC LITERATURE: ITS APHORISTIC AND HUMOROUS DIMENSIONS

The phenomenon of "death", which has had multifaceted effects on the religious, cultural, and social life of every society throughout human history, has been a subject of great interest to Muslim societies in the classical era, in terms of its scientific, literary, historical, folkloric and humorous dimensions, and a rich literature has emerged on the subject over time. Death, which is considered the last of the rites of passage, deserves special examination due to its rich conceptual equivalents and metaphorical uses in the Arabic language, and the richness of the relevant literary and humorous acquis also makes the subject even more unique. In the study, the undeniable reality of death in human life, its equalizing character that eliminates status differences, its naturalness as well as its surprise and bitterness, and such issues are examined through the examples of wisdom and literary narratives. The contribution of Sufi and wise figures to the cultural heritage formed around the theme of death is undeniable, and the processes before, during, and after death (deathbed narratives, suggestion, dead body bather [gassal], shroud, funeral ceremony, funeral procession gaffes, lament, absurd condolence examples, tombstone literature, etc.) are supported by humorous narratives related to rituals and practices. In addition, religious, literary and cultural productions centered on the concept of death (such as the duality of death-ambition, fear of death, confrontation with death, establishing familiarity with death, death of the wicked, martyrdom, ways of consolation) are analyzed in detail.

This study, which focuses on exploring the aphoristic and humorous dimensions of the phenomenon of death in classical Arabic literature, pursues a pragmatic goal of keeping the consciousness of death alive in the collective memory and encouraging people to live a life in peace with the reality of death. The wisdom and anecdotal stories conveyed on the subject will not only create awareness in individuals in terms of a better grasp of the universal meaning and social function of the theme of death, but will also make a modest contribution to the modern culture of humor.

Keywords: Classical Arabic Literature, Death, Wisdom(s), Humor, Anecdote, Wit.

ÖNSÖZ

Dünyaya gelen hiçbir canlının kendisinden kaçamadığı acı bir deneyim, beşerin varoluşsal serüveninde muhakkak ziyaret edeceği bir son durak, toprakta başlayan hayat serüveninin yine orada noktalanacağı en yalın hakikat olan "ölüm" her çağ ve toplumda bireyleri derin tefekküre sevk eden, dinî ve mistik duyguları harekete geçiren, gaflet hâlini dağıtan, dünyevi haz ve zevklerden -belirli süreliğine de olsa- uzaklaştıran evrensel bir fenomendir.

Çok çeşitli yönlerden ele alınması mümkün olan bu olgunun izleri her toplumun dilinde, kültüründe, folklorunda ve medeniyet perspektifinde belirgin şekilde görünür. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Müslüman toplumların uzun tarihsel deneyiminde ölüm ve ona müteallik bahisler dinî, ilmî ve kültürel bir derinlikle ele alınmış, edebî açıdan sayısız nitelikli manzum ve mensur ürünler ortaya konulmuş, mizah disiplini de bu üretkenlikten payını almıştır.

Her an adım adım yaklaşan bu mukadder sonu zihinlerde canlı tutma ve sağlıklı bir ölüm bilinci oluşturma adına İslam toplumlarının şaşırtıcı bir zenginlikle ortaya koyduğu kültürel pratikler, nihayetinde muazzam bir literatür de meydana getirmiştir. Bu kültürel envanterin oluşmasına katkı sağlayan dinî ve entelektüel çevrenin heterojen yapısı, ortaya konulan ürünleri çeşitlendirdiği gibi edebiyatın topluma ayna olma işlevini bihakkın yerine getirmesine de imkân tanımıştır.

Ana konularını ve tematik malzemesini doğrudan hayattan alan edebiyatın, paradoksal biçimde üretiminin en cazip taraflarından birini de ölüm ve onunla ilgili kimi meseleler (ölüm kaygısı, ölüm döşeği anlatıları, vasiyet, teçhiz-tekfin, cenaze alayı, defin, kabristan, taziye meclisleri, ağıt ve ağıtçı tayfası vs.) oluşturmaktadır. Vaizinden hatibine, meczubundan filozofuna, zahidinden şairine çeşitli toplumsal kesimlerin, hakkında muhakkak bir şeyler söylediği "ölüm" her daim canlılığını korumuş, nihayetinde bu da zengin bir kültürel miras var etmiştir. Yüzyıllar boyu Arap ediplerince kayda geçirilen bu ilgi çekici mirasın çağdaş Türk akademiyasında bilimsel araştırmalara yeterince konu edildiğini söylemek zordur.

İşte *Klasik Arap Edebiyatı'nda Hikemi ve Mizahi Boyutuyla "Ölüm" Fenomeni* başlıklı bu çalışmada, geçiş ritüellerinin sonuncusu kabul edilen "ölüm" ve onunla ilintili meseleler, klasik Arap edebiyatının bir kısmı tarihsel ve otantik; bir kısmı edebî, folklorik ve mizahi karakter arz eden verileri ışığında ele alınıp incelenecektir. Ağırlıklı olarak ölüm fenomeninin zengin Arap hikemiyat ve mizah kültüründeki yansımalarına odaklanan tez çalışması bir Giriş, üç ana Bölüm, bir Sonuç ve Ekler'den oluşmaktadır.

Giriş'te öncelikle "Araştırmanın Metodik Yapısı" başlığı altında tezin amacı, önemi, yöntemi, kapsam ve sınırlılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine bu kısımda hem araştırmada çokça başvurulan temel kaynaklardan bir bölümü özet olarak tanıtılmış hem de Arap Dilinde "ölüm" terminolojisinin zenginliğini yansıtmak üzere Arapça'da "ölüm" anlamında kullanılan isimlerin kapsamlı bir listesine yer verilmiştir.

Tezin I. Bölümünde ölüm fenomeninin doğallığı, eşitleyiciliği, sürprizliği, acılığı, öğütleyiciliği gibi belli başlı karakteristikleri ile, klasik *edeb* anlatılarında değinilen çeşitli yönleri (ölüm nevileri, ölümün habercileri, ölüm güzellemeleri, ahmak edebiyatında ölüm, züht anlatılarında ölüm vs.) etraflıca ele alınmıştır.

Tezin II. Bölümünde öncesi, sırası ve sonrasındaki süreçler dikkate alınarak edebî ve mizahi perspektiften ölümün serüvenine ilişkin bir çerçeve çizilmektedir. Bu bağlamda can çekişmesi, ölüm iyiliği, telkin ritüeli, ölüm döşeği anlatıları, gassal ve kefen nükteleri, cenaze alayı ve defin ritüelleri, ağıtçı tayfası, kabir ve kabristan tasvirleri, taziye meclisi gafları, sıra dışı taziye üslupları, taziye ve tebriğin cemedilmesi gibi ilginç konu başlıklarına yer verilmiştir.

Tezin III. ve son Bölümü ise, ölüm teması etrafında oldukça geniş bir yelpazede şekillenen başkaca kültürel ve edebî muhtevaya tahsis olunmuştur: ecel-emel düalitesi, ölüm meleğiyle randevu, ölümden kaçış, ölümle ünsiyet, kötülerin ölümü, ölümü sabırla/figanla karşılama, hekim-ölüm münasebeti, ölüme karşı teselli yolları, zekâ sayesinde ölümden sıyrılma, hayvanlar dünyasına ait ölüm anlatıları, dostların ölümü, meşhurların ölümü gibi.

Sonuç Bölümünde ise insanoğlunun, üzerine konuşmayı pek arzu etmediği soğuk mevzu olan ölüm gerçeğine dair klasik Arap kaynaklarında saptanan hikemi ve mizahi muhteva ana hatlarıyla maddeler halinde sıralanarak özetlenmiştir. Ayrıca tezden yararlanmayı kolaylaştırmak adına sona Ekler kısmı ilave edilerek “ölüm” kavramıyla ilgili fiil, tabir ve deyimlerin kapsamlı bir dökümü verilmiştir.

TEŞEKKÜR

2018 yılının Şubat ayında başlayıp Şubat 2025 tarihinde tezimi savunarak sonlandırdığım doktora serüvenimde bana destek olan pek çok kişiye teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle tez konumun belirlenmesinden son aşamasına kadar desteklerini esirgemeyen, ilmini ve tecrübelerini cömertçe paylaşan, her dem güler yüzlü, hoşgörülü ve babacan davranan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Şener ŞAHİN'e sonsuz saygı ve teşekkürlerimi arz ederim.

Ayrıca Tez İzleme Komitesi'nde bulunarak çalışmama değerli katkılar sunan Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY ve Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan AKÇAY'a; jüride yer alarak tezimi okuyup kıymetli görüşleriyle yol gösteren Doç. Dr. Emin UZ ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEZEK'e;

2015 yılında atandığım Öğretim Üyesi Yetiştirme Programı (ÖYP) gereği Yabancı Dil Kursu, Yüksek Lisans ve Doktora aşamalarında isimleri zikredemeyeceğim kadar çok olan resmi kefillerim tüm hocalarıma ve dostlarıma;

2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı kapsamında beni destekleyen, bursiyeri olmakla her zaman gurur ve onur duyduğum TÜBİTAK'a ve bu aşamada resmi kefilim olan kıymetli dostum Arş. Gör. Dr. Samed YAZAR ve eşine;

Tezimi baştan sona titizlikle okuyup değerlendirmelerde bulunan Öğr. Gör. Dr. Tuncay TAN ve öğrencim Veysel EKİN'e; bu süreçte sorup ilgilenen, dualarında bana yer veren tüm akrabalarım, dostlarım ve öğrencilerime; "*Ölmeden önce hemen bitirmen gereken bir doktora tezin var.*" diyerek daima görevimi hatırlatıp yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER'e ve eğitim hayatımda üzerimde emeği olan tüm hocalarıma müteşekkirim.

Son olarak, 2015 yılında Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne atandığımdan beri tanıştığım için şükür sebebim, manevi annem ve kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Hatice TEBER'e; eğitim hayatım boyunca her zaman dua ve destekleriyle yanımda olan, kıymetli annem, babam, kardeşlerim ve hususen daha dünyaya gözlerini açmadan hayata bakışımı değiştiren ve güzelleştiren, gözümün nuru, gönlümün sürüru, biricik yeğenim Zümra'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

"*Güldüren, ağlatan, öldüren, yaşatan Allah*"a (Necm/43-44) şükürler olsun.

Mensure SÖNMEZ

Bursa/2025

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU iv
YEMİN METNİ v
ÖZET vi
ABSTRACT vii
ÖNSÖZ viii
TEŞEKKÜR x
İÇİNDEKİLER xi
KISALTMALAR xvi
GİRİŞ 1
A. Araştırmanın Metodik Yapısı 1
1. Araştırmanın Amacı 1
2. Araştırmanın Önemi 2
3. Araştırmanın Kapsam, Sınırlılıklar ve Yöntemi 2
B. Araştırmanın Kaynakları 3
1. *Kitâbü't-teʿâzî* 4
2. *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* 4
3. *Uyûnü'l-ahbâr* 4
4. *et-Teʿâzî ve'l-merâsî* 5
5. *el-Mehâsin ve'l-mesâvî* 5
6. *el-Ecvibetü'l-müskite* 6
7. *el-İkdü'l-ferîd* 6
8. *Nesrü'd-dürr* 7
9. *et-Temsîl ve'l-muhâdara* 7
10. *Sihru'l-belâga ve sirrü'l-berâ'a* 7
11. *ez-Zerâif ve'l-letâif* 8
12. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis* 8
13. *Muhâdarâtü'l-üdebâ* 9
14. *Rebî'ü'l-ebrâr* 11
15. *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye* 11
16. *Ünsü'l-mescûn* 11
17. *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve urerü'n-nekâisi'l-fâzıha* 12
18. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* 12

19. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ* 12
20. *Berdü'l-ekbâd 'ında fakdi'l-evlâd* 13
C. Arap Dilinde "Ölüm" Terminolojisinin Zenginliği 13

I. BÖLÜM
KLASİK *EDEB* ANLATILARINDA ÖLÜM FENOMENİ

A. Ölümün Doğallığı 17
B. Dönüşü Olmayan Sefer: Ölüm 21
C. Ölümün Adım Adım Yaklaşması 22
D. Hakiki Vaiz: Ölüm 23
E. Ölümün Eşitleyiciliği 26
F. Ölümün Yaşatıcılığı 29
G. Ölümün Faniliği 30
H. Ölüm Tanımlamalarında Dikkat Çeken Teşbihler 31
İ. Hazları Acılaştıran Bir Faktör Olarak Ölüm Düşüncesi 36
J. Sufi ve Zahidlerin Ölüm Olgusuna İronik Yaklaşımları 38
K. Rüya Tabirciliği Geleneğinde Ölüm 42
L. Filozof Hikemiyat ve Nevadirinde Ölüm 47
M. Meczup ve Mecnunların Ölüm İhtarları 50
N. Ölüme Dair Güzellemeler 51
O. Ölüm Çeşitleri 54
1. Savaş Aletiyle Öl(dürül)me 55
2. Hastalık Sebebiyle Ölüm 58
3. Tâun Nedeniyle Ölüm 58
4. Ani Ölüm 62
5. İnfazla Gelen Ölüm 66
6. Dili Sebebiyle Ölüm 69
7. Boğulmak Suretiyle Ölüm 70
8. Ecel-i Tabiî ile Ölüm 71
9. Hükmî Ölü - Hükmî Ölüm 71
P. Ölüm Habercileri 75
1. Saç-Sakal Ağarması ve Bel Büküklüğü 75
2. Zaman Farkındalığı 80
Q. Olumsuzlukları Nitelemede "Ölüm" Kavramının Kullanımı 81
1. Cehalet - Ölüm 85
2. Hastalık - Ölüm 85

3. Fakirlik - Ölüm 86
4. Bedbahtlık - Ölüm 87
5. Tembellik - Ölüm 88
6. Pintilik - Ölüm 89
R. Ahmak Edebiyatında Ölüm 91
S. Sofra Edebiyatında Ölüm 94

II. BÖLÜM
EDEBİ VE MİZAHİ PERSPEKTİFTEN ÖLÜMÜN SERÜVENİ

A. Ölüm Öncesi 97
B. Ölüm Sırası 98
1. Telkin 98
2. Sekerat 101
3. Can Çekişmesi 102
4. Ölüm İyiliği 105
5. Ölüm Sevinci 106
6. Vasiyet ve Miras 108
7. Ölüm Döşeği Anlatıları 113
a. Mizahi Yönü Ağır Basanlar 113
b. İbret Yönü Ağır Basanlar 118
C. Ölüm Sonrası 123
1. Gassal 123
2. Kefen 124
3. Cenaze Namazı 127
4. Cenaze Alayı ve Teşyîi 128
5. Mersiye 132
6. Ağıtçı Tayfası 134
7. Mezarcı 137
8. Defin ve Mekânı 138
9. Kabir 140
a. Kabir-Sır Münasebeti 141
b. Kabir Tasvirleri 142
c. Kabir Hazırlığı 144
d. Kabir Ziyaretleri 147
e. Kabir Azabı- Kabir Sık(ıştır)ması 150
10. Kabristan 152

11. Kabristanları Mesken Tutanlar 160
12. Mezar Taşlarına Yansıyan Edebiyat 163
13. Taziye Meclisi Anlatıları 166
a. Gaflar 169
b. Taşlamalar 171
14. Taziye Üslupları Anlatıları 172
15. Taziye ve Tebriğin Cemi 174
16. Ölüm Ulakları 175

III. BÖLÜM

ÖLÜM KAVRAMI ETRAFINDA ÇEŞİTLENEN EDEBİ ÜRETİM

A. Ölümle Ünsiyet 180
B. Ölüme Hazırlıklı Olma 181
C. Ölüm Meleğiyle Randevu 184
D. Ölümü Sabırla Karşılama 186
E. Ölümü Feryatla Karşılama 188
F. Ölüm ve Hüzün 189
G. Ölüm Korkusu 192
H. Ölümden Kaçış 195
İ. Ölüm Eşiği Deneyimleri 204
J. İdeal Uğruna Ölme 205
K. Şehitlik 207
L. Ölümü Temenni Etme 211
M. Uyku- Ölüm Düalitesi 215
N. Ecel-Emel Düalitesi 217
O. Fevt-Mevt Düalitesi 221
P. Ölümle Kaybedilenler 221
1. Dostlar 222
2. Ebeveyn *224*
3. Eşler 225
4. Cariyeler 227
5. Evlat 228
6. Evladını Kaybedenlerin Tesellisi 232
Q. Hekim - Ölüm Münasebeti 234
R. Müneccimlerin Ölüm Kehanetleri 237
S. Ölüm Sonrası Kaygıları 238

T. Ölülerin Diriltilmesi....241
U. Ölüm Şairleri 242
V. Ölüm Şifreleri 243
W. Ölüm Bedduaları 246
X. Vefat Sebebini Merak....248
Y. Başkasının Ölümüne Sevinme....249
Z. Kötülerin Ölümü....251
AA. Meşhurların Ölümü....254
BB. Büyük İskender'in Ölümü....259
CC. Ölümün Zamansızlığı 263
1. Çocuklukta Ölüm 264
2. Gençlikte Ölüm 266
DD. Ölümün Teselli Yolları 266
1. Aklileştirme 267
2. İstircâ 270
3. Allah'ın "Baki" Oluşunu Tasavvur 273
4. Cennet Düşüncesi 274
5. Ataerkil Düşünce Biçimiyle Avunma.... 275
6. Hurafe ve Menkıbelere Sarılma 276
EE. Ölüme Meydan Okuma 277
FF. Zekâ Sayesinde Ölümden Sıyrılma 281
GG. Hayvanlara İlişkin Ölüm Anlatıları 284
HH. Ölüm Fantezileri 288

SONUÇ 291
KAYNAKÇA....296
EKLER 306
EK-1 "Ölme" Eylemine İlişkin Fiil, Tabir ve Deyimler 306
EK-2 Ölümle Alakalı Tabirler....308
ÖZGEÇMİŞ 310

KISALTMALAR

b.y.	Basım yeri yok
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
ç.	Çoğulu
Hz.	Hazreti
M. Ö.	Milattan önce
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
vd.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
y.y.	Yayıncı yok

GİRİŞ

A. Araştırmanın Metodik Yapısı

1. Araştırmanın Amacı

İnsanoğlunun tarih boyunca varoluşla ilgili zihnini en ziyade meşgul eden konuların başında kuşkusuz "ölüm" fenomeni gelmektedir. Farklı millet, kültür, din ve yaşam biçimlerinin binbir çeşitlilikle temsil edildiği dünya edebiyatının her katmanında ölüm muhakkak kendisine bir yer bulur. Bu bazen bir infaz memurunun kaleminden çıkan bir günce, bazen idamlık bir mahkûmun zihin karmaşasını ele veren bir hatırat, bazen cesaretiyle ölüme meydan okuyan bir şövalyenin kahramanlık öyküsü, bazen de ölümcül hastalığa yakalanan bir despotun pişmanlık anlatıları olur. İşte manzum ve mensur tüm ürünleriyle kadim Arap edebiyatı da bu evrensel olguyu muazzam bir çeşitlilikle bünyesinde barındırmış; dinî, tarihî, edebî, hikemi ve mizahi sahalarda ona dair zengin bir müktesebat meydana getirmiştir. Buna bağlı olarak araştırmamızın amacı şu birkaç maddede sıralanabilir:

- Konuya bir şekilde yer veren asli ve tali kaynakların oluşturduğu klasik literatürü tanıtmak.
- Klasik müktesebatın ölüm fenomeniyle alakalı tematik zenginliğini sistematik biçimde takdim etmek.
- Ölüm gibi soğuk bir mevzuya mizah penceresinden türlü şekillerde bakma imkânı tanıyan Arap edebiyatının bu yönünü öne çıkarmak.
- Ölüm bilincini toplumsal hafızada canlı tutmak suretiyle yersiz ölüm kaygılarını gidermek; bu yolla insanların ölüm realitesiyle barışık bir hayat sürmelerine yardımcı olmak.
- Ölüm temasının evrensel anlamını ve toplumsal işlevini daha iyi kavrama hususunda bireylerde farkındalık yaratmak.
- Yüzlerce aforizma ve anekdot üzerinden, klasik Arapça metinlerin hikemi ve mizahi vurguları yansıtılarak Türkçeye nasıl çevrileceğini göstermek.

- Araştırmada çeşitli komiklik derecelerinde aktarılan hikâyeler vesilesiyle, modern mizah kültürünün nispeten ihmal edilmiş bir alanına katkıda bulunmak.
- Klasik kaynaklardaki hikemi ve mizahi unsurların modern literatürde yeterince ele alınmadığı varsayımından hareketle, bu boşluğu doldurmak ve Türk akademiyasında bu yönde yapılacak yeni araştırmalara ışık tutmak.

2. Araştırmanın Önemi

Hayatın son bulmasıyla canlanan "ölüm" realitesi her birey için güncelliğini ve yakıcılığını kaybetmeyen evrensel bir olgudur. Doğuşundan itibaren hayatta her şeyi sorgulayan insanoğlu kendisine adım adım yaklaşan ölümü de büyük bir merakla anlamaya çalışmış; zihninde beliren dinî, felsefi, düşünsel, ahlaki vb. sorulara tatminkâr cevaplar bulmaya uğraşmıştır. Bu entelektüel faaliyetler edebî sahada türlü formlar oluşturmuş, ciddi ve mizahi boyutlarıyla geniş bir spektrumda ele alınmıştır. İşte hem manzum hem mensur türde sayısız örnekleri verilen ilgili malzeme, sadece klasik Arap edebiyatının değil, İslam medeniyetinin de zengin kültürel birikimini yansıtan bir hazine değerindedir. Araştırmanın önemi de, bu kültürel hazineyi ahlaki-dinî boyutlarının yanında, sıra dışı bir yaklaşımla hikemi ve mizahi perspektiften ele alıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Yine tez çalışmamızda, klasik tarihsel ve edebî metinlerin tematik düzlemde incelenmesi neticesinde, farklı çağ, kültür ve toplumlarda ölüm olgusuna yaklaşımın kesişen ve ayrışan yönleri öne çıkarılmış; bu ise her daim ölüm gerçeğiyle yüz yüze olan insanoğlunun, kendisine evrenselden bir dayanak bularak onunla baş etmesine olanak tanımıştır.

Ayrıca ifade etmek gerekir ki, çok boyutlu bir fenomen olan "ölüm"ün klasik edebiyattaki mizahi yönünü ortaya çıkaran bu tez, alanında öncü bir çalışma olup akademik literatüre farklı bir perspektiften katkı sunmaktadır.

3. Araştırmanın Kapsam, Sınırlılıklar ve Yöntemi

Klasik Arap edebiyatında "ölüm" fenomenini hikemi ve mizahi boyutlarıyla incelemeyi amaçlayan bu tez çalışması, hicri III ila X. yüzyıllar arasındaki eserlerde ölüm teması etrafında teşekkül etmiş manzum ve mensur içerikteki malzemeye odaklanmaktadır. İslam kültür ve medeniyetinin yedi asırlık geniş bir zaman kesitindeki zengin edebî

müktesebatını yansıtan çalışmaya, dinî ve ahlaki muhtevalı metinlerin yanı sıra tarihsel, biyografik, folklorik, lengüistik, hikemi ve mizahi kaynaklar da dahil edilmiştir. Her ne kadar çalışma genel olarak klasik edebiyat metinlerine yoğunlaşsa da belli başlı konuların işlenmesinde modern dönem kaynakları da kapsama alınarak ölüm temasının farklı dönemlerdeki evriminin tam manasıyla anlaşılması hedeflenmiştir.

Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden literatür tarama yöntemi kullanılarak klasik Arap edebiyatının temel kaynakları detaylı şekilde analiz edilmiştir. Okumalar esnasında tespit edilen şiir parçaları, manzumeler, vecizeler, anekdotlar, hikemiyat malzemesi, lengüistik tahliller ve bir takım tarihsel olaylar not alınmış, mevcut bilgi yığını arasından ilgili temaya dair titiz bir seçki yapılarak üst ve alt başlıklar oluşturulmuştur. Bu analiz sırasında bir yandan ölüm olgusunun metinlerdeki toplumsal, kültürel ve edebî yansımaları saptanırken, diğer yandan hikemi ve mizahi unsurları da -bağlamında kullanılmak üzere- kategorize edilmiştir. Son aşamada ise mevcut edebî, hikemi, mizahi ve folklorik malzeme taslak plan çerçevesinde ilgili kısımlara yerleştirilerek gövde metin oluşturulmuştur.

Şunu da belirtmek gerekir ki, hususen tezde yer alan anekdotik pasajlar ve nükte malzemesi zevkle ve sühuletle okunup doğru anlaşılmak için olabildiğince serbest, anlaşılır, akıcı bir üslup ve de mizah sanatının gerektirdiği bir esneklikle Türkçeye aktarılmıştır. Diğer taraftan ilgili oldukları dönemin dilsel karakterini yansıtması ve edebî kıymetlerinin anlaşılması bakımından hikemi ifadeler, şiir parçaları ve anekdotik fragmanların Arapça özgün biçimlerine de yer verilmiştir.

B. Araştırmanın Kaynakları

Klasik Arap kültüründe güzel-çirkin, doğru-yanlış, hayır-şer, ümit-korku, adalet-zulüm, cesaret-korkaklık, cömertlik-pintilik vb. pek çok akli ve ahlaki paradoksun yanı sıra, insan hayatında anlamlı bir yeri olan hayat-ölüm düalitesi üzerine de çok şey yazılıp çizilmiştir. İslami kültürde, hususen de dinî yönü ağır basan telifat içerisinde ölüm temasına eğilen ve onunla bağlantılı konuları etraflıca ele alan çok sayıda eser bulunmaktadır. el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) ölüm ve ahiret ahvaline dair kaleme aldığı *et-Tezkire fî*

ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhira adlı eseri[1] İslami literatürde telif olunmuş en kapsamlı eserlerin başında gelmektedir. Bu dinî literatüre, ölüm ve onunla ilintili meselelerin edebî, kültürel, tarihsel, folklorik ve mizahi bağlamda müstakil bir eser bünyesinde ele alındığı veya buna özel bölümlerin tahsis edildiği veyahut da sadet düştükçe zikredildiği sayısız rivayet de eşlik etmektedir. Ancak bu başlık altında öncelikle, Müslüman müelliflerin uzun bir zaman diliminde bu tema etrafında ürettikleri manzum ve mensur rivayetleri içeren kaynaklardan bazıları kronolojik olarak tanıtılacaktır.

1. *Kitâbü't-teʿâzî*

Tarihçi ve ensâb âlimi el-Medâinî'nin (ö. 228/843) bu çalışması, mütevazı hacmine rağmen konusu gereği ölüm, ölüm hastalığı, ölüm döşeği anlatıları, vefat haberi duyurma, cenaze merasimi, taziye seramonileri, ölümle yüzleşme tarzları, ağıt kültürü vb. meseleler üzerine kayda geçirilmiş tarihsel, otantik rivayet malzemesinden oluşmaktadır.

2. *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*

el-Câhiz'ın (ö. 255/869) temel ahlaki konuları paradoks mantığı içerisinde kaleme aldığı bu eserinin özellikle [مَحَاسِنُ الْمَوَاعِظِ] ve [مَحَاسِنُ الْمَوْتِ وَضِدُّهُ] başlıkları altında ölüm bahsinin türlü veçhelerden ele alındığı, konunun hikemi sözlerle, şiirden örneklerle, sınırlı da olsa anekdotik merviyyatla beslendiği görülür.

3. *Uyûnü'l-ahbâr*

İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) bir kültür hazinesi olarak görülmesi gereken eseri *Uyûnü'l-ahbâr*; vecize, emsal, şiir, tarihsel ve folklorik malzeme bakımından oldukça zengin muhtevasında ölüm ve ilintili bahislere hatırı sayılır bir yer vermiştir. İlgili malzemeye *Kitâbü'z-zühd*'ün [اَلْمَوْتُ] başlığı altında müstakilen yer verildiği gibi, ayrıca şu başlıklar altında da dağınık şekilde rastlanmaktadır:

- Yaşlılık ve İhtiyarlık [اَلْكِبَرُ وَالْمَشِيبُ]

[1] Eser önemine binaen Şa'rânî tarafından *Muhtasaru Tezkireti'l-Kurtubî* adıyla ihtisar edilmiş, Hasan Tahsin Emiroğlu tarafından da Türkçeye kazandırılmıştır. Bkz. İlyas Çelebi, "Tezkiretü'l-Kurtubî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019).

- Savaş Babı [كِتَابُ الْحَرْبِ]

- Taziyeler ve Bu Hususta Getirilen Temsiller [اَلتَّعَازِي وَمَا يُتَمَثَّلُ بِهِ فِيهَا]

- Yaşlılığa Dair Sözler [أَقْوَالٌ فِي الشَّيْبِ]

4. *et-Teʿâzî ve'l-merâsî*

Ünlü Arap dili edebiyatı ve âlimi el-Müberred'in (ö. 286/900), yakın bir dostunun vefatı sebebiyle kaleme aldığı eser İslam tarihinde halife, emir, vezir, şair, nedim, komutan vb. mühim şahsiyetlerin ilginç ölüm döşeği hikâyelerinden, vefatlarının hemen öncesinde dudaklarından dökülen etkileyici manzumelerden, keza eşraf ve kibardan zevatın ölümleri sonrasında ifade edilen ibretlik taziye cümlelerinden oluşmaktadır. Muhtevasında ölüme dair en fazla anekdotik materyal bulunan kaynaklardan biri Müberred'in bu çalışmasıdır.

5. *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*

İbrahim b. Muhammed el-Beyhakî'nin (ö. 320/932 [?]) telif mantığı itibariyle Câhiz'ın *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*'ını andıran bu çalışması ahlaki meziyet ve kusurlara dair bir paradokslar kitabı olup ölüm temasına dair en doyurucu materyal şu başlıklar altında yer almaktadır:

[مَحَاسِنُ الْمَوَاعِظِ]
Vaaz ve Öğütlere Dair Güzellemeler

[مَسَاوِئُ الْمَوَاعِظِ]
Vaaz ve Öğütlere Dair Olumsuz Şeyler

[مَحَاسِنُ مَا قِيلَ فِي الْمَرَاثِـي]
Mersiyelere Dair Hoş ve Güzel Şeyler

[مَسَاوِئُ مَا قِيلَ فِي الْمَرَاثِـي]
Mersiyelere Dair Nahoş Şeyler

[مَحَاسِنُ مَا قِيلَ فِي الشَّيْبِ]
Yaşlılığa Dair Söylenmiş Olumlu ve Güzel Şeyler

6. *el-Ecvibetü'l-müskite*

İlhad suçlamasıyla idam edilen edip ve kâtip İbn Ebû 'Avn'ın (ö. 322/934) *el-Ecvibetü'l-müskite*'si klasik Arap edebiyatında polemik sanatının en eski ve meşhur çalışması olup muhtevasında İslam kültürüne ait unsurların yanı sıra İran kültürüne, Hint irfanına ve Yunan felsefesine dair de zengin bir hikemiyat ve anekdot malzemesi barındırır. Temelde hazırcevaplık teması etrafında kurgulanmış tarihsel hikâyelerin hiç de azımsanmayacak bir bölümünde, ölüm, dikkati çeken sosyolojik ve kültürel bir desendir. Polemiklerin büyük bir kısmının kabileler, siyasi fırkalar ve onların hilafet ve iktidar mücadelelerini konu alıyor oluşu kaçınılmaz olarak isyan, savaş, infaz, intikam gibi senaryolar üzerinden doğrudan veya dolaylı biçimde sonu ölümle neticelenen hadiselere bağlanmaktadır. Kitapta kendilerine müstakil birer bölüm tahsis edilen filozof ve zahid figürlerinin -hem bu kısımlarda hem de kitabın genelinde- ölüm fenomenine ilişkin yaklaşımları ise çalışmaya felsefi ve tasavvufi açıdan bir derinlik de kazandırmaktadır.

7. *el-İkdü'l-ferîd*

İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) bir kültür ansiklopedisi mahiyetindeki kapsamlı eseri *el-'İkdü'l-Ferîd*'in [كِتَابُ الدُّرَّةِ فِي التَّعَازِي وَالْمَرَاثِـي] bölümü altında, ölüm kavramıyla doğrudan veya dolaylı alakası olan 16 başlık altında çok sayıda anekdot, mesel, şiir parçası vs. zikredilmektedir. Konu çeşitliliği dikkat çeken bu başlıklardan birkaçı şöyledir:

- Ölüm Sırasında Söylenenler [اَلْقَوْلُ عِنْدَ الْمَوْتِ]
- Ölümden Yana Sızlanma [اَلْجَزَعُ مِنَ الْمَوْتِ]
- Ölene Ağlama [اَلْبُكَاءُ عَلَى الْمَيِّتِ]
- Kabir Başında Söylenenler [اَلْقَوْلُ عِنْدَ الْمَقَابِرِ]
- Kabir Başında Ölülere Yas Tutma [اَلْوُقُوفُ عَلَى الْقُبُورِ وَتَأْبِيـنُ الْمَوْتَـى]
- Mersiyeler [اَلْمَرَاثِـي]
- Kendine Ağıt Yakıp (Gireceği) Kabri Tasvir Edenler [مَنْ رَثَـى نَفْسَهُ وَوَصَفَ قَبْـرَهُ]

Bunların dışında İbn Abdürabbih [قَوْلُهُمْ فِـي الْمَوْتِ] başlığı altında da ölüm bahsi etrafında genişçe durur. Ölümden korkanlar, ölümün üzerine cesaretle gidenler vb. üzerine anekdotlar aktarırken müteakiben [قَوْلُهُمْ فِـي الطَّاعُونِ] başlığı altında salgın zamanlarına dair ölüm temalı manzum ve mensur rivayetleri de ihmal etmez.

8. ***Nesrü'd-dürr***

Abbasi devri müelliflerinden el-Âbî'nin (ö. 422/1030) *Nesrü'd-dürr* adlı hacimli edebiyat klasiği, zengin muhteviyatı içerisinde ölüme dair muhtelif bahislere yer vermektedir. Kitabın bilhassa [اَلْأَمْثَالُ فِي النَّوْمِ وَالْفَلَكِ وَالطِّبِّ وَالْمَنِيَّةِ وَالدَّوَاهِي] başlığını taşıyan kısmı ölüm temasına ilişkin meseller bakımından kayda değer görünmektedir.

9. ***et-Temsîl ve'l-muhâdara***

Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) tipik bir hikemiyat mecmuası ve emsal derlemesi mahiyetindeki bu eserinin [فِي سَائِرِ الْفُنُونِ وَالْأَغْرَاضِ] başlığını taşıyan 4. Fasl'ında ölüm temasıyla doğrudan veya dolaylı birkaç alt başlıkta konuya değinilmiştir. Bunlar içerisinde en dikkat çekenleri şunlardır:

- Yaşlılık Yergisi [ذَمُّ الشَّيْبِ]
- Hayat [اَلْحَيَاةُ]
- Ölüm [اَلْمَوْتُ]
- Ölüme Övgü [مَدْحُ الْمَوْتِ]

10. ***Sihru'l-belâga ve sirrü'l-berâ'a***

Ebû Mansûr es-Seâlibî, bu eserinin çeşitli başlıkları altında ölüm konusuna dair birçok meseleyi ele alır. Verdiği çarpıcı bilgiler arasında özellikle birinin öldüğünü ifade etmenin türlü yolları dikkat çeker. Müellif, çeşitli toplumsal kesimlerden kişilerin ölümünün

edipler tarafından farklı üsluplarla ifade edilişini zengin örneklerle anlatır. İlgi çekici birkaç başlık şöyledir:

[اَلْكِنَايَةُ عَنْ مَوْتِ الرُّؤَسَاءِ وَالْأَعِزَّةِ]

Devlet Büyükleri ve Eşrafın Ölümlerinin Kinaye Yoluyla Anlatımı

[ذِكْرُ مَوْتِ الْعَدُوِّ]

Düşmanın Ölümünü An(lat)ma

[ذِكْرُ الْأَوْلِيَاءِ وَالْأَعْدَاءِ مَعًا]

Dost ve Düşmanın Vefatını Birlikte Zikretme

[ذِكْرُ مَوْتِ الْأُدَبَاءِ وَالْكُتَّابِ]

Edip ve Kâtip Sınıfının Vefatını Anlatma

[ذِكْرُ مَوْتِ الْأَوْلَادِ الصِّغَارِ وَالْكِبَارِ]

Küçük ve Büyük Çocukların Ölümünü Anlatma

[ذِكْرُ الْأَعْمَارِ وَالْآجَال]

Ömür ve Eceller Bahsi

11. *ez-Zerâif ve'l-letâif*

Arap edebiyatının üç temel paradoks külliyatından üçüncüsü sayılan es-Seâlibî'nin *ez-Zerâif ve'l-letâif* adlı eseri konu bakımından son derece sistematik bir çalışma olup ölüm ve onunla bağlantılı temalar birkaç başlık altında müstakilen işlenmiştir. Ölüm olgusunun övgüsüne tahsis olunan [بَابُ مَدْحِ الْمَوْتِ] ile yergisine tahsis edilen [بَابُ ذَمِّ الْمَوْتِ] başlıkları, bünyesinde hem aforizma, hem anekdot hem de şiir türünde rivayetler barındırmaktadır. Keza eserin, özellikle Yaşlılığa Yergi Babı [بَابُ ذَمِّ الشَّيْبِ] başlığını taşıyan kısmı ölümle ilgili teşbihler açısından oldukça zengindir.

12. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*

Meşhur tarihçi ve edip İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) ahlâkî ve hikemî ağırlıklı bu eseri, muhtevasında ölümle dolaylı alakası bulunan birkaç başlık altında malzeme sunmaktadır. Hükema ve kudemanın engin hayat tecrübesinin aktarıldığı eserde kitabın en son başlığı olan Bir Ayağı Çukurdakilerin Sözleri [بَابٌ مِنْ كَلَامِ الْمُحْتَضَرِينَ]

kısmında ölüme dair dikkat çekici merviyyat olmakla birlikte ayrıca malzeme şu gibi başlıklar altında da yoğunlaşmış görünmektedir:

- Musibetlerdeki Taziyelere Dair Müstakil Bap [بَابٌ مُخْتَصَرٌ مِنَ التَّعَازِي فِي الْمَصَائِبِ]
- Yaşlılık ve Methine Dair Fasıl [بَابٌ فِي الشَّيْبِ وَمَدْحِهِ]
- Yaşlılık ve İhtiyarlığa Dair Fasıl [بَابُ الْكِبَرِ وَالْهَرَمِ]
- Özlü Vasiyetlere Dair Fasıl [بَابُ الْوَصَايَا الْمُوجَزَةِ]
- Özlü Vaazlara Dair Fasıl [بَابٌ مِنَ الْمَوَاعِظِ الْمُوجَزَةِ]

13. *Muhâdarâtü'l-üdebâ*

Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Muhâdarâtü'l-üdebâ*'sı her konuda olduğu gibi ölüm temasına dair de son derece kapsamlı bir malumat sunar. Hatta bu konuda eserler arasında en zengin kaynak olduğu söylenebilir. Hususan eserin 21. Hadd'i

فِي الْمَوْتِ وَأَحْوَالِهِ، أَسْمَاءُ الْمَوْتِ وَوَصْفِهِ

Ölüm ve Ahvaline Dair; Ölüm İsimleri ve Tanımı

başlığını taşır ki, müellif burada ölüm mevzuunu son derece geniş bir çerçevede ele alır. Müellifin konuya yaklaşımındaki tematik zenginlik muhtevada değinilen şu konu çeşitliliğinden de anlaşılabilir:

- Ölüm Meselesini Ciddiye Alma [تَعْظِيمُ أَمْرِ الْمَوْتِ]
- Ölümü Tefekkür Etme [اَلْحَثُّ عَلَى تَصَوُّرِ الْمَوْتِ]
- Akranı Ölenin Kendi Ölümünün de Yaklaştığı [مَنْ مَاتَ أَقْرَانُهُ فَقَدْ آنَ أَوَانُهُ]
- Görünenden Yola Çıkarak Ölümle Korkutma [اَلتَّخْوِيفُ مِنَ الْمَوْتِ بِمَا يُشَاهَدُ]
- Akrabaların Ölümüyle İnsanın Kendisinin de Öleceğini Düşünmesine Teşvik [حَثُّ الْإِنْسَانِ عَلَى الْاِسْتِدْلَالِ عَلَى مَوْتِهِ بِمَنْ مَاتَ مِنْ أَقَارِبِهِ]
- Mühim Zevatın ve Sultanların Ölümünden İbret Alma [اَلْاِعْتِبَارُ بِمَنْ مَاتَ مِنَ الْكِبَارِ وَالسَّلَاطِينِ]

- Ölümden Gaflet [اَلْغَفْلَةُ عَنِ الْمَوْتِ]

- Ecelin İnsan ile Emeli Arasına Girmesi [اَلْأَجَلُ حَائِلٌ بَيْنَ الْإِنْسَانِ وَالْأَمَلِ]

- Yaşlılıktan Sonra Ölüm [مَنْ مَاتَ بَعْدَ الْكِبَـرِ]

- Ölümden Kaçışın Olmayışı [اَلْمَوْتُ لَا يَفُوتُهُ أَحَدٌ]

- Tıbbi Çarelerle Dahi Ölümden Kurtulunamayacağı [اَلْمَوْتُ لَا يُتَخَلَّصُ مِنْهُ بِالطِّبِّ]

- Sakınmanın Ölüme Çare Olamayacağı [اَلتَّحَرُّزُ لَا يُخَلِّصُ مِنَ الْمَوْتِ]

- Ölümün Silahla Defedilemeyeceği [اَلْمَوْتُ لَا يُدْفَعُ بِالْأَسْلِحَةِ]

- Hayatın Ölüm Oklarına Hedef Oluşu [اَلْحَيَاةُ مُعَرَّضَةٌ لِسِهَامِ الْمَنَايَا]

- Sağlıklı Kişinin de Ölebileceği [صَحِيحٌ مَاتَ]

- Ölüm Vaktinin ve Yerinin Bilinemeyeceği [جَهْلُ الْإِنْسَانِ بِوَقْتِ مَوْتِهِ وَمَوْضِعِ مَضْجَعِهِ]

- Ölümün Üstlerle Astları Eşitleyeceği [تَسْوِيَةُ الْمَوْتِ بَيْنَ الْأَفَاضِلِ وَالْأَرَاذِلِ]

- İnsanın Yaratıldığı Aslına (Toprağa) Döneceği [مَرْجِعُ الْإِنْسَانِ إِلَى مَا خُلِقَ مِنْهُ]

- Ölümden Korkup Ona Hazırlanmayan Kişinin Kınanması
[ذَمُّ مَنْ يَخَافُ الْمَوْتَ وَلَا يَسْتَعِدُّ لَهُ]

- Ölümü Kolaylaştıracak Şeylere Teşvik [اَلْحَثُّ عَلَى تَعَاطِي مَا يُسَهِّلُ الْمَوْتَ]

- Ölüm Vaktinde Sızlanma [مَنْ أَظْهَرَ جَزَعًا عِنْدَ مَوْتِهِ]

- Ölüm Sırasında Tövbeden Kaçınanın Zemmi [ذَمُّ مَنِ امْتَنَعَ مِنَ التَّوْبَةِ عِنْدَ مَوْتِهِ]

- Malı Olmayan Şeyi Vasiyet Edenin Zemmi [ذَمُّ مَنْ أَوْصَى بِمَا لَيْسَ لَهُ مِنْ مَالِهِ]

- Ölüm Arefesinde Kötülüğün Tavsiyesi [مَنْ أَوْصَى بِشَرٍّ عِنْدَ مَوْتِهِ]

- Ölümü Temenni Edenler [مَنْ تَمَنَّى الْمَوْتَ]

- Hayattan Asla Bıkılmayacağı [اَلْحَيَاةُ لَا تُـمَلُّ]

- Kabirlerin Üzerinde Bulunan Yazılar [كَلِمَاتٌ وُجِدَتْ عَلَى قُبُورٍ]

- Ölümle Dalga Geçilemeyeceği [نَفْيُ الشَّمَاتَةِ عَنِ الْمَوْتِ وَالنَّهْيِ عَنْهَا]

- Salgın Mahallini Terk Etmeyi Münasip Görenler [مَنِ اسْتَصْوَبَ الْهَرَبَ مِنَ الطَّاعُونِ]

14. *Rebî‘ü’l-ebrâr*

Muhâdarât türü teliflerin en güzel örneklerden biri olan Ebü’l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *Rebî‘ü’l-ebrâr*’ı konu çeşitliliği ve başlıkların tafsilatlı oluşu itibariyle dikkat çekici bir eser olup, muhtevasında ölüm temasına dair oldukça zengin bir malzeme bulunmaktadır. İlgili malzemenin büyük bir kısmı

[اَلْمَوْتُ وَمَا يَتَّصِلُ بِهِ مِنْ ذِكْرِ الْقَبْرِ وَالنَّعْشِ وَالتَّعْزِيَةِ وَالْمَرْثِيَةِ وَالنَّعْيِ وَغَيْرِ ذٰلِكَ]

Ölüm ve onunla bağlantılı meseleler: kabir, naaş, taziye, mersiye, vefat haberi verme vb.

başlığı altında toplanmış olmakla birlikte, ölümle ilgili diğer bazı anlatılar için şu başlık altında da epeyce bir malzeme göze çarpmaktadır:

بَابُ الْغَزْوِ وَالْقَتْلِ وَالشَّهَادَةِ وَذِكْرِ الْحَرْبِ وَالْأَسْلِحَةِ وَالْهَزِيمَةِ وَالْغَارَةِ وَالشَّجَاعَةِ وَالْجُبْنِ وَمَا أَشْبَهَ ذٰلِكَ

Gazve, adam öldürme, şehadet, harp, silahlar, hezimet, baskın, cesaret, korkaklık vb.

15. *et-Tezkiretü’l-hamdûniyye*

Tarihçi İbn Hamdûn’un (ö. 562/1167) ansiklopedik karakterdeki hacimli eseri *et-Tezkiretü’l-hamdûniyye*, muhtevasında tarihten edebiyata son derece geniş bir yelpazede anekdotik malzeme sunmaktadır. Hemen her konuya dair bir başlığın yer aldığı bu telifinde yazar, ölüm ve ona müteallik bahislere de yer ayırmıştır. İlgili malzemenin bilhassa şu başlıklar altında yoğunlaştığı görülmektedir:

- Taziye ve Mersiye Anekdotları [نَوَادِرُ التَّعَازِي وَالْمَرَاثِـي]
- Eşraf ve Ekâbire Yazılan Mersiyeler [مَرَاثِـي الْأَكَابِرِ وَالرُّؤَسَاءِ]
- Aile ve Dost Mersiyeleri [مَرَاثِـي الْأَهْلِ وَالْإِخْوَانِ]
- Kederden Ölenlerin Hikâyeleri [فِي أَخْبَارِ مَنْ قَتَلَهُ الْكَمَدُ]
- Kadınların Mersiyeleri [مَرَاثِـي النِّسَاءِ]

16. *Ünsü’l-mescûn*

Ünlü Arap şairi ve edibi Safiyyüddîn el-Buhtürî el-Halebî’nin (ö. 625’ten sonra) hapishane ve zindan kavramları etrafında yazılıp çizilen manzum ve mensur müktesebatı derlediği kitap bu alandaki yegâne çalışma olup bilhassa 3. Fasl’ı

[اَلْمَوْتُ وَانْقِطَاعُ الْأَسْبَابِ بَيْـنَ الْأَهْلِيـنَ وَالْأَصْحَابِ]

başlığını taşır ki müellif burada ölümle ilgili çok farklı konulara değinmiştir. Yaklaşık 60 sayfalık bölümdeki malzemede şu türden temalar yer almaktadır: ölümün en büyük vaiz ve en büyük rahmet oluşu, ölüm döşeği nükteleri, gurbette ölüm, sıra dışı taziye üslupları, taziye ile teselli, mezar ahalisi ile konuşma, geç bulunup da erken kaybedilenler, gönle taht kuran cariyelere yakılan dokunaklı ağıtlar vs.

17. *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve urerü'n-nekâisi'l-fâzıha*

Cemâleddin el-Vatvât'ın (ö. 718/1318) bir ahlakiyat kitabı niteliği taşıyan ve konuya dair ayet değerlendirmelerinden, hadislerden, vecizelerden, âlim ve entelektüel şahsiyetlerin sözlerinden, şiir, emsal ve anekdotlardan oluşan *Gurerü'l-hasâis*'ı, muhtevasında genel olarak ölüm, ölüm düşüncesi, ölüm korkusu, yaşlılık vb. mevzulara yer verir. İlgili malzemenin en çok da şu gibi başlıklar altında yoğunlaştığı görülür:

- Zekâsıyla Ölümün Kıyısından Dönenler Hakkında
  [فِيمَنْ سَبَقَ بِذَكَائِهِ وَفِطْنَتِهِ إِلَى وُرُودِ حِيَاضِ مَنِيَّتِهِ]
- Mübarezede (Düelloda) Ödleklik Sergileyenlere Dair [فِي ذِكْرِ مَنْ جَبُـنَ عِنْدَ اللِّقَاءِ]
- Ölüm Korkusu ve Hayatta Kalma Umudu [خَوْفُ الْمَوْتِ وَرَجَاءُ الْبَقَاءِ]
- Yaşlılık Sonun Alametidir [اَلشَّيْبُ عَلَامَةُ النِّهَايَةِ]

18. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*

Memlükler döneminin önde gelen edip ve tarihçilerinden Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*'i 31 ciltlik hacimli muhtevasıyla ölüm temasına dair epeyce bir vecize ve anekdota yer vermiş olsa da belirli bir başlık altında konuya dair yoğunlaşma görülmez. Tahmin edileceği üzere ilgili hikemi ve anekdotik malzeme eserin muhtelif kısımlarına dağılmış vaziyettedir.

19. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ*

Ünlü tarihçi ve münşi el-Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) kompozisyon sanatının inceliklerine dair telif ettiği sahanın öncü çalışması *Subhu'l-a'şâ*, muhtevasında özellikle taziye metinlerinin yazımı bahsinde ölüm mevzuuyla temastadır. Kitabında İkinci Yazışma

Türlerini "Taziyeler"e tahsis eden müellif, orada aile bireylerinden ya da akrabalardan; erkek çocuk, kız çocuk, baba, anne, erkek kardeş ve eşlerin taziyesinde bulunurken üslup ve ifadede hassasiyet gösterilmesi gereken noktalara kısa kısa değinir.

20. *Berdü'l-ekbâd 'ınde fakdi'l-evlâd*

Tarihçi İbn Nâsıruddîn ed-Dımeşkî'nin (ö. 842/1438) evlat acısı çekenlere bir teselli olması amacıyla kaleme aldığı eser, Müslüman toplumların tarihinde aşina oldukları ölüm ve taziye temalı metin telifi kültürünün temsilci niteliğindeki birkaç yapıtından biridir. Bir tarihçi olarak müellif, mühim şahsiyetlerin deneyimlediği evlat acısıyla baş etme yöntemlerini farklı dönemlere ait örnekler üzerinden ortaya koymaktadır. Küçük hacimli bu eserin tümünde anekdotik malzemeye rastlanabileceği gibi özellikle [لَطَائِفُ التَّعْزِيَةِ] başlığı altında taziye temalı nevadir sıralanmıştır. Önemi dolayısıyla eser Türkçemize de kazandırılmıştır.[2]

C. Arap Dilinde "Ölüm" Terminolojisinin Zenginliği

Teradüf (eş anlamlılık) bakımından belki de dünyanın en zengin dillerinden biri olan Arap dilinde "ölüm" kavramını karşılamak üzere çok sayıda terim kullanılmaktadır. Kuşkusuz bunlar içerisinde en bilineni ve yaygın kullanılanı [مَوْتٌ] sözcüğüdür. Diğer taraftan bilhassa klasik metinlerde [مَنِيَّةٌ] terimi yoğunlukça onu izlerken idiyomatik kullanımlarda [حَتْفٌ] ve [نَحْبٌ] gibi kavramlar da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda ölüm temasıyla doğrudan veya dolaylı ilişki içindeki isim tamlamaları, sıfat terkipleri, teşbih formları vs.yi de elbette hesaba katmak gerekir. Hasılı ölüm ve onunla bağlantılı terminoloji birebir müradifleriyle ve nüansa dayalı çeşitlemeleriyle ciddi bir yekûn teşkil etmektedir. Bunları tek tek ele almak yerine bir tablo içerisinde listelemeyi denemek, bütünlüğü ve çeşitliliği görmek açısından önemlidir. O nedenle aşağıdaki tabloda buna dair kapsamlı bir liste alfabetik olarak sunulmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, liste hacimli sözlüklerde yer alan "ölüm" anlamındaki tüm kelimeleri değil, Arapça metinlerde bilfiil karşılaşılan ve metruk olmayan lafızları kapsamaktadır.

[2] İbn Nâsırüddîn ed-Dimeşkî - el-Hanbelî İbn Receb, *Evlât Acısıyla Yanan Yüreklere Teselli- Berdü'l-Ekbâd 'Inde Fakdi'l-Evlâd Evlâdını Kaybeden Anne Babalara Teselli-Tesliyetü Nüfûsi'n-Nisâ ve'r-Ricâl 'Inde Fakdi'l-Etfâl*, çev. K. Öztürk (İstanbul: Rıhle Kitap, 2020).

“ÖLÜM” ANLAMINDA ARAPÇA’DA KULLANILAN İSİMLER LİSTESİ

أَجَلٌ	قَاضِيَةٌ
اِحْتِضَارٌ	مَصْرَعٌ
حَتْفٌ	مَمَاتٌ
حَلَاقِ	مَنُونٌ
حِمَامٌ	مَنِيَّةٌ
حِمَّةٌ	مَوْتٌ
حَيْـنٌ	نَحْبٌ
رَدًى	نُفُوقٌ
شَعُوبٌ	هَلَاكٌ
فَنَاءٌ	هُلْكٌ
أُمُّ عَافِيَةٍ	وَفَاةٌ

Yukarıda listelenen “ölüm” anlamlı sözcüklerin yanı sıra, gerek bu terimlerin gerekse başka bazı isimlerin bünyesinde yer aldığı deyimsel ifadeler ve kalıplaşmış yapılar da zenginlik ve çeşitlilik açısından dikkat çekicidir. Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında ölme eylem ve olgusuna, keza onunla bağlantılı deyim, tabir, kavram ve temalara ilişkin detaylı bir döküm için tez sonundaki Ekler kısmına bakılabilir.

Yukarıda belirtilen “ölüm” kavramına ilişkin terimlerden sonra sıra dışı bazı adlandırmalara da değinmek icap eder. En başta Arap dilinin şahsına münhasır bir karakteristiği olan künye geleneğinde ölüm kavramı için oluşturulmuş paradoksal bir kullanım dikkat çekicidir. Zira ölüme dair künyelerden biri “sıhhat” ve “afiyet” terimleriyle ilişkilendirilmiş olup Araplar bir üslup zenginliği olması bakımından ölüm hâlini [أُمُّ عَافِيَة] “*mutlak afiyet/huzura erme*” şeklinde künyelemiştir.

Tüm insanları yeryüzünden kazıyacak olması sebebiyle ölüme [حَلَاقِ] da denilmiştir. Nasıl ki tıraş, saçları kökünden kazıyıp hayatiyetlerine son veriyorsa, ölüm de canları

bedenlerden ayırarak onları yok etmektedir. Bu manada kadim Arap kültüründe bir ahalinin toplu ölümünü ifade etmek için aşağıdaki mesel kullanılmıştır:

سُقُوا بِكَـأْسِ حَلَاقِ.

Ölüm kadehinden/şarabından içtiler.[3]

Arapça'da "*şiddetle yere düşme/çarpılma*" anlamının yanı sıra "*ölme/helak olma*" mana-sında da kullanılan [صُرِعَ/يُصْرَعُ] fiiliyle de klasik metinlerde sıkça karşılaşılmaktadır. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde gelecek olan [مَصْـرَعٌ] ve [صَرْعَةٌ] da bu kökle alakalı türev sözcüklerdir. Becîle kabilesinden kumandan sahabi Cerîr b. Abdullah el-Becelî'-nin (ö. 51/671) fiilin her iki anlamını gözeterek nazmettiği aşağıdaki beytinde bu incelik görülmektedir:

يَـا أَقْـرَعُ بْـنَ حَـابِـسٍ يَـا أَقْـرَعُ

إِنَّـكَ إِنْ يُـصْـرَعْ أَخُـوكَ تُـصْـرَعُ

Ey Akra', Hâbis oğlu Akra'

Dostun ölürse ölürsün valla.[4]

Ölüm olgusu çağlar boyunca Arap edipleri tarafından çeşitli kinayelere başvurmak suretiyle de başarılı bir şekilde tarif edilmiştir. Mesela es-Seâlibî'nin *Lübâbü'l-âdâb*'ında ve ölüm kavramının kullanımında muazzam incelikler yer almaktadır. Sa'leb (ö. 291/904) devlet erkanından, önde gelen zevattan, ulemadan, eşraf ve ekabirden birinin ölümünü kinaye yoluyla anlatmak için şu gibi deyimlerden yararlanıldığına işaret eder:[5]

• اِنْقَضَتْ أَيَّامُهُ.	Günleri bitti, mühleti sona erdi, süresi/vadesi doldu.
• اِسْتَأْثَرَ اللّٰهُ فُلَانًا (بِهِ).	Allah onu yanına/katına aldı.

[3] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, ts.), 1/342; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî Müberred, *Kitâbu't-Teʻâzî ve'l-Merâsî*, thk. İbrâhim Muhammed Hasen el-Cemel (b.y.: Nahdatü Mısır, ts.), 286; Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*, thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 163.

[4] Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2004), 9/50; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l ʿArabî, 1997), 1/112.

[5] Ebû Mansûr Se'âlibî, *Lübâbü'l-âdâb*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 58.

• اِنْتَقَلَ إِلَى جِوَارِ رَبِّهِ.	Rabbine komşu oldu, Mevla'sına kavuştu.
• اِنْقَلَبَ إِلَى كَرَامَةِ اللّٰهِ وَعَفْوِهِ.	Allah'ın ikramına ve affına mazhar oldu.
• خَانَـهُ عُمْرُهُ.	Ömrü ona ihanet etti.
• لَمْ تَسْمَحِ النَّوَائِبُ بِالتَّجَافِـي عَنْ مُهْجَتِهِ.	Son nefeslerini verdi/veriyor.
• أَجَابَ دَاعِيَ رَبِّهِ.	Rabbinin davetine icabet etti.
• نَفَذَ قَضَاءُ اللّٰهِ فِيهِ.	Hakkındaki takdir-i ilahi gerçekleşti.

Tüm bunlara ilave olarak, "ölmek" manasındaki Arapça sözcüklerden bazıları gerek anlam havzası gerekse lengüistik karakteri dolayısıyla dilcilerce mizahi bağlamda yorumlanmıştır. Bunlar içerisinde çarpıcı bir örnek, [مَاتَ] fiilinin muzari siygası [يَـمُوتُ] üzerinden yapılanıdır. Bilindiği üzere bazı alemlerin manasındaki negatif çağrışımlar muhataplarını hicvetmek isteyen Arap nüktedanların eline güçlü bir koz vermiş, onlar da bunu amansızca değerlendirmişlerdir. Adının manası "*Fazla yaşamaz, ölür* [يَـمُوتُ]" olan ünlü şair Yemût b. el-Müzerra' (ö. 304/916), dostu Sehl tarafından yapılan bir şaka bu türdendir mesela:

قَالَ يَـمُوتُ بْنُ الْمُزَرِّعِ: قَالَ لِـي سَهْلُ بْنُ صَدَقَةٍ -وَكَانَتْ بَيْنَنَا مُدَاعَبَةٌ- ضَرَبَكَ اللّٰهُ بِاسْمِكَ! فَقُلْتُ لَهُ مُسْـرِعًا: أَحْوَجَكَ اللّٰهُ إِلَى اسْمِ أَبِيكَ!

Yemût anlatıyor: Bir keresinde dostum Sehl b. Sadaka bana latife yollu "*Mevla seni adınla cezalandırsın!*" deyince hemen taşı gediğine koyuverdim: "*Seni de babanın adına (Sadaka'ya) muhtaç etsin!*"[6]

[6] Ebü'l-Ferec Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mutemâcinîn*, thk. Bessâm 'Abdulvehhâb el-Câbî (Beyrut, 1997), 1/135.

I. BÖLÜM

KLASİK *EDEB* ANLATILARINDA ÖLÜM FENOMENİ

Klasik Arap edebiyatında üzerine en çok düşünülen, yazılıp çizilen temalardan "ölüm"e dair, Müslüman kültürde çağlar boyunca manzum ve mensur muazzam bir muhteva üretilmiştir. Bu ilk bölümde, evrenselliği sorgulanamaz hakikat olan "ölüm" olgusunun ana karakteristikleri üzerinde detaylı şekilde durulacaktır.

A. Ölümün Doğallığı

Hayat kadar ölüm de bu dünyaya gelen her canlının kaçınılmaz olarak deneyimleyeceği bir olgu, muhakkak ziyaret edeceği bir son durak, herkes hakkında verilmiş bir hüküm (حُكْمٌ شَامِلٌ) olup[7] her insan da bunun yeterince bilincindedir. Bu gerçek her din ve kültürde etkili söylemlerle dile getirilip öne çıkartıldığı gibi, esasen bireyler de zihin dünyalarını bu olgudan soyutlayamamaktadır. En başta filozoflar, onu, insanın tanımında temel bir kıstas kabul ederek şöyle demişlerdir:

لَا يَسْتَكْمِلُ الْإِنْسَانُ حَدَّ الْإِنْسَانِيَّةِ إِلَّا بِالْمَوْتِ، لِأَنَّ حَدَّ الْإِنْسَانِيَّةِ "إِنَّهُ حَيٌّ نَاطِقٌ مَيِّتٌ".

İnsan, insan olmanın tanımını ancak "ölüm" sayesinde tamamlayabilir.
Çünkü "İnsan"ın tanımı "*ölümlü, konuşan canlı*" şeklindedir.[8]

Filozofların bu genel yaklaşımı onlarla ilgili kadim hikâyelerde de kendisini göstermektedir. Filozof, en yakını dahi olsa, ölen birinin bu dünyadan göçüşü karşısında mümkün mertebe soğuk kanlı, hatta deyim yerindeyse ruhsuz ve duygusuz bir suret çizmektedir. Bu manaya hamledilebilecek klasik bir anlatı Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*'inde yer almaktadır. Müslüman kaynaklarda Zeynûn el-Ekber adıyla bahsedilen Filozof Elealı Zenon'a (M. Ö. 430) nispet edilen anekdot şöyledir:

نُعِيَ إِلَيْهِ ابْنُهُ فَقَالَ: مَا ذَهَبَ ذٰلِكَ عَلَيَّ؛ إِنَّمَا وَلَدْتُ وَلَدًا يَمُوتُ، وَمَا وَلَدْتُ وَلَدًا لَا يَمُوتُ.

---

7 Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf* (Beyrut: 'Âlem'ül-Kütüb, 1998), 2/585; Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-edeb* (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, ts.), 1/91; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, thk. Abdüsselâm el-Havfî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 1/112.

8 Ebû Mansûr es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, thk. el-Huluv Abdulfettah Muhammed (Kâhire: ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 1981), 405; Amr b. Bahr Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, thk. Muhammed Sevîd (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1991), 1/255; Ebû Mansûr Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif ve'l-yevâkît fî ba'di'l-mevâkît* (Kahire: Matbaatü dâri'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2011), 374.

(Zenon'a) oğlunun ölüm haberi verildiğinde (tepkisini merak edenlere) "*Biliyorum canım, unutmuş değilim*" demiş "*ben zaten ölecek bir evlat dünyaya getirmiştim, ölümsüz biri değil!*"[9]

Diğer taraftan filozoflar insanoğlunun "ölüm" ile muallel oluşunu, onun ontolojik bakımdan en büyük kusuru olarak görürler. Bir Sokrat rivayetinde "*Kusursuz bir insanın var olup olmadığı*"na yönelik soruya, filozofun verdiği yanıt bunun güzel bir örneğidir:

قِيلَ لِسُقْرَاطَ هَلْ مِنْ إِنْسَانٍ لَا عَيْبَ فِيهِ؟
قَالَ لَوْ كَانَ إِنْسَانٌ لَا عَيْبَ فِيهِ لَكَانَ لَا يَـمُوتُ.

Sokrat'a "*Hiç kusursuz insan var mı?*" diye sormuşlar.
"*Kusursuz insan olsaydı*" demiş "*ölümün pençesinden kurtulması gerekirdi.*"[10]

Sokrat'ın bu sözü çeşitli çevrelerce o kadar benimsenmiştir ki, muhtevası müteakip çağlarda ve farklı kültürlerde aktarılagelmiştir. Örneğin diyalogun neredeyse birebir versiyonu Enûşirvân'ın meşhur veziri Büzürcmihr'e nispet edilmiştir:

قِيلَ لِبُزُرْجَمِهْرَ: هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا لَا عَيْبَ فِيهِ؟ قَالَ: إِنَّ الَّذِي لَا عَيْبَ فِيهِ لَا يَـمُوتُ.

Büzürcmihr'e "*Kusuru olmayan bir insan biliyor musun?*" diye sormuşlar.
"*Kusursuz insan, hiç ölmeyecek olandır!*" deyivermiş.[11]

Züht ve takvasıyla bilinen Âmir b. Abdülkays'ın (ö. 55/675) "dünya" tanımında da benzer bir motif kullanılmış olup, "*Bize dünyayı tavsif etsene*" diyenlere "*Dünya, ölüme analık yapandır* [اَلدُّنْيَا وَالِدَةٌ لِلْمَوْتِ]" cevabını vermiştir.[12]

İslam inancında hem Kur'an-ı Kerim'in hem de hadis-i şeriflerin dikkat çektiği temel bir nokta ise ölümü er geç herkesin tadacak olmasıdır. Bu yönüyle, türlü teşbihler üzerin-den ölüm, kendisine ünsiyet edilmesi gereken bir olgu şeklinde takdim edilir. Vaizler, edipler, hatipler, şairler hep buna dair özgün yorum arayışları içinde olmuştur. Söz

---

9 Ebü'l-Feth Tâcüddîn Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl (Kahire: Müessetü'l-Halebî, 1968), 2/157.

10 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, nşr. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 2/244; Cârullah Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1991), 2/319.

11 Ahmed b. Muhammed İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983), 2/184.

12 İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/119; Ebû Sa'd Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülgani Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004), 7/55; Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 3/98.

gelimi Ebü'l-Atâhiye (ö. 210/825 [?]) onu geçilmesi gereken bir "kapı" olarak tasvir eder:

اَلْمَوْتُ بَابٌ وَكُلُّ النَّاسِ دَاخِلُهُ فَلَيْتَ شِعْرِي بَعْدَ الْبَابِ مَا الدَّارُ

Ölüm bir kapı ki, geçer herkes oradan
Ah bir bilsem ötede ne var etti Yaradan.[13]

Hayatın her daim ölümün hedefinde olduğu teması, Arap kültürünün temel kültürel motiflerinden "ok" aracılığıyla klasik nazım ve nesirde çok sık ele alınmıştır. "*Ölüm okları*" anlamında edebiyatta sıkça karşımıza çıkan [سِهَامُ الْمَنَايَا] ya da [سِهَامُ الْمَوْتِ] terkipleri, ölüme dair birçok durumu anlatmada işlevsel bir araç olarak kullanılmıştır. Bu yöndeki kullanımlardan bazı çarpıcı örnekler aşağıda sunulmuştur:

Hayat ve tüm insanlar ölüm oklarının hedef tahtalarıdır.	• اَلْحَيَاةُ مُعَرَّضَةٌ لِسِهَامِ الْمَنَايَا.[14] • اَلنَّاسُ فِي الدُّنْيَا أَغْرَاضٌ تَنْتَضِلُ فِيهَا سِهَامُ الْمَنَايَا.[15]
Ölüm okları asla hedefini şaşmayıp tam 12'den vurmaktadır.	• سِهَامُ الْمَنَايَا كُلُّهُنَّ صَوَائِبُ.[16] • سِهَامُ الْمَنَايَا لَا تَطِيشُ وَلَا تُخْطِئُ.[17]
Ölüm okları ne kalkan dinler ne zırh; delip geçer.	• إِنَّ سِهَامَ الْمَوْتِ قَاصِدَةٌ لِكُلِّ مُدَرَّعٍ مِنَّا وَمُتَرَّسٍ.[18]
Ölüm okları kara engereğin zehrindendir.	• سِهَامُ الْمَنَايَا مِنْ سِمَامِ الْأَسَاوِدِ.
Ölüm oku insanı en çok rızık peşinde yakalar.	• سَهْمُ الْمَنَايَا بِالذَّخَائِرِ مُولَعٌ.[19]

[13] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 3/227; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 374.

[14] Râgıb İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ ve mühâverâtü'ş-şu'arâ ve'l-bülegâ* (Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1999), 2/509.

[15] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd* (Beyrut: Dârü ve mektebetü'l-hilâl, 2002), 338.

[16] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 3/38; Şihâbüddîn en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 3/368.

[17] Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.),5/ 18.

[18] Ebü'l-Ferec İsfahânî, *el-Egânî*, thk. Câbir Semîr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.),4/ 112.

[19] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/536; Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdullah 'Askerî, *el-Masûn fi'l-edeb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun (Kuveyt: Matba'atü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1984), 16; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1988), 2/40.

Ölüm olgusunun klasik savaş enstrümanlarından "ok" sembolü üzerinden anlatımı bazı tasvirlerde daha sanatsal bir boyut da kazanmıştır. Söz gelimi *Fâkihetü'l-hulefâ ve müfâkehetü'z-zürefâ*'da ölüm, ecel ve musibet olgularının anlatımı tipik bir savaş sahnesini andırmaktadır:

تَطَاوَلَتْ سِهَامُ الْمَوْتِ لِقَصْرِ الْآجَالِ وَتَهَلَّلَتْ ثَنَايَا الْمَنَايَا لِبُكَاءِ السُّيُوفِ وَتَبَسَّمَتْ ثُغُورُ الرَّزَايَا لِفُتُوحِ الْحُتُوفِ.

> Ölüm okları ecel sarayına hücuma kalktı ve kılıçların ağlayışından Azrail'i neşe sardı. Musibetlerin çehresinde ise ölüm fetihlerine bir tebessüm vardı.[20]

İsfehânî de ölüm oklarının hiçbir silahla savuşturulamayacağına dair klasik literatürde biriken malzemeyi [اَلْمَوْتُ لَا يُدْفَعُ بِالْأَسْلِحَةِ] başlığı altında dercetmiştir.[21]

Ölüm hâdisesinin büyük bir soğukkanlılıkla neredeyse hiç etkilenmemişçesine karşılanması, rivayetlerde özellikle sahabeden ve seleften bazı şahsiyetlerin övgüye değer bir meziyeti olarak öne çıkmaktadır. Pek çok biyografide bu karakteristik vasfa dikkat çekilir ki bunların bir kısmı ayrıca edebiyat antolojilerinde birer anekdot gibi de kaydedilmiştir. Lafızlarda ufak tefek farklılıklar gözlemlense de bir cenazenin teşyii sırasında ifade edilen duygu neredeyse müşterektir. Söz gelimi sahabeden Ebû Hureyre'nin böyle bir sahne karşısında "*Siz gidin, biz de peşinizden geliyoruz*" anlamında [رُوحُوا فَإِنَّا غَادُونَ]; Ebü'd-Derdâ'nın (ö. 32/652 [?]) "*Sen git, biz de geliyoruz*" anlamında [اُغْدِي فَإِنَّا رَائِحُونَ] veya [رُوحِي فَإِنَّا غَادُونَ] ; tabiin fakihi Mekhûl b. Ebû Müslim'in de (ö. 112/730) "*Siz yola koyulun, biz de arkanızdayız*" anlamında [اُغْدُوا فَإِنَّا رَائِحُونَ] dediği belirtilmektedir.

Büyük küçük, genç yaşlı herkesin ölüm kervanına bir gün muhakkak katılacağı gerçeği, Cahiliye devrinin ünlü hatiplerinden Kus b. Sâide (ö. 600) tarafından da gayet anlaşılır bir dille ifade edilmiştir. Hatip oldukça etkileyici bir dil ve üslupla nazmettiği beyitlerinde, ölümü "*çar naçar varılacak bir su başı* (مَوَارِدُ)"na teşbih ederken oldukça başarılıdır ve devrin eskiliği göz önüne alındığında hem kelime seçimindeki sadelik hem söz dizimindeki yalınlık modern insanı dahi etkilemektedir:

فِـي الـذَّاهِـبِـيـنَ الْأَوَّلِـيـنَ مِـنَ الْـقُـرُونِ لَـنَـا بَـصَـائِــرُ

[20] İbn Arabşâh, *Fâkihetü'l-hulefâ ve müfâkehetü'z-zürefâ* (Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2001), 551.

[21] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/509.

لَـمَّـا رَأَيْـــتُ مَـــوَارِدَ الْـمَـوْتِ لَـيْـسَ لَـهَـا مَـصَـادِرُ
وَرَأَيْـتُ قَـوْمِـي نَـحْـوَهَـا تَـمْـضِـي الْأَكَـابِـرُ وَالْأَصَـاغِـرُ
لَا يَـرْجِـعُ الْـمَـاضِـي وَلَا يَـبْـقَـى مِـنَ الْـبَـاقِـيـنَ غَـابِـرُ
أَيْـقَـنْـتُ أَنِّـي لَا مَـحَـالَـةَ حَـيْـثُ صَـارَ الْـقَـوْمُ صَـائِـرُ

Çağlar boyu göçüp giden insanlarda
Bilsek, ne ibretler var bize aslında

Fark edince ölüm havuzunun başını
Asla ondan bir kurtuluş olmadığını

Ve görünce ahalimde, istikamet ona
Büyük küçük herkes ilerliyor havuza

Ne gideni döner, oradan geri
Ne kalanı kalır bu âlemde ebedi

O dem çaresizce anladım şunu ki:
Meğer tuttuğum yol, ahalininki.[22]

B. Dönüşü Olmayan Sefer: Ölüm

İnsanoğlu için bu hayat serüveni, geri dönüşü mümkün olmayan tek yöne kesilmiş ölüm biletiyle son bulmaktadır. Ulema, üdeba ve şuara ölüme yelken açanların -diğer yolculardan farklı olarak- gittiği yerden asla geri dönmeyeceği teması üzerinde ehemmiyetle durmuştur. Bu "dönüşü olmayan gidiş" hakkında kadim kültürde manzum ve mensur pek çok şey ifade edilmiştir. En etkili tasvirlerden biri Cahiliye devri Arap şairlerinden Abîd b. Ebras'ın (ö. 555/1160) şu beytidir:

وَكُـلُّ ذِي غَـيْـبَـةٍ لَـهُ إِيَـابٌ وَغَـائِـبُ الْـمَـوْتِ لَا يَـؤُوبُ

Bir gün döner elbet, her bir yolcu, geriye
Lakin ölüm yolcusu dönmez asla beriye.[23]

Zühdiyyât kategorisinde değerlendirilen şiirlerinde dünyanın geçiciliği ve ölüm temalarına sıklıkla değinen zahid şair Ebü'l-Atâhiye'nin ölümü bir seyahate benzettiği şu dizesinde ise dinî söylem ve vurgu daha bir belirgindir:

[22] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/254.
[23] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 338.

وَمَا الْمَوْتُ إِلَّا رِحْلَةٌ غَيْـرَ أَنَّهَا مِنَ الْمَنْزِلِ الْفَانِـي إِلَى الْمَنْزِلِ الْبَاقِي

Ölüm bir seyahat, yalnız şu var ki
Faniden bakiye yolcu, her tabuttaki.[24]

Ölümden önce bu hayatı da bir "sefer"e benzeten zahidlerse, öbür âleme geçişin her an olabileceğini hesaba katarak enteresan tutumlar geliştirmişlerdir. İbn Ebû 'Avn bu maksatla zamanından önce baston kullanmaya başlayan bir zahidin hikâyesinde, dönüşü olmayan yolculuğa yapılmış erken bir hazırlıktan söz eder:

قِيلَ لِزاهِدٍ: مَا بَالُكَ تُدْمِنُ الْمَشْـيَ عَلَى عَصًا وَلَسْتَ بِكَبِيـرٍ وَلَا مَرِيضٍ؟ قَالَ: لِأَعْلَمَ أَنِّـي مُسَافِرٌ وَأَنَّهَا دَارُ قُلْعَةٍ وَأَنَّ الْعَصَا مِنْ آلَـةِ السَّفَرِ.

Zahidin birine "*Yaşlı da hasta da değilsin, ne diye sürekli bastonla yürüyorsun ki?*" diye sormuşlar. "*Kendimin bir yolcu, dünyanın dolar boşanır bir han, bastonun da sefer için lüzumlu bir gereç olduğunu bildiğimden*" deyivermiş.[25]

C. Ölümün Adım Adım Yaklaşması

Ölüm olgusunu zihinde canlı tutma yöntemlerinin başında, her solukta, her adımda, her saniyede insanın eceline doğru yaklaşmakta olduğu düşüncesini ona hatırlatma gelmektedir. Zahidler, vaizler, ahlakçılar, edip ve şairler bu ana fikir etrafında şekillendirdikleri edebî üretimleriyle kitleler üzerinde bu yönde bir şuur uyandırmayı amaçlamışlardır. Kullandıkları form ve üsluplar ne kadar değişirse değişsin hepsindeki ortak tema, insanoğlunun daha dünyaya adımını atar atmaz ölümün kucağına doğru koşmaya başladığı gerçeğidir. Bu tema hem vecize ve meseller yoluyla hem de anekdotik anlatımlarla desteklenmektedir. Söz gelimi bir zahidin ağzından bu gerçeğin anlatımı şöyledir:

قِيلَ لِزَاهِدٍ حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ: كَيْفَ تَجِدُكَ؟ قَالَ: أَجِدُنِـي لَـمْ أَرْكُضْ حَيَاتِـي إِلَّا لِـمَوْتِـي.

Ölüm döşeğindeki bir zahide giderayak hissiyatını sormuşlar, şöyle demiş: Meğer hayatım boyunca ecelime koşmuşum.[26]

Bir ruhban hikâyesinde de verilmek istenen mesaj, dünyanın en belirgin karakterinin, her

[24] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 406.

[25] İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Mey Ahmed Yûsuf (Kahire: 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1996), 132.

[26] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 127.

saniye ve her adımda, kişiyi ölüm denilen sona sürüklediği hakikati olup burada da [أُمْنِيَّـةٌ] ve [مَنِيَّةٌ] arasındaki sesletimsel alakadan yararlanılmıştır:

لَقِيَ رَجُلٌ رَاهِبًا فَقَالَ: يَا رَاهِبُ، صِفْ لَنَا الدُّنْيَا، فَقَالَ:
اَلدُّنْيَا تُخْلِقُ الْأَبْدَانَ وَتُجَدِّدُ الْآمَالَ وَتُبَاعِدُ الْأُمْنِيَّةَ وَتُقَرِّبُ الْمَنِيَّةَ.

> Adamın biri bir azizle karşılaşmış. Ona "*Bize şu dünyayı tarif eder misin, azizim?*" deyince beriki şu tasvirde bulunmuş: Dünya bedenleri yıpratır, umutları tazeler; hayalleri uzak ölümü de yakın eder.[27]

D. Hakiki Vaiz: Ölüm

Ölüm fenomeni, her çağ ve toplumda bireyleri derin tefekküre sevk eden, gaflet hâlini dağıtan, dinî duyguları uyaran, dünyevi haz ve zevklerden -en azından belirli bir süreliğine- uzaklaştıran bir etkiye sahiptir. Onun bu yönü başta sufi muhitler olmak üzere, İslami literatürde özellikle öne çıkartılmıştır. Her şeyden önce Hz. Peygamber, ölümü [كَفَى بِـالْمَوْتِ وَاعِظًـا] "*Öğüt verici olarak ölüm yeter*" sözüyle tipik bir "vaiz" olarak tanımlamış,[28] ümmeti de kendisinden sonra bu yaklaşımı sürdürmüştür. Mesela Hz. Ömer, yüzüğünün kaşına

كَفَى بِالْمَوْتِ وَاعِظًا يَا عُمَرُ!

Sana öğüt verici olarak ölüm yeter, ey Ömer![29]

---

[27] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/121; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/332.

[28] Celâlüddîn Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi' (el-Câmiu'l-kebîr)*, thk. Komisyon (Kâhire: el-Ezherü'ş-şerîf, 2005), 6/364 (No. 16699).

Hz. Peygamber'e nispet edilen başka bazı hadislerde وَاعِظًا lafzı yerine [مُفَرِّقًا] "*(insanı) dünyadan soğutan*" ve [مُزَهِّدًا] "*el etek çektiren*" gibi lafızlar da yer almaktadır. Örneğin Hz. Peygamber, komşusundan çektiği cefayı kendisine şikâyet eden bir sahabisine, dünyanın fani oluşuna ve ölümün zaten eninde sonunda onları birbirinden ayıracağına telmihte bulunan şu sözü söylemiştir:

كُفَّ عَنْهُ أَذَاكَ وَاصْبِرْ لِأَذَاهُ فَكَفَى بِالْمَوْتِ مُفَرِّقًا!

Kardeşine eziyetle mukabelede bulunma ve ettiği cefaya katlan.
Zaten sizi birbirinizden ayırmaya "*ölüm*" yeter!

Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi' (el-Câmiu'l-kebîr)*, 6/368 (No. 16713).

[29] Şairlerden de bu klişeyi kullanarak nazmına güç katanlara rastlanır. Ferezdak ve Cerîr'in şahitliğiyle, "çağının en şairi" kabul edilen Cahiliye şairlerinden Bişr b. Ebi Hâzim el-Esedî'nin (ö. 598) aşağıdaki beyti şöyledir:

ثَوَى فِـي مُلْحَدٍ لَا بُدَّ مِنْهُ كَفَى بِالْمَوْتِ نَـأْيًـا وَاغْتِـرَابَـا

Kaçınılmaz o mezara girip yerleşti bir er
Ayrılık ve gurbet namına ölüm yeter.

Bkz. İbn Reşîk Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini'ş-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Dâru'l-Cîl, 1981), 1/95.

ibaresini nakşettirerek bu geleneğin ilk örneklerinden birini sergilemiştir. Yine onun sık sık şöyle dediği rivayet olunmuştur:

كَانَ عُمَرُ (ض) يُرَدِّدُ دَائِمًا وَيَقُولُ: كُلَّ يَوْمٍ يَقُولُونَ مَاتَ فُلَانٌ وَمَاتَ فُلَانٌ؛ وَسَيَأْتِـي يَوْمٌ يَقُولُونَ مَاتَ عُمَرُ، لٰكِنْ كَيْفَ مَاتَ؟

Hz. Ömer habire şunu söyler dururmuş: Her Allah'ın günü "*Falanca öldü, filanca öldü*" diye ünlüyorlar. Gün gelecek "*Ömer öldü*" diyecekler. Tamam da, asıl soru şu: Ömer nasıl öldü?

Sahabe neslinden sonra özellikle sufi çevreler bu söyleme ayrı bir ehemmiyet atfetmiştir. Kendilerinden öğüt isteyen idareci sınıfına doğrudan bu sözle karşılık vererek, daha başka öğütçü aramanın abesle iştigal olduğuna dikkat çekmişlerdir. Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'le (ö. 101/720) ilgili tarihsel bir anekdotta mesela ölümün bu yönüne dikkat çekildiği görülür:

كَانَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ يَجْمَعُ كُلَّ لَيْلَةٍ اَلْفُقَهَاءَ فَيَتَذَاكَرُونَ الْمَوْتَ وَالْقِيَامَةَ وَالْآخِرَةَ ثُمَّ يَبْكُونَ حَتَّى كَأَنَّ بَيْـنَ أَيْدِيهِمْ جِنَازَةً.

Ömer b. Abdülaziz her gece fukahayı toplar, onlarla ölüm, kıyamet ve ahiret sahnelerine dair sohbetler eder, sonra da sanki mecliste bir cenaze varmışçasına hüngür hüngür ağlarlarmış.[30]

Anonim bazı kimselerinse gün aşırı sela işiten bir insanın ölümü unutmasının imkânsızlığını taaccüp üslubuyla ifade ettikleri görülmektedir:

وَعَجِبْتُ لِمَنْ نَسِـيَ الْمَوْتَ وَهُوَ يَرَى مَنْ يَـمُوتُ.

Birilerinin ölümüne şahit olanın ölümü unutmasına şaşarım![31]

İlk dönem Horasan sufilerinden Hâtim el-Esam (ö. 237/851) ise ölümün bir öğütçü oluşunu, öncesinde sıraladığı bir dizi tavsiyenin sonunda zikrederek sözünü daha etkili bir vurguyla noktalamaktadır:

اِلْزَمْ بَيْتَكَ، فَإِذَا أَرَدْتَ الصَّاحِبَ فَاللّٰهُ يَكْفِيكَ، وَإِنْ أَرَدْتَ الرَّفِيقَ فَرَفِيقَاكَ رَقِيبَاكَ، وَإِنْ أَرَدْتَ أَنِيسًا فَالْقُرْآنُ يُؤْنِسُكَ وَذِكْرُ الْمَوْتِ يَعِظُكَ.

---

30 Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-'Ammûrî (Dâru'l-Fikr, 1995), 239; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnavût (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 138.

31 Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 422; Muhyiddîn Muhammed İbnü'l-Hatîb el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr el-müntehab min rebî'i'l-ebrâr* (Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 2002), 391.

Evinden çıkma. Dost istersen Allah; yoldaş istersen Kirâmen Kâtibîn; yaran istersen Kur'an; vaiz olarak da ölüm yeter.[32]

Ölümün şu dünyadaki en etkileyici "vaiz" oluşu, öyle anlaşılıyor ki, kadim devirlerde bazı insanları mezarlık yakınlarını mesken tutmaya dahi sevk etmiştir. Tezimizin "Kabristanları Mesken Tutanlar" başlıklı bölümünde bu konu nispeten genişçe ele alındığından burada sadece şu anekdotla yetiniyoruz:

كَانَ بَعْضُهُمْ يُلَازِمُ الدَّفَاتِرَ وَالْمَقَابِرَ فَقِيلَ لَهُ فِي ذٰلِكَ، قَالَ: لَمْ أَرَ أَسْلَمَ مِنَ الْوَحْدَةِ وَلَا أَوْعَظَ مِنْ قَبْرٍ، وَلَا أَمْتَعَ مِنْ دَفْتَرٍ.

Adamın biri kitaplarını yanından hiç ayırmaz, kabir başlarından da uzaklaşmazmış. Bir gün kendisine bu davranışının sebeb-i hikmeti sorulmuş. Demiş ki: Bendeniz yalnızlıktan daha emniyetli, bir kabirden daha öğütleyici ve bir kitaptan da daha keyif verici bir şey görmedim.[33]

Bazı hikemi ifadelerde ise ölümün etkili bir vaize teşbihi, edipler tarafından, seci sanatıyla ve veciz bir üslupta anlatılmıştır. Şunun gibi:

هُوَ وَاعِظٌ نَصِيحٌ وَمُنْذِرٌ فَصِيحٌ.

Ölüm bir vaizdir ki tesir dolu vaazı
Ve bir uyarıcı ki gayet nettir ikazı.[34]

Bu noktada, Büyük İskender'in ölümü sonrasında söylenen bazı hikemi sözler akla gelmektedir. Cenaze merasimi sırasında tabutu çevreleyen ahaliden pek çok kişi ibretlik sözler sarf etmiş, bu sözlerden birinde de ölümün en etkili vaiz oluşuna dikkat çekilmiştir:

قَدْ كَانَ يَعِظُنَا فِي حَيَاتِهِ وَهُوَ الْيَوْمَ أَوْعَظُ مِنْهُ أَمْسِ.

Hayattayken bize öğüt verip dururdu, ama bugün dünkünden daha çok öğütlüyor. [35]

Bu sözün bir diğer varyantında "canlı" iken konuşmak ile "ölü" iken vaaz etmek arasında ilginç bir bağlantı yakalanmıştır:

كَانَ أَمْسِ أَنْطَقَ مِنْهُ الْيَوْمَ، وَهُوَ الْيَوْمَ أَوْعَظُ مِنْهُ أَمْسِ.

O (İskender), dün, bugünkünden daha konuşkandı;

[32] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/29.
[33] İbnü Ebi'l-Hadîd', *Şerhu Nehci'l-belâğa* (Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, ts.), 10/48.
[34] el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 415; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/359.
[35] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 176; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253.

Bugün ise dünkünden daha öğütçü.[36]

E. Ölümün Eşitleyiciliği

Rütbesi, unvanı, mesleği ne olursa olsun, ölüm gerçeğinin tüm insanları bir noktada eşitlediği teması üzerinde İslami kültürde hassasiyetle durulmuştur. İsfehânî geniş anekdot derlemesi *el-Muhâdarât*'ında bu bahse müstakil bir başlık da açarak[37] hem konuya dair anekdotlar zikretmiş hem de mesela Ebü'l-Atâhiye'nin

وَلَقَدْ مَرَرْتُ عَلَى الْقُبُورِ فَمَـا مَيَّزْتُ بَيْـنَ الْعَبْدِ وَالْمَوْلَـى

Uğramıştım (bir vakit) bendeniz kabristana
Ayırt edemedim hiç, kim köle kim mevla.[38]

beyti gibi beyitler aktarmıştır. İnsanların avam-havas şeklinde katı bir kategorizasyona tabi tutulduğu kadim çağ toplumlarında ölümle sağlanan bu eşitlik daha da dikkat çekici hâle gelmektedir. Ana fikri "*Ölüm Eşitleyicidir*" olan düşüncenin birkaç farklı ifade şekli şu iktibas olabilir:

ثَلَاثَةٌ أَشْيَاءَ يَسْتَوِي فِيهَا الْمُلُوكُ وَالسُّوقَةُ وَالْعِلْيَةُ وَالسِّفْلَةُ: اَلْمَوْتُ وَالطَّلْقُ وَالنَّزْعُ.

Üç şey var ki bunlar krallarla sıradan insanları; havas ile avamı birbirine eşitler: Ölüm, doğum sancısı ve can çekişme ızdırabı.[39]

Hangi ırka veya sosyal sınıfa mensup olurlarsa olsunlar insanları bir müddet "*Kabristan*"da konaklamaya mecbur eden ölüm, bu dünyadan göç sırasında onları mutlak anlamda eşitleme gibi bir fonksiyon icra eder. İslami kültürde bu temayı işleyen anlatıların kökleri Grek tarihine kadar uzanır. Komutan ve lider kimliği kadar bilge şahsiyetiyle de dikkat çeken İskender'e nispet edilen bir anekdotun ana fikri tam olarak budur:

دَخَلَ الْإِسْكَنْدَرُ مَدِينَةً فَتَحَهَا فَسَأَلَ عَمَّنْ بَقِيَ مِنْ أَوْلَادِ الْمُلُوكِ بِهَا، فَقِيلَ: رَجُلٌ يَسْكُنُ الْمَقَابِرَ فَدَعَا بِهِ فَقَالَ: مَا دَعَاكَ إِلَى لُزُومِ هٰذِهِ الْمَقَابِرِ؟ فَقَالَ: أَحْبَبْتُ أَنْ أُمَيِّزَ بَيْـنَ عِظَامِ الْمُلُوكِ وَعِظَامِ عَبِيدِهِمْ، فَوَجَدْتُهَا سَوَاءً.

---

[36] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 6/590; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/199; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/86.

[37] Bkz. İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/511.

[38] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/511; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/219; Ahmed el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-ʿabkariyyât* (Mısır: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dînîye, ts.), 1/293.

[39] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*,3/102; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1/184.

İskender fethettiği bir beldeye girince orada kral soyundan birilerinin kalıp kalmadığını sormuş. Kabirleri mesken tutan bir adamdan bahsetmişler, hemen çağırtıp neden sürekli oralarda takıldığını sormuş. Adamın yanıtı şu olmuş: Kralların kemikleriyle kölelerinin kemiklerini ayırt etmeye niyetlenmiştim, lakin baktım ki hepsi eşit![40]

Yukarıdaki hikâyenin paraleli bir anlatım İslam topraklarında da neşvü nema bulmuştur. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*'inde asalet simgelerinden sıyrılan beden ve kemiklerin toprak altındaki eşitleniş öyküsünü hem tarihsel bir hâdise aktarımı hem de bir ibretlik ders olarak görmüştür. Câhiz'ın Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) dayandırarak anlattığı hadise şöyledir:

قَدِمَ عَلَيْنَا بِشْرُ بْنُ مَرْوَانَ أَخُو الْخَلِيفَةِ وَأَمِيرُ الْمِصْرِيِّينَ وَأَشَبُّ النَّاسِ فَأَقَامَ عِنْدَنَا أَرْبَعِينَ يَوْمًا ثُمَّ طُعِنَ فِي قَدَمِهِ فَمَاتَ فَأَخْرَجْنَاهُ إِلَى قَبْرِهِ، فَلَمَّا صِرْنَا بِهِ إِلَى الْجَبَّانَةِ فَإِذَا نَحْنُ بِأَرْبَعَةِ سُودَانٍ يَحْمِلُونَ صَاحِبًا لَهُمْ إِلَى قَبْرِهِ فَوَضَعْنَا السَّرِيرَ فَصَلَّيْنَا عَلَيْهِ وَوَضَعُوا صَاحِبَهُمْ فَصَلَّوْا عَلَيْهِ ثُمَّ حَمَلْنَا بِشْرًا إِلَى قَبْرِهِ وَدَفَنَّا بِشْرًا وَدَفَنُوا صَاحِبَهُمْ ثُمَّ انْصَرَفُوا وَانْصَرَفْنَا ثُمَّ الْتَفَتُّ الْتِفَاتَةً فَلَمْ أَعْرِفْ قَبْرَ بِشْرٍ مِنْ قَبْرِ الْحَبَشِيِّ فَلَمْ أَرَ شَيْئًا قَطُّ كَانَ أَعْجَبَ مِنْهُ.

Halifenin kardeşi Bişr b. Mervân, Mısır emiri, bir de gencecikten bir delikanlı bize gelmişlerdi. Bişr yanımızda kırk gün kaldı, sonra ayağından yaralanıp vefat etti. Onu kabrine defin için evden çıkardık, kabristana vardığımızda orada, arkadaşlarını kabrine uğurlayan dört siyahi gördük. Biz naaşı koyup cenaze namazını kıldık; dört siyahi de aynı şeyi yaptı. Sonra Bişr'i kabrine götürüp defnettik, onlar da aynı şeyi yapıp mezarlıktan ayrıldı. Tam mezarlıktan ayrılacaktık ki şöyle geriye dönüp bir baktım. Bişr'in kabri ile o Habeşlinin kabrini birbirinden ayırt etmek imkânsızdı. Hayatımda bundan daha şaşırtıcı bir şey görmemiştim.[41]

Nazım sahasında ise ölümün "eşitleyici" özelliği en estetik formuna kuşkusuz Mütenebbî'nin aşağıdaki beyitlerinde kavuşmuştur:

نَحْنُ بَنُو الْمَوْتَى فَمَا بَالُنَا نَعَافُ مَا لَا بُدَّ مِنْ شُرْبِهِ
يَمُوتُ رَاعِي الضَّأْنِ فِي جَهْلِهِ مِيتَةَ جَالِينُوسَ فِي طِبِّهِ

[40] Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 64; Ebü'l-Muzaffer Müeyyidüddevle Necmüddîn Üsâme b. Mürşid İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1987), 465; en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*, 690.

[41] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/101.

Ölümün çocuklarıyken biz, acep neden
Tiksinmedeyiz ölüm kadehini içmekten
Tıptaki ilmine rağmen ölürse Galen
Neden ölmesin dağda koyun güden?[42]

Mütenebbî dışında da bu temayı işleyen klasik şairlere rastlanır. Uhud savaşı sonrasında Kureyş ölülerine söylediği mersiyeleriyle nam salan Abdullah b. Ziba'râ'nın aşağıdaki dizelerinde mesela, ölümün, fakir ve zengin arasında fark bırakmayışına zarif bir telmih vardır:

كُـلُّ بُـؤْسٍ ونَـعِـيـمٍ زائِـلُ وبَـناتُ الدَّهْرِ يَـلْـعَـبْـنَ بـكُـلِّ
والعَطِـيَّـاتُ خِساسٌ بَيْنَـنـا وسَـواءٌ قَـبْـرُ مُـثْـرٍ ومُـقِـلِّ

Her cefa ve safa zail olup gider
Bela elinde insan oyuncak olur
Değersizdir nezdimizde nimetler
Zengin-fakir kabri daima eşit olur.[43]

"Züğürt edebiyatı" kapsamında değerlendirilebilecek çok sayıdaki kısa şiir ve manzumesiyle tanınan Abbasi devri şairi İbn Sükkere de (ö. 385/995) keza ölüm olgusunun sıradan bir yoksulla halifeyi eşitlemesinden muzipçe bir zevk almaktadır:

اَلْجُوعُ يُطْرَدُ بِـالرَّغِيفِ الْيَابِـسِ فَعَلَامَ تَكْثُـرُ حَسْـرَتِـي وَوَسَاوِسِـي
وَالْمَوْتُ أَنْصَفَ حِيـنَ عَدَّلَ قِسْمَةً بَـيْـنَ الْخَلِيفَـةِ وَالْفَقِيـرِ الْبَـائِـسِ

Defedilir açlık kupkuru ekmekle
Neden tasa ve kuruntularım öyleyse
Adaletle davrandı taksiminde ölüm
Bir tutunca sefili koskoca halifeyle.[44]

Ölümün ast ile üstü eşitleyen bu yönü en etkili şekliyle; cebbarlığı, firavunluğu sebebiyle insanlara kan kusturan zalimlerin ölüm sonrasındaki tükenişlerinin hikâye edildiği an-

[42] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 405; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/287.

[43] Ebu'I-Hasan Sadreddin, Ali b. Ebu'l-Ferec b. el-Hasan el-Basri, *el-Hamâsetü'l-basriyye*, thk. Muhtaru'd-Din Ahmed (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 100; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli`ş-Şuara*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Cidde: Darü'l-Medenî, ts.), 1/237.

[44] Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006), 476; Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehl-i'l-'asr*, nşr. Mufîd Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983), 33.

latılarda kendini gösterir. Gerek tarih kaynaklarında gerekse *edeb* koleksiyonlarında buna dair onlarca anlatıya rastlanırsa da biz burada, günlük yaşamında bir suç makinesiyken, ölümle birlikte tüm sözde meziyetlerini kaybederek sıfırlanan bir yankesicinin komik tasviriyle yetinmek istiyoruz. Zemahşerî'nin *Rebî'u'l-ebrâr*'ında, İbn Hamdûn'un *et-Tezkire*'sinde zikrettiği anekdot şöyledir:

وَقَفَ شَاطِرٌ عَلَى قَبْـرِ سَارِقٍ فَقَالَ: رَحِمَكَ اللّٰهُ، فَقَدْ وَاللّٰهِ كُنْتَ أَحْمَرَ الْإِزَارِ، حَادَّ السِّكِّينِ، إِنْ نَقَبْتَ فَجُرَذٌ، وَإِنْ تَسَلَّقْتَ فَسِنَّوْرٌ، وَإِنِ اسْتَلَبْتَ فَحِدَأَةٌ. وَإِنْ ضَـرَبْتَ فَأَرْضٌ، وَإِنْ شَـرِبْتَ فَجُبٌّ، وَلٰكِنَّكَ الْيَوْمَ وَقَعْتَ فِـي زَاوِيَةِ سُوءٍ.

Kurnaz ve muzip bir adam (o diyarda pek meşhur) bir yankesicinin kabri başına dikilmiş, ardından şunları söylemiş: Toprağın bol olsun, vallahi sen kızıl mintanlı, keskin bıçaklı bir adamdın. Deldiğinde fare, tırmandığında kedi, kapıp kaçtığında da atmacaydın. Kafanı taşa koydun mu uyur, suyunu da kuyudan içerdin.[45] Gel gör ki bugün pençesinden kurtulamayacağın bir belaya çattın![46]

F. Ölümün Yaşatıcılığı

Arap edebiyatında ölüm-hayat düalitesi birçok bağlamda ilgi çekici karşılaştırmalara konu olmuştur. Ölümün üzerine cesaretle gidenin, ondan kaçana nispetle hayatta kalma olasılığı paradoksal biçimde daha fazladır ve bu tema birçok vecize ve meselde işlenmiştir. Örneğin "*Cesur yaşar, ödlek ölür*" temasını işleyen kadim bir Arap meselinde şöyle denilmiştir:

اَلشُّجَاعُ مُوَقًّى وَالْجَبَانُ مُلَقًّى.

Yürekli insan (ölümden) korunur; korkaksa (ölümün kucağına) fırlatılır.[47]

Paradoksun daha somut gözlemlendiği bir diğer hikmetli söz -iki varyantıyla- Filozof Sokrat'a nispetle kaynaklarda yer almıştır: *Âdâbü'l-felâsife*'deki varyantıyla

---

45 Eğer ibarede bir sehiv yoksa, bu kısım "*Vurdun mu yere serer, kuyuyu da fondiplerdin*" şeklinde de anlaşılmaya müsait görünmektedir.

46 Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/145; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/292.

47 es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 152; İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/92; Muhammed Haccî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem* (Mağrib: Dârü's-Sekâfe, 1981), 3/217; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, thk. Nebîl Abdurrahman el-Hayâvî (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 35; Ebû İshâk Burhâneddin Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, thk. İbrâhim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008), 447.

اِحْرِصْ عَلَى الْمَوْتِ تُوهَبْ لَـكَ الْحَيَاةُ!

Ölüme dört elle sarıl ki hayat bulasın![48]

ve *el-Keşkûl*'deki varyantıyla

إِنْ أَمَتَّ الْحَيَّ تَحْيَ بِـمَوْتِهِ.

Canlıyı (can düşmanını) öldürürsen, ölümüyle can bulursun.[49]

şeklinde. İlginçtir ki bu muhteva, önemli Müslüman zevata nispetle de tekrarlanmıştır. *el-İkdü'l-ferîd ve Behcetü'l-mecâlis*'teki kayıtlara bakılırsa Hz. Ebubekir bu sözü, Hâlid b. Velîd'i (ö. 21/642) fütuhata uğurlarken sarf etmiştir.[50] Bu ifadenin kısmen farklı bir varyantı da es-Seâlibî'nin *Hâssü'l-hâs*'ında şu şekilde yer almaktadır:

اُدْنُ مِنَ الْمَوْتِ تُوهَبْ لَـكَ الْحَيَاةُ!

Ölümün üstüne üstüne yürü ki sana hayat bahşedilsin![51]

Anonim bir bedevi hikmeti ise nice hayatın daha iyi koşullarda yaşam sürmek için verilen mücadele sırasında söndüğü temasını işler:

كَمْ مِنْ مَنِيَّةٍ عِلَّتُهَا طَلَبُ الْحَيَاةِ، وَحَيَاةٍ سَبَبُهَا التَّعَرُّضُ لِلْمَوْتِ.

Nice ölüm hayata sımsıkı bağlanmaktan; nice hayat da ölümle yüz yüze gelmekten kaynaklanır.[52]

G.Ölümün Faniliği

Her canlının hayatını noktalayan ölümün kendisinin de fenâ ile muallel oluşu İslam ulemasının sunduğu temel bir argüman oluşunun yanı sıra, edip ve şairlerce ilginç ve aykırı düşünceler serdetme gayesiyle de kullanılmış görünmektedir. Muâviye es-Sûfî'nin ifa-

---

48 Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-felâsife*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-ʿArabiyye, 1985), 63.

49 Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed el-Âmilî, *el-Keşkûl*, thk. Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 2/195.

50 Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, thk. Muhammed Musa el-Hulî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1962), 101; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*,1/ 92.

51 Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, thk. Hasen el-Emîn (Beyrut: Dârü Mektebeti Hayât, ts.), 86.

52 Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü hutabi'l-Arab fi usuri'l-Arabiyyeti'z-zahire* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ts.), 3/249; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004, 1/195; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), 1/208; Ebû Hilâl el-'Askerî, *es-Sınâ'ateyn: el-Kitâbe ve'ş-şi'r*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1993), 311.

desiyle[53] "ölümü öldüren şair" olarak literatüre geçen Harici şair İmrân b. Hıttân'ın (ö. 84/703) aşağıdaki dizelerinde bu tema yer alır mesela:

لَا يُعْجِزُ الْمَوْتَ شَيْءٌ دُونَ خَالِقِهِ وَالْمَوتُ فَـانٍ إِذَا مَا نَـالَهُ الْأَجَلُ
وَكُـلُّ كَـرْبٍ أَمَـامَ الْمَوتِ مُتَّضِـعُ لِلْمَوتِ وَالْمَوتُ فِيمَا بَعْدَهُ جَلَلُ

Ölümü aciz kılamaz Haktan gayri
Ölüm de fani, gelince eceli
Ölüm karşısında hafif her bela
Ölüm sonrasında asıl kerbela.[54]

Diğer taraftan her şeyi ifna eden ölümü de ifna eden bir hakikatin (dehrin) varlığı Ferezdak ile Cerîr arasındaki meşhur bir atışmanın da konusunu oluşturmuştur. Şayet polemikte yer alan iddianın gereği yerine getirilebilseydi, Cerîr, Ferezdak'ın beytine yaptığı nazire ile onu karısından ayırmış olacaktı. İlgili beyitlerde Ferezdak kendisini ecel yerine koymakta, bu hakikat karşısında rakibine ne yapabileceğini sormakta; Cerîr de kendisini dehr ile özdeşleştirerek ölümü ifna ettiğini söylemektedir.[55]

H.Ölüm Tanımlamalarında Dikkat Çeken Teşbihler

Soyut kavramları akla yaklaştırmanın en etkili yöntemlerinden biri hiç şüphesiz teşbih sanatına başvurulmasıdır. Teşbihler yoluyla zihin, olguları çok daha yalın ve somut şekliyle algıladığından, ölüm ve ahirete müteallik birtakım mevzuların anlatımında bu usulden yararlanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla hem dinî hem edebî kültürde, ölüm olgusunun anlatımına dair zengin ve ilgi çekici bir teşbih müktesebatı oluşmuştur. Aşağıda bu nevi tanımlardan ilgi çekici bazı örnekler verilecektir. Gayet kısa bir tanımda ölüm Ahiret yurduna açılan bir bâba teşbih olunmuştur mesela:

اَلْمَوْتُ بَابُ الْآخِرَةِ.

Ölüm Ahiretin kapısıdır.[56]

---

53 Bkz. Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/154.

54 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/261; Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 4/925; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/154.

55 el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 4/925; İbn Ebû Avn, *Kitâbü't-Teşbîhât*, ts., 83.

56 es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 404; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/133; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 436.

Anonim bir teşbihte ise ölümün, savaş terminolojisine ait kavramlarla ifade edildiğini görmekteyiz:

اَلْمَوْتُ كَسَهْمٍ مُرْسَلٍ إِلَيْكَ، وَعُمْرُكَ بِقَدْرِ سَفَرِهِ نَحْوَكَ.

Ölüm sana fırlatılmış bir ok; ömürse okun sana doğru katettiği mesafedir.[57]

Ebü'l-Atâhiye ise ölümü, altına giren her şeyi öğüten, un ufak eden bir değirmene teşbih ederken insanoğlunun ondan gafil oluşuna hayret etmektedir:

اَلنَّاسُ فِي غَفَلَاتِهِمْ وَرَحَى الْمَنِيَّةِ تَطْحَنُ

Gaflet üzere -heyhat- cümle beşer
Ölüm değirmeni öğütürken teker teker.[58]

Ölüme dair teşbihlerden bir kısmı teşbih-i beliğ suretinde olup, hayatın kısalığı, ölümün kaçınılmazlığı, takva ile ölüme hazırlık yapılması gerektiği gibi konular sadedinde zikredilmiştir. Ölümün kendisine bir kez dalınacak havuza benzetildiği bir beyit şöyledir:

اَلْمَوْتُ حَوْضٌ لَا مَحَا لَةَ فِيهِ كُلُّ الْخَلْقِ شَارِعُ
وَمِنَ التُّقَى فَازْرَعْ فَإِنَّ كَ حَاصِدُ مَا أَنْتَ زَارِعُ

Ölüm bir havuz ki ona bir kez dalar insan
Takva sahibi ol, zira ektiğini biçer insan.[59]

Ölüm teması, havuz teşbihinin yanı sıra, Arap yaşam kültürünün kritik kavramlarından su kenarı [مَوْرِدٌ] ve su yatağı [مَنْهَلٌ] gibi terimler üzerinden de işlenmiştir. Örneğin şair, Temîm'e sabretmesi gerektiğini öğütlerken bu yola başvurur:

فَصَبْرًا تَمِيمُ إِنَّمَا الْمَوْتُ مَنْهَلُ يَصِيرُ إِلَيْهِ صَابِرٌ وَجَزُوعُ

Bir su kenarı ölüm; sabır, Temîm, sabır
Sabırlı da sabırsız da illa ki ona varır.[60]

Ölüm kendisinden kaçıp kurtulması mümkün olmayan bir ağa, bir tuzağa da teşbih edilmiştir. Hasan-ı Basrî insanoğlunun gençlik yıllarında güçlü kuvvetliyken ölümü aklına

---

[57] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/169; Muhammed b. Aydemir el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2015), 4/178; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 338.

[58] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/136; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/285; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 441.

[59] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/97.

[60] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996,4/ 217; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 4/70; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 7/505.

getirmeyişini, buna mukabil yaşlılıkta ölüm ağlarına [حَبَائِلُ الْمَوْتِ] takılıp çaresizce Azrail'i bekleyişini ironik bir üslupla anlatmayı denemiştir:

لَا تَنْظُرْ إِلَى قُدْرَتِكَ الْيَوْمَ، وَلٰكِنِ انْظُرْ إِلَى قُدْرَتِكَ غَدًا وَأَنْتَ مَأْسُورٌ فِي حَبَائِلِ الْمَوْتِ!

Sakın aldanma bakıp, şu anki kudretine
Yarın, ölüm ağlarında asıl kuvvetin ne?[61]

Şair Cerîr ise "*ölümün ağı*" veya "*ölümün tuzağı*" anlamındaki [شَرَكُ الْمَنِيَّةِ] tabirini, at sırtındaki bir ödleğin cenk meydanında tecrübe ettiği korku psikolojisini tasvir sadedinde kullanmıştır:

قُلْ لِلْجَبَانِ إِذَا تَأَخَّرَ سَرْجُهُ هَلْ أَنْتَ مِنْ شَرَكِ الْمَنِيَّةِ نَاجِي

Söyle o korkağa, geri kayınca eyeri altından:
Kurtulman mümkün mü o ölüm tuzağından?[62]

Ölüme yakıştırılan teşbihlerden biri de onun zapt edilemez, vahşi, avını asla kaçırmayan avcı bir hayvan oluşudur. Öyle ki hamle yaptığında kurbanının kurtulma imkânı yoktur. Bu manada avcılar hiyerarşisinin en tepesinde bulunan ölüm, başka avcılar tarafından haklanamaz. Bu düşünce zarif bir teşbihle şöyle ifade edilmiştir:

اَلْمَوْتُ قَانِصٌ لَا يُشْوَى.

Ölüm pişirilip yenilecek av değildir (Ölüm av değil, avcıdır).[63]

Yezîd b. Mezyed'in (ö. 185/801) vefatı üzerine bir mersiye kaleme alan Ebû Muhammed et-Teymî, te-selli olmak için can taşıyan herkesin, Azrail'in sürek avındaki avı pozisyonunda olduğunu şöyle tasvir eder:

وَإِنْ يَهْلِكْ يَزِيدُ فَكُلُّ حَيٍّ فَرِيسٌ لِلْمَنِيَّةِ أَوْ طَرِيدُ

Ölecekse şayet Yezîd, şu iyice bilinsin
Her can sürek avındaki av, Azrail için.[64]

İnsanların yakalanmamak için Azrail'den kaçan potansiyel birer av [طَرِيدٌ ç. طُرَدَاءُ] konu-

[61] Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü hutabi'l-Arab fi usuri'l-Arabiyyeti'z-zahire*, 2/497; el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-edeb*, 1/350.

[62] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf*, 393; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 3/228; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 7/6.

[63] Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 5/153.

[64] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/247.

munda olduğunu anlatan daha güçlü teşbihler de söz konusudur. Söz gelimi Hz. Ali'nin konuya dair şu teşbihi nispeten bütüncül bir senaryo izlenimi vermektedir:

إِنَّكُمْ طُرَدَاءُ الْمَوْتِ: إِنْ أَقَمْتُمْ لَهُ أَخَذَكُمْ، وَإِنْ فَرَرْتُمْ مِنْهُ أَدْرَكَكُمْ، وَهُوَ أَلْزَمُ لَكُمْ مِنْ ظِلِّكُمْ. اَلْمَوْتُ مَعْقُودٌ بِنَوَاصِيكُمْ.

Sizler Azrail'in önüne katıp kovaladığı avlarısınız. Eğer durursanız enseler; kaçarsanız da yetişir. O size gölgenizden daha yakın olup, perçemlerinizden kıskıvrak yakalamıştır.[65]

Bu sözün, yine Hz. Ali'ye nispet edilen bir diğer varyantında, ölüm, kendisinden korkulup sakınılması gereken iki şeyden biri olarak takdim edilmiştir. Mümini, ihlaslı ve takvalı olmaya, ahiret göçüne her an hazır vaziyette bulunmaya teşvik eden bu kelam-ı kibarda da ölüm, avının peşine düşmüş bir avcı gibi tasvir olunmuştur:

اِتَّقُوا اَللّٰهَ الَّذِي إِنْ قُلْتُمْ سَمِعَ، وَإِنْ أَضْمَرْتُمْ عَلِمَ، وَاحْذَرُوا الْمَوْتَ الَّذِي إِنْ أَقَمْتُمْ أَخَذَكُمْ، وَإِنْ هَرَبْتُمْ أَدْرَكَكُمْ.

O Allah'tan korkun ki söylediğinizde duyar, gizlediğinizde bilir; o ölümden de sakının ki durursanız yakalar, kaçarsanız yetişir.[66]

Şair sahabe Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin (ö. 28/648-49) Mısır'da bir veba salgınında ölen beş oğluna yazdığı mersiyede de aynı metafor kullanılmıştır:

وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا ألْفَيْتَ كُلَّ تَـمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ

Pençesini ölüm hele bir geçirsin
Muska falan kâr etmez, anlarsın.[67]

Ölüm bu dünyadakilerle öte âlemdekileri birbirinden ayıran ince çizgidir. Çizginin iki tarafı arasında gidiş gelişlerin olmayışı, her insan gibi filozofları da üzerinde düşündürüp hakkında temsil ve teşbihler yapmaya sevk etmiştir. Söz gelimi bir filozofa ölüm hakkında ne düşündüğü sorulunca şöyle bir tasvirde bulunmuş:

(اَلْمَوْتُ) مَفَازَةٌ، مَنْ رَكِبَهَا ضَلَّ خَبَـرُهُ وَعَفَا أَثَرُهُ.

Ölüm uçsuz bucaksız bir sahradır ki ne yolcusundan haber

---

65 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1/98; İbnü Ebi'l-Hadîd', *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 15/163.

66 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1/ 65; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 1/188.

67 es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 64; el-'Askerî, *Sınâ'ateyn*, 284.

havadis gelir, ne de gidenin izine tozuna rastlanır.[68]

Yine kökü Sokrat'a kadar uzanan kadim bir yorumda, ölüm, bu dünya ile öte dünyayı birbirinden ayıran ya da tam tersine aradaki bir köprü gibi onları birleştiren bir olgu şeklinde değerlendirilmiştir:

لَيْسَ بَيْـنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا حُلُولُ الْمَوْتِ.

Dünya ile ahiret arasına sadece ölüm girebilir.[69]

İslam kültüründe ise bu değerlendirmeye ulema tarafından edebî bir boyut kazandırıldığını da görmekteyiz. Bilhassa mevize geleneğinde, ölümün dünya ile ahiret arasında bir perde oluşu, öbür âleme ölüm sayesinde intikal ediş "*köprü* [اَلْمَوْتُ قَنْطَرَةٌ] , [اَلْمَوْتُ جِسْـرٌ]" ve "*geçit* [اَلْمَوْتُ مَعْبَـرٌ]" metaforları üzerinden sıkça dillendirilmiştir. Bazıları ise, esasen sükunu ve hareketsizliği temsil eden ölüm olgusunu paradoksal biçimde "uyanma evresi" şeklinde tasvir etmiştir. Söz gelimi Abbasi şairlerinden Ebü'l-Hasan et-Tihâmî (ö. 416/1025) çok sevdiği oğluna yazdığı ünlü mersiyesinde ölümü böyle tanımlamıştır:

فَالْعَيْشُ نَوْمٌ وَالْمَنِيَّةُ يَقَظَةٌ وَالْمَرْءُ بَيْنَهُمَا خَيَالٌ سَارِي

Hayat bir uyku, ölümse bir ayıklık hâli
İnsanınsa iki evre arasında yürür hayali[70]

Kimi şair ve ediplerinse ölümü teşhis sanatı yoluyla somutlaştırdığı görülür. Onu kâh bir eşkıyaya kâh davetsiz bir misafire benzetirler. Sürdüğü zahidâne yaşamla tanınan Ebü'l-Fazl Bündâr er-Râzî el-İclî (ö. 454/1062) aşağıdaki beytinde ölümü, misafiri olduğu haneye ihanet eden, ellerindeki en değerli şeyi çekip alan bir eşkıyaya teşbih etmektedir:

يَا مَوْتُ مَا أَجْفَاكَ مِنْ نَازِلٍ تَـنْـزِلُ بِالْمَـرْءِ عَلَى رَغْـمِـهِ
تَسْتَلِبُ الْعَذْرَاءَ مِنْ خِدْرِهَا وَتَـأْخُـذُ الْـوَاحِـدَ مِـنْ أُمِّـهِ

Ne belalı konukmuşsun sen ölüm
Zorla gelip çöküyorsun âdeme

---

[68] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 339.

[69] Şemsüddîn eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-Efrâh*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 273.

[70] İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb*, 1/35; el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-edeb*, 2/383. et-Tihâmî ve ünlü mersiyesi hakkında bkz. Yahya Suzan, "Ebû'l-Hasan et-Tihâmî ve Ünlü Mersiyesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (31 Aralık 2017), 151-166.

Çekip almaktasın hareminden dilberi
Keza ana kucağından cânım yiğidi.[71]

İ. Hazları Acılaştıran Bir Faktör Olarak Ölüm Düşüncesi

Ölüm düşüncesinin dünyevi hazları acılaştırdığı teması Hz. Peygamber'e nispet edilen birçok rivayette ele alınmıştır.[72] İslam kültür ve geleneğinde de hem sufi çevreler hem de sufimeşrep zevat Hz. Peygamber'in bu yaklaşımını sürdürmüş, ölüm ile hazzın bir arada olamayacağını türlü şekillerde dile getirmiştir. Söz gelimi Yemenli tabiin zahid Veysel Karanî (ö. 37/657) bunu

إِنَّ الْمَوْتَ وَذِكْرَهُ لَمْ يَتْرُكْ لِمُؤْمِنٍ فَرَحًا.

Ölüm ve onun sürekli hatırda tutulması müminde sevince yer bırakmaz![73]

sözüyle ifade etmiş; Hasan-ı Basrî bu mealde

إِنَّ الْمَوْتَ فَضَحَ الدُّنْيَا، فَمَا تَرَكَ لِذِي لُبٍّ فَرَحًا.

Ölüm dünyanın ipini pazara çıkarmış, akıllı olanda neşe bırakmamıştır.[74]

sözünü sarfetmiş, bir diğeri de, ölümün dünyevi nimetleri zehrettiğine dikkat çekerek ölümsüz nimetler peşinde koşmak gerektiğini şu sözüyle öğütlemiştir:

إِنَّ هٰذَا الْمَوْتَ قَدْ نَغَّصَ عَلَى أَهْلِ النَّعِيمِ نَعِيمَهُمْ، فَاطْلُبُوا نَعِيمًا لَا مَوْتَ مَعَهُ.

Kuşkusuz bu ölüm, nimet ehlinin tadını kaçırır; o nedenle ölümsüz bir nimet peşinde koşun![75]

Bu son sözün Mutarrif b. Abdullah'a (ö. 95/713-14) nispet edilen varyantında "*birinin*

---

71 el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 338.

72 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, ts.), "Zühd", 37 (No. 4258).

لَوْ أَنَّ الْبَهَائِمَ تَعْلَمُ مَا تَعْلَمُونَ مِنَ الْمَوْتِ مَا أَكَلْتُمْ سَمْنًا أَكْثِرُوا هَادِمَ اللَّذَّاتِ.

Hz. Peygamber'in bu gibi öğütlerinden etkilenen kimileri de benzer manaya gelebilecek sözler sarf etmiştir. Örneğin Hz. Hüseyin

لَوْ عَقَلَ النَّاسُ وَتَصَوَّرُوا الْمَوْتَ بِصُورَتِهِ لَخَرَبَتِ الدُّنْيَا.

"*İnsanlar akledip ölümün gerçek mahiyetini tasavvur edebilselerdi dünya harap olurdu.*"; Mutarrif de "*ölümden gaflet bir nevi rahmettir, o olmasa insanlar dünyadan istifade edemezlerdi.*" demiştir. Bkz. İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/537.

73 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1/137.

74 İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/501; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/33.

75 el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/52.

ağzının tadını kaçırmak anlamında" [نَغَّصَ عَلَى]" yerine [أَفْسَدَ عَلَى] fiili kullanılmıştır.[76] Ölümün bu yönü anonim rivayetlerde de sıkça dile getirilir. Mesela bir filozof öğüdünde, ölüm gerçeğine rağmen dünya ile huzur bulup tatmin olmak ahmaklık olarak tarif edilir:

إِذَا كَانَ الْمَوْتُ رَاصِدًا فَالطُّمَأْنِينَةُ حُمْقٌ.

Ölüm pusudayken gönül rahatlığı ahmaklıktır.[77]

Bu bapta, ölüme sempati duymak için hazları asgari düzeye indirme girişiminde bulunan zahid zümresinin asketik tutumlarına ilişkin anekdotları da hatırlamak gerekir. İlk dönem sufilerinden Dâvûd et-Tâî'nin (ö. 165/781 [?]) nefsin hoşuna giden soğuk suyu reddetme kararlılığı söz konusu çileciliğin ibretlik bir örneğidir:

كَانَ مَاءُ دَاوُدَ فِي دَنٍّ مُقَيَّرٍ فِي الصَّيْفِ وَالشِّتَاءِ، فَقِيلَ لَهُ: لِمَ لَمْ تُبَرِّدِ الْمَاءَ؟ قَالَ إِذَا أَصَبْتُ فِي مِثْلِ هٰذَا الْحَرِّ مَاءً بَارِدًا فَمَتَى أُحِبُّ الْمَوْتَ؟

> Dâvûd'un (içtiği) suyu yaz kış ziftle kaplı bir testi içerisinde bulunurmuş. Bir gün kendisine suyu niçin soğutarak içmediği sorulunca yanıtı şu olmuş: Bu sıcaklarda buz gibi su içersem ölüme ne zaman sempati duyacağım?[78]

Bilhassa haber alınmasının hemen ardından, ölüm, ruhta derin tesirler uyandırarak kişide gözle görülür değişikliklere (uykusuzluk, iştah kesilmesi, içe kapanma, suskunluk, karamsarca düşüncelere kapılma vs.) yol açar. Üdeba ve ulema, ölüm düşüncesinin dünyevi hazları bulandırdığı temasını, Arapça bazı sözcükler arasında fonetik ilintiler kurarak da ifade etmişlerdir. Klasik kaynaklarda rastladığımız bu nevi aforizmalardan birkaçı şöyledir:

مَنْ ذَكَرَ الْمَنِيَّةَ نَسِيَ الْأُمْنِيَّةَ.

Ölümü hatırlayan hayalleri(ni) unutur.[79]

الدُّنْيَا إِمَّا مُصِيبَةٌ مُوجِعَةٌ، وَإِمَّا مَنِيَّةٌ مُفْجِعَةٌ.

Dünya ya can yakan bir musibet ya da hüzne boğan bir vefattır.[80]

Diğer taraftan ölüm bahsini yersiz ve zamansız açarak neşeli ve keyifli bir ortamın tadını

---

[76] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/135.

[77] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/120.

[78] ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/393.

[79] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (b.y.: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986), 120.

[80] Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 11.

kaçırmak İslam bilginlerince kınanmıştır. Ölüm tefekkürünü meşrep ve mesleklerinin en temel prensibi haline getiren tasavvuf erbabı dahi bu noktada ulema ile aynı kanaate sahiptir. Erken dönem züht anlayışının simge isimlerinden Hasan-ı Basrî'ye nispet edilen bir anekdot, her şeyin yerinde ve zamanında güzel olduğu ilkesini hatırlatırcasına, hususen eğlence meclislerinde veya yemekli ziyafetlerde ölüm mevzuunu gündeme getirmenin yanlışlığını vurgulamaktadır:

كَانَ الْحَسَنُ إِذَا دُعِيَ جَلَسَ عَلَى الدِّيبَاجِ وَشَرِبَ مِنَ النَّبِيذِ وَتَطَيَّبَ. وَكَانَ ابْنُ سِيرِينَ يَتَقَزَّزُ، فَقَالَ لَهُ يَوْمًا: يَا لُكَعُ! إِنْ كُنْتَ لَا تَقْبَلُ كَرَامَةَ الْقَوْمِ فَالْحَقْ بِأَهْلِكَ. وَكَانَ الْحَسَنُ يَكْرَهُ ذِكْرَ الْمَوْتِ عَلَى الطَّعَامِ.

Hasan-ı Basrî bir meclise davet edilince ipekli halılar üzerine oturur, ikram edilen nebizden içer, hoş kokular sürünür; buna karşın İbn Sîrîn tüm bunlardan tiksinirmiş. Yine böyle bir gün Hasan, İbn Sîrîn'i "*Şu meclise saygın yoksa git evinde otur, aptal herif!*" sözleriyle paylamış. Hasan-ı Basrî özellikle yemekli meclislerde ölüm bahsinin açılmasından nefret edermiş.[81]

J. Sufi ve Zahidlerin Ölüm Olgusuna İronik Yaklaşımları

Ölüm fenomeni, her çağ ve toplumda bireyleri derin tefekküre sevk eden, gaflet hâlini dağıtan, dinî duyguları uyaran, dünyevi haz ve zevklerden -en azından belirli bir süreliğine- uzaklaştıran bir etkiye sahiptir. Onun bu yönü başta sufi muhitler olmak üzere, dinî çevrelerde en sık işlenen temalardan biridir. Tasavvufi gelenekte ve çizgide kaleme alınan her telif bir şekilde ölüm, ölüme hazırlık, ölüm sonrasını tefekkür etme, kabristan ziyaretlerinde bulunma vb. konulara mutlaka değinir. Bu eserlerde başta Hasan-ı Basrî, Serî es-Sakatî, Ma'rûf el-Kerhî, Mâlik b. Dînâr, Bişr el-Hâfî, Hâtim el-Esam gibi önde gelen sufi zevat ve zahidler güruhu olmak üzere çok sayıda tasavvuf erbabının bu konulara dair ibret yönü baskın hikâye ve anekdotları yer almaktadır.

Çokça işlenen temalardan biri, dünya ve nimetlerini terk hususunda zahidin/sufinin "*ölmeden önce ölme*" prensibini dikkate alarak kendisini bu dünyadan soyutlamasıdır:

قِيلَ لِزَاهِدٍ: كَيْفَ سَخِيَتْ نَفْسُكَ بِتَرْكِ الدُّنْيَا؟ قَالَ: أَيْقَنْتُ أَنِّي أُخْرَجُ مِنْهَا كَارِهًا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَخْرُجَ مِنْهَا طَائِعًا.

[81] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/231.

Zahidin birine "*Bu dünyadan nasıl el etek çekebildin?*" diye sorduklarında "*Baktım ki bu dünyadan ister istemez gönderileceğim, kendi irademle çıkarım, daha iyi.*" demiş.[82]

Belirtilen bakış açısına sahip sufi için bu hayat, Ahireti unutturacak bir hay huy mekânı, bir hengâme ortamı değil; her adımda her saniye kendisine yaklaşılan o mukadder sona şuurlu bir ilerleyiştir. Sufinin tasavvurundaki bu manayı yansıtan hoş bir nükte şöyledir örneğin:

قِيلَ لِآخَرَ: كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟ قَالَ: نَأْكُلُ أَرْزَاقَنَا وَنَنْتَظِرُ آجَالَنَا.

Yine bir zahide "*Ne var ne yok?*" diye sormuşlar. O da "*Ne olsun! Rızkımızı tüketiyor, Azrail'i bekliyoruz"* demiş.[83]

Sûfilik veya zahidliğin temel esaslarından kabul edilen, kişinin kendisini adeta "*yürüyen bir ölü*" mesabesinde görmesi önemli bir başka temadır. Sufiler buna dair çok şey söyleyip yazmışlardır. Onların bu hususta temel ilham kaynağı, farklı kaynaklarda Hz. Peygamber'e veya Hz. Ali'ye nispetle rivayet olunan şu hikmetli sözdür:

مَنْ أَزْهَدُ النَّاسِ فِي الدُّنْيَا؟ قَالَ: مَنْ لَمْ يَنْسَ الْمَقَابِرَ وَالْبِلَى، وَآثَرَ مَا يَبْقَى عَلَى مَا يَفْنَى، وَعَدَّ نَفْسَهُ مَعَ الْمَوْتَـى.

Hz. Peygamber'e (veya Ali'ye) "*İnsanlar içerisinde zühdün hakkını en çok veren kimdir?*" diye sorulunca şu yanıtı vermiş: Kabristanları ve ölümü unutmayan, baki olanı faniye tercih eden ve kendisini ölülerden addeden.[84]

Tasavvuf ve züht erbabı, dünyevi haz ve nimetlerden istifade hususunda kendilerini sınırlarken bunu temel bir takım dinî terminoloji üzerinden de yaparlar. Kişi dünya zevklerine karşı kendisini bir yerde "oruçlu" addetmeli, öte alemin ikramlarına mazhariyet için de "ölümle iftar" yapmalıdır. Bu yönde bir tavsiye ilk dönem sufi ve zahidlerinden Dâvûd et-Tâî tarafından şöyle ifade edilmiştir:

اِجْعَلِ الدُّنْيَا كَيَوْمٍ صُمْتَهُ، ثُمَّ أَفْطِرْ عَلَى الْمَوْتِ.

Bu dünyayı oruç tuttuğun bir gün say; sonra da ölümle iftar et.[85]

---

82 Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 112.

83 el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/120; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 138.

84 Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/118.

85 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1/173. Sözün diğer varyantı için bkz. İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 4/31; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/394.

Ölüm düşüncesini her zaman zihinlerinde canlı tutma çabası içinde olan züht erbabı bu yönüyle diğer kesimlerden ayrılır. Her vesileyle ölümü "devasız dert" olarak tavsif eden bu zümreye göre şifa yine takva ve amel-i salihte olup bu hakikat bir beyitte şöyle dile getirilmiştir:

اَلْمَوْتُ دَاءٌ لَا دَوَاءَ لَهُ إِلَّا التُّقَى وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ

Ölüm bir dert, bulunmaz ona deva
Takva ile salih amel müstesna.[86]

Telifatının çokluğu sebebiyle devrinin Süyûtîsi kabul edilen hadis ve tefsir alimi İbn Allân da (ö. 1057/1648) takva ve salih ameli ölüme karşı kuşanılacak bir silah, bir çare olarak görenlerden olup, Abdullah b. Mübarek'in şu dizelerini terennüm etmekle teselli olmaktadır:

اَلْـمَـوْتُ بَـحْـرٌ مَـوْجُـهُ طَـافِـحُ يَغْرَقُ فِيهِ الْمَـاهِـرُ السَّابِـحُ
وَيْحَكِ يَـا نَفْسُ قِفِي وَاسْمَعِـي مَـقَـالَـةً قَـدْ قَـالَـهَـا نَـاصِـحُ
مَـا يَـنْـفَـعُ الْإِنْسَانَ فِـي قَـبْـرِهِ إِلَّا الـتُّـقَى وَالْعَمَـلُ الصَّالِـحُ

Ölüm bir derya ki, pek azgındır dalgalar
Usta yüzücü dahi boğulur onda naçar
Dur ve kulak ver, nefis, öğütçünün sözüne:
Hiç kimseye veremez mezarında bir fayda
Salih amel ve takvadır sade bundan müstesna.[87]

Başkasının ölüme iyice yaklaştığı anda hissettiğini, onlar hemen her an duyumsamakta, hayatlarını da buna göre tanzim etmektedir. Sufi yönü ağır basan muhaddis tabiinden Ebû Hâzim'in (ö. 97/715 [?]) bir saptamasında, sufiler ile ümera sınıfının meseleye yaklaşımındaki temel fark ilginç bir yorumla ortaya konulmaktadır:

نَظَرَ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَرْوَانَ عِنْدَ مَوْتِهِ فِي قَصْرِهِ إِلَى قَصَّارٍ يَضْرِبُ بِالثَّوبِ الْمَغْسَلَةَ، فَقَالَ: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ قَصَّارًا، لَمْ أَتَقَلَّدِ الْخِلَافَةَ فَبَلَغَ كَلَامُهُ أَبَا حَازِمٍ. فقال: اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي جَعَلَهُمْ إِذَا حَضَرَهُمُ الْمَوْتُ يَتَمَنَّوْنَ مَا نَحْنُ فِيهِ وَإِذَا حَضَرَنَا الْمَوْتُ لَمْ نَتَمَنَّ مَا هُمْ فِيهِ.

[86] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 249.

[87] Muhammed Emîn b. Fadlullah b. ed-Dımaşki el-Muhibbî, *Nefhatü'r-reyhâne ve raşhatu tılâi'l-hâne*, thk. Abdufettâh Muhammed el-Hulvî (Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1971), 2/36.

> Abdülmelik b. Mervân ölüm döşeğindeyken sarayında, yıkadığı çamaşırı taş havuza vurarak ağartmaya çalışan bir câmeşû[88] görünce, "*Keşke çamaşırcı olsaydım da hilafeti üstlenmeseydim*" demiş. Bu söz Ebû Hâzim'in kulağına gitmiş. Hemen şöyle demiş: Ölüm gelip çattığında onları bize özendiren, ama bizde onlara karşı en ufak bir özenti uyandırmayan Allah'a hamd olsun.[89]

Zahidmeşrep şahsiyetlerin ölümü sürekli akılda tutma ve dünyevi hazlardan el etek çektirme amacıyla -dilin imkânlarını da kullanarak- başvurduğu bir yöntem, iki benzeş sözcüğün [قَصْـرٌ ve قَبْـرٌ] zıtlık ilişkisi içerisinde yan yana getirilmesi ve kabrin bir ibret abidesi olarak sunulmasıdır. Bu iki terim özellikle çoğul formları [قُصُـورٌ ve قُبُـورٌ] aracılığıyla hem nesirde hem nazımda başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Bu hususta en popüler anekdotik metin, Hârûn Reşîd (ö. 193/809) devrinin meczup karakteri Behlûl ile ilgili anlatılandır. Rivayete göre Hârûn Reşîd hacca giderken güzergahı üzerinde Behlûl ile karşılaşınca bu meczuptan kendisine öğütte bulunmasını istemiş. O da Mühellebî hanedanının viraneye dönmüş saraylarını ve karşısındaki mezarları işaret ederek öğüdünü yapmış:

هٰذِهِ قُصُورُهُمْ وَهٰذِهِ قُبُورُهُمْ.

İşte kasırlar, işte kabirler.[90]

Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (ö. 95/714) ise fanilik ve ölüm temalı meşhur bir hutbesinde bu iki kavrama yer vererek anlatımı güçlendirmeyi arzu etmiş;[91] diğer taraftan Zeyniyye tarikatının kurucusu Zeynüddîn el-Hâfî (ö. 838/1435) belirtilen iki kavramı beyitlere dökerek benzer bir etki uyandırmayı istemiştir. Şöyledir beyit:

أَيَا دَهْرُ أَيْنَ الْمُلُوكُ الَّذِينَ كَانُوا فَأَضْحَوْا كَأَنْ لَمْ يَكُونُوا
وَكَانَتْ قُصُورُهُمُ لَا تُرَامُ فَتِلْكَ قُبُورُهُمُ لَا تَبِينُ

Söyle felek, şimdi nerde o krallar
Hiç yoklarmışcasına kayboldular
Yeller eser şimdi saraylarında

---

88 Elbiseleri yıkayıp ağartan saray personeline denir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Câmeşûyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

89 el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/4.

90 Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed İbn Habîb Neysâbûrî, *'Ukalâü'l-mecânîn*, thk. Ebû Hâcer Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1985), 67.

91 *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 2/103.

Mezarları dahi görünmez meydanda.[92]

Sufi ve zahid karakteri gerek havas gerek avam tabakasına yönelik vaaz ve irşatlarında ölümü hatırlatırken, mesajını etkili kılmak adına ima, kinaye, tariz vb. edebî sanatlardan olabildiğince yararlanır. Doğrudan hitap yerine üstü kapalı ya da dolaylı ifadelerle retoriğine güç katar. Aşağıdaki anekdotta mesela, züht hayatını sonlandırarak ticarete atılmaya karar veren birine, yine zahid ağabeyinin bu konudaki uyarısı çarpıcıdır:

كَتَبَ بَعْضُ الزُّهَّادِ إِلَى أَخٍ لَهُ كَانَ تَزَهَّدَ ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَى التِّجَارَةِ: أَمَّا بَعْدُ فَاعْلَمْ أَنَّ التُّجَّارَ الَّذِينَ كَانُوا قَبْلَكَ قَدْ مَاتُوا وَالسَّلَامُ.

Bir zahid, züht hayatını tecrübe ettikten sonra ticarete atılan bir kardeşine gönderdiği mektubunda şunu yazmış: Senden önceki tüccarlar göçüp gitti, haberin olsun. Vesselam.[93]

Bu nevi uyarıların havas zümresinden kimselere, mesela halife, emir veya vali gibi otorite şahsiyetlere yönelen örneklerinde ise ihtarlar çok daha etkileyici bir üslupla yapılır. Genellikle "*Öğütle ama kısa tut* [عِظْنِي فَأَوْجِزْ]" talimatı gereğince son derece veciz bir üslupla ifade edilen uyarılardan biri, Halife Hârûn Reşîd ile İbn Semmâk arasındaki diyalogta geçmektedir:

قَالَ الرَّشِيدُ لِابْنِ السَّمَّاكِ عِظْنِي وَأَوْجِزْ، قَالَ: اِعْلَمْ أَنَّكَ لَسْتَ أَوَّلَ خَلِيفَةٍ تَـمُوتُ.

Bir gün Hârûn Reşîd, İbn Semmâk'a "*Öğütte bulun ama kısa kes*" deyince İbn Semmâk tek cümle sarfetmiş: Ölecek ilk halife sen değilsin, haberin olsun![94]

K. Rüya Tabirciliği Geleneğinde Ölüm

Rüya tabiri geleneğinde sıkça başvurulan usullerden birinin, rüyada görülen varlık ya da objelerin isimleri üzerinde birtakım tasarruflar yoluyla tevillere gitmek olduğu bilinmektedir. Bu tasarrufların bir kısmı belirli bir kelime üzerinde şekilsel oynamalara dayanır. Söz gelimi rüyada bir devekuşu [نَعَامَـة] görmek, "ölüm vaveylası" anlamındaki [نَعْـي] mas-tarıyla kurulan fonetik yakınlığı dolayısıyla ölümle ilişkilendirilmiş; iki devekuşu

[92] İbn Züreyk, *Dîvânu talâ'ii İbn Züreyk* (Amman: Menşûrâtü'l-mektebeti'l-ehliyye, 1964), 162.
[93] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 129.
[94] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 291; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 135.

[نَعَامَتَانِ] görmek "iki nimet" [نِعْمَتَانِ] manasını çağrıştırdığından hayır ve lütuf ile tevil edilmiştir. İkiden fazla devekuşu [نَعَامَات] görmek ise, yine kelime sonundaki [مَات] fiil kökü ile alakası kurulmak suretiyle ölüme yorulmuştur.[95]

Ölümle ilişkilendirilen bir diğer sözcük [حَمَامٌ]dır. Güvercin anlamındaki bu sözcük, ilk harfin kesrelenmesi durumunda Arapça "ölüm" teriminin sinonimlerinden [حِمَامٌ]a dönüşmektedir. Tarih kaynaklarında Abbasi halifesi Müsterşid-Billâh'ın (ö. 529/ 1135), rüyasında elinin üzerinde bir güvercin gördüğü, ancak bunu Ebû Temmâm'a ait bir beyitle tevil ettiği, daha sonra gerçekten de bu tevile uygun olarak bir grup Batinîn suikastine kurban gittiği anlatılır. Güvercin ile ölüm arasındaki anlamsal karşıtlığı ortaya koyan, Ebû Temmâm'ın tevile konu beyti şöyledir:

هُنَّ الْحَمَامُ فَإِنْ كَسَرْتَ عِيَافَةً مِنْ حَائِهِنَّ فَإِنَّهُنَّ حِمَامُ

O hatunlar güvercindir adeta
Şerre yorup kesra koysan o Hâ'ya
(Uçar güvercin) sana kalır ölüm ha![96]

Haccâc b. Yusuf'a nispet edilen bir rüya hadisesinin tevilinin iki ölüm haberine birden çıkışı, onun gibi katı yürekli bir valiyi dahi derinden sarsmış ve kendisine böyle bir durumda teselliyi sade Rabbin zatında aramayı ilham etmiş görünmektedir:

رَأَى الْحَجَّاجُ فِي مَنَامِهِ أَنَّ عَيْنَيْهِ قُلِعَتَا فَطَلَّقَ الْهِنْدَيْنِ: هِنْدَ بِنْتَ الْمُهَلَّبِ وَهِنْدَ بِنْتَ أَسْمَاءَ بْنَ خَارِجَةَ، فَلَمْ يَلْبَثْ أَنْ جَاءَهُ نَعْيُ أَخِيهِ مِنَ الْيَمَنِ فِي الْيَوْمِ الَّذِي مَاتَ فِيهِ ابْنُهُ فَقَالَ: هٰذَا وَاللّٰهِ تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ ثُمَّ قَالَ ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ مُحَمَّدٌ وَمُحَمَّدٌ فِي يَوْمٍ وَاحِدٍ وَقَالَ:

حَسْبِي بَقَاءُ اللّٰهِ مِنْ كُلِّ مَيِّتٍ وَحَسْبِي رَجَاءُ اللّٰهِ مِنْ كُلِّ هَالِكِ
إِذَا كَانَ رَبُّ الْعَرْشِ عَنِّي رَاضِيًا فَإِنَّ شِفَاءَ النَّفْسِ فِيمَا هُنَالِكَ

Bir gün Haccâc rüyasında iki gözünün yerinden çıkarıldığını, eşleri durumundaki iki Hind'i de (Hind bint el-Mühelleb ve Hind bint Esmâ b. Hârice) boşadığını görmüş. Çok geçmeden hem oğlunun hem Yemen'deki biraderinin ölüm haberi aynı gün kendisine ulaştırılmış. Bunun üzerine istircâ getiren Haccâc

[95] Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsa Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 2/488.

[96] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/159; el-'Askerî, *Sınâ'ateyn*, 118.

"*Vallahi bu, gördüğüm rüyanın tevilidir; iki Muhammed aynı gün!*" deyip şu dizeleri okumuş:

Ölen herkese karşı, kâfi Haktaki "Bekâ"
Her bir fani için de Ona duyulan "Recâ"
Razıysa benden Arş-ı Alânın Rabbi
Bilirim ki sade bunda yürek için teselli.[97]

Bu bapta zikredilmesi gereken fantazya türünden önemli bir tema da, rüyada görülen herhangi bir şeyin ebced değerinin hesaplaması yapılarak ölüm tarihinin kestirilip saptanmaya çalışılmasıdır. Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ* adlı eserinin "Horoz" maddesinde, ünlü rüya tevilcisi İbn Sîrîn'e nispetle şöyle bir anekdot nakleder mesela:

قَالَ لَهُ آخَرُ: رَأَيْتُ كَأَنَّ دِيكًا يَصِيحُ بِبَابِ بَيْتِ إِنْسَانٍ وَيُنْشِدُ

قَدْ كَانَ مِنْ رَبِّ هٰذَا الْبَيْتِ مَا كَانَا هَيِّـئُـوا لِصَاحِبِهِ يَـا قَوْمُ أَكْفَانَا

فَقَالَ يَمُوتُ صَاحِبُ الدَّارِ بَعْدَ أَرْبَعَةٍ وَثَلَاثِينَ يَوْمًا، فَكَانَ كَذٰلِكَ. وَهِيَ عَدَدُ حُرُوفِ الدِّيكِ بِالْجُمَّلِ.

Bir başkası (İbn Sîrîn'e) "*Rüyamda bir horoz gördüm; adamın birinin evinin kapısında şu beyitleri okuyordu*" deyip okumuş:

Bu hanenin sahibine "*Olanlar olmuş*"
Kefenleri hazırlayın ahali (Beyin, vadesi dolmuş).

Bunu duyan İbn Sîrîn "*Hane sahibi 34 gün sonra ölecek*" demiş ve gerçekten de adamcağız o vakitte ölmüş. "34 gün" tahmini, "horoz" sözcüğünün harflerinin cümmel (ebced) hesabınca karşılığıdır.[98]

Aşağıdaki anekdotta ise İbn Sîrîn, bir rüya tevilinde semtin mezar soyguncusunu teşhis etmektedir. Rüyada görülen yumurta ile yumurtanın yenme biçiminin illegal bir girişimin deşifresinde kullanımı anlatıya hafif bir mizah tadı katmaktadır:

أَتَاهُ رَجُلٌ فَقَالَ: إِنِّي رَأَيْتُ كَأَنِّي أَقْشِرُ بَيْضَةً وَأَرْمِي صُفَارَهَا وَآكُلُ بَيَاضَهَا. فَقَالَ ابْنُ سِيـرِينَ: هٰذَا رَجُلٌ نَبَّاشٌ لِلْقُبُورِ. فَقِيلَ لَهُ: مِنْ أَيْنَ أَخَذْتَ هٰذَا؟ فَقَالَ: اَلْبَيْضَةُ اَلْقَبْرُ، وَالصُّفَارُ الْجَسَدُ، وَالْبَيَاضُ الْكَفَنُ. فَيُلْقِي الْمَيِّتَ وَيَأْكُلُ ثَمَنَ الْكَفَنِ، وَهُوَ الْبَيَاضُ.

Adamın biri İbn Sîrîn'e gelerek "*Rüyamda bir yumurta soyduğumu, beyazını yiyip sarısını attığımı gördüm*" demiş. İbn Sîrîn daha sonra "*Bu adam var ya*"

97 el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 2/80.
98 Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/485.

demiş "*Kesin mezar soyguncusu*". Ona bunu nereden anladığını sormuşlar, o da tevil etmiş: Rüyadaki yumurta kabre, sarısı cesede, beyazı da kefene işaret-tir. Demek ki adam cesedi atıp kefenin parasını yiyor. Malum kefen beyaz![99]

Rüyada görülenlerin hayra olduğu kadar şerre, en kötüsü de ölüme yorulması da rastlanan durumlardandır. Konuya dair hazin bir örnek, Bâtınilerce önce esir edilip zindanda tutulan sonra da tertiplenen bir suikastle öldürülen Abbasi Halifesi Müsterşid-Billâh'ın hikâyesidir:

رَأَى الْمُسْتَرْشِدُ فِي النَّوْمِ فِي الْأُسْبُوعِ الَّذِي اسْتُشْهِدَ فِيهِ كَأَنَّ عَلَى يَدِهِ حَمَامَةً مُطَوَّقَةً فَأَتَاهُ آتٍ وَقَالَ "خَلَاصُكَ فِي هٰذَا". فَلَمَّا أَصْبَحَ حَكَى لِابْنِ سُكَيْنَةَ الْإِمَامِ مَا رَآهُ فَقَالَ: مَا أَوَّلْتَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟ قَالَ: أَوَّلْتُهُ بِبَيْتِ أَبِي تَـمَّامٍ:

هُنَّ الْحَمَامُ فَإِنْ كَسَرْتَ عِيَافَةً مِنْ حَائِهِنَّ فَإِنَّهُنَّ حِمَامُ

وَخَلَاصِي فِي حِمَامِي، فَقُتِلَ بَعْدَ أَيَّامٍ.

Halife Müsterşid-Billâh şehit edildiği hafta rüyasında elinin üzerine boynu halkalı bir güvercin konduğunu, yine rüyada, gelen birinin "*Senin kurtuluşun bunda*" dediğini görmüş. Sabah olunca gördüğünü İmam İbn Sükeyne'ye an-latmış. İbn Sükeyne "*Peki bunu nasıl tevil ettiniz ey Emir?*" diye sorunca da "*Ebû Temmâm'ın*

هُنَّ الْحَمَامُ فَإِنْ كَسَرْتَ عِيَافَةً مِنْ حَائِهِنَّ فَإِنَّهُنَّ حِمَامُ

Onlar güvercindir adeta
Şerre yorup kesra koysan o Hâ'ya
Güvercinden sana sade ölüm kalır ha!

beytiyle tevil ettim, Allahu alem benim kurtuluşum ölümde" demiş. Gerçekten de birkaç gün sonra katledilmiş.[100]

Yukarıdaki gibi rüya tevillerinin dramatik hikâyeli olanlarının yanı sıra mizahi bağlamda görülebilecek anlatılar da bulunmaktadır. Mesela İsfehânî *el-Muhâdarât*'ında bize, Müs-terşid'in zindandan ölümle kurtuluşunun aksine, mutlak surette öleceğine hükmedilen bir adamın mucizevi ölümden kurtuluş hikâyesini anlatır:

[99] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/465.
[100] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/159.

قَالَ بَعْضُهُمْ: رَأَيْتُ فِي الْمَنَامِ فِي أَيَّامِ الطَّاعُونِ أَنَّهُ أُخْرِجَ مِنْ دَارِي اثْنَا عَشَرَ جِنَازَةً، وَكُنَّا اثْنَيْ عَشَرَ نَفْسًا، فَمَاتَ مِنَّا أَحَدَ عَشَرَ، فَمَا شَكَكْتُ أَنِّي تَمَامُ الْعِدَّةِ، فَخَرَجْتُ يَوْمًا وَعُدْتُ إِلَى دَارِي فَإِذَا لِصٌّ قَدْ دَخَلَ الدَّارَ يَسْرِقُ مَا فِيهَا، فَطُعِنَ وَمَاتَ مِنْ سَاعَتِهِ فَأَخْرَجْنَا جِنَازَتَهُ.

Adamın biri anlatıyor: Salgın zamanı rüyamda hanemden 12 cenaze çıktığını görmüştüm, biz de zaten 12 kişiydik. İçimizden 11'i öldü, sıradakinin ben olduğumdan hiç kuşkum yoktu. Bir gün dışarı çıkmıştım, eve döndüğümde içerde evi soymaya çalışan bir hırsız yakaladım. Bu hırsız o evde vebaya tutuldu, kısa bir süre sonra da öldü. Böylece hanemden (rüyama uygun şekilde 12. kişi olarak) o hırsızın cenazesini çıkardık.[101]

İslami gelenekte çok sayıda rivayetle desteklenen bir anlatı modeli ise, ölümleri sonrasında rüyada görülen meşhur Müslüman şahsiyetlerin, hal ve durumlarına ilişkin sorulara verdikleri ilginç yanıtları konu alır. [رَأَى ... بَعْدَ مَوْتِهِ فِي مَنَامِهِ] , [قِيلَ لِـ ... بَعْدَ مَوْتِهِ فِي الْمَنَامِ] ve [رُؤِيَ ... بَعْـدَ مَوْتِـهِ فِي الْمَنَـامِ] gibi kalıp ifadelerle başlayan anlatılarda genellikle öğüt vermeye, ibret almaya dönük bir maksat güdülür. Bu şahsiyetler devlet adamlarından, zulmüyle ün yapmış diktatör kumandanlara, sufi şahsiyetlerden meczup ve mecnun karakterlere kadar renkli bir kadro teşkil eder. Çarpıcı iki örnekten ilki ünlü devlet adamı Haccâc b. Yusuf'la ilgili şu anlatıdır:

رَأَى رَجُلٌ مِنَ النَّبَطِ الْحَجَّاجَ بَعْدَ مَوْتِهِ فِي مَنَامِهِ فَقَالَ: يَا حَجَّاجُ إِلَامَ صَيَّرَكَ رَبُّكَ؟ فَقَالَ: وَمَاذَا عَلَيْكَ يَا ابْنَ الزَّانِيَةِ؟! فَقَالَ: مَا سَلِمْنَا مِنْ قَوْلِكَ مَيْتًا وَلَا مِنْ فِعْلِكَ حَيًّا.

Rivayet o ki Nabatlı bir adam ölümünden sonra Haccâc'ı rüyasında görmüş. Ona "*Rabbin sana ne muamele etti?*" deyince güya Haccâc "*Sana ne, kötü kadının çocuğu!*" diye çıkışmış. Nabatlı da nüktesini yapmış: Yaşarken elinden çekiyorduk, geberdin gittin şimdi de dilinden çekiyoruz![102]

İkinci rüya anlatısı ise "Sufiler piri" namıyla maruf Cüneyd-i Bağdâdî'ye nispet edilen bir menkıbe olup Cenab-ı Hak katında makbul ve muteber yegâne nesnenin salih amel ve ibadetler olduğu teması etkili bir üslupla ifade edilmiştir. Şöyledir anlatı:

[101] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/522.

[102] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 7/100.

رُئِيَ الْجُنَيْدُ بَعْدَ مَوْتِهِ فِي الْمَنَامِ فَقِيلَ لَهُ: مَا فَعَلَ اللّٰهُ بِكَ؟ فَقَالَ: طَارَتْ تِلْكَ الْإِشَارَاتُ وَطَاحَتْ تِلْكَ الْعِبَارَاتُ وَغَابَتْ تِلْكَ الْعُلُومُ وَانْدَرَسَتْ تِلْكَ الرُّسُومُ وَمَا نَفَعَنَا إِلَّا رُكَيْعَاتٌ كُنَّا نَرْكَعُهَا فِي السَّحَرِ.

Rivayet o ki Cüneyd-i Bağdâdî'yi vefatından sonra rüyada görenler "*Mevla sana nasıl muamele buyurdu, Hazret?*" diye sorduklarında söylediği şu olmuş: Yaptığımız tüm o yorumlar uçup gitti, bütün o söylediklerimiz buharlaştı; bilgiler kaybolurken o rüsumat da siliniverdi. Bize faydası dokunan yegâne şeyse, seher vakitlerinde kıldığımız birkaç rekât namazdı.[103]

L. Filozof Hikemiyat ve Nevadirinde Ölüm

Kadim çağ filozofları -aydın kesimden veya halktan- her konuda kendilerine soru tevcih edilen entelektüel bir zümreyi temsil etmektedir. Bu zümrenin ölüm olgusuna dair fikirleri de her zaman merak edilip sorulmuş, düşündürücü ve hikmetli yanıtları kıymetli aforizmalar şeklinde kayıtlara geçmiştir. Bu başlık altında önemli gördüğümüz birkaçına yer verilecektir. Söz gelimi aşağıdaki anekdotun ana fikri, sosyo-ekonomik farklılıklara göre ölüm olgusuna bakışın değişebileceğidir:

سُئِلَ آخَرُ مِنْهُمْ عَنِ الْمَوْتِ فَقَالَ: هُوَ فَزَعُ الْأَغْنِيَاءِ وَشَهْوَةُ الْفُقَرَاءِ.

Bir diğer filozofa ölüm hakkında ne düşündüğü sorulmuş. "*Ölüm varsılların ürküp kaçtığı, yoksulların can attığı bir şeydir*" cevabını vermiş.[104]

Anonim bir filozof nüktesi ise ölümü, çoğu kültürde görülen ölüm-uyku düalitesi üzerinden tarif eder:

سُئِلَ بَعْضُهُمْ عَنْهُ فَقَالَ: هُوَ نَوْمٌ لَا انْقِضَاءَ لَهُ.

Filozoflardan birine ölüm hakkındaki düşüncesi sorulunca "*Sonu gelmez bir uyku*" şeklinde tarif edivermiş.[105]

Uyku-ölüm benzetmesine ilişkin aşağıdaki filozof nüktesi ise dünya ve ahiret hayatı karşılaştırmasına dayalı bir anlatım olarak İslami-edebî kaynaklarda sıklıkla zikredilmiştir:

---

[103] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/58.

[104] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 126; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 517; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/300.

[105] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 126.

كَتَبَ حَكِيمٌ إِلَى حَكِيمٍ: صِفْ لِيَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ، فَكَتَبَ إِلَيْهِ: اَلدُّنْيَا حُلْمٌ، وَالْآخِرَةُ يَقَظَةٌ، وَالْمُتَوَسِّطُ بَيْنَهُمَا الْمَوْتُ، وَنَحْنُ فِـي أَضْغَاثٍ.

Bir bilge, kendisinden dünya ve ahiret hayatını tanımlamasını isteyen bir başka bilgeye şunları yazmış: Şu dünya hayatı bir uyku evresi; ahiret hayatı ise gerçek bir uyanıştır. İkisinin arasında geçişi sağlayan bir köprü var: Ölüm. Bizlerin ölüm gerçeğiyle uyanıncaya kadar tecrübe ettikleri ise ne olduğu anlaşılamayan karışık rüyalardır.[106]

Bu başlık altında, klasik edebiyat kaynaklarında adından fazlaca söz edilen Antik Çağ filozoflarından Sokrat'la ilgili ölüm merviyyatına ayrı bir ehemmiyet atfetmek gerekir. Zira nevadir koleksiyonlarında ona dair zikredilen anekdotik merviyyatın hiç de azımsanmayacak bir bölümü hayat ve ölüm temalarıyla ilişkili olup[107], filozofumuz bu meselelere hayli kafa yormuş bir isimdir. Bunların bir kısmına tezimizin değişik başlıkları altında yer vermiş bulunuyoruz ancak önemine binaen birkaçına da bu başlık altında değinilecektir.

En başta Sokrat'ın, hayatın nedenine ilişkin temel düşüncesini ölüm kavramıyla bağdaştırarak izah etmeye çalışması dikkat çekicidir. Ona nispet edilen bir sözde hayata dair anlam arayışında filozofun yolunun ölümle kesiştiği görülür:

عِنْدَمَا فَتَّشْتُ عَنْ عِلَّةِ الْحَيَاةِ وَجَدْتُ الْمَوْتَ،
وَعِنْدَمَا وَجَدْتُ الْمَوْتَ عَرَفْتُ حِينَئِذٍ كَيْفَ يَنْبَغِي أَنْ أَعِيشَ.

Hayatın nedenini araştırınca "ölüm"ü buldum;
onu bulunca da nasıl yaşamam gerektiğini anladım.[108]

Bir filozof olarak Sokrat, çağdaşlarınca yeterince anlaşıl(a)mamış, savunduğu hakikatleri canı pahasına söylemekten çekinmemiş, dolayısıyla hayatının bir infazla sonuçlanmasına aldırış etmemiştir. Yaşam-ölüm düalitesine ilişkin kimi özlü sözleri çok beğenildiğinden Müslüman kaynaklarda da asırlar boyu aktarılagelmiştir.

[106] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/229; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/66.

[107] Sokrat nevadiri üzerine yapılmış bir Yüksek Lisans çalışması için bkz. Bayan Alioğlu, *Klasik Edeb Kaynaklarında Sokrat'a Nispet Edilen Anekdotik ve Hikemi Merviyyât* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

[108] Mübeşşir İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l-Kelim*, çev. Osman Güman (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 165; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/144.

Klasik *edeb* literatüründe Sokrat'ın yaşamının son evresini aydınlığa kavuşturan birkaç anekdot ilgi çekici olup bunlardan hususen idamının hemen öncesinde karısıyla olan diyaloğu oldukça meşhurdur. Her hadiseyi tiye alabilen, yaşamı trajedya ve komedyanın tek perdelik sahnesi gibi gören Sokrat'ın hayatının son demleri de bu minval üzeredir:

لَمَّا مُضِـيَ بِهِ لِيُقْتَلَ أَقْبَلَتْ (زَوْجَتُهُ) تَبْكِي وَتَصِيحُ: وَامَظْلُومَاهْ!

فَقَالَ: أَكَانَ يَسُـرُّكِ أَنْ أُقْتَلَ ظَالِمًا؟!

> Sokrat idama götürülürken karısı "*Vah mazlum kocam, vah!*" diye feryada başlayınca söylediği şu olmuş: Zalim olarak öldürülmem daha mı çok hoşuna giderdi, hatun?![109]

Yine idama götürülüşü sırasında yaşanmış aşağıdaki diyalog da, hakikate âşık filozofun ölüm karşısındaki pervasızlığının somut bir kanıtı gibidir:

قِيلَ لِسُقْرَاطَ: إِنَّ الْكَلَامَ الَّذِي قُلْتَهُ لَمْ يُقْبَلْ!

فَقَالَ: لَيْسَ يَلْزَمُنِي أَنْ يُقْبَلَ، إِنَّمَا يَلْزَمُنِي أَنْ يَكُونَ صَوَابًا.

> Sokrat'a "*(savunmanda) söylediğin sözler (mahkemece) kabul görmedi!*" denilince "*Kabul edilip edilmemesi umurumda değil"* demiş "*Beni ilgilendiren söylediklerimin doğruluğu!*"[110]

Diğer taraftan, idam sehpasına ilerlerken, infazı seyre gelenlerden birinin metanet telkini için söylediği söze Sokrat'ın verdiği karşılık da şaşırtıcıdır:

لَمَّا مُضِيَ بِسُقْرَاطَ لِيُقْتَلَ، قَالَ لَهُ رَجُلٌ مِنَ النَّظَّارَةِ "لَقَدْ ظَلَمَكَ مَنْ حَكَمَ عَلَيْكَ بِالْقَتْلِ". فَقَالَ: مَا كَانَ أَحْوَجَنَا إِلَى شَهَادَةِ مِثْلِكَ بِالتَّزْكِيَةِ! ثُمَّ نَظَرَ فَإِذَا رَأْسُهُ مَخْضُوبٌ، فَقَالَ: إِنَّهُ لاَ يَجُوزُ فِي الْحُكْمِ أَنْ تُقْبَلَ شَهَادَةُ مَنْ كَانَ الْكِذْبُ مَوْضُوعًا عَلَى رَأْسِهِ!

> Sokrat idama götürülürken yol kenarında seyredenlerden biri "*İdam fermanını imzalayan kesinlikle zalimdir*" der. Sokrat "*Senin gibi birinin tezkiyesine o kadar ihtiyacım vardı ki!*" diye adama iltifat eder. Ancak bir an

[109] Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Kayrevânî el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 280. Bazı farklı lafızlarla bkz. Âbî, *Nesrü'd-dür*, 2004, 7/14; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 42-43; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/257; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 110.

[110] Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 2/55; bazı farklı lafızlarla bkz. et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 3/115.

saçlarının kınalı olduğu gözüne çarpınca "*Yanılmışım*" der "*sahtekârlığı baş tacı etmiş senin gibi birinin şehadeti zinhar muteber olamaz!*"[111]

Sokrat ölümün -infazlar gibi- gayri tabii yollarla gerçekleşmesi üzerine de kafa yormuş bir düşünürdür. Bir klasik çağ anlatısında, toplumsal düzeninin sağlanması için müeyyide gerektiren suçlara ceza takdirinde bulunan Sokrat'ın, "ebeveyn katilliği" cürmünü cezasız bırakışı, gerekçesi dikkate alındığında hayli düşündürücüdür:

قِيلَ لِسُقْرَاطَ "لِمَ لَا تَذْكُرُ فِي شَرَائِعِكَ عُقُوبَةَ مَنْ قَتَلَ أَبَاهُ؟"

قَالَ: لَمْ أَعْلَمْ أَنَّ هٰذَا يَكُونُ.

Sokrat'a "*Neden yasalarında pederini katleden kişiyle ilgili bir ceza yok?*" diye sorulduğunda "*Böyle bir suçun işlenebileceği aklıma gelmedi ki hiç*" deyivermiş.[112]

M. Meczup ve Mecnunların Ölüm İhtarları

Dinî ve edebî anlatılarda dünyanın faniliği, ölümün insanı kıskıvrak yakalayarak dünyaya ait emelleri tümden boşa çıkarması gibi temaların, aklı başında insanlar yerine kahir ekseriyetle safdil ve yarım akıllı kimseler tarafından dile getirilişi çok yaygın bir gelenek olup *Ukalâü'l-mecânîn* türü içeriklerde buna dair epey bir malzeme bulunmaktadır. Yine bu malzemede dikkati çeken bir husus, meczup ve mecnunların, ölüm ve dünyanın faniliğine dair tesirli öğütlerinin muhataplarının genelde mühim devlet ricali oluşudur. Örneğin bir vesileyle hacca yürüyerek gideceğine yemin eden Hârûn Reşîd bunlardan biridir. Rivayete göre hac seferine çıkacağı sırada güzergahı üzerindeki bütün engeller kaldırılmış, konfor içinde yürümesi için de yoluna keçe halılar serilmişti. Halifedeki bu ihtişamı gören meşhur meczup Sa'dûn güzergahın bir noktasında Hârûn'la görüşme fırsatı bulunca okuduğu şu beyitlerle onu adeta çarpmıştır:

هَبِ الدُّنْيَا تُوَاتِيكَا ... أَلَيْسَ الْمَوْتُ يَاتِيكَا

فَمَا تَصْنَعُ بِالدُّنْيَا ... وَظِلُّ الْمِيلِ يَكْفِيكَا

أَلَا يَا طَالِبَ الدُّنْيَا ... دَعِ الدُّنْيَا لِشَانِيكَا

كَمَا أَضْحَكَكَ الدَّهْرُ ... كَذَاكَ الدَّهْرُ يُبْكِيكَا

Tut ki bu dünya her şeyiyle gönlünce

[111] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 110.

[112] Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/16.

Gelmez mi sana ölüm, vakti saati gelince
Napıcaksın bu dünyayı, işin nedir onunla
Yeter sade gölgesi, o fenerin sana
Ey dünya taliplisi, bırak onu kendi hâline
Seni güldüren felek, gözyaşı döktürür de.[113]

Sufi meşrep bir şair olan Ebû İshâk el-Anberî'nin (ö. 285/898 [?]) yine bir meczup tarafından ölüm konusunda uyarılışı da "*Tut ki/Farz et ki* [... هَبْكَ]" klişesiyle başlar ve şaire lahde tek başına gireceğini hatırlatarak tesirli bir öğütte bulunur.[114]

N. Ölüme Dair Güzellemeler

Bireyin hayat enerjisini düşüren, ruh dünyasını dış âleme kapatan, dünyevi hazlar noktasında -en azından belirli bir süreliğine- iştahını kesen ölüm olgusuna dair söylenenler her zaman negatif olmamıştır. Makul bazı sebeplerden ötürü ölüm hakkında pozitif yaklaşımlarda bulunanlar da vardır. Esasen bu nevi değerlendirmeler, Müslüman kültürde dinî bir bakış açısıyla da öteden beri yapılmaktadır. Her şeyden önce Hz. Peygamber, genelde insanoğlunun soğuk bir yüzle karşıladığı ölüm olgusunu, Mümine sunulan bir armağan olarak tarif etmektedir:

تُحْفَةُ الْمُؤْمِنِ الْمَوْتُ.

Ölüm, mümine bir "armağan"dır.[115]

Bir diğer hadiste [اَلْمَوْتُ رَاحَةٌ] denilerek[116] ölümün doğrudan bir "*rahata erme ve kurtuluş*" olduğu belirtilmiştir. Anlaşıldığına göre Hz. Peygamber burada, ölüm ile Mümin'in dünya çilesinin dolduğuna, dünyevi kederlerinin son bulduğuna, keza öte tarafta hazırlanan mükâfat için yola koyulduğuna işaret etmiştir. Selef ulemasının yaklaşımında da ölümün her hâlükârda mümin için daha hayırlı olduğu iki ayet üzerinden delillendiril-

[113] Neysâbûrî, *'Ukalâü'l-mecânîn*, 59; Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 295.

[114] el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/307.

[115] Süyûtî, *Cemʻu'l-Cevâmiʻ (el-Câmiu'l-kebîr)*, 4/316 (No.12529); İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/45; el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, 1/313.

[116] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabi, ts.), "ez-Zikru ve'd-du'â' ve't-tevbe ve'l-istiğfâr" 2720.

mektedir.[117] Şairler de bu temaya bigâne kalmayarak bu mealde dizeler nazmetmişlerdir. Söz gelimi Safiyyüddîn el-Hillî (ö. 749/1348) ölümün büyük bir rahatlama oluşunu şu beyitlerinde dile getirir:

إِنَّ هٰـذَا الْمَـوْتَ يَـكْرَهُـهُ كُـلُّ مَنْ يَـمْشِـي عَلَى الْغَبْـرَا
وَبِـعَـيْـنِ الْعَقْلِ لَوْ نَظَـرُوا لَـرَأَوْهُ الـرَّاحَــةَ الْـكُـبْــرَى

Nefret eder şu ölümden, bu âlemde gezen kişi
En büyük huzur ölüm, hikmet ehlince halbuki.[118]

Diğer taraftan çok erken bir tarihte Câhiz, çeşitli konulara paradoksal açılardan yaklaştığı meşhur eseri *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*'ın son maddesini [مَحَاسِنُ الْمَوْتِ] ölüm olgusunun olumlu ve güzel taraflarını sıralamaya tahsis etmiştir. Bu bölümde yer alan fragmanlara bakıldığında "ölüm"ün mutlak manada lehine yapılmış kimi yorumların, belirli koşullar dâhilinde ifade edilmiş pragmatist bakış açılarını yansıttığı görülebilir. Bu sözlerin bir bölümü, dostluk ilişkilerinde yaşanan bir ihanet karşısında sarsılan insanın, bir anlamda, hayata karşı protestosunu anlatır:

إِنْ مَدَحُوا الْحَيَـاةَ، فَأَسْـرَفُـوا فِي الْمَوْتِ أَلْفُ فَضِيلَةٍ لَا تُعْرَفُ
مِـنْـهَـا أَمَـانُ بَقَـائِـهِ بِلِقَـائِـهِ وَفِـرَاقُ كُـلِّ مُعَاشِـرٍ لَا يُنْصِفُ

Abartmışlar methü senasını hayatın
Meçhul binbir meziyet var ölümde
Tüm bunların evvelidir: Bâkî ile vuslat
Sonra onu izler, zalim dosttan firkat.[119]

Ebû Ahmed el-Kâtib de, aynı şekilde, ölüm hakikatinde binlerce güzelliğin bulunduğuna işaret ettikten sonra, fetvası alınabilecek olsa, pek çok insanın türlü saiklerle ölmeyi tercih edeceğini ileri sürer. Şöyledir Kâtib'in dizeleri:

مَنْ كَانَ يَرْجُو أَنْ يَعِيشَ فَإِنَّنِي أَصْبَحْتُ أَرْجُو أَنْ أَمُوتَ فَأُعْتَقَا
فِـي الْمَوْتِ أَلْفُ فَضِيلَةٍ لَوْ أَنَّهَا عُرِفَتْ لَكَانَ سَبِيلُهُ أَنْ يُعْشَقَا

[117] "*Salih kimseler için Allah'ın katındakiler daha iyidir.*" (Âl-i İmrân 3/198); "*Nankörlük edenler kendilerine verdiğimiz mühletin daha iyi olduğunu sanmasınlar. Biz ancak günahlarını arttırmaları için onlara fırsat veriyoruz!*" (Âl-i İmrân 3/178). Bkz. Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 374.

[118] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/105.

[119] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 338.

Başkaları hayatı umadursun
Bendeniz ölümle azat olmayı
Ölümde mevcut binbir meziyet
Bilinse, yoluna can verilir elbet.[120]

Hz. Ali ise ölüm hakikatinin mahza rahmet oluşunu, insanoğlunun hayatın son evresinde yüz yüze kalacağı elden ayaktan düşme, bunama ve türlü cefalara sebebiyet veren birtakım olumsuzlukları hesaba katarak şöyle dile getirmiştir:

جَزَى اللّٰهُ عَنَّا الْمَوْتَ خَيْرًا فَإِنَّـهُ أَبَـرُّ بِـنَـا مِـنْ كُـلِّ شَـيْءٍ وَأَرأَفُ
يُعَجِّلُ تَخْلِيصَ النُّفُوسِ مِنَ الْأَذَى وَيُدْنِـي مِنَ الدَّارِ الَّتِي هِيَ أَشْرَفُ

Ölümle ödüllendirsin Mevla bizi hayrına
Hem her şeyden hayırlı hem şefkatli zira
Kurtarır hep canları eziyetten hemence
Sevk eder bir âleme ki bu âlemden yüce.[121]

Klasik edebiyatın önemli temalarından "zamandan şikâyet", nâsir ve nâzım pek çok kimsenin, üzerinde kafa yorduğu, kalem oynattığı mevzular arasında yer alır. Hatta bazen karşılaşılan sıkıntı ve musibetler, ölümü daha sempatik hâle getirerek, ironik biçimde, ölen kimsenin akrabalarını taziye yerine tebriğe gitmek gerektiğini telkin eder:

نَـحْـنُ وَاللّٰهِ فِـي زَمَـانٍ غَـشُـومٍ لَـوْ رَأَيْـنَـاهُ فِـي الْمَنَـامِ فَـزِعْـنَـا
أَصْبَحَ النَّـاسُ فِيهِ مِنْ سُـوءِ حَـالٍ حَـقُّ مَـنْ مَـاتَ مِنْـهُـمْ أَنْ يُهَـنَّـأَ

İnsafsız bir zamandayız vallahi biz
Görsek rüyada onu emin ol ürkeriz
Öyle bir hâle geldi ki ahali şu anda
Tebriğe gitmek lazım öleni anında.[122]

Ölüm güzellemelerinden bir diğer kategori, "*bir sözde iki farklı temanın birleştirilmesi*"ni konu alan "iftinan" sanatı çerçevesinde kurgulanan beyitlerdir. Nâzım kaleme aldığı beytin ilk mısrasında ölenin yakınına taziyede bulunurken, diğerinde merhumu methü sena etmektedir. Bu edebî sanatın güzel bir örneği şair İbn Haccâc tarafından sergilenmiş-

[120] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 338; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 406.
[121] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 8/292; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 406; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/105.
[122] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 338; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 406.

tir. O, babası ölen bir devlet büyüğünü ziyaretinde, taziyesini methiye ile mezcederek şöyle sunmuştur:

أَبُوكَ قَدْ جَمَّلَ أَهْلَ الثَّـرَى فَجَمَّلَ اللّٰهُ بِهِ الْمَقْبَـرَهْ

Güzellik kattı baban insanlara dünyada
Şenlendirsin onunla kabristanı Allah da.[123]

Ölüm güzellemelerine ilişkin bir kategori de cünun, safdillik ve ahmaklık gibi zihinsel engellere sahip olmaktansa bu dünyadan göçüp gitmenin daha iyi olduğuna ilişkin yorumlardan oluşur. Örneğin anonim bir sözde ölüm ahmaklığa yeğ tutularak "*Ahmaklık bir illettir ki tek devası: ölümdür* [اَلْحُمْقُ دَاءٌ دَوَاؤُهُ الْمَوْتُ]"[124] denilmiştir. Bazen de ölüm, pinti dostlarından fayda görmeyen bir tufeylinin dizelerinde dile getirdiği temennisi olur:

قَدْ ضَاعَ مَنْ يَـأْمُلُ مِنْ أَمْثَـالِكُـمْ جُـودًا وَلَيْسَ الْجُودُ مِنْ أَفْعَالِكُمْ
لَا بَـارَكَ اللّٰهُ لَـكُمْ فِـي مَـالِـكُـمْ وَلَا أَزَاحَ الـسُّـوءَ عَنْ عِـيَـالِـكُـمْ
فَالْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنْ صَلَاحِ حَالِكُمْ

Kalmadı emsalinizden kerem bekleyen
Hiç olmadı da zaten amellerinizden
Dileğim: görmeyin bir hayır mülkünüzden
Yağsın, eksik olmasın belalar hanenizden
Yeğdir çünkü ölüm ıslah-ı ahvâlinizden![125]

O. Ölüm Çeşitleri

Temelde kişiyi psikolojik bakımdan olumsuz etkileyen ölüm, ilginçtir ki konu mizah olduğunda, türlü gerçekleşme biçimleri ile tebessüme de vesile olabilmektedir. Klasik edebiyatta asılarak idam, kellenin vurulması, sele kapılarak ya da denizde boğularak ölmek, yeri geldiğinde sofistike bir nükteye yol açmaktadır. Söz gelimi, meşhur filozof Sokrat ve arkadaşları, Atina'da yürürlerken yol kenarında infaz edilmiş bir kadın cesedi gördüklerinde bunu espri konusu haline getirerek tarihin en eski mizojinik yaklaşımlarından biri-

[123] İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb*, 1/140.
[124] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 3/353; Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 154.
[125] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 4/20; Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 193.

ni sergilemişlerdir:

> مَرَّ هُوَ (سُقْرَاطُ) وَغَيْرُهُ مِنَ الْحُكَمَاءِ بِامْرَأَةٍ مَصْلُوبَةٍ، فَقَالَ: لَيْتَ يُثْمِرُ لَنَا مِثْلَ هٰذَا الثَّمَرِ!
>
> Sokrat ve birkaç filozof arkadaşı, idam edilen bir kadının darağacında sallanan cesedine rast gelmiş. İçlerinden Sokrat hemen şu yorumda bulunmuş: Keşke tüm ağaçlar böyle meyve verse![126]

Çoğu kültürde olduğu gibi Arap kültüründe de ölüm, gerçekleşme biçimlerine göre kategorilere ayrılmış, lügat dışında pratikte de kullanımına titizlikle riayet edilen bir olgu olmuştur. Sürekli savaş ve mücadele halinde olan Arap kabileleri, hiciv veya medih maksadıyla ölüm çeşitlerini edebiyatlarında yoğun biçimde işlemiş, birçok tarihsel anekdotta ise ana tema neredeyse buna indirgenmiştir. Daha IV. yüzyılda İsfehânî, ölümü "*Allah'ın gazabı şeklinde gelen ölüm* (سُخْطِيّ)", "*yaşlılıkla gelen ölüm* (طَبِيعِيّ)", "*aniden gelen ölüm* (عَرَضِـيّ)" ve "*kesple (mesela savaşla) gelen ölüm* (اِكْتِسَابِـيّ)" şeklinde dört kategoride ele almıştır.[127] Bu bakımdan aşağıda ölüm çeşitleri tarihsel ve anekdotik bağlamlarıyla ele alınacaktır.

1. Savaş Aletiyle Öl(dürül)me

Arapların kendisiyle iftihar ettiği, o şekilde ölmeyi arzuladığı ölüm biçimlerinin başında kılıç, ok, mızrak, hançer gibi bir savaş aletiyle ölüm gelmektedir. Yine hasımlarını hicvettikleri temel bir husus çarpışarak ölmek yerine rahat yataklarında ölmeleridir. Ölüm karşısındaki bu pervasız tutum en yalın hâliyle Hz. Ali'ye nispet edilen bir sözde şöyle dile getirilmiştir:

> إِنَّ أَكْرَمَ الْمَوْتِ الْقَتْلُ، وَالَّذِي نَفْسُ أَبِـي طَالِبٍ بِيَدِهِ لَأَلْفُ ضَـرْبَةٍ بِالسَّيْفِ أَهْوَنُ مِنْ مِيتَةٍ عَلَى فِرَاشٍ.
>
> En şerefli ölüm katledilmek suretiyle ölmektir. Ebû Tâlib'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, bin kılıç darbesiyle can vermek döşeğinde rahat rahat ölmekten yeğdir.[128]

---

[126] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 280.

[127] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/501.

[128] Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 4/134.

Kültürde bu maksatla kullanılan özel bir terim "*mızrakla hızlıca dürtmek/yaralamak/deşmek*" anlamında kullanılan [قَعَصَ] fiilinin mastar formuyla kurulu [مَاتَ قَعْصًا] deyimidir. Araplar bu şekilde öldürülmeyi büyük bir meziyet ve iftihar kaynağı sayıyor, rakip kabileleri de "*rahat ölüm döşeğinde ölmek*"ten dolayı ağır bir dille hicvediyorlardı. Nitekim kardeşi Musab'ın ölüm haberi kendisine ulaşan Abdullah b. Zübeyr'in meşhur sözünde bu deyimin yerinde bir kullanımını görebiliriz:

إِنْ يُقْتَلْ فَقَدْ قُتِلَ أَبُوهُ وَأَخُوهُ وَعَمُّهُ. إِنَّا وَاللّٰهِ لَا نَـمُوتُ حَتْفًا،
وَلٰكِنْ نَـمُوتُ قَعْصًا بِأَطْرَافِ الرِّمَاحِ، وَمَوْتًا تَحْتَ ظِلَالِ السُّيُوفِ.

> Eğer o öldürüldüyse, onun babası, kardeşi ve amcası da öldürülmüştü. And olsun ki bizler ecelimizle ölmeyiz. Aksine mızrak darbeleriyle ve kılıçların gölgesinde can veririz.[129]

Tekrar ifade etmek gerekirse, Araplar bir silah darbesiyle katledilmeyi yatakta ve konfor içerisinde öldürülmeye, keza yanlış teşhis ve tedavi yüzünden canından olmaya tercih ediyor; zaman zaman hamâselerdeki medih ve hiciv beyitlerinin konusunu da bu gibi temalar oluşturuyordu.[130] İçerisinde özellikle Hâlid b. Velîd, Said b. Cübeyr, Ebû Müslim el-Horasânî (ö. 137/755) gibi İslam kültür ve tarihinin sembol isimlerine nispetle anlatılanları etkileyicilik bakımından oldukça dikkat çekicidir. Nitekim, iki hekimin ihtilaf ettiği bir tedavi sürecine kurban gitmektense cenk meydanında kanı dökülerek bu dünyayı terk etmeyi tercih edebileceğini söyleyen Ebû Müslim el-Horasânî'nin tarih kaynaklarında zikredilen meşhur hikâyesi şöyledir:

رُوِيَ أَنَّهُ قِيلَ لِأَبِـي مُسْلِمٍ اَلْخُرَاسَانِـيِّ: إِنَّ فِـي بَعْضِ الْكُتُبِ الْمُنَزَّلَةِ "مَنْ قَتَلَ بِالسَّيْفِ فَبِالسَّيْفِ يُقْتَلُ". فَقَالَ: اَلْقَتْلُ أَحَبُّ إِلَـيَّ مِن اخْتِلَافِ الْأَطِبَّاءِ، وَالنَّظَرِ فِـي الْمَاءِ، وَمُقَاسَاةِ الدَّوَاءِ وَالدَّاءِ، فَذُكِرَ ذٰلِكَ لِلْمَنْصُورِ بَعْدَ قَتْلِ أَبِـي مُسْلِمٍ فَقَالَ: قَدْ أَبْلَغْنَاهُ مَحَبَّتَهُ!

> Rivayete göre Ebû Müslim el-Horasânî'ye "*Kutsal kitaplarda 'kılıçla can alan kılıçla öldürülür' şeklinde bir bilgi var*" denilince "*Valla öldürülmek, hekimlerin gelip gidişi, idrar tahlilindeki hatalı teşhis veya hastalık-tedavi uyuşmazlığı gibi sebeplerle ölüp gitmekten benim için daha iyi*" demiş. Bu

[129] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*,1/ 93.
[130] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*,1/ 93.

söz, Ebû Müslim el-Horasânî'nin katlinden sonra Halife Mansûr'a (ö. 158/775) hatırlatılınca "*Zaten biz de onu muradına erdirdik!*" deyivermiş.[131]

İsfehânî'nin naklettiği anonim bir hamasede ise tasvir çok daha güçlüdür. Beytin nâzımı, hamase geleneğinin tipik "*savaşta silahla ve hunharca öldürülme temennisi*"ni şairane bir üslupla dile getirmektedir:

فَيَا رَبُّ، لَا تَجْعَلْ حَيَاتِـي دَنِيئَةً وَلَا مِيتَتِي يَا رَبُّ بَيْـنَ النَّوَائِـحِ
وَلٰكِنْ صَـرِيعًا بَيْـنَ أَرْمَاحِ فِتْيَةٍ طِوَالِ الْقَنَا مِنْ فَوْقِ أَدْهَمَ قَادِحِ

Süfli kılma hayatımı ey Rabbim
Kalkmasın cenazem ağıtçılar mabeyninden
Bilakis şimşekvari bir at üstünden saplanan
Yiğitlerin uzun temrenli mızrakları yüzünden.[132]

Yine bir diğer Emevi devri hamase örneğinde, daha doğrusu Yezîd b. et-Tusriyye'ye (ö. 127/744) şair el-Kuhayf el-Ukaylî'nin (ö. 130/748) bir mersiyesinde bu defa ölüm düşman saflarına yönelmekte, şair, sayısal olarak daha az kayıp vermekle öğünürken hasımlarının cenk meydanında silahlarla delik deşik edilişini büyük bir gururla tasvir etmektedir:

إِنْ تَقْتُلُوا مِنَّا شَهِيدًا صَابِـرًا فَـقَدْ تَرَكْنَا مِنْكُمْ مَـجَـازِرَا
عِشْرِينَ لَمَّا يَدْخُلُوا الْمَقَابِرَا قَتْلَى أُصِيبَتْ قَعْصًا نَحَائِـرَا
نَعْجًـا تُـرَى أَرْجُلُهَا شَوَاغِـرَا

Siz şehit ederken bizden bir metanet ehlini
Katlettik bizler sizinkileri
Çukura girmiş değil henüz yirmisi
Bağırları deşilmiş leşler misali
Bu ölüler adeta koyunlar gibi
Sallanır ayakları boşlukta sanki.[133]

[131] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/476; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 93; İbnü Ebi'l-Hadîd', *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 7/303.
[132] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/518; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 8/191.
[133] İsfahânî, *el-Egânî*, 8/191.

2. Hastalık Sebebiyle Ölüm

Savaş, yaşlılık, kaza gibi ölümü hazırlayan sebepler arasında belki de en hayatisi hastalıktır. Hastalığın türü, mahiyeti, süresi, hasta psikolojisine etkisi vb. insanoğlunun üzerinde çokça kafa yorduğu, kalem oynattığı, duygularını sanatsal bir üslupla nazma veya nesre döktüğü meselelerdir. İslam uleması bu hastalık meselesini genellikle kaza-kader konularıyla birlikte ele almış, onun ölüme kapı aralama özelliğini çarpıcı benzetmelerle ortaya koymuştur. Söz gelimi zahid müfessir Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) insan uzuvlarının kişiyi hastalıklar yoluyla helake sürükleyişini şöyle anlatır:

يَا ابْنَ آدَمَ، إِنَّ جَوَارِحَكَ سِلَاحُ اللّٰهِ عَلَيْكَ، بِأَيِّهَا شَاءَ قَتَلَكَ!

Ey Âdemoğlu, sendeki organlar Allah'ın silah(lar)ıdır.
Bunlardan dilediğiyle canını alır.[134]

Bir üst başlıkta da işaret edildiği üzere, cenk meydanında silahla kan revan içinde öldürülmeyi sıradan bir ölüme tercih eden Araplar, hastalıktan dolayı bu hayattan göçmeyi bir acziyet saymış, hicivlerini hasımlarına bu açıdan da yöneltmişlerdir. Hatta bu tema Câhiz'ın *el-Buhalâ*'sında bir pintinin sığındığı pragmatik bir mazeret olarak da takdim edilmiştir. Câhiz, bir pintinin ağzından, neden başkalarına ikramda bulunup karınlarını doyurmamak gerektiğine dair ilginç bir gerekçe sunar. Buna göre hekimler ve bilgeler şu tavsiyelerde bulunmuştur:

إِذَا كُنْتَ بَطِينًا فَعُدَّ نَفْسَكَ فِي الزَّمْنَى. وَاعْلَمْ أَنَّ الشِّبَعَ دَاعِيَةُ الْبَشَمِ وَأَنَّ الْبَشَمَ دَاعِيَةُ السَّقَمِ وَأَنَّ السَّقَمَ دَاعِيَةُ الْمَوْتِ. وَمَنْ مَاتَ هٰذِهِ الْمِيتَةَ فَقَدْ مَاتَ مِيتَةً لَئِيمَةً. وَهُوَ قَاتِلُ نَفْسِهِ وَقَاتِلُ نَفْسِهِ أَلْوَمُ مِنْ قَاتِلِ غَيْرِهِ.

Eğer şişman isen kendini (bir nevi) müzmin hasta say. Bil ki: Tokluk mide fesadına, mide fesadı hastalığa, hastalık da ölüme davetiye çıkarır. Her kim de bu sebepten giderse süflice ölmüş sayılır. Üstelik böylesi kendisinin katilidir. Kendini katledense başkasını öldürenden daha süflidir.[135]

3. Tâun Nedeniyle Ölüm

Yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek anlamlarındaki [طَعَنَ/يَطْعَـنُ] sülasi kökünden mü-

[134] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*,1/ 139; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004, 7/62.

[135] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ'* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998), 148.

balağa siygasında türeyen [طَـاعُون] kitlesel ölümlere yol açan vebanın yanı sıra yine ciddi can kayıplarına neden olan heyelan, sel, deprem, tûfan vb. afetleri ifade etmek için de kullanılmaktadır. Gerek tarih kitaplarında gerekse edebiyat antolojilerinde toplu ölümlere sebebiyet veren tâun olgusuyla ilintili azımsanmayacak sayıda rivayet aktarılmaktadır. Bunların bir kısmı dinî, ahlaki ve edebî açılardan hayli dikkat çekici olup anekdot koleksiyonlarında ilgili başlıklar altında yer almıştır.

Tâunla ilgili bir grup anekdotun konusu, afetin bulunduğu yeri terk edip etmemek, kaçıp kaçmamak gerektiği üzerinedir. Her iki tutumun dinî ve akli dayanakları arasında yaşanan gerilim genellikle anekdotların ana fikrini oluşturmaktadır. Söz gelimi Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) bulunduğu yerde zuhur eden bir tâundan kaçmayı istediğinde çevresindekilerden tepki görmüş, tâun bölgesini terk etmeme tutumlarını bir ayete dayandıran ahaliye aynı ayet üzerinden verdiği yanıtsa zekice bulunarak ölümsüzleşmiştir:

> قِيلَ لِلْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ حِيـنَ فَـرَّ مِنَ الطَّاعُونِ: يَا أَمِيـرَ الْمُؤْمِنِينَ، إِنَّ اللّٰهَ تَعَالَى يَقُولُ: ﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾. قَالَ: ذٰلِكَ الْقَلِيلَ نَطْلُبُ.
>
> Ahali tâun bölgesini terk etmek isteyen Velîd b. Abdülmelik'e "*Ey müminlerin emiri! Allahu Teâlâ 'De ki: Eğer ölümden veya öldürülmekten kaçıyorsanız, kaçmanın size bir faydası olmaz! Kaçsanız bile size tanınacak süre çok azdır' buyuruyor*" deyince, Abdülmelik "*Zaten biz de o* [*çok az*]*ın peşindeyiz*" deyivermiş.[136]

Birçok tarihsel hikâyede tâundan, dolayısıyla ölümden kaçmanın bir sonuç vermeyeceği, belde değiştirmeninse Azrail'i şaşırtmayacağı ana fikri ele alınmıştır. Mesela İsfehânî bize, bir tâun zamanı beldeyi terk etmeye niyetlenen Abdülmelik b. Mervân'ın, uşağından dinlediği ibretlik bir fabl sebebiyle kısmetine razı gelip beldeyi terk etmekten vazgeçişi anlatılır.[137]

Emevilerin Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın (ö. 86/705) olayında ise, özel isimlerin

---

[136] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 3/142. Hikâyenin farklı bir varyantında tâundan kaçan karakter Süleyman b. Abdülmelik'tir. Bkz. İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 23; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/42.

[137] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/507.

anlamları üzerinden kurgulanan[138] bir anlatıda yine bir tâuna mağlup oluş hikâyesi vardır:

وَقَعَ الطَّاعُونُ بِمِصْرَ فِي وِلَايَةِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مَرْوَانَ حِينَ أَتَاهَا، فَخَرَجَ هَارِبًا مِنْهُ فَنَزَلَ بِقَرْيَةٍ مِنَ الصَّعِيدِ يُقَالُ لَهَا سُكَّرُ. فَقَدِمَ عَلَيْهِ حِينَ نَزَلَهَا رَسُولٌ لِعَبْدِ الْمَلِكِ، فَقَالَ لَهُ عَبْدُ الْعَزِيزِ: مَا اسْمُكَ؟ قَالَ: طَالِبُ بْنُ مُدْرِكٍ، فَقَالَ: أَوَّاهْ! مَا أَرَانِي رَاجِعًا إِلَى الْفُسْطَاطِ أَبَدًا، وَمَاتَ فِي تِلْكَ الْقَرْيَةِ.

Mısır'da Abdülaziz b. Mervân'ın valilik yaptığı dönemde bir tâun meydana gelmiş. Abdülaziz hemen oradan kaçarak Said bölgesinde Sükker namındaki bir köye gelip yerleşmiş. Köyde bulunduğu sırada Halife Abdülmelik'in bir elçisi kendisine uğramış. Abdülaziz bu elçiye adını sormuş. Elçi, isminin Tâlib b. Müdrik (Yakalar oğlu Peşine düşen) olduğunu söyleyince Vali "*Ey-vahlar olsun*" demiş "*Korkarım bir daha asla Fustat'a dönemeyeceğim*". Gerçekten de Abdülaziz o köyde vefat etmiş.[139]

Bazı anonim hikâyelerde ise tâun bölgesinden henüz kaçış sırasında ölüm, kurbanını başka yollarla da olsa kıskıvrak yakalamaktadır. Bir bedevi anekdotu şöyledir mesela:

خَرَجَ أَعْرَابِيٌّ هَارِبًا مِنَ الطَّاعُونِ، فَبَيْنَمَا هُوَ سَائِرٌ إِذْ لَدَغَتْهُ أَفْعَى فَمَاتَ، فَقَالَ أَبُوهُ يَرْثِيهِ:

طَافَ يَبْغِي نَجْوَةً ... مِنْ هَلَاكٍ فَهَلَكْ
وَالْمَنَايَا رَصَدٌ ... لِلْفَتَى حَيْثُ سَلَكْ
لَيْتَ شِعْرِي ضُلَّةً ... أَيُّ شَيْءٍ قَتَلَكْ
كُلُّ شَيْءٍ قَاتِلٌ ... حِينَ تَلْقَى أَجَلَكْ

Bedevinin biri tâundan kaçmak üzere yola çıkmış. Yolda kendisini bir engerek sokmuş ve derhal ölmüş. Babası da şöyle ağıt yakmış:

Çıktı yola kurtulmayı umarak
Lakin yine oldu -oğlum- helak

Ölümler yiğit için pusuda
Nereye gitse varır ardınca

Ah bir bilsem tarikini
Acep ne öldürdü oğlum seni

[138] Özel isimlerin anlamlarından hareketle üretilen bazı klasik nükte örnekleri için bkz. Şener Şahin - Fadime Kavak, "Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Ögesi Olarak Alem (Özel İsim), Lakap ve Künyeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (26 Aralık 2020), 495-528.

[139] İsfahânî, *el-Egânî*, 1/345; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/18; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 3/144.

Gerçi her şey canı alır
Vakta ki ecel kapıya dayanır.[140]

Tarihsel gerçekliği olan anekdotlardan birkaçı, bir emirin tahta geçmesiyle, eş zamanlı olarak bir tâunun ortadan kalkması arasında kurulan ironik bağlantıyı konu alır. Bu rivayetlerde her defasında iktidara gelen şahsın kibri, muhatabın pratik zekâsı sayesinde kırılmaktadır. Güzel bir örneği Halife Mansûr'u aciz duruma düşüren aşağıdaki olaydır:

قَالَ الْمَنْصُورُ يَوْمًا: مِنْ بَرَكَتِنَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ أَنَّ الطَّاعُونَ رُفِعَ عَنْهُمْ فِي أَيَّامِنَا!
فَقَالَ بَعْضُ الْحَاضِرِينَ: مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَجْمَعَ وِلَايَتَكُمْ وَالطَّاعُونَ!

> Bir keresinde Halife Mansûr "*Tâun belasının iktidarımızda def-ü ref olması bizim Müslümanlara en büyük hayrımızdır*" diyecek olmuş ki, hâzirûndan biri "*(Doğru söylüyorsunuz, emirim)*" demiş "*Cenab-ı Mevla aynı anda iki belayı başa musallat edecek değildir!*"[141]

Kitlesel can kaybına yol açan tâun, sel vb. felaketlerde, ne kadar ölen olduğunu tespit için vakti zamanında ilkel düzeyde de olsa bir usul geliştirilmişti. Buna göre belirli bir bölgedeki ölen sayısını hesaplamak üzere büyük bir küp veya kap alınır, her cenazede içerisine bir çakıl taşı atılırdı. Çöldeki yaşam kültürüne dair muazzam tecrübesi olan Asmaî'nin aktardığı bir rivayette sözü edilen uygulamanın trajikomik bir sahnesi yer almaktadır:

قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: رَأَيْتُ رَجُلًا قَاعِدًا فِي زَمَنِ الطَّاعُونِ يَعُدُّ الْمَوْتَى فِي كُوزٍ فَعَدَّ أَوَّلَ يَوْمٍ عِشْرِينَ وَمِئَةَ أَلْفٍ وَعَدَّ فِي الْيَوْمِ الثَّانِي خَمْسِينَ وَمِئَةَ أَلْفٍ فَمَرَّ قَوْمٌ بِمَيِّتِهِمْ وَهُوَ يَعُدُّ، فَلَمَّا رَجَعُوا إِذَا عِنْدَ الْكُوزِ غَيْرُهُ فَسَأَلُوا عَنْهُ فَقَالُوا: هُوَ فِي الْكُوزِ.

> Asmaî anlatıyor: Tâun zamanında oturup ölüleri bir küpün içine attığı taşlarla tek tek sayan bir adam görmüştüm. Bu adam ilk gün 100.020, ikinci gün 100.050 ölü saymıştı. Bir ara cenazelerini taşıyan bir ahali bu adam sayıma devam ederken yanından geçip gitmiş. Ancak defin dönüşü küpün başında bir başkasını görünce merakla sormuşlar: O adam nerede? Saymakta olan yanıtlamış: Nerede olacak, küpün içinde![142]

Bir beldede meydana gelen tâun afeti üzerine ahalinin konuştuklarının, daha doğrusu ule-

[140] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/218.

[141] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/230; Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 2/65.

[142] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn* (Beyrut: Darü İbn Hazm, 1997), 97.

ma ve eşraftan zevatın söylediklerinin bir bölümü, mevize kabilinden ya da irşat amaçlı olarak kaynaklara da aktarılmıştır. *Edeb* kitaplarında yer alan etkili bir örnek, Basra vebası sırası ve sonrasında Hasan-ı Basrî ile ahali arasında meydana gelen bir diyalogtur. İsfehânî'nin naklettiği rivayet şöyledir:

كَثُرَ الْمَوْتُ سَنَةً بِالْبَصْرَةِ فَقِيلَ لِلْحَسَنِ: أَلَا تَرَى؟ قَالَ: مَا أَحْسَنَ مَا صَنَعَ رَبُّنَا! أَقْلَعَ مُذْنِبٌ وَأَنْفَقَ مُمْسِكٌ وَلَمْ يَغْلِطْ بِأَحَدٍ. وَإِذَا قِيلَ لَهُ "قَلَّ الْمَوْتُ" يَقُولُ: مَا يَبْقَى أَحَدٌ!

Fi tarihinde Basra'da ölümler artınca Hasan-ı Basrî'ye "*Görüyor musun şu ta-unun yaptığını?*" demişler. Hasan "*Rabbimizin yaptığı ne güzel; günahkâr el etek çekti, pinti elini cebine attı, ecellerde de bir şaşma olmadı*" demiş. Bir süre sonra "*Vefat sayıları azaldı*" dediklerinde ise "*E kimse kaldı mı ki?!*" de-yivermiş.[143]

4. Ani Ölüm

Kalana zor, gidene kolay gelen "*sürpriz ölüm*" -ki bunu ifade etmek üzere Arapça'da [فَجْأَةً] , [فُجَاءَةً] ve [بَغْتَةً] gibi birtakım zarflar veya [مَوْتُ الْغَفْلَةِ] gibi bazı terkipler halin-de kullanılır- kişiyi bazen isyana sürükleyecek ölçüde acı verici olup, Hz. Peygamber böylesi durumlarda ve bilhassa ilk anlarda sabır ve metanet gösterilmesini tavsiye bu-yurmuştur.[144] Çok çeşitli sebeplerle vuku bulabilen ani ölüm, derin travma yaratacak bir potansiyel içermekte olup insanlar tarihin çok eski dönemlerinden itibaren buna dair acı tecrübelerini başkalarıyla paylaşarak hafifletmeye çalışmışlardır. Klasik edebiyatta [كَيْفَ مَاتَ ...؟] klişesiyle başlayan pek çok kısa anlatı, verilen ilginç yanıtlarla birer fıkra hüviyeti kazanmıştır. Söz gelimi bir bedevinin "*Baban nasıl öldü?* [كَيْفَ مَاتَ أَبُوكَ]" sorusuna verdiği "*Akıl sır ermeden!* [مَاتَ سِـرًّا]" cevabı mizahi bir hava yaratmaktadır.[145]

Diğer taraftan, çoğu insan için sürpriz ölüm travmatik olsa da, hayat ve ölümün takdir-i ilahi ile olduğuna inanan mütevekkil mümin bu şoku nispeten hafif atlatır. Sağlam te-vekkül anlayışının en güzel örneklerinden biri Hasan-ı Basrî'nin şu ilginç çıkarımıdır:

قَالَ رَجُلٌ لِلْحَسَنِ: مَاتَ فُلَانٌ فَجْأَةً، فَقَالَ: لَوْ لَمْ يَـمُتْ فَجْأَةً لَمَرِضَ فَجْأَةً ثُمَّ مَاتَ.

[143] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/523.
[144] Müslim b. el-Haccâc, "Cenâiz", 926.
[145] Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004,2/ 167.

Adamın biri Hasan-ı Basrî'ye "*Filanca ansızın öldü*" deyince "*Ansızın ölmeseydi de, ansızın hastalanıp sonra yine ölebilirdi!*" deyivermiş.[146]

Hasan-ı Basrî'nin, hastalıkla gelen başka bir ani ölüm haberi karşısında ise farklı bir tavır takındığı, Azrail'in sürpriz ziyaretinden oldukça endişe ettiği anlaşılmaktadır. Zira haberi aldığındaki duası şöyledir:

اَللّٰهُمَّ أَجِرْنِـي مِنْ (أَنْ) أَكُونَ مُخْتَلَسًا.

Allah'ım canımın ansızın alınıvermesinden beni koru.[147]

Çeşitli kaynaklarda yer alan hazin bir baba-oğul hikâyesinde oğlun ani kaybı ve sonrasında gelişen süreç hakikaten dramatiktir. Ölümü tevekkülle karşılama, kendi kendini teselli, kutsaldan alınan referansla acıları tahfif gibi bir dizi tema içeren sahabe Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu Urve'nin yaşanmış olayı şöyledir:

قَدِمَ عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ عَلَى الْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ وَمَعَهُ ابْنُهُ مُحَمَّدٌ، فَدَخَلَ مُحَمَّدٌ دَارَ الدَّوَابِّ فَرَمَحَهُ دَابَّةٌ فَمَاتَ، وَوَقَعَ بَعْدَ ذٰلِكَ فِي رِجْلِ عُرْوَةَ الْأَكِلَةُ -نَسْأَلُ اللّٰهَ الْعَافِيَةَ مِنْهَا- إِلَى سَاقِهِ. فَقِيلَ لَهُ: اِقْطَعْهَا وَإِلَّا انْفَسَدَ جَمِيعُ جَسَدِكَ، فَقَطَعَهَا بِمِنْشَارٍ، وَهُوَ شَيْخٌ كَبِيرٌ، وَلَمْ يُمْسِكْهُ أَحَدٌ وَمَعَ ذٰلِكَ أَجْمَعَ، لَمْ يُرَ بِهِ جَزَعٌ، وَلَا قَطَعَ وِرْدَهُ تِلْكَ اللَّيْلَةَ إِلَّا أَنَّهُ قَالَ: ﴿لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هٰذَا نَصَبًا﴾

Urve b. Zübeyr oğlu Muhammed'le birlikte (Şam'a) Halife Velîd'i ziyâ-rete gitmiş. Hayvanın biri ahıra giren Muhammed'i fena halde tepince ora-cıkta can vermiş. Bu elim hadisenin ardından Urve'nin ayağı da -Allah muhafaza- kangren olmuş. İşin erbabı "*Ayağı kes, yoksa tüm vücudunu kaplar*" dediğinde -ileri yaşına rağmen- kangrenli ayağını kendisi testereyle kesmiş. Bu esnada Urve'yi kimse tutmayıp bilakis kendini kendisi zaptediyor ve bir acziyet emaresi de sergilemiyormuş. Rivayete göre Urve o gece zikrini de ihmal etmemiş ve sürekli

﴿لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هٰذَا نَصَبًا﴾

"*Bu seyahat çok eziyetli oldu.*"[148]

ayetini terennüm edip durmuş.[149]

[146] İbn ʻAbdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/136.

[147] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/509; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/291.

[148] Kehf 18/62.

Ölümün adeta bir gece baskını şeklindeki ziyareti pek çok kişiyi tedirgin etmiş, geleceğe ilişkin kaygılar birer anekdot mahiyetinde dile getirilmiştir. Nitekim bir gün aynada sakalına ak düştüğünü gördükten sonra inzivaya çekilmeye karar veren İyâs b. Katâde'nin hikâyesi böyledir:

رَأَى شَيْبَةً فِـي لِحْيَتِهِ فَقَالَ: أَرَى الْمَوْتَ يَطْلُبُنِي، وَأَرَانِـي لَا أَفُوتُهُ، يَا رَبِّ أَعُوذُ بِـكَ مِنْ فُجَاءَاتِ الْأُمُورِ!

> Sakalında beyazlık(lar) gören İyâs'ın dilinden şunlar dökülmüş: Görüyorum ki ölüm beni çağırıyor ve onu atlatamayacağımı da biliyorum. Ya Rab, ani gelen belalardan beni muhafaza buyur![150]

Ani ölüm genellikle ağır travmatik durumlarla karşı karşıya kalan kimselerin farklı nedenlerle arzu ettiği bir temennidir. Zaman zaman bu temenni, sevgilisine kavuşamayan bir şairin dilinden dökülür. Büseyne'nin âşığı Cemîl'in (ö. 82/701) şu beyitlerinde olduğu gibi:

يَـا لَيْتَنِي أَلْقَى الْمَنِيَّةَ بَغْتَةً إِنْ كَانَ يَوْمُ لِقَائِكُمْ لَمْ يُقْدَرِ

Keşke karşılaşsam apansız ölümle
Mümkün değilse vuslat sevgiliyle.[151]

Ölümün aniliğine dair kişide gelişen bilinç ve farkındalık hayatın sadmelerine karşı onu daha dirençli bir hâle sokar. O yüzden üdeba ve şuara bu mealde de çok şey söylemiştir. Nitekim mahiyeti zaman olan her şeyin (salise, saniye, dakika, saat, gün, hafta, ay, yıl, yüzyıl, dehr vs.) mutlaka biteceği, buna karşın ölümün her an karşımızda belirebileceği hakikati seci sanatıyla örülü nice hikmetin konusu olmuştur. [فَوْتٌ] ve [مَوْتٌ] sözcükleri arasındaki paralelliğin değerlendirildiği bir örnek şudur mesela:

لِكُلِّ زَمَنٍ فَوْتٌ وَفِـي كُلِّ طَرْفَةٍ مَوْتٌ.

Her zaman dilimi bir gün nihayet bulur
Muhtemel ki Azrail her an kapıya vurur.[152]

---

[149] Ebü'l-Feth İsa b. el-Buhtürî Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Beyrut: Dârü Sâdır, 1997), 115.

[150] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/72; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/38.

[151] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 6/243; en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*, 641.

[152] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 3/396.

Böylesine gelişmiş fanilik şuurunun kişide var edeceği olumlu bir husus ise, kişiyi her an ölümü karşılamaya hazır olmanın verdiği teslimiyetle rahatlatması olup aşağıdaki dize de bunu anlatmaktadır:

وَلَوْ لَمْ أَرْجُ الْمَوْتَ فِي كُلِّ سَاعَةٍ لَقَضَيْتُ هٰذَا الْعُمْرَ ثَكْلَانَ وَاجِمَا

Eğer bilmeseydim ölümün her an gelebileceğini ben
Evlat yitirmiş baba gibi somurtarak yaşardım külliyen.[153]

Tecrübeler göstermiştir ki, kendisine gıpta edilen nice kimsenin aynı saatte kapısına ecel dayanmış, anın tadını çıkaran nicesi aslında kabrine yürümüş, mutlu bir günü bekleyen nicesi de o gün ölümle buluşmuş,[154] vasiyetini dahi yapamadan bu diyardan göçmüştür. Ölüm gerçeğinin dostlarla vedalaşmaya dahi fırsat vermeyecek kadar aceleci oluşu etkili birçok vecizenin de ana fikrini oluşturur. Örneğin, vasiyetini her daim cebinde taşıdığı rivayet olunan Abdullah b. Ömer'in[155] kafiyeli bir okunuşa sahip aforizması şöyledir:

تُوشِكُ الْمَنَايَا تَسْبِقُ الْوَصَايَا.

Ölüm vasiyetten önce davranır.[156]

İnsanoğlu genelde yaşlılık gibi doğal bir sürecin sonunda ya da hastalık gibi ömrün belirli bir kesitinde ârız olup adım adım kişiyi sona yaklaştıran durumlarda ölümü daha normal ve metanetle karşılar. Buna karşın fizyolojik açıdan sapasağlam olanın ani ölümü şok etkisi yaratır ve derinden sarsar. Nice diyalog, hiçbir rahatsızlığı olmadığı halde aniden bu dünyaya gözlerini kapayan birinin ardından yapılan hayıflanmalardan oluşur. Bu konuşmalardaki hikemi derinliğin belirgin olduğu anonim bir rivayet şöyledir:

قِيلَ لِحَكِيمٍ "مَاتَ فُلَانٌ أَصَحَّ مَا كَانَ" فقال: أَوَ صَحِيحٌ مَنِ الْمَوْتُ فِي عُنُقِهِ؟!

Bir bilgeye "*Filanca en sıhhatli zamanında ölüverdi*" denilince "*Azrail'in ensesinde olduğu kişi sıhhatli sayılmaz ki!*" deyivermiş.[157]

---

153 el-Muhibbî, *Nefhatü'r-reyhâne ve raşhatu tılâi'l-hâne*, 1/288.

154 el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/860.

155 Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/149.

156 Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*,5/ 149.

157 ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/329; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/509; Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*, thk. Ebû 'Ubeyde Âl Selmân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 1/472.

Klasik kaynaklarda, ani ölüme sebep gösterilen bir kısmı tecrübi, bir kısmı hurafe nevinden birtakım bilgilere de rastlanmaktadır. Bunlardan hurafenin bir örneği İsfehânî'de yer almaktadır:

مُضَاجَعَةُ الْعَجُوزِ يُخَافُ مِنْهَا مَوْتُ الْفَجْأَةِ.

Cima edilen yaşlı kadının ani ölümünden korkulur.[158]

5. İnfazla Gelen Ölüm

Bir cezalandırma yöntemi olarak çeşitli infaz örneklerine en ziyade tarih kaynaklarında rastlanır. Keza tarihsel anekdotlara yer veren edebiyat antolojilerinde de bu türden anlatılar yer almaktadır. Nispeten mizahi bağlama oturan hatırı sayılır bir rivayet mahsulünün konusu ise ya doğrudan infaz ya da bir ceza sonrasında ölümle neticelenen kararlardır. Hadiselerin gerçekleşme biçimindeki anekdotik karakter bu yönde sayısız rivayetin kaydedilmesine yol açmıştır. Mesela İbn Ebû 'Avn bize, ecel-i tabii ile infaz anının kesiştiği bir hâdiseyi tarihsel bir anekdot tadında nakleder:

ضَرَبَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ طَاهِرٍ رَجُلًا ضَـرْبًا خَفِيفًا فَمَاتَ، فَرُفِعَ إِلَيْهِ خَبَرُهُ فَوَقَّعَ: ضَـرَبْنَاهُ بِذَنْبِهِ وَمَاتَ بِأَجَلِهِ.

> Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844) bir adamın hafifçe darp edilmesini emretmiş, ne var ki infaz sonrasında adamcağız ölüvermiş. Ölüm haberi yazılı olarak kendisine iletildiğinde cevaben şunu yazıp göndermiş: Biz onu suçundan dolayı darbettik ama ölümü eceliyle oldu.[159]

Bu bapta, bir infaz sonrasında ortada duran kelle ya da kellelere bakarak sahneden bir ders çıkarma, meclistekilere uyarıda bulunma ya da doğrudan muhatapları tehdit etme konularını işleyen tarihsel ve edebî rivayetler de oldukça ilgi çekicidir. Mihne dönemlerinin ilginç anlatıları arasında yer alan bu türden malzemenin çarpıcı bir örneği, kıyama tevessül eden Mühellebî hanedanını bir kıyımla ortadan kaldırmaya teşebbüs eden Halife Hişâm'la Habîb b. el-Mühelleb el-Ezdî (ö. 101/720) arasında yaşandığı rivayet olunan bir diyalogdur. Şöyledir hikâyesi de:

بَعَثَ هِشَامٌ إِلَى حَبِيبِ بْنِ الْمُهَلَّبِ بِرُؤُوسِ آلِ الْمُهَلَّبِ وَهُوَ فِي الْحَبْسِ، فَقَالَ لَهُ:

---

158 İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/224.

159 İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 35.

تَعْرِفُ هٰذِهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، هٰؤُلَاءِ رُؤُوسُ قَوْمٍ زَرَعَتْهُمُ الطَّاعَةُ وَحَصَدَتْهُمُ الْمَعْصِيَةُ.

Hişâm b. Abdülmelik, Habîb b. el-Mühelleb'e zindanda tutulduğu sırada Mühellebî hânedanının önde gelenlerinin kesik başlarını göndererek "*Bunlar nedir, biliyor musun?*" demiş. O da "*Bilmem mi*" demiş "*itaatle palazlanan, isyanla tırpanlanan kelleler!*"[160]

Tarihte infazlar, siyasi otoriteyi tahkim etme adına, ibret-i âlem olmak üzere de gerçekleştirilmiştir. Bilhassa merkezi otoriteyi sarsma potansiyeli taşıyan isyan girişimleri, buna sebep olan baş figür veya figürlerin önce infazı, akabinde teşhir edilen cesetleri sayesinde bastırılmıştır. Tarih ve edebiyat kaynakları bu türden dramatik sahnelerin yer aldığı anekdotik anlatımlar açısından hiç de cimri değildir. Devrin teşhir biçimleri ve caydırıcılıktaki etkisi hususunda aydınlatıcı bilgiler de veren bu nevi rivayetlerden birinde, mesela, Müslim b. Akîl'in (ö. 60/680), canını kurtarmak için başvurduğu son hamlesi dikkat çekicidir:

قَالَ عُبَيْدُ اللّٰهِ بْنُ زِيَادٍ لِمُسْلِمِ بْنِ عَقِيلٍ: وَاللّٰهِ لَأَقْتُلَنَّكَ قِتْلَةً يُتَحَدَّثُ بِهَا بَعْدِي.
فَقَالَ مُسْلِمٌ: أَشْهَدُ أَنَّكَ تَدَعُ سُوءَ الْقِتْلَةِ وَلُؤْمَ الْقُدْرَةِ لِأَحَدٍ أَوْلَى بِهِمَا مِنْكَ.

Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) "*Canını öyle bir alacağım ki, ben göçüp gittikten sonra dahi ölümün ahalinin dilinden düşmeyecek!*" dediğinde Müslim b. Akîl'in ona yanıtı şu olmuş: Hak şahidim olsun ki, Zât-ı âliniz barbarca katletme ve gücü suistimal işini buna layık başkalarına bırakırsınız.[161]

İnfaz kararları elbette zor kararlar olup, çoğu zaman tepede âkil insanlardan bir veya birkaçıyla istişare sonrasında alınabilmektedir. Danışan ile danışılan arasında bir hayat memat meselesine dair cereyan eden kısa diyaloglardan bazıları oldukça çarpıcıdır ve bunlar, tarih kaynakları dışında edebiyat klasiklerinde de birer edebî metin gibi ilgi görmüştür. Bu bapta zikredebileceğimiz dört tarihsel anlatı şöyledir:

شَاوَرَ الْمَنْصُورُ إِسْحَاقَ بْنَ مُسْلِمٍ اَلْعُقَيْلِيَّ فِي قَتْلِ أَبِـي مُسْلِمٍ فَأَنْشَدَهُ:

تُرِيدِينَ كَيْمَا تَجْمَعِينِي وَخَالِدَا وَهَلْ يُجْمَعُ السَّيْفَانِ وَيْحَكِ فِي غِمْدِ

Halife Mansûr, İshak b. Müslim el-Ukaylî ile Ebû Müslim el-Horasânî'ye suikast meselesini istişare ettiğinde, İshak şu beyti okuyarak ihsas-ı reyde

[160] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 34.
[161] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 10.

bulunmuş:

> Arzun, Hâlit'le beni idare etmek mi
> Hiç iki kılıç bir kına girer mi?![162]

Mansûr'un yine aynı hususta bu defa Müslim b. Kuteybe'yle istişaresinde de infaz kararı değişmemiş görünmektedir. Ancak anlatıyı ilginç kılan, Müslim'in bir ayet üzerinden kanaatini ima edişidir:

شَاوَرَ مُسْلِمَ بْنَ قُتَيْبَةَ، فَقَالَ ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا﴾.

> (Mansûr), Müslim b. Kuteybe'ye danıştığında Enbiya suresinin 22. ayetini hatırlatıvermiş: Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu.[163]

İnfaza dair istişarelerden kiminde de karar af yönünde olmaktadır. Ancak bağışlamayla neticelenen görüşmelerde genellikle danışmanın, halifeyi ikna için güçlü bir retoriğe ve sağlam bir argümana sahip olması gerektiği söylenebilir. Nitekim İbrahim b. el-Mehdî'nin katli hususunda danışılan Vezir Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahvel ileri sürdüğü gerekçeyle Halife Me'mûn'u (ö. 218/833) affa ikna etmiştir:

كَانَ الْمَأْمُونُ شَاوَرَ فِي قَتْلِ إِبْرَاهِيمَ أَحْمَدَ بْنَ أَبِـي خَالِدٍ اَلْأَحْوَلَ، فَقَالَ: إِنْ قَتَلْتَهُ فَلَكَ نَظِيـرٌ؛ وَإِنْ عَفَوْتَ عَنْهُ فَلَا نَظِيـرَ لَكَ؛ فَأَخْتَارُ لَكَ الْعَفْوَ.

> Me'mûn, İbrahim'in infazı meselesinde Ahmed el-Ahvel'e danıştığında söylediği şu olmuş: Onu öldürürsen senin gibileri çok; affedersen de senin gibisi yok! Dolayısıyla bendeniz size affı öneririm.[164]

İnfaz kararının bir ayete yapılan referansla boşa çıkarıldığı ilginç bir hadise hem tarih hem edebiyat kaynaklarında zikredilen bir Haccâc nüktesidir. Zalim lakabıyla ünlenen bir emîrin, meşveret sonrasında affa temayülü, kutsala duyulan saygı kadar tarihsel bağlamın anlık durumla güçlü biçimde örtüşmesinden de kaynaklanmaktadır:

أُتِـيَ الْحَجَّاجُ بِامْرَأَةٍ مِنَ الْخَوَارِجِ فَقَالَ لِمَنْ حَضَرَهُ: مَا تَرَوْنَ فِيهَا؟ قَالُوا اقْتُلْهَا. فَقَالَتْ: جُلَسَاءُ أَخِيكَ خَيْرٌ مِنْكَ وَمِنْ جُلَسَائِكَ. قَالَ: وَمَنْ أَخِي؟ قَالَتْ: فِرْعَوْنُ، لَمَّا

---

[162] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 7/112; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/23; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 2/230.

[163] Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004,2/ 138.

[164] el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/610.

شَاوَرَ جُلَسَاءَهُ فِي مُوسَى ﴿قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾.

Bir gün Haccâc'ın huzuruna Haricilerden bir kadın derdest edilip getirilmiş. Haccâc meclistekilere "*Ne yapayım bu kadını?*" demiş; bir ağızdan "*Öldürün, Efendim!*" demişler. Kadın "*Meğer biraderinin meclisindekiler senden de şu yanındakilerden de daha hayırlıymış.*" şeklinde bir laf edince Haccâc "*Kimmiş biraderim?*" diye merakla sormuş. Kadın "*Kim olacak*" demiş "*Firavun. Çünkü o Musa hakkında meclisindekilere danışınca onlar şöyle demişti:*

﴿أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِـي الْمَدَائِنِ حَاشِـرِينَ﴾

Mûsâ'yı ve kardeşini (bir süre) beklet (haklarında bir işlem yapma) ve şehirlere toplayıcılar yolla. (A'râf 7/111)[165]

Bir infaz emrinin verilmesine ilişkin tabirlerin çeşitliliğinden de söz etmek gerekir. Bu bazen doğrudan "*Öldür(ün)* [اُقْتُلْهُ/اُقْتُلُوهُ]" şeklinde emir siygasıyla ifade edilirken, bazen "*Vurun boynunu* [اِضْرِبُوا عُنُقَهُ]" biçiminde öldürmenin tarzına sarih bir işaretle olur. Bazense ölüm talimatı nispeten edebî bir formda dillendirilir: "*Ölüm kadehinden tattır/ ikram et"* anlamındaki [اِسْقِهِ كَأْسَ الْمَوْتِ] cümlesi gibi.[166]

6. Dili Sebebiyle Ölüm

Klasik *edeb* kaynaklarında dilden sadır olan hatalar nedeniyle çeşitli tehlikelere maruz kalma üzerine hususen nesir sahasında muazzam bir materyal oluşmuştur. Bunların bir kısmı Câhiz'ın *Tâcü'l-mülûk*'u gibi yönetici sınıfının huzurunda konuşulanlara dikkat edilmesi gerektiğini salık veren tavsiyenameler, bir kısmı Mâverdî'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i gibi dinî ve ahlaki tutumları iyileştirmeye dönük öğütler manzumesi, diğer bir kısmı ise en genel anlamda edebî eserlerin çeşitli alt başlıkları altında zikredilen anekdot malzemesi şeklindedir. İnsanoğlunun dili sebebiyle ölümle yüz yüze gelişi, klasik kültürde tehdit, nedamet, uyarı vb. saiklerle ve de olabildiğince çarpıcı ifade ve üsluplarla işlenmiştir.

[165] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996,7/ 217.

[166] İbrahim b. Muhammed Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî* (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1906), 1/219.

Çarpıcı bir tema [رِجْلٌ] ile [لِسَانٌ] arasında kurulan münasebete dairdir. Buna göre kişinin eceline yürüyüşü ayakla değil diliyle gerçekleşmektedir. Kültürde Hz. Ali'ye de nispet edilen çok popüler bir beyitte şöyle denilmektedir mesela:

يَـمُوتُ الْفَتَى مِـنْ عَثْـرَةٍ بِلِسَانِـهِ وَلَيْسَ يَـمُوتُ الْمَرْءُ مِنْ عَثْـرَةِ الرِّجْلِ

Dil sürçmesinden sebep, çıkar can
Ayak sürçmesinden ölmez insan.[167]

Dilin insanın helakine sebep olduğu teması başkaca üsluplarla da işlenmiştir. Bu bapta yaygın kullanılan bir klişe [قَتِيلُ لِسَانِهِ] "*dili belasıyla ölen*" terkibidir. "Dil" uzvunun sadece şeklen değil fonksiyonca da "yılan"a teşbihi edip ve şairlere muazzam imgeler bahşetmiştir. Söz gelimi aşağıdaki beyitlerde şair, dilin insanın başına açabileceği bir be-la olarak "ölüm"ü başarıyla vasfeder:

اِحْـفَـظْ لِـسَـانَـكَ أَيُّـهَـا الْإِنْـسَـانُ لَا يَـلْـدَغَـنَّـكَ إِنَّـهُ ثُـعْـبَـانُ
كَمْ فِـي الْمَقَابِـرِ مِنْ قَتِيلِ لِسَانِـهِ كَـانَـتْ تَـخَـافُ لِـقَـاءَهُ الْأَقْـرَانُ

Sahip ol diline ey insan
Sakın sokmasın seni, o bir yılan
Nicesi var mezarda, diliyle candan olan
Ki korkardı rastlaşmaktan cümle akran.[168]

7. Boğulmak Suretiyle Ölüm

Başlıktaki "*boğulma*" ile nefes yolu tıkanarak infaz edilme [خَنْقٌ] değil, suda nefessiz kalarak can verme kastedilmekte olup, bu bapta Arapça [غَرْقٌ] fiiliyle ifade edilen durumları konu alan bazı tarihsel hikâyeler hatıra gelmektedir. Ancak bunlar sayıca az olup burada sadece Vehb b. Saîd'in Dicle nehrinde boğulma haberini alan Halife Me'mûn'un buna ilişkin çarpıcı yorumuyla yetinilecektir:

قِيلَ لِلْمَأْمُونِ: غَرِقَ وَهْبُ بْنُ سَعِيدٍ، فَقَالَ: مَا كَانَ لِتُطْفِئَ حَرَارَتَهُ إِلَّا دِجْلَةُ.

Me'mûn'a Vehb b. Sa'îd'in boğulduğu haberi verildiğinde "*Zaten o çıban-*

[167] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/36; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/162.
[168] Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 233; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 93.

başının hararetini ancak Dicle'nin serin suları alabilirdi!" deyivermiş.[169]

8. Ecel-i Tabiî ile Ölüm

Bu başlığa kadar olan ölüm çeşitleri, kelam kitaplarındaki tasnife göre "ecel-i ârizî" kategorisine girmekte olup sayıları daha da çoğaltılabilir. Kuşkusuz bir hikâye kurgulamaya elverişli olanları, gerçekliği bulunsun ya da bulunmasın, o cins ölüm türlerine ilişkin rivayetlerdir. Ecel-i tabii ile ölme, bir anlamda rahat döşeğinde son nefesini verme, anlatıda gerilime hizmet edecek yeterli unsur barındırmayabileceğinden ilginç sahneler üretmeyebilir. Bununla birlikte tezimizin "Ölüm Döşeği Anlatıları" başlığı altında bu kapsamda değerlendirilebilecek yeterli malzeme bulunmaktadır. Dolayısıyla burada konuya dair bir tek örnekle yetinilecektir:

قِيلَ لِبَعْضِ الْفَلَّاحِينَ مِنَ الْيُونَانِيِّينَ: لِمَ لَا تَعْتَرِضُ وَأَنْتَ جَلِدٌ؟ فَقَالَ: إِنِّي لَسْتُ أَرَى الْفَلَّاحَ يَمُوتُ إِلَّا فِي الدَّهْرِ، فَأَمَّا الْجُنْدُ فَرُبَّمَا رَأَيْتُ مِنْهُمُ الْأَلْفَ يُقْتَلُونَ فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ.

Bir Yunanlı çiftçiye "*Sen babayiğit ve gözü kara biri olmana rağmen (haksızlıklara) neden itiraz etmiyorsun?*" diye sorulunca şöyle bir cevap vermiş: Hayatımda ne kadar çiftçi gördüysem hepsi de bu dünyadan eceliyle göçüp gitti. Hâlbuki bu gözler korkusuz binlerce askerin bir saatte telef oluşuna da tanıklık etti.[170]

9. Hükmî Ölü - Hükmî Ölüm

Ölüm o kadar hayatın içinden bir olgudur ki, günlük hayatın akışında birçok şey ya da durum ölü ve ölüm kavramlarıyla kurulan ilginç ilintiler üzerinden anlatılagelmiştir. Bu tanımlama biçimi birçok alana uyarlanmaya da elverişli gibi durmaktadır. En başta Kur'an-ı Kerim'in dilinden hak ve hakikate kulaklarını tıkayanlar "*bir nevi ölüler*" şeklinde tanımlanmıştır.[171] Diğer taraftan Süfyân es-Sevrî misafir bulunduğu esnada ilmine iltifat etmeyen, kültürel bakımdan cansız bir beldeyi bu yolla tarif etmiştir:

---

[169] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 34.

[170] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 124.

[171] Birkaç ayette Hz. Peygamber'e kulak vermeyen müşrikler ölülere ve kabirdekilere teşbih olunmuştur:

﴿اِنَّ اللّٰهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاۤءُ وَمَآ اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُوْرِ﴾

"*Allah dilediğine işittirir ama sen kabirdekilere işittiremezsin.*" (Fâtır 35/22)

قَدِمَ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ عَسْقَلَانَ فمَكَثَ ثَلَاثًا لَا يَسْأَلُهُ إِنْسَانٌ عَنْ شَيْءٍ، فَقَالَ: اِكْتَـرِ لِـي أَخْرُجْ مِنْ هٰذَا الْبَلَدِ، هٰذَا بَلَدٌ يَـمُوتُ فِيهِ الْعِلْمُ.

Süfyân es-Sevrî Askalan'a gelip orada üç gün kalmış. Bu süre zarfında kendisine soru sormaya gelen kimsenin olmadığını gören Süfyân (yaverine) talimatı vermiş: Derhal bana bir binek ayarla, burayı terk ediyorum. Zira ilmin can çekiştiği belde ölmüş sayılır/ölü hükmündedir![172]

Yukarıdaki temanın daha veciz ve etkili bir anlatımına ise para ve ilim tahsildarları arasında yapılan bir mukayesede rastlarız. Başta *el-İkdü'l-ferîd* olmak üzere, farklı varyantlarıyla bir dizi kaynakta zikredilen vecize, ilme teşvik sadedinde klasik eserlerde çokça zikredilmektedir:

مَاتَ خُزَّانُ الأَمْوَالِ وَهُمْ أَحْيَاءٌ وَعَاشَ خُزَّانُ الْعُلُومِ وَهُمْ أَمْوَاتٌ.

Para yığanlar yaşarken ölürler; bilgi yığanlarsa ölseler de yaşarlar.[173]

Dostluk edebiyatında, zor zamanda bile kendilerinden hayır umulmayan arkadaşları "ölü" olarak tarif etme de yaygın bir uygulamadır. Tevhîdî'nin aktardığı anonim bir manzumede, maddi bakımdan yeterli olduğu halde dostuna medet edemeyen kişi böyle tarif edilmiştir:

وَلَيْسَ فِـي الدَّيْنِ بِـمُسْتَعَانٍ فَـعَـيْـشُـهُ وَمَـوْتُـهُ سِـيَّـانِ

Kim ki borçta dahi yardımı istenmez
Yaşamışmış, ölmüşmüş fark etmez.[174]

Hayatta olduğu halde "ölü" say(ıl)ma, manevi sahaya ait sorumluluklar noktasında da dinî çevrelerce titizlikle kullanılmış bir argümandır. Tebliğin keyfiyetine dair Hz. Peygamber'e nispet edilen çok meşhur bir hadisten ilhamla geliştirilen ilgili argüman, açık bir biçimde tebliğde ihmalkâr davranan kişiyi "ölü"ye denk saymaktadır:

قِيلَ لِحُذَيْفَةَ: مَنْ مَيِّتُ الْأَحْيَاءِ؟ قَالَ: اَلَّذِي لَا يُنْكِرُ بِيَدَيْهِ وَلَا بِلِسَانِهِ وَلَا بِقَلْبِهِ.

﴿إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ﴾

"*Sen çağrını ne ölülere ne de sağırlara işittirebilirsin.*" (Neml 27/80).

[172] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/73-74.

[173] el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 4/131; en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*, 621.

[174] Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, thk. İbrâhîm el-Keylânî (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1998), 123.

Huzeyfe b. Yemân'a (ö. 36/656) "*Canlı cenaze kimdir?*" diye sorulmuş. "*Eli, dili ve kalbiyle kötülüğe mâni olmayan*" cevabını vermiş.[175]

Esasen ölü mesabesinde görülen kategorileri belirli bir sayıya indirgemek mümkün değildir. Genel olarak özgün ve pozitif vasıflarını yitiren, negatif yönleri öne çıkan şahıs, nesne ve kavramları tarifte de işe yarar bir teşbih unsurudur. Örneğin el-Muştulî (ö. 562/1167) bir hadisten ilhamla[176] kalbi ifsat eden beş şeyin sıralamasında son kategoriyi "*ölülerle oturup kalkma* [مُجَالَسَةُ الْمَوْتَى]"ya tahsis etmektedir ki bununla neyi kastettiği sorulunca da "*parasıyla şımaran zenginler*" ve "*zalim hükümdarlar*" yanıtını vermiştir.[177] İsfehânî'nin varyantında ise kendisiyle hemhâl olunan ölüler "müsrifler" ve "bilgisizler" olarak tarif olunmuştur.[178]

Hususen tasavvuf çevrelerinde manevi ölümü üzerinde hassasiyetle durulan "kalp" organını unutmamak gerekir. Esasen Hz. Peygamber'in birçok hadisinde kalbin ölümü temasına vurgular söz konusudur. Örneğin birinde, fazla yiyip içmenin kalbin ölümüne sebebiyet verişi şu teşbihle anlatılmıştır:

لَا تُمِيتُوا الْقُلُوبَ بِكَثْرَةِ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ، فَإِنَّ الْقَلْبَ يَمُوتُ كَالزَّرْعِ بِكَثْرَةِ الْمَاءِ.

Aşırı yiyip içerek kalplerinizi öldürmeyin. Zira fazla suyun ekini çürüttüğü gibi kalp de zayi olur.[179]

Diğer taraftan tasavvuf öğretilerinde bedenin şehvani hazlardan mahrum edilmesi de bir nevi ölüm (nefsin ölümü) sayılmaktadır. Asketik bir karakter taşıyan bu yaklaşımın kadim örnekleri Eflatun'a kadar götürülmektedir ki İslami kaynaklarda onun bu tanımlamasına hürmetle yer verildiği de dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin İsfehânî'de bu değerlendirme şu şekliyle yer almaktadır:

اَلْمَوْتُ مَوْتَانِ: طَبِيعِيٌّ وَإِرَادِيٌّ. فَالطَّبِيعِيُّ مُفَارَقَةُ الرُّوحِ الْبَدَنَ وَالْإِرَادِيُّ مَنْعُ الْأَبْدَانِ الشَّهَوَاتِ.

Ölüm iki türlüdür: tabii ve iradi. Tabii ölüm ruhun bedeni terk etmesi; iradi ölümse bedenin arzulardan menedilmesidir.[180]

---

[175] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 87.

[176] Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004, 1/127.

[177] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 11/232.

[178] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/746.

[179] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/206; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/94; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf*, 189.

Gerçekte ölmediği hâlde bir yığın hastalığı sebebiyle ölüme namzet kişiler de hükmi ölü kapsamında değerlendirilebilir. Klasik anlatılarda bunun da bir örneği bulunmaktadır:

خَرَجَ رَجُلَانِ مِنْ خُرَاسَانَ إِلَى بَغْدَادَ فِي مَتْجَرِهِمَا، فَمَرِضَ أَحَدُهُمَا وَعَزَمَ الْآخَرُ عَلَى الرُّجُوعِ، فَقَالَ: مَا أَقُولُ لِمَنْ يَسْأَلُنِي عَنْكَ؟ قَالَ: قُلْ لَهُمْ لَمَّا دَخَلَ بَغْدَادَ اِشْتَكَى رَأْسَهُ وَأَضْرَاسَهُ، وَوَجَدَ خُشُونَةً فِي صَدْرِهِ، وَغَرْزًا فِي طِحَالِهِ، وَخَفَقَانًا فِي فُؤَادِهِ، وَضَرَبَانًا فِي كَبِدِهِ، وَوَرَمًا فِي رُكْبَتَيْهِ، وَرَعْشًا فِي سَاقَيْهِ، وَضَعْفًا عَنِ الْقِيَامِ عَلَى رِجْلَيْهِ. فَقَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ الْإِيجَازَ فِي كُلِّ شَيْءٍ مِمَّا يُسْتَحَبُّ، فَأَنَا أَكْرَهُ أَنْ أُطَوِّلَ عَلَيْهِمْ، وَلٰكِنِّي أَقُولُ لَهُمْ قَدْ مَاتَ.

İki adam ticaret için Horasan'dan Bağdat'a yola çıkmış. Bağdat'ta biri hastalanmış, diğeri dönmeye karar verip "*Seni soranlara ne diyeyim?*" deyince beriki "*Bağdat'a vardığında baş ve dişinde sancı, göğsünde kasılma, dalağında batma, kalbinde çarpıntı, karaciğerinde ataklar, dizlerinde şişlik, bacaklarında titreme baş gösterdi ve ayakta duracak hâli yok, dersin*" demiş. Bunun üzerine arkadaşı "*Her şeyin azı özü iyidir, zaten ben de lafı uzatmayı sevmem. O yüzden onlara 'Sizinki cartayı çekti' deyiveririm!*" demiş.[181]

Bu bapta değerlendirilebilecek müstehcen içerikli bir anlatıya ise *Hadâiku'l-ezâhir*'de rastlıyoruz. İbn Âsım'ın tüysüz parlak gençleri ifade eden gılmanlara ilişkin bir hikâyesinde, parlak yüzde tüy ve sakalların belirişi gılmanlık kariyeri açısından "*bir nevi ölüm*" olarak tasvir olunmuştur. Şöyledir anekdot:

سَاقَ قَوَّادٌ غُلَامًا لِرَجُلٍ فَقَالَ لَهُ: كَمْ سَوْمُهُ؟ وَكَانَ الْغُلَامُ قَدِ الْتَحَى، فَقَالَ: كَانَ فِي الْعَامِ الْمَاضِي يُؤْخَذُ عَشَرَةَ دَنَانِيرَ، فَقَالَ لَهُ: يَا قَوَّادُ، إِنَّمَا سَأَلْتُكَ عَنْ هٰذِهِ السَّنَةِ، لَا عَنِ الْعَامِ الْمَاضِي؛ فَلَقَدْ كَانَتْ جَدَّتِي مَهْرُهَا عَشَرَةُ آلَافِ دِرْهَمٍ، وَلَمَّا مَاتَتْ نُقِلَتْ إِلَى الْمَقَابِرِ بِعَشَرَةِ دَرَاهِمَ، وَمَوْتُ هٰذَا خُرُوجُ لِحْيَتِهِ.

Bir çöpçatan (kavvâd) bir adama bir gılman pazarlamaktaymış. Adam fiyatını sormuş. Yüzünde sakallar belirmeye başlayan gılmana bir önceki sene 10 dinar verildiğini söylemiş. Hiddetlenen müşteri döşenmiş: Bre kavvâd, sana geçen yılı soran mı var, bu yılki fiyat ne? Ona bakarsan nenemin de

[180] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/504.

[181] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/147; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/45.

10.000 dirhemlik mehri vardı ama rahmetli olunca kabristana 10 dirheme nakli yapıldı. İşte bıyıklarının terlemesi de gılmanın ölümüdür![182]

Son olarak belirtmek gerekir ki, kimi meziyet sahiplerinin vefatıyla birlikte bazı güzel hasletlerin de ortadan kalkışını ifade etme Araplar arasında yaygın bir methiye tarzı idi. Ünlü nahivci Kisâî'nin ölümü üzerine Hârûn Reşîd'in "*Nahiv öldü*" demesi,[183] keza Hakem b. el-Muttalib için yakılan bir ağıtta "*Onun vefatıyla şeref ve hayırhahlığın ruhuna da el-Fatiha*" denilmesi[184] buna iki örnektir.

P. Ölüm Habercileri

Mevzu ölüm olunca, insanoğlunu adım adım o hazin akıbete götüren yaşa bağlı fizyolojik değişimler de zihne üşüşmekte, hem üdeba hem ulema sınıfı ölümle bu uyarıcılar arasında enteresan bağlantılar kurarak yarı hikemi yarı mizahi saptamalar yapmaktadır. Bu haberciler insan ömrünün çok erken safahatında uyarılarına başlamakla birlikte, İsfehânî "*Ölümden Korkulması Gereken Zaman*" başlığı altında bunun 40 yaş olduğuna

﴿أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ﴾

"*Size, düşünecek olanın düşüneceği kadar ömür vermedik mi?*"[185]

ayetiyle dikkat çekmiştir.[186] İşte aşağıda, yoğun biçimde bu evrede beliren ve ölümün keşif kolları sayılması gereken fizyolojik değişimlerin, tarih boyunca edebî ve mizahi bağlamlarda nasıl değerlendirildiğine ilişkin örnekler sunulacaktır.

1. Saç-Sakal Ağarması ve Bel Büküklüğü

Arap edebiyatı kıl, saç ve sakaldaki ağarmanın önce yaşlılığın, sonra da ölümün göze çarpan habercileri olduğuna ilişkin hikemi ifadeler bakımından oldukça zengindir. Her kültür gibi başta İslam kültürü de bu temayı vaaz ve irşad amacıyla dinî ve tasavvufi muhitlerde etkin biçimde kullanmıştır. Her şeyden önce ulema "*Size düşünecek kimse-*

---

[182] Ebû Bekir İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, thk. Ebû Hemmâm 'Abdüllatif 'Abdülhalim (Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâikı'l Kavmiyye, 2014), 153.

[183] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 336.

[184] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 1/98-99.

[185] Fâtır 35/37.

[186] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/360.

nin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi? Üstelik size uyarıcı da gelmişti." ayetindeki[187] *uyarıcı* (اَلنَّذِيرُ) terimini belirli bir yaştan sonra vücutta peyda olan beyaz kıl, tüy ve saçlar olarak da yorumlamıştır.[188] Hz. Ömer'in menkıbeleri arasında yer alan bir rivayete göre ise, o, kendisine ölümü hatırlatması için özel birini görevlendirmiş, yüzünde biten tek bir beyaz kılı fark ettiğindeyse, artık başka uyarıcıya gerek kalmadığını düşünerek o kişiyi bu vazifesinden azat etmişti.

Çok erken bir tarihte Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyin*'inin [كَلَامٌ فِي الشَّيْبِ] (Ağarmaya Dair Bahis) başlığı altında bu zenginliği yansıtan -her biri güçlü teşbih unsurları barındıran- ibretlik hikemi cümleler aktarmıştır.[189] Bunun dışında başka kaynaklarda da bu mealde söylenmiş pek çok veciz ibare bulunmaktadır ki ilginç bulduklarımızdan bazıları şöyledir:

▪ اَلشَّيْبُ نَذِيرُ الْآخِرَةِ.	Saç-sakal ağarması Ahiretin habercisidir.
▪ اَلشَّيْبُ خِطَامُ الْمَنِيَّةِ.	Saç-sakaldaki beyazlık ölümün yularıdır.
▪ اَلشَّيْبُ تَوْأَمُ الْمَوْتِ.	Saç-sakal aklığı ölümün ikizi (yarı ölüm) sayılır.
▪ اَلشَّيْبُ إِحْدَى الْمَنِيَّتَيْنِ.	Yaşlılık yarı ölüm sayılır.
▪ اَلشَّيْبُ تَمْهِيدُ الْحِمَامِ.	Saç-sakal ağarması ölüme bir hazırlık evresidir.
▪ اَلْمَشِيبُ مُؤَذِّنٌ بِالْمَوْتِ.	Yaşlılık ölümün tellalıdır.
▪ اَلشَّيْبُ تَارِيخُ الْكِتَابِ.	Yaşlılık hayat kitabının ferağ kaydıdır.
▪ اَلشَّيْبُ عُنْوَانُ الْكِبَرِ.	Saç-sakal ağarması yaşlılık nişanesidir.
▪ اَلشَّيْبُ أَوَّلُ مَرَاحِلِ الْمَوْتِ.	Saç-sakal ağarması ölüm güzergahının ilk basamağıdır.
▪ اَلشَّيْبُ مُقَوِّضُ الْخِيَامِ وَمُقَيِّضُ الْحِمَامِ.	Yaşlılık çadır bozan ve ölüme postalayandır.
▪ هُوَ لَمْحَةٌ مِنْ لَمَحَاتِ الْمَنُونِ وَنَوْبَةٌ مِنْ نُوَبِ الدَّهْرِ الْخَؤُونِ.	Yaşlılık ölümün göz kırpışı ve hain feleğin sıradaki musibetidir.
▪ شَيْبُ الشَّعْرِ مَوْتُ الشَّعْرِ وَمَوْتُ الشَّعْرِ عِلَّةُ مَوْتِ الْبَشَرِ.	Saç ağarması saç ölümünün, onun ölümü de beşer ölümünün nişanesidir.

[187] Fâtır 35/37.

[188] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/359; *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 18/124.

[189] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/226.

Arap kültüründe ağaran saç ve sakal üzerine yazma çok eski tarihlere dayanır.[190] Oldukça kadim bir örnek Cahiliye devri Hristiyan Arap şairi Adî b. Zeyd el-İbâdî (ö. 600 civarı) tarafından verilmiştir mesela:

اِبْيِضَاضُ السَّوَادِ مِنْ نُـذُرِ الشَّـرِّ وَهَـلْ مِـثْـلُـهُ لِـحَـيٍّ نَـذِيـرُ

Habercilerin en kötüsü ağaran saçlar
Yaşayana bundan âlâ uyaran mı var?[191]

İsfehânî ise anonim bir manzumede, saça ak düşmesi hâdisesinin teşbih ve teşhis sanatları yoluyla etkili bir anlatımını aktarır:

أصبحَ الشَّيْبُ فِي الْمَفَارِقِ شَاعَـا وَاكْتَسَى الرَّأْسُ مِنْ مَشِيبٍ قِنَاعَا
وَتَـوَلَّـى الـشَّبَـابُ إِلَّا قَـلِـيـلًا ثُـمَّ يَـأْبَـى الْـقَـلِـيـلُ إِلَّا وَدَاعَـا

Saç ayrımlarında çoğaldı aklar
Baş da beyazdan bir maske takar
Az şey kaldı şu gençlikten yana
O da hevesli demeye "Elveda!"[192]

es-Seâlibî'nin aktardığı anonim bir deyişte ise, şakaklara düşen aklar, adeta insanoğlunun hayatla vedalaşmak için eline geçen son fırsatı fısıldamaktadır:

اَلْمَوْتُ سَاحِلُ الْحَيَاةِ، وَالشَّيْبُ سَفِينَةٌ تُقَرِّبُ إِلَى السَّاحِلِ.

Ölüm hayatın kıyısı; yaşlılıksa (saça düşen aklarsa) kıyıya yanaştıran bir gemi.[193]

Bir filozof nüktesinde ise, saç bölgesindeki ağaran kısım, bağbozumu vakti gelmiş tarlaya teşbih edilmiş, "*olgunlaştığı için koparılma zamanı gelen meyve*" imgesi de kuvvetle muhtemel Haccâc b. Yusuf'un meşhur hutbesinden esinlenmiştir. Şöyledir anekdot:

نَظَرَ حَكِيمٌ إِلَى شَيْبَةٍ فَقَالَ: أَرَى شَيْبَةً قَدْ أَيْنَعَ ثَـمَرُهَا وَحَانَ قِطَافُهَا.

Filozofun biri (saç-sakal) ağarışına bakıp demiş ki:
Madem meyve olgunlaştı; demek ki hasat vakti de gelip çattı.[194]

Saç-sakal ağarışı teması, ruhun tümden bedenden ayrılmasıyla gerçekleşen "hakiki ölüm" ile, ona ait cüzlerdeki deformasyonların ifade ettiği "mecazi ölüm" arasında ilinti

[190] Vücuttaki fizyolojik değişimlerin çirkinlikle bağlantısı üzerine kapsamlı bir inceleme için bkz. Şükrü Dinçer, *Klasik Arap Edebiyatında Çirkinin Mizahı*, ed. Mensure Sönmez (Bursa: Emin Yayınları, 2024).
[191] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/227.
[192] İsfahânî, *el-Egânî*, 12/65.
[193] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 386; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 365.
[194] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/359.

kurularak da ilginç mizansenlere konu edilmiştir. Nitekim İbn Abdülber *Behcetü'l-mecâlis*'inde, baş ve sakalında ölümün keşif kolları "beyaz kıllar"ı fark eden bir adamın, hanımlarının sevgisini komik şekilde test edişine yer verir:

نَظَرَ بَعْضُ الْأَعَاجِمِ إِلَى شَيْبٍ فِي رَأْسِهِ أَوْ لِحْيَتِهِ، فَجَمَعَ نِسَاءَهُ وَقَالَ: تَعَالَيْـنَ فَانْدُبْنَنِي إِذَا مَاتَ بَعْضِـي، لِأُبْصِـرَ كَيْفَ تَنْدُبْنَنِي إِذَا مَاتَ كُلِّي!

Acemden bir adam saç ve sakalına düşen akları görünce hemen hanımlarını toplayıp demiş ki: Gelin şu cüzi ölümümde ağıt yakın da, külli ölümümde ne kadar yas tutacaksınız bir anlayalım![195]

Saç ve sakallardaki siyahlık-beyazlık düalitesi, edip ve şairlerin üzerinde düşünmeyi, bu temel paradoks üzerinden söz oyunları yapmayı pek sevdiği bir meseledir. Siyahlıkta beliren ilk beyazlığın şoke edici etkisi, beyazlığın giderek siyahlığı istila edişi ve nihayet siyahın beyaza teslim oluşu süreçleri ilginç yorumlar ve fantastik hayaller için bu söz cambazlarına bulunmaz fırsatlar sunmaktadır. Söz gelimi bir bedevinin konuya dair tecrübesinde "hayıflanma" oldukça veciz ve çarpıcı bir üslupla kayıtlara geçmiştir:

قَالَ أَعْرَابِيٌّ: كُنْتُ أُنْكِرُ الْبَيْضَاءَ فَصِرْتُ أُنْكِرُ السَّوْدَاءَ، فَيَا خَيْرَ مَبْذُولٍ وَيَا شَرَّ بَذَلٍ!

Bedevinin biri şöyle demiş: Eskiden beyaz(lar)ı garipserdim, işe bak, şimdi siyah(lar)ı yadsır oldum. Giden ne iyiydi, gelen ne kötü![196]

Siyah-beyaz düalitesinin etkili bir kullanımı, beyaz kılların kendisiyle ayıklandığı cımbız konulu bir klasik hikâyede de görülür. Şöyle ki, sakalda baş gösteren beyaz kıl, bir yandan gençliğe meftun karakterin cımbızla ünsiyetini pekiştirirken diğer yandan mesela bir palavracı mizanseninde muazzam abartılı bir kurgunun öğesi olur:

قَالَ بَعْضُهُمْ: كَانَ لِأَبِـي مِنْقَاشٌ اِشْتَـرَاهُ بِعِشْرِينَ أَلْفَ دِرْهَمٍ، فَقِيلَ لَهُ: إِذًا كَانَ مِنْ جَوَاهِرَ أَوْ مُكَلَّلًا فَقَالَ: وَلٰكِنْ كَانَ إِذَا نُتِفَ بِهِ شَعْرَةٌ بَيْضَاءُ عَادَتْ سَوْدَاءُ.

Adamın biri etrafındekilere "*Pederim geçenlerde bir cımbıza tam 20.000 dirhem para saydı*" diye böbürlenerek anlatıyormuş. Buna pek inanmayan ahali "*O nasıl cımbız? O zaman ya kendi mücevher ya da mücevherle bezeli*" deyince beriki kılıfına uydurmuş: (Mücevherden değil) ama onunla beyaz bir kıl çekilince yerine siyahından çıkıyor![197]

---

[195] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 222.

[196] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 2/24; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/368; *Cemheretü hutabi'l-Arab fî usuri'l-Arabiyyeti'z-zahire*, 3/278.

[197] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/159; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004, 6/341.

Ölümün habercileri bağlamında ölüme davetiye çıkaran kimi silah ya da alet-edevatla ilgili tabirler de dikkat çekicidir:

▪ إِيَّاكَ وَالسَّيْفَ، فَإِنَّهُ ظِلُّ الْمَوْتِ.	Kılıçtan sakın; çünkü o ölümün gölgesidir.
▪ اِتَّقِ الرُّمْحَ، فَإِنَّهُ رِشَاءُ الْمَنِيَّةِ.	Mızraktan uzak dur; çünkü o ölüm kovasının ipidir (ölüme davetiye hazırlar).
▪ لا تَقْرَبِ السِّهَامَ، فَإِنَّهَا رُسُلٌ لَا تُؤَامِرُ مُرْسِلَهَا.	Oklara da yanaşma; çünkü onlar atıcısının talimatını dinlemeyen elçilerdir.

Ölümün habercisi sayılan saç ve sakaldaki ağarmayı ifade eden [شَيْبَةٌ] ile ses bakımından ona yakın ama anlamca uzak bir terim olan "*gençlik* [شَبِيبَةٌ]" arasında ilinti kurulması da sanatsal üretimlere imkân tanıyan bir usuldür. Nitekim İyâs b. Katâde sakalında ilk akı gördükten sonra bu durumu şöyle ifade etmiştir:

يَا بَنِي تَـمِيمٍ، إِنِّـي قَدْ كُنْتُ وَهَبْتُ لَكُمْ شَبِيبَتِي فَهَبُوا لِـي شَيْبَتِي!

Ey Temimoğulları, ben size gençliğimi verdim; siz de yaşlılığımı bana bırakın![198]

Son olarak yaşlılığın alameti sayılan saç sakal ağarmasının bir nevi ölüm addedildiğine ilişkin enteresan bakış açılarına da işaret edelim. Mesela Şafii fukahasından şair Mansûr el-Fakîh'in dizelerinde ihtiyarlık evresine adım atan kişinin aslında "ölü" mesabesinde olduğu ilginç bir yaklaşımla dillendirilir:

مَنْ شَابَ قَدْ مَاتَ وَهُوَ حَيٌّ يَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ مَشْيَ هَالِكِ
لَـوْ كَانَ عُمْرُ الْفَتَى حِسَابًـا لَـكَـانَ فِـي شَـيْـبِـهِ فَـذٰلِـكَ

Yaşlanan âdemoğlu, ölüdür yaşasa da
Canlı cenaze gibi yürür sanki şu cihanda
Yiğidin ömrüne bir hesap gerekse
Ölümden sayılır "yaşlılık" elbette.[199]

Saç-sakal ağarması kadar yoğun işlenmiş olmasa da fiziksel duruşu bozan kamburluk ve bel büküklüğü gibi kusurlar da mizahi edebiyatta ölümle ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Mukadder sona emin adımlarla ilerleyen ihtiyarların bellerindeki yük ve sırtlarındaki

198 el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/104; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2004, 7/56; Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/38.

199 es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 388; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 366; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 1/53-54; Emînüddevle Muhammed b. Muhammed İbn Hibetullâh, *el-Mecmû'ü'l-lefîf* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2004), 71.

kamburdan daha ziyade onları ezen ve üzen şey bu durumlarıyla alay edilmesidir. Birçok mizah kaynağında yer alan sıradaki nükte, böyle bir aşağılamayla karşılaşan bir ihtiyarın sergilediği hazırcevaplık üzerinden okur kitlesine ahlaki bir ders vermeyi de amaçlıyor gibidir:

صَاحَ صَبِيٌّ بِشَيْخٍ قَدِ احْدَوْدَبَ: بِكَمِ ابْتَعْتَ هٰذِهِ الْقَوْسَ يَا عَمَّاهْ؟ قَالَ: يَا بُنَيَّ إِنْ عِشْتَ أَعْطَيْتُهَا بِغَيْرِ ثَـمَنٍ.

Yeni yetmenin biri beli bükük bir ihtiyara "*(Sırtındaki) yayı kaça aldın bey amca?*" deyince güngörmüş ihtiyar takılmış: O günleri görürsen evladım, ben sana onu bedavaya veririm![200]

2. Zaman Farkındalığı

Zaman olgusunun güneş, ay, yıldız ve benzeri kozmolojik kavramlarla ve zengin imgelerle ele alınışı Arap kültürünün pek de yabancısı olduğu bir husus sayılmaz. Zamanın akışı, ömrün geçişi, insanoğlunun mukadder bir sona doğru sürüklenişi, dinî konu ve temalarla birlikte düşünüldüğünde etki gücü yüksek muazzam bir retorik dikkatimizi çekmektedir. Vakitle ölüm arasındaki ilişkinin kadim bir Arap sözünde dile getirilme biçimi zaman-ölüm ilişkisini canlı kanlı şekilde hissettirmektedir. Bugün de hemen her Arabın diline pelesenk olacak şekilde popülerlik kazanan o söz şöyledir:

اَلْوَقْتُ كَالسَّيْفِ إِنْ لَمْ تَقْطَعْهُ قَطَعَكَ/يَقْطَعْكَ.

Zaman kılıç gibidir, sen onu kesmezsen o seni keser.[201]

Ölümün en etkili hatırlatıcılarından birisi, insan yaşamının ömür denilen sayılı gün ve nefeslerden oluştuğu gerçeğini fark etmesidir. Her geçen gün, kum saatinden dökülen taneler misali, insanı adım adım bir sona yaklaştırmaktadır ki, bu imge Arap edebiyatında da güçlü çağrışımlarla işlenmiştir. Züht erbabının üzerinde hassasiyetle durduğu bu temaya dair çarpıcı bir söz Hasan-ı Basrî'ye aittir. Şöyle demiştir o:

اِبْنَ آدَمَ، إِنَّمَا أَنْتَ عَدَدٌ؛ فَإِذَا مَضَى يَوْمُكَ فَقَدْ مَضَى بَعْضُكَ.

Âdemoğlu, yalnız "rakam"dan ibaretsin sen
Eksilmiş sayılırsın, gidince "bugün" elden.[202]

---

[200] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 6/46-47; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/42; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 281.

[201] İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ* (Kahire: Mektebetü'l-kudsi, 1932), 2/342.

Q. Olumsuzlukları Nitelemede "Ölüm" Kavramının Kullanımı

Hayatın karşıtı olan ölüm, çağrıştırdığı olumsuz manalardan ötürü bazı olgu ve durumların nitelenmesinde etkili bir ifade aracı olarak kullanılmıştır. Söz gelimi cimrilik, pintiye el açma, namerde muhtaç olma, tembellik, sırtından hançerlenme, zillet, onulmaz hastalık, ileri yaşlılık, kişinin belini büken fakirlik, körlük, cehalet, gurbet, hicran, sevdiklerini kaybetmenin verdiği keder gibi kötücül durumların olumsuzluğu, ölümün bunları tecrübe etmekten daha evla olduğu ana fikri ile daha bir vurgulanmaktadır. Söz gelimi Ebû Nasr el-Makdisî (ö. 355/966) ölüm kategorisinde değerlendirilebilecek üç kötülüğü peş peşe sıralarken, hakiki ölümü bunların arkasından zikreder. Şöyledir onun aforizması:

اَلْمَوْتُ أَرْبَعَةٌ: اَلْفِرَاقُ وَالشَّمَاتَةُ وَالْعَزْلُ ثُمَّ الْمَوْتُ.

Dört çeşit ölüm vardır: Hicran, şamata, azledilme ve (bildiğimiz) ölüm.[203]

Yine mesela ifade araçlarından yazı ile söz arasında yapılan bir mukayesede ölüm, negatif unsuru nitelemede etkili bir teşbih unsuru olarak devreye girmektedir. Calinus'un özlü sözü şöyledir:

اَلْخَطُّ كَلَامٌ مَيِّتٌ وَاللَّفْظُ كَلَامٌ حَيٌّ.

Hat ölü, lafız canlı bir kelamdır.[204]

Keza tembellik ve atalet yergisinde kullanılmaya da gayet elverişli bir temadır ölüm. Anonim bir hikmette şöyle denilmiştir:

اَلْعُطْلَةُ مَوْتُ الْحَالِ.

Atalet anın ölümüdür.[205]

Abbasi devrinin Basralı edip ve şairlerinden Ebû Hiffân el-Mihzemî (ö. 257/871) bir sakil taşlamasında ilginç şekilde "sukalâlık" olgusunu "günahkârlık üzere ölme"yle ilişkilendirerek tarif etmeye çalışmıştır:

---

[202] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 1/70; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/135; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/390; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/101.

[203] es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 55.

[204] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 5/409; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/127; Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-meʿânî* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 2/75.

[205] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/218.

قَالَ أَبُو هِفَّانَ وَوَصَفَ رَجُلًا فَقَالَ هُوَ أَثْقَلُ عَلَى الْقُلُوبِ مِنَ الْمَوْتِ عَلَى الْمَعْصِيَةِ.

Ebû Hiffân (sakîl) bir adamı şöyle tasvir etmiş:
Bu herif, günah üzere ölmenin verdiği huzursuzluktan daha rahatsız edici.[206]

Klasik kaynaklarda ölüm kavramı üzerinden yapılan olumsuzlamaların büyük bir kısmının [اَلْقَبْرُ خَيْرٌ مِنْ ...] , [اَلْمَنِيَّةُ خَيْرٌ مِنْ ...] , [اَلْمَوْتُ خَيْرٌ مِنْ ...] şeklinde neredeyse standart bir yapı arz ettiğini söyleyebiliriz. Aşağıdaki liste bu şablonik kullanımın çeşitli eserlerde rastladığımız örneklerine dairdir:

a) <u>Pintilik Yergisi</u>

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ الْبُخْلِ.
Ölüm pintilikten yeğdir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ اللُّؤْمِ.
Ölüm cimrilikten daha iyidir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ سُؤَالِ الْبَخِيلِ.
Pintiye el açmaktansa ölmek daha hayırlıdır.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ إِخَاءِ لَئِيمٍ.
Ölüm pintiyle arkadaşlık etmekten yeğdir.

b) <u>Zillet ve Alçaklık Yergisi</u>

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ الذُّلِّ.
Zilletle yaşamaktansa ölmek yeğdir.

اَلْمَنِيَّةُ خَيْـرٌ مِنَ الدَّنِيَّةِ.
Ölüm alçaklıktan iyidir.

لَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ حَيَاةٍ عَلَى الذِّلَّةِ.
Hiç şüphesiz, ölüm zilletle yaşamaktan iyidir.

بَعْضُ الْمَوْتِ خَيْـرٌ مِنَ الْعُمْرِ.
Bazen ölmek yaşamaktan yeğdir.

[206] İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 75-76.

مَوْتُ الْحُرَّةِ خَيْـرٌ مِنَ الْعُرَّةِ.
Hür kadın için ölmek, lekelenmekten yeğdir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ الْمُقَامِ فِي دَارِ الْهَوَانِ.
Ölmek, sefalet yurdunda barınmaktan yeğdir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ التَّعَرُّضِ لِمَا يُورِثُ الْعَارَ.
Rezil olmaktansa ölmek iyidir.

اَلْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنْ حَيَاةِ الْكَسِيحِ.
Kötürüm yaşamaktansa ölmek yeğdir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ أَنْ يَتَلَعَّبَ بِكَ صَعَالِيكُ الْعَرَبِ.
Yağmacı Arap şairlerin eline düşmektense ölmek yeğdir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ رُكُوبِ الْعَارِ وَالْعَارُ خَيْـرٌ مِنْ دُخُولِ النَّارِ.
Yeğdir ölüm utanç yaşamaktan
Ve mahcubiyet, ateşte yanmaktan

c) <u>Yoksulluk ve Dilencilik Yergisi</u>

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ الْفَاقَةِ.
Ölüm fakirlikten yeğdir.

إِنَّ الْقَبْـرَ خَيْـرٌ مِنَ الْفَقْرِ.
Kabre girmek züğürtçe yaşamaktan iyidir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ سُؤَالِ سَؤُولٍ.
El açacak duruma düşmektense ölmek yeğdir.

d) <u>Hicran ve Gurbet Yergisi</u>

اَلْحَيْـنُ خَيْـرٌ مِنَ الْبَيْـنِ.
Ayrılık ölümden beterdir.

اَلْقَبْـرُ أَفْسَحُ مِنَ الْهَجْرِ.
Kabir, hicranın yaşatacağı gönül darlığından ferahtır.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنَ الْفَوْتِ.
Ölüm, (sevgiliyi görme fırsatını) kaçırmaktan iyidir.

اَلْمَوتُ خَيْـرٌ مِنْ فِرَاقِ خُلَّتِي.
Ölüm dostlardan ayrı düşmekten daha iyidir.

Ölüm bu dünyada insanoğlunun başına gelebilecek kötü durumlar ve musibetler listesinde (yoksulluk, yaşlılık, düşmanın tasallutu, dostlardan ayrılık vb.) ilk sırada yer alsa da[207] onun başka bir takım bela ve sıkıntılarla karşılaştırılması da edip ve şairlere ilginç yorumlar için fırsatlar sunmaktadır. Klasik Arap şiirinin yaygın bir türü olan atışmanın nadide bir örneğinde söz gelimi, üç büyük şairin -Ferezdak, Ahtal ve Cerîr- bir kese altına ulaşabilmek için bu fırsatı nasıl değerlendirdikleri görülmektedir:

> Bir keresinde Cerîr, Ferezdak ve Ahtal Halife Abdülmelik b. Mervân'ın meclisinde bir arada bulunuyorlarmış. Abdülmelik, içerisinde 500 dinar bulunan bir keseyi getirip önüne bırakmış, sonra da "*Her kim bir beyitle kendini metheder, rakiplerini alt eder; aha bu keseyi hak eder*" deyivermiş. Ferezdak önce davranıp beytini okumuş:
>
> أَنَا الْقَطِرَانُ وَالشُّعَرَاءُ جَرْبَـى وَفِـي الْقَطِرَانِ لِلْجَرْبَـى شِفَاءُ
>
> Bendeniz katranım, cümle şairler uyuz
> Uyuzlara şifa katrandır, malumunuz.
>
> Ahtal fırsatı ganimet bilip kafiyeyi tekmillemiş:
>
> فَإِنْ تَكُ زِقَّ زَامِلَةٍ فَإِنِّـي أَنَا الطَّاعُونُ لَيْسَ لَهُ دَوَاءُ
>
> İçi katran dolu bir tulumsan dostum sen
> Dermansız bir vebayım o hâlde ben.
>
> Bunları duyan Cerîr atışmaya son noktayı koymuş:
>
> أَنَا الْمَوْتُ الَّذِي آتِـي عَلَيْكُمْ فَلَيْسَ لِهَارِبٍ مِنِّي نَجَاءُ
>
> Topunuzu mahvedecek ölümüm ben
> Kimse kaçıp kurtulamaz elimden.
>
> Şairlerin atışmasını can kulağıyla dinleyen Abdülmelik keseyi Cerîr'in önüne fırlatarak "*Vallahi*" demiş "*ölüm söylenenlerin hepsini tarumar etti!*"[208]

Olumsuzlukların ölüm kavramı üzerinden anlatımına ilişkin yukarıda zikredilen mesel, vecize ve anekdotlara ek olarak şimdi de cehalet-ölüm, hastalık-ölüm, fakirlik-ölüm, ay-

[207] Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah İbnü'l-Mukaffaʿ, *Kelîle ve Dimne* (Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1936), 259; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/261.

[208] Ali İbn Zâfir, *Bedâiʿü'l-bedâih* (Mısır, 1861), 11.

rılık-ölüm, bedbahtlık-ölüm, tembellik-ölüm, pintilik-ölüm münasebetine dair klasik kültürde oluşmuş müktesebata kısaca değinilecektir.

1. Cehalet - Ölüm

Bilgi her çağ ve toplumda bilge şahsiyetlerce önemsenmiş, ilim ve hikmetle kuşanmaya da büyük değer atfedilmiş, hatta hayatla özdeş kılınmıştır. Buna karşın cehaleti en iyi tarif etme yollarından biri onu "ölüm" ile denk tutma olmuştur. Hem Meydânî hem es-Seâlibî kadim kültürün tam olarak bu manadaki [اَلْجَهْلُ مَوْتُ الْأَحْيَاءِ] meseline[209] atıf yapmadan edemez. Esasen bu hususta geleneği antik Yunan filozoflarından başlatmak da mümkündür. Çünkü bundan çağlar önce Sokrat da bilginin insana hayatiyet kazandırıp, cehaletin onu bir nevi "yarı ölü" kıldığından söz eder:

اَلْجَهْلُ بِالْفَضَائِلِ عِدْلُ الْمَوْتِ.

Erdemleri bilmemek (cehalet) ölüme denk sayılır.[210]

Keza ulema arasında sıkça başvurulan ifadesel bir üslup da, önemli bir ilim adamının ölümüyle birlikte, ilmin de mecazen ölmüş; ehl-i ilmin vefatıyla kürsü ve rahlelerin de yetim kalmış olmasıdır. Çeşitli edebiyat kaynaklarında Hz. Ali'ye nispet edilen bir hikmette bu mana güçlü bir şekilde ifade edilmiştir:

يَـمُوتُ الْعِلْمُ بِـمَوْتِ حَامِلِيهِ.

Ehl-i ilmin vefatıyla kürsü ve rahleler de yetim kalır.[211]

2. Hastalık - Ölüm

Hayatın, yaşadığımız dünyada insanoğlunun sahip olduğu en değerli nesne olduğu zannedilse de bazı karşılaştırmalarda sağlık nimetinin çok daha kıymetli olduğu vurgulanır. Büzürcmihr'in bir sözünde zenginlik-fakirlik, sağlık-hastalık, hayat-ölüm düaliteleri mukayese edilirken, ölüm hâlinin bazı durumlarda daha tercih edilebilir olduğu dile getirilmiştir:

---

[209] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 438; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/190.

[210] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 3/115; *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 20/258.

[211] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1/1996, 68; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/82; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/8; en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*, 697.

إِنْ كَانَ شَـيْءٌ فَوْقَ الْحَيَاةِ فَالصِّحَّةُ، وَإِنْ كَانَ شَـيْءٌ مِثْلَ الْحَيَاةِ فَالْغِنَى، وَإِنْ كَانَ شَـيْءٌ فَوْقَ الْمَوْتِ فَالْمَرَضُ، وَإِنْ كَانَ شَـيْءٌ مِثْلَ الْمَوْتِ فَالْفَقْرُ.

Hayattan daha kıymetli bir şey varsa o da sıhhat; hayat kadar değerli bir şey varsa o da servettir. Diğer yandan ölümden daha beter bir şey varsa o da hastalık; ölüme denk bir hakikat varsa o da züğürtlüktür.[212]

Bir zahidin gözünden bakıldığında ise, ölüm oklarına zaten her an hedef olan insanoğlu için hastalıklar Azrail'e birer davetiye mesabesindedir. Hiç umulmadık bir zamanda peyda olarak kişiyi ölüme götürebilen hastalıklar, bu yönüyle dünyevi hazları acılaştıran ilahi musibetlerdir ve "*Nasılsın?*" sorusuna büyük bir iyimserlikle yanıt vermeye engeldir. Aşağı yukarı bu düşünceleri özetleyen anonim bir sufi anekdotu şöyledir:

قِيلَ لِبَعْضِ الزُّهَّادِ: كَيْفَ حَالُكَ؟

قَالَ: كَيْفَ حَالُ مَنْ يَفْنَى بِبَقَائِهِ وَيَسْقَمُ بِصِحَّتِهِ وَيُؤْتَـى مِنْ مَأْمَنِهِ؟!

Bir zahide "*Halin keyfin nasıl?*" diye sorulunca yanıtı şu olmuş: Varlıkta iken yokluğa mahkûm, sağlıklıyken hastalıkla pençeleşen ve hiç ummadığı musibetlere hedef olan birinin hali nice olsun?![213]

3. Fakirlik - Ölüm

İnsanoğlu için en istenmedik durumların başında yoksulluk ve mahrumiyet gelmekte olup "ölüm" bunların olumsuzlanmasında da son derece etkili bir kavramdır. Fakir, nimetlerden istifade edememesi cihetiyle, yaşadığı hâlde adeta bir ölü mesabesinde görülerek bu çerçevede birtakım tanımlamalar yapılmıştır. Örneğin veciz bir tanım mahrumiyet ile katledilmeyi eşdeğer görerek fakirin bir nevi diri hâlde defnedildiğine imada bulunur:

اَلْفَاقَةُ الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ.

Fakirlik kızıl ölümdür.[214]

Fakirlik ile ölümü eşitleyen yukarıdaki tarif bir başka kelam-ı kibarda daha olumsuz bir tonda ele alınır. Buna göre ölüm yoksulluktan ehvendir:

---

[212] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 402; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/337; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 4/933; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/163.

[213] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 135.

[214] Araplar katledilerek öl(dürül)meyi [الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ] "kızıl ölüm" olarak tarif eder. Bkz. es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 395.

اَلْفَاقَةُ تَعْدِلُ الْمَوْتَ بَلِ الْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنَ الْفَاقَةِ.

Yoksulluk ölüme denktir, hatta ölüm yoksulluktan yeğdir.[215]

Yoksulluk -varsayımsal olarak- ölüm mertebeleri içerisinde en büyüğü olarak da tarif edilmiştir:

اَلْفَاقَةُ هِيَ الْمَوْتُ الْأَصْغَرُ، لا، بَلْ هِيَ الْمَوْتُ الْأَكْبَـرُ.

Züğürtlük küçük ölüm. Yok, bilakis o en büyük ölüm.[216]

Diğer taraftan hâli vakti yerinde olanın sonradan -hele de namerde- muhtaç hâle gelişi dramatik biçimde, ölümlerin en kötüsüyle tasvir edilmiştir:

اَلْحَاجَةُ اَلْمَوْتُ الْأَكْبَـرُ، وَالْهَمُّ نِصْفُ الْهَرَمِ.

Muhtaçlık ölümlerin en beteri; keder de yarı ihtiyarlıktır.[217]

Zenginlik-fakirlik paradoksunu çarpıcı şekilde anlatmanın bir yolu da onu hayat-ölüm düalitesi üzerinden tanımlamaktır. Klasik edebiyatta örneklerine çokça rastladığımız bu üslupta, varsıllığın hayatı keyifli kılan doğasıyla, yoksulluğun hayatı zehreden tabiatı amansızca çarpıştırılır. Nitekim aşağıdaki kelam-ı kibar bu realiteyi bize bir hayat felsefesi kıvamında takdim eder:

> اَلْغِنَى مُجِلٌّ مُبَجِّلٌ، وَالْفَقْر مُذِلٌّ مُبْتَذِلٌ. لَا أَدْرِي أَيُّهُمَا أَمَرُّ؛ مَوْتُ الْغَنِيِّ أَمْ حَيَاةُ الْفَقِيرِ.
>
> Zenginlik şeref ve itibar kazandırır, fakirlikse zillet ve bayağılık. Hangisi adama daha acı koyar bilmiyorum: Zengine ölmek mi, fakire yaşamak mı?[218]

4. Bedbahtlık - Ölüm

Herkes için derinden kederlenmeye sebep olan ölüm, ebeveynin yegâne evladı söz konusu olunca bu hüznü katlamakta, mutluluğu mutlak bir bahtsızlığa çevirmektedir. Klasik kaynaklarda zikredilen bir Büzürcmihr hikâyesi, bedbahtlık kavramını tek çocuğun kaybı üzerinden anlatmaktadır:

قِيلَ لِبُزُرْجمِهْرَ: مَا السَّعَادَةُ؟ قَالَ: أَنْ يَكُونَ لِلرَّجُلِ ابْنٌ وَاحِدٌ، فَقَالَ: اَلْوَاحِدُ يُخْشَى عَلَيْهِ الْمَوْتُ، قَالَ: لَمْ تَسْأَلْنِي عَنِ الشَّقَاوَةِ!

---

[215] Muhammed b. Hüseyin el-Yemenî, *Mudâhâtü emsâli Kelîle ve Dimne bimâ eşbehehâ min eşʿâri'l-ʿArab*, thk. Muhammed Yusuf Necm (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1960), 61.

[216] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 391.

[217] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/160.

[218] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 395; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 154.

> Büzürcmihr'e mutluluğun ne olduğu sorulmuş. "*Bir adamın tek bir oğlunun olmasıdır*" demiş. "*İyi de, aman ölecek diye onun da üzerine titrenir*" denilince "*Sen bana bahtı karalığı sormadın ki!*" deyivermiş.[219]

Bunlar dışında ölümü latife yollu tercih etmeye sebep başka olumsuzluklar da söz konusudur. *Sıvânü'l-hikme*'de Homeros'a nispetle rivayet olunan bir çaylak hekim nüktesinde, güldürüyü sağlayan temel unsur toy bir hekimin filozofa yakışır bir üslupla iğnelenmesidir:

> دَخَلَ عَلَيْهِ مُتَطَبِّبٌ وَهُوَ عَلِيلٌ فَجَسَّ جَانِبَهَ الْأَيْسَرَ فَقَالَ فِي كَبَدِكَ عِلَّةٌ فَاغْتَمَّ. فَقَالَ لَهُ الطَّبِيبُ: لاَ تَغْتَمَّ فَإِنَّهَا سَلِيمَةٌ. فَقَالَ: اَلْمَوْتُ أَهْوَنُ عِنْدِي مِنْ أَنْ يَكُونَ عَلَى خِلَافِ مَا عَلَيْهِ النَّاسُ وَذٰلِكَ أَنْ يَكُونَ كَبِدِي فِي الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ.
>
> Hastalığı esnasında Homeros'a gidip sol tarafını muayene eden acemi bir hekim "*Karaciğerinde sıkıntı (tümor) var*" deyince filozof güya kederlenmiş. Hekim "*Çok üzülme, tümör iyi huylu*" diyerek hastasını avutmak istemiş. Filozof da cevabı yapıştırmış: Benim için ölmek, insanlardan farklı olmaktan yeğdir. Baksana, karaciğerim soldaymış (halbuki onlarınki sağda).[220]

5. Tembellik - Ölüm

Tembellik olgusu bugün olduğu gibi klasik edebiyatta da çok farklı biçimlerde tanımlanmış, bir davranış kusuru olarak mizaha malzeme edilmiştir. Onun mahiyetini anlatmak üzere "ölüm" kavramından yararlanılması ise ilginç bir çıkarımdır. İbn Ebû 'Avn'ın aktardığı kadim bir İran anlatısında, amel ve atalet kavramlarının ölüm-hayat düalitesi üzerinden yorumlanışı güzel bir örnek teşkil eder:

> طَالَتْ عُطْلَةُ دِينَارٍ، ثُمَّ عُرِضَ عَلَيْهِ عَمَلٌ يَجِلُّ عَنْهُ، فَشَاوَرَ الْمُوبَذَ، فَقَالَ لَهُ: اَلْعُطْلَةُ سُكُونٌ وَالْعَمَلُ حَرَكَةٌ، وَالْحَيَاةُ حَرَكَةٌ، فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَخْرُجَ مِنْ حَيِّزِ الْمَوْتِ إِلَى حَيِّزِ الْحَيَاةِ فَافْعَلْ.
>
> Dînâr uzun süre aylaklık etmiş, akabinde pek yanaşmak istemeyeceği bir iş teklif edilmiş kendisine. Hemen baş kadıya danışmış. Kadı şöyle demiş: Aylaklık hareketsizlik, çalışmaksa harekettir. Zaten hayat da bir hareket, bir koşturmaca. Dolayısıyla ölüm çemberinden hayat meydanına geçebilecek-

---

[219] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/391; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/28.

[220] Ebû Süleymân Muhammed b. Tâhir b. Behrâm es-Sicistânî, *Sıvânü'l-hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Tahran, 1974), 220.

sen hemen geç.[221]

Yukarıdakilerden ayrı olarak, "*ölmüş insan veya hayvan bedeni*" de kimi olumsuzlukların tasvirinde kullanılmış görünmektedir. Zira şeriatte yenilmesi zinhar haram olan ölü eti (leş), Arapça terim karşılıklarıyla [مَيْتَةٌ] ve [جِيفَةٌ] dinî ve ahlaki bazı konulara dikkat çekmede başvurulan iki etkili kavramdır. Bizzat Kur'an'da, gıybet eden şahsın, ölmüş Müslüman kardeşinin etini yiyen yamyama teşbihi[222] dinleyici üzerinde güçlü bir etki uyandırmaktadır.

Diğer taraftan "ızdırar hâli" tabir olunan çaresizlik vaktinde ölü eti yenilebilecek olmasına ilişkin verilen ruhsat da bir nükte unsuru olarak gayet iyi değerlendirilmiştir. Örneğin Sokrat'ın bir tilmizine, kadınlara minimum düzeyde ilgi alaka göstermek gerektiğine ilişkin tavsiyesinde "ızdırar hâli" kavramına atıf yaptığı görülür. Sokrat'ın, son derece insani bir ihtiyacın giderilmesi eylemini, anlaşılmaz şekilde "*ölü eti yenilmesi*"ne teşbih ettiği hikâyesi şöyledir:

قَالَ لِتِلْمِيذٍ لَهُ: أَيْ بُنَيَّ! إِنْ كَانَ لَا بُدَّ لَكَ مِنَ النِّسَاءِ فَاجْعَلْ لِقَاءَكَ لَهُنَّ كَأَكْلِ الْمَيْتَةِ، لَا تَأْكُلْهَا إِلَّا عِنْدَ الضَّرُورَةِ، فَتَأْخُذُ مِنْهَا بِقَدْرِ مَا يُقِيمُ الرَّمَقَ وَتَتْرُكُهَا؛ وَإِنْ أَخَذَ أَحَدٌ مِنْهَا فَوْقَ الْحَاجَةِ أَسْقَمَتْهُ وَقَتَلَتْهُ.

Sokrat bir öğrencisine şöyle bir öğüt vermiş: Bak evladım, şayet kadınsız duramıyorsan, onlarla flörtün/birlikteliğin "leş yeme" hususundaki tavrın gibi olsun. Ondan sadece zaruret halinde ve ölmeyecek miktarda yiyip bırak. Zira bir kimse, leşten, ihtiyacından fazla tüketecek olursa, bu önce onu hasta, sonra da mevta eder.[223]

6. Pintilik - Ölüm

"Ölüm" kavramı, olumsuz hasletlerin eleştirisinde, en ziyade cimrilikle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Buna dair sınırlı birkaç anekdot varsa da, nazım türünde kaleme alınanlar sayıca daha çok, ifade bakımından da daha etkilidir. Konuya dair tipik bir anekdot, ünlü bir hatip olduğu kadar, aşırı pintiliği dolayısıyla dost edinmeyi beceremeyen Hâlid b.

[221] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 35.

[222] Hucurât 49/12.

[223] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem*, 187; Ahmed b. el-Kāsım İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 78; Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-felâsife*, 71.

Safvân'a (ö. 135/ 752-53) dairdir.[224] İsmi kaynaklarda el-'Ascedî (ö. ?) olarak kaydedilen bir adamın, pintilikleri sebebiyle çağdaşlarını kınama biçimi ise oldukça ironiktir. Keremi ve cömertliği katleden insanlara inat, 'Ascedî, Cenab-ı Hakk'ın ölüleri (ölü hasletleri) diriltme kudretine inancı dolayısıyla iyimserliğini koruyarak şöyle demektedir:

اَلْكَرَمُ فَقَدْ مَاتَ، وَاللّٰهُ يُحْيِي الْمَوْتَـى.

Kerem (hasleti) rahmetli olmuşsa da Hak Teala ölüleri diriltmeye kâdirdir.[225]

Ancak bu başlık altında biz, bu konuda nazmedilen birkaç beyit örneğiyle yetineceğiz. Bunlardan ilkinde, şair, namerde el açmak durumunda kalmaktansa ölümü tercih edebileceğini anlatmaktadır:

اَلْمَـوْتُ خَـيْـرٌ لِلْـفَتَى مِنْ أَنْ يَعِيشَ بِغَيْـرِ مَـالِ
وَالْمَوْتُ خَيْـرٌ لِلْكَرِيمِ مِـنَ الـتَّـضَـرُّعِ وَالـسُّـؤَالِ

Ölüm yeğdir merde parasız kalmaktan
Ve soyluya, zelilâne el açmaktan.[226]

Bir diğer beyitte ise şair, el açmak durumunda kaldığı bir grup dostunu hicvederken, nihayetinde, karakterinde cömertlik bulunmayan kimselere yüzsuyu dökmektense ölümün tercihe şayan olduğunu haykırmaktadır:

قَدْ ضَاعَ مَنْ يَأْمُلُ مِنْ أَمْثَـالِكُمْ جُودًا وَلَيْسَ الْجُودُ مِنْ أَفْعَالِكُمْ
لَا بَـارَكَ اللّٰهُ لَكُمْ فِي مَـالِـكُـمْ وَلَا أَزَاحَ السُّـوءَ عَـنْ عِـيَـالِكُـمْ
فَالْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنْ صَلَاحِ حَالِكُمْ

Sizin gibilerden ihsan bekleyenin hâli harap
Hele tıynetinizde yokken böyle bir haslet
Belasını versin mal-mülkünüzün Yüce Rab
Hanenizden eksik olmaya binbir musibet
Yeğdir elbet, sizden hayır ummaktan mevt.[227]

Çeşitli ahlaki kusurları kategorilendiren bir yaklaşımda, ölüm, bir pintinin kapısına varmaktan, pintilik ise pinti birine el açmaktan yeğ tutulmuştur. Bir zamanların dilencisi-

[224] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 7/219; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 79.
[225] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 37.
[226] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 390.
[227] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 193.

nin, kapılarında dilenci gördüler mi Azrail görmüşten beter olduklarını ima eden aşağıdaki anonim beyit bu durumu özetlemektedir:

وَلَا تَسْأَلَنَّ مَنْ كَانَ يَسْأَلُ مَرَّةً فَلَلْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنْ سُؤَالِ سَؤُولِ

Sakın, bir zamanlar el açana el açmaktan
Yeğdir ölüm böylesinin kapısına varmaktan.[228]

Şair sahabi Kays b. Âsım'a (ö. 47/667) nispet edilen meşhur bir beyit ise, ölümün, pintinin sofrasına oturmaktan daha iyi olduğunu vurgulamakta olup, aynı zamanda birden fazla anekdotun final bölümünü teşkil etmektedir:

وَلَلْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنْ زِيَارَةِ بَاخِلٍ يُلَاحِظُ أَطْرَافَ الْأَكِيلِ عَلَى عَمْدِ

Azrail'in gelerek çökmesi bir gırtlağa
Yeğdir dikizci pintiyi ziyaretten daha.[229]

R. Ahmak Edebiyatında Ölüm

Klasik Arap edebiyatının en zengin konu başlıklarından biri ahmaklık olup bu başlık altında müstakil kitap veya kitap bölümü hâlinde çok sayıda nevadir malzemesi derlenmiştir. Ahmaklığa dair konular da kendi içinde oldukça renklilik arz eder ve ölüm teması da bunlardan biridir. Söz gelimi, müminin mümin üzerindeki haklarından biri olan "cenazeye katılma"nın fazileti üzerine iki ahmak arasında cereyan eden bir diyalogta, ahmaklardan birinin gözden kaçırdığı anakronik tutarsızlık mizahi anlatının odağını oluşturmaktadır:

قَالَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ لِآخَرَ: أَبُو بَكْرٍ أَفْضَلُ أَمْ عُمَرُ؟ قَالَ: لَا، بَلْ عُمَرُ. قَالَ: وَكَيْفَ عَلِمْتَ؟ قَالَ: لِأَنَّهُ لَمَّا مَاتَ أَبُو بَكْرٍ جَاءَ عُمَرُ إِلَى جِنَازَتِهِ، وَلَمَّا مَاتَ عُمَرُ لَمْ يَجِئْ أَبُو بَكْرٍ لِجِنَازَتِهِ.

Ahmağın biri diğerine "*Ebû Bekir mi daha efdal Ömer mi?*" diye sormuş. "*Ömer*" demiş beriki. Sebebini sorunca da açıklamış: Çünkü Ebû Bekir öldüğünde Ömer onun cenazesine katıldı, ama Ömer öldüğünde Ebû Bekir aynı inceliği göstermedi![230]

Bir diğer ahmak nüktesi, bilançosu yüksek bir afetin, mantık hatalarına düşmeye zaten

---

[228] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/130.

[229] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/286; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/280; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/205; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 7/203.

[230] Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*, nşr. Abdülemîr Mehennâ (Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Lübnânî, 1990), 191. Hikâyenin farklı bir varyantında taraflar Ebû Ali el-İsvârî ile Sellâm b. el-Münzir'dir. Bkz. İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 241.

meyilli ahmak figürünün iyiden iyiye aklını başından alışını hikâye eder:

وَقَعَ جُرُفٌ فِي بَعْضِ السِّنِينَ فَقَالَ بَعْضُ الْمُغَفَّلِينَ: مَاتَ فِي هٰذِهِ السَّنَةِ مَنْ لَمْ يَمُتْ قَطُّ.

Bir zamanlar bir heyelan meydana gelmiş, ahmağın biri de olayın dehşetiyle afeti şöyle tasvir etmiş: Bu sene (hiç olmamışlar oldu), hiç ölmemişler öldü![231]

Ahmak güruhunun densizliklerinden bir diğeri ise, ağır hastası olan ahbaplarının cenaze namazını kılmaya fazlasıyla can atmalarıdır. Yine İbnü'l-Cevzî'nin kitabında zikrettiği bir hikâye şöyledir:

دَخَلَ بَعْضُ الْمُغَفَّلِينَ عَلَى مَرِيضٍ يَعُودُهُ، فَلَمَّا خَرَجَ الْتَفَتَ إِلَى أَهْلِهِ وَقَالَ: لَا تَفْعَلُوا بِنَا كَمَا فَعَلْتُمْ فِي فُلَانٍ مَاتَ وَمَا أَعْلَمْتُمُونَا؛ إِذَا مَاتَ هٰذَا فَأَعْلِمُونَا حَتَّى نُصَلِّيَ عَلَيْهِ.

Aptalın biri bir hastayı ziyarete gitmiş. Evden ayrılırken hane halkına dönüp "*Daha önceki cenazenizde yaptığınız gibi haber vermemezlik etmeyin. Hastanız öldüğünde mutlaka bildirin ki gelip kılalım namazını*" deyivermiş![232]

Ahmak hikâyelerinin önemli figürlerinden muallim belki de şöhretini en çok Câhiz'a borçludur. Zira ilk defa o, küttap muallimlerinin -deyim yerindeyse- ipliğini pazara çıkarmış, ahmaklık ve cehaletlerini yüzlerine vurmuş, bunu da kendi hayat tecrübelerinden yararlanarak kurguladığı abartılı tasvirler yoluyla gerçekleştirmiştir. Yine onun muallim eleştirisini konu alan bir hikâyesinde, katıldığı cenkte ölümle burun buruna gelen bir muallimin eblehçe sözleri tiye alınmaktadır:

قَالَ الْجَاحِظُ: خَرَجْنَا مَرَّةً إِلَى حَرْبٍ وَمَعَنَا مُعَلِّمٌ كَانَ يَقُولُ: إِنِّـي أَتَـمَنَّى أَنْ أَرَى الْحَرْبَ، فَأَخْرَجْنَاهُ مَعَنَا، فَأَوَّلُ سَهْمٍ وَقَعَ فِي رَأْسِهِ، فَلَمَّا انْصَرَفْنَا دَعَوْنَا لَهُ مُعَالِجًا، فَنَظَرَ إِلَيْهِ فَقَالَ: إِنْ خَرَجَ الزُّجُّ، وَفِي رَأْسِهِ شَيْءٌ مِنْ دِمَاغِهِ مَاتَ، وَإِنْ لَمْ يَخْرُجْ مِنْ دِمَاغِهِ شَيْءٌ، لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِ بَأْسٌ، فَسَبَقَ إِلَيْهِ الْمُعَلِّمُ، وَقَبَّلَ رَأْسَهُ وَقَالَ لَهُ: بَشَّرَكَ اللّٰهُ بِكُلِّ خَيْرٍ، اِنْزِعْهُ؛ فَمَا فِي رَأْسِي مِنْ دِمَاغٍ، قَالَ الْحَجَّامُ: وَلِمَ؟ قَالَ: لِأَنِّـي مُعَلِّمٌ، وَمَا فِي رُؤُوسِ الْمُعَلِّمِينَ ذَرَّةٌ مِنْ دِمَاغٍ، وَلَوْ كَانَ فِي رَأْسِي ذَرَّةٌ مِنْ دِمَاغٍ مَا كُنْتُ هَا هُنَا!

Câhiz anlatıyor: Bir keresinde bir cenge katılmıştık. Aramızda savaş deneyimi yaşamak istediğini söyleyen bir muallim de bulunuyordu. Savaşın henüz başında bir ok gelip bu muallimin başına saplandı. Kendisini hemen

[231] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 204.
[232] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 170.

cephe gerisine alıp bir hekim/haccâm çağırdık. Hekim duruma bakıp "*Şayet temreni kafatasından çıkarırken, ona beyinden bir parça yapışmış olursa arkadaşınız ölür; yok yapışmazsa bir sıkıntı olmaz*" dedi. Bu söylenilenleri duyan muallim hemen öteden gelip hekimin başını öptü ve "*Hay ağzına sağlık, çıkar şu temreni*" dedi "*benim kafada beyin meyin yok*". Hekim sebebini sorunca da "*Ben muallimim, muallimlerin kafasında beyin namına bir şey olmaz ki! Olsaydı benim şu hengamede ne işim olurdu?!*"[233]

Ölüm temalı aşağıdaki anlatıda ise, talak sebebiyle anasının mirastan mahrum kalacağını zanneden bir ahmağın ham hayali mizaha konu edilmiştir. Boşama neticesinde sadece karılıktan düşmesi gereken ana figürü, ahmağın zihninde analıktan da düşmektedir:

مِنْهُمْ مَنْ قِيلَ لَهُ عِنْدَكَ مَالٌ جَزِيلٌ وَلَيْسَ لَكَ إِلَّا وَالِدَةٌ عَجُوزٌ وَإِنْ مُتَّ وَرِثَتْكَ فَأَفْسَدَتْ مَالَكَ فَقَالَ إِنَّهَا لَا تَرِثُنِي قِيلَ وَكَيْفَ؟ قَالَ: لِأَنَّ أَبِـي طَلَّقَهَا قَبْلَ أَنْ يَـمُوتَ.

Ahmak taifesinden birine "*Senin yığınla malın mülkün var, anan da bir ayağı çukurda ihtiyar. Bugün ölecek olsan mirasına anan konacak, hepsini çarçur edecek*" dediklerinde "*Anam bana mirasçı olamaz ki*" demiş. "*Nasıl yani?*" dediklerinde ise gerekçesini söylemiş: Bizim peder vefat etmezden önce anamı boşamıştı da![234]

Ahmak denilince Arap edebiyatında akla ilk gelen tipolojilerden biri de, çevresindeki cahil halkı kıt ve mesnetsiz bilgileriyle kandıran ve nevadir antolojilerinde şekliyle [قَـاصٌّ] terimiyle tarif edilen palavracı hocadır. "*Kıssacı vaiz*" veya daha amiyane tabirle "*palavracı hoca*" şeklinde Türkçeye aktarabileceğimiz bu figürün ağzından ölüm, defin, taziye, şehadet vb. konularla ilgili de enteresan mizahi yorum ve saptamalar dökülmüştür. Tezimizin çeşitli başlıkları altında bu figüre ilişkin çok sayıda anlatı yer aldığından, ahmak tipinin bir alt kategorisi olarak burada onunla ilgili bir tek nükte aktarılacaktır. Nükte ravisi bir başka kıssacı Ebû Ka'b'tır:

قَالَ أَبُو كَعْبٍ: كُنَّا عِنْدَ عَيَّاشِ بْنِ الْقَاسِمِ وَمَعَنَا سَيْفُوَيْهُ الْقَاصُّ فَأُتِينَا بِفَالُوذَجَةٍ حَارَّةٍ فَابْتَلَعَ سَيْفُوَيْهُ مِنْهَا لُقْمَةً فَغُشِيَ عَلَيْهِ مِنْ شِدَّةِ حَرِّهَا، فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ: مَاتَ لِي ثَلَاثَةُ بَنِينَ مَا دَخَلَ جَوْفِـي عَلَيْهِمْ مِنَ الْحُرْقَةِ مَا دَخَلَ جَوْفِي مِنْ حُرْقَةِ هٰذِهِ اللُّقْمَةِ.

[233] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 239.

[234] Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh İbn Hicce, *Semerâtü'l-evrâk* (Mısır: Mektebetü'l-Cumhûriyyeti'l-ʿArabiyye, ts.), 1/172; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 187.

Ebû Ka'b anlatıyor: 'Ayyâş b. el-Kâsım'ın yanındaydık, beraberimizde kıssacı Seyfûyeh de vardı. Derken ortaya dumanı üstünde, cayır cayır yanan bir fâlûzec (paluze tatlısı) getirdiler. Seyfûyeh hemen bir lokma mideye indirdi ancak yediği şeyin sıcaklığından bayılıverdi. Kendine geldiğinde söylediği şu oldu: Üç oğlumu toprağa verdim ama -ne yalan söyleyeyim- evlat acısından yüreğime düşen kor, mideme inen şu ateş kadar içimi kavurmadı.[235]

S. Sofra Edebiyatında Ölüm

Klasik Arap mizahının sofra edebiyatı kapsamında değerlendirilebilecek hatırı sayılır bir malzeme, yenilip içilenlerden dolayı ölümle yüzleşmeyi konu alır. Bu malzemenin de çok büyük bir bölümü aşırı yemekten ve mide fesadından, Arap kaynaklarında yer aldığı şekliyle [تُخْمَةٌ]'den kaynaklanan ölüm vakaları ya da bunun dışında mecazi olarak ölümle ilişkilendirilen komik durumlar üzerinedir. Bu başlık altında her iki malzemeye ilişkin örnekler sunulacaktır.

Edeb literatüründe kendisinden hem yeme-içme adabına ilişkin tavsiyeler bağlamında söz edilen hem de mizah antolojilerinde birer güldürü malzemesi olarak aktarılan mide fesadı olgusu, bir yandan kurgu kişilerin fantezi dünyalarına konu olurken, diğer yandan kimi tarihsel şahsiyetlerin trajik sonları hakkında otantik bilgilere kaynaklık etmektedir. Bilhassa Emevi halifesi Süleyman b. Abdülmelik ile meşhur muhaddis İmam Müslim'in bu sebepten ölümüne dair rivayetler tarih ve edebiyat kaynaklarında bolca yer alır.[236]

Her şeyden önce hekim tavsiyesi bağlamında bu konuda yazılıp çizilenler bir adab-ı muaşeret kaidesi teşkil eder. Örneğin bir hekimin, oğluna verdiği öğüt, ölüme yol açtığı için mide fesadının hafife alınmaması gerektiğini salık verir:

إِذَا كُنْتَ نَهِمًا فَعُدَّ نَفْسَكَ مِنَ الزَّمْنَى وَاعْلَمْ أَنَّ الشِّبَعَ دَاعِيَةُ الْبَشَمِ وَأَنَّ الْبَشَمَ دَاعِيَةُ السَّقَمِ وَأَنَّ السَّقَمَ دَاعِيَةُ الْمَوْتِ. وَمَنْ مَاتَ هٰذِهِ الْمِيتَةَ فَقَدْ مَاتَ مِيتَةً لَئِيمَةً.

[235] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/164; İbn Hibetullâh, *el-Mecmû'ü'l-lefîf*, 406.

[236] Süleyman b. Abdülmelik'in vefatına ilişkin detaylar için bkz. İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 8/15; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/99. İmam Müslim'in vefat sebebine ilişkin hadisenin detayları için bkz. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 58/94; ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 12/564.

(Ey oğul!) Eğer pisboğazsan kendini kronik hastalardan bil. Malumun olsun ki: Tokluk mide fesadına, o da hastalığa, hastalık da ölüme davetiye çıkarır. Kim de bu sebepten ölürse adice ölmüş sayılır.[237]

Üdeba ve şuaranın mide fesadından öleni "*intihar eden kişiye*" teşbihi de yine toplumda bu davranışın hüsnükabul görmeyişinin sanat çevrelerince bir ifadesi sayılabilir:

يَا مَنْ جَنَتْ كَفُّهُ عَلَى جَسَدِهِ يَرْحَمُكَ اللّٰهُ يَا قَتِيلَ يَدِهِ!

Ey eliyle bedenini yok eden
Ey kendinin katili
Bağışlasın seni var eden![238]

Diğer taraftan şaşırtıcı biçimde mide fesadından ölme amansız bir pisboğaz için övünç kaynağı da olabilmektedir. Me'mûn devrinin meşhur kıssacısı Seyfûyeh'in hikâyesi bu paraleldedir:

قِيلَ لِسَيْفُوَيهَ الْقَاصِّ: مَنْ أَفْضَلُ الشُّهَدَاءِ؟ قَالَ :مَنْ مَاتَ مِنَ التُّخْمَةِ وَدُفِنَ عَلَى الْهَيْضَةِ.

Seyfûyeh'e "*Şehitlerin en faziletlisi kimdir?*" demişler. Demiş ki: Şehitlerin en üstünü, tam mide fesadından ölecekken son anda koleradan (aşırı kilo kaybından) vefat ediverendir.[239]

Oburluk ve pisboğazlık hikâyelerine repertuvarında özel bir yer ayıran sofra mizahı, sonu ölümle noktalanacak ifrat yiyiciliği de atlamamıştır. Çoğunun sağlık meselesi üzerinden hekim nükteleriyle buluştuğu anlatılarda, her şeyi yalayıp yutan pisboğaz karakterinin mukadder akıbeti mizahın vurucu gücünü oluşturmaktadır. Tipik bir örneği, birçok mizah derlemesinde tekrarlanan aşağıdaki hikâyedir:

شَكَا رَجُـلٌ إِلَى الطَّبِيبِ وَجَعَ الْبَطْنِ وَقَالَ: قَدْ أَكَلْتُ سَمَكًا وَلَحْمَ بَقَرٍ وَبَيْضًا وَمَامِشًا فَقَالَ: انْظُرْ فَإِنْ مُتَّ مِنْ هٰذَا وَإِلاَّ فَارْمِ نَفْسَكَ مِنْ حَالِقٍ!

Bir adam karın ağrısı şikayetiyle hekime gitmiş. Yediklerinin midesine dokunduğunu düşünerek sıralamış: En son balık, sığır eti, yumurta, ayrıca ne

[237] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 7/205; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâʾ*, 148; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/126; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/240; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/728.

[238] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 189.

[239] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 9/100; Ebû Hayyân Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-müânese* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 302.

bulduysam yedim. (Yenilenlerin birbiriyle alakasızlığını gören) hekim şaşırmış: Bu yediklerinden öldün, öldün; ölmezsen git kendini uçurumdan at![240]

Diğer taraftan "*ölene/geberene kadar yemek*" tabiri etrafında kurgulanan mizah da oldukça ilgi çekicidir. Oburlukları ve sınır tanımaz iştahları sebebiyle alaya alınıp mizah konusu edilen bedeviler bu tür anlatıların en yaygın hikâye kahramanlarıdır. Zaman zaman halife, sultan, emir ve eşraf meclislerinde ağırlanan bedeviler, pisboğazlıklarının mevzu bahis edildiği pek çok anlatıda rol almıştır. Bir örneği, çok sevdiği bir tatlı karşısında ölümü göze alabileceğini söyleyen bir bedevinin hikâyesidir:

قِيلَ لِأَعْرَابِـيٍّ عَلَى مَائِدَةِ بَعْضِ الْمُلُوكِ وَهُوَ يَأْكُلُ الْفَالُوذَجَ: لَمْ يَشْبَعْ مِنْهُ أَحَدٌ إِلَّا مَاتَ. فَأَمْسَكَ ثُمَّ ضَـرَبَ بِالْخَمْسِ وَقَالَ: اِسْتَوْصُوا بِعِيَالِـي خَيْـرًا، فَوَاللّٰهِ إِنِّـي لَأَشْبَعُ مِنْهُ حَتَّى الْمَوْتِ!

Ağırlandığı bir sultanın sofrasında faluzec tatlısı yemekte olan bir bedeviye "*Kim bu nimetten tıka basa yerse o uğurda canını verir*" diye takılmışlar. Bedevi önce bir durmuş, sonra beş parmağının beşiyle tatlıya hücum ederek "*Bizimkiler size emanet yarenler, onlara iyi bakın*" demiş "*Ben bu meretten geberene kadar yiyeceğim!*"[241]

[240] Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1985), 177; Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/213; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/65; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/352; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 232.

[241] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/256; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/237.

II. BÖLÜM

EDEBİ VE MİZAHİ PERSPEKTİFTEN ÖLÜMÜN SERÜVENİ

Dinî karakteri haiz olsun veya olmasın, ölüm ve onunla ilintili birçok mesele değişik disiplinlerin konusu edilmeye uygun bir fenomen olup bu bölümde ölüm öncesi, sırası ve sonrasına ilişkin süreçler hikemi, edebî ve mizahi perspektiflerden analiz edilecektir.

A. Ölüm Öncesi

Ölüm öncesi evreye ait hikemi ve mizahi müktesebatın büyük bir kısmı henüz ölüm döşeğine yatmamış hastalara ilişkin anekdotik rivayetlerden oluşur. Malum olduğu üzere, hasta ziyareti adabında dikkat edilmesi gereken hususlardan önemli bir tanesi, sağlık durumu ne olursa olsun, hasta veya hasta yakınlarının yanında ölümü hatırlatacak şeylerden söz edilmemesidir. Özellikle durumu ciddiyet arz eden hastaların yanında ölümü çağrıştıracak en ufak imalardan dahi kaçınmak gerekir. Esasen temel bir muaşeret adabı olan bu konuya, yüzyıllar önce, tıbbın babası sayılan kadim çağın ünlü hekimi Hipokrat (M. Ö. 370) da işaret etmiştir. İsfehânî'nin kaydettiğine göre o şöyle demiştir:

حَدِّثُوا الْمَرِيضَ حَالَ مَنْ كَانَ فِي أَصْعَبَ مِنْ عِلَّتِهِ فَبَـرَأَ،
وَلَا تُحَدِّثُوهُ عَمَّنْ كَانَ فِي مِثْلِ عِلَّتِهِ فَمَـاتَ.

> Hastaya, kendininkinden daha amansız bir hastalığa yakalanıp da kurtulan kişilerden bahsedin; aynı hastalığı olup da ölenlerden değil![242]

Ölüme dair en ufak imada bulunmak bir ayağı çukurda olan hastaların yanında bile büyük gaf sayılırken, diş ağrısı, baş ağrısı gibi sıradan rahatsızlığı olan hastaların yanında Azrail kapıyı dövüyormuşçasına ölümden bahsetmek büyük densizlik sayılır. Bu hususta tarihte yaşanmış kimi gaf örnekleri hasta ziyaretindeki olumsuz tutumları göstermesi açısından edebiyat kaynaklarımızda anekdotlaşarak yerini almıştır. Ömer b. Abdülaziz'in hasta yatağında tecrübe ettiği şu hadise bunun çarpıcı bir örneğidir:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ يَعُودُهُ فِي مَرَضِهِ، فَسَأَلَهُ عَنْ عِلَّتِهِ، فَلَمَّا أَخْبَرَهُ قَالَ: مِنْ هٰذِهِ الْعِلَّةِ مَاتَ فُلَانٌ وَمَاتَ فُلَانٌ. فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: إِذَا عُدْتَ الْمَرْضَى فَلَا تَنْعَ إِلَيْهِمُ الْمَوْتَـى، وَإِذَا خَرَجْتَ عَنَّا فَلَا تَعُدْ إِلَيْنَا.

[242] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/517.

Ömer b. Abdülaziz'i hastalığı sırasında ziyarete gelen bir adam, kendisine hastalığını sormuş. Öğrendiğindeyse "*Filanca ve filanca kişiler bu hastalıktan ölmüştü*" deyivermiş. Ömer de haddini bildirmiş: Hastaları ziyaret ettiğinde zinhar ölü bahsi açma; buradan çıktın mı da bir daha semtimize uğrama![243]

Patavatsız ve ahmak tayfası, durumu kritik hastaların yanında sadece negatif yorumlar yapıp moral bozmakla kalmaz, dinî ritüellere başvurarak hasta ölüp gitmişçesine yersiz söylemlerde de bulunur. Böylesi ahmakça bir davranışın komik bir sunumu *Hadâiku'l-ezâhir*'de yer almaktadır:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى مَرِيضٍ يَعُودُهُ وَكَانَ شَدِيدَ الْمَرَضِ فَقَالَ لَهُ ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾

Bir dostuna geçmiş olsuna giden adamın biri vaziyetin kritik olduğunu görmüş. Aklına hastayı teselli edecek bir söz gelmeyince de bildiği biricik ayeti okuyuvermiş:

﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾

"*Her nefis ölümü tadacaktır.*" (Ankebût 29/57)[244]

B. Ölüm Sırası

1. Telkin

İslam kültürünün önemli geleneklerinden birisi ölümüne ramak kalan kişinin son nefesinde, İslam inancının en temel ilkesi olan "tevhid"i ikrar etmesini sağlamak, teknik tabirle de telkinde bulunmaktır. Telkin temalı anekdotların mizahi ve hikemi vurgusunu ise genelde kendisine telkin yapılan kişinin sosyal pozisyonu, mesleği, hobisi vs. belirlemektedir. Söz gelimi, rakiplerini satrançta sürekli alt etmeyi başaran bir satranç ustasının ölüm döşeğindeki son anı, hayatının seyrine uygun şekilde "Şah Mat" repliğiyle noktalanabilmektedir:

اُحْتُضِرَ رَجُلٌ كَانَ يُجِيدُ اللَّعِبَ بِالشَّطْرَنْجِ،
فَقِيلَ لَهُ: قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَقَالَ: شَاهْ مَاتْ!

[243] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 284.
[244] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 248.

> Satranç ustası bir adam ölüm döşeğinde yatıyormuş. Yanı başındakiler telkin amacıyla kendisine "*Lâ ilâhe illallah de azizim, Lâ ilâhe illallah!"* deyince adamcağızın ağzından çıkan son söz "*Şah Mat!*" oluvermiş.[245]

Mesleği şarkıcılık olan bir muğanniyenin teslim-i ruh esnasında yapılan telkine verdiği karşılık da meşrebine uygun olmaktadır. Hayatı boyunca "*bedevinin çölde kamp yerini bozma hatıralarını (atlâl)*" terennüm eden karakter, sekerat evresini de aynı sahneden mülhem bir şarkı beytiyle noktalamaktadır:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى مُغَنِّيَةٍ وَقَدْ حَضَرَتْهَا الْوَفَاةُ، فَقَالَ لَهَا: قُولِي لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَقَالَتْ مِنَ الْكَامِلِ: أَزِفَ الرَّحِيلُ وَشُدَّتِ الْأَحْدَاجُ.

> Adamın biri ölüm döşeğindeki bir şantözün yanına varıp "*Lâ ilâhe illallah, deyin*" diye talkım vermeye kalkınca, şantöz aruzun kâmil bahrinden şu beyti okuyuvermiş:
>
> أَزِفَ الرَّحِيلُ وَشُدَّتِ الْأَحْدَاجُ
> Göç bir hayli yakınladı
> Yük de bağlandı sımsıkı.[246]

Ahmak nükteleri arasında zikredilen oldukça popüler bir anlatının konusu ise, bir nikah meclisine dua etmeye gelen hatibin bir türlü aklına gelmeyen nikah duasının yerini telkin ritüeliyle kapamaya çalışmasıdır. Klasik kültürde lisana ârız belalar arasında sayılan dil tutukluğunun mizahi örneklerinden biri olarak da zikredilen anekdot şöyledir:

خَطَبَ مُصْعَبُ بْنُ حَيَّانَ خُطْبَةَ نِكَاحٍ فَحُصِرَ، فَقَالَ لَقِّنُوا مَوْتَاكُمْ شَهَادَةَ أَلَّا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَقَالَتْ أُمُّ الْجَارِيَةِ: عَجَّلَ اللّٰهُ مَوْتَكَ، أَلِهٰذَا دَعَوْنَاكَ؟!

> Musab b. Hayyân bir nikah merasiminde konuşma yapıyormuş. Ancak nikah duasında takılınca hemen "*Ölülerinize Lâ ilâhe illallah sözünü telkin ediniz*" deyivermiş. Bunu duyan kızın anası bedduayı savurmuş: Seni bunun için mi çağırdık, tez elden canı çıkasıca![247]

Ölüm emareleri göstermediği halde, hastalığını ağır geçiren birine telkin vermeye kalkmak büyük bir hikmetsizliktir. el-Medâinî böyle bir densizin alaya alınışına dair bir nükte aktarır:

---

[245] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/344; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/522.
[246] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/344.
[247] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 218; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/164.

قِيلَ لِرَجُلٍ وَهُوَ مَرِيضٌ: قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَقَالَ: لَمْ يَأْنِ لِذٰلِكَ بَعْدُ.

Hasta vaziyetteki bir adama çevresindekiler "*Lâ ilâhe illallah de, la ilâhe illallah de*" diye ısrarla telkinde bulunmaya kalkınca, "*Ağır olun biraz*" demiş beriki "*daha ölmedik!*"[248]

Diğer taraftan, ömrü boyunca zaten kelime-i tevhit ve zikirle hemhal olan bir Allah dostuna, ölüm döşeğindeyken telkinde bulunmaya kalkmaksa ortaya ironik bir tablo çıkarmaktadır. Edebî ve tasavvufi eserlerde buna dair zengin bir malzeme bulunmaktadır. Örneğin ilk nesil zahidlerden sufi şair Ebû Bekir eş-Şiblî'nin ana karakteri olduğu hikemi bir anekdotta durum tam olarak budur:

لَمَّا دَنَا مَوْتُ الشِّبْلِيِّ قَالَ بَعْضُ الْحَاضِرِينَ وَهُوَ مُحْتَضَرٌ: أَيُّهَا الشَّيْخُ قُلْ [لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ] فَأَنْشَدَ الشِّبْلِيُّ:

إِنَّ بَيْتًا أَنْتَ سَاكِنُهُ غَيْرُ مُحْتَاجٍ إِلَى السَّرْجِ

Rivayet o ki, Ebû Bekir eş-Şiblî ölüm döşeğindeyken etrafında bulunanlar kendisine "*Lâ ilâhe illallah, buyurunuz Şeyhim*" diye telkin vermeye kalkınca, dudaklarından şu beyit dökülüvermiş:

Bir hane ki has sakini olmuşsan eğer
Nene gerek senin koşum ve eyer![249]

Benzer bir deneyim fakr ve tevekkül konusundaki görüşleriyle tanınan Bağdatlı sufi İbnü'l-Cellâ'ya (ö. 306/918) nispetle de rivayet olunmaktadır. Ancak onun, çevresindekilere çıkışı daha bir ironiktir:

لَمَّا حَضَرَتِ ابْنَ الْجَلَّاءِ اَلْوَفَاةُ قِيلَ لَهُ: قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَقَالَ: اَلْيَوْمَ؟ كَذَا سَنَةٍ فِي أَيِّ شَيْءٍ نَحْنُ؟

Ölüm döşeğindeki İbnü'l-Cellâ'dan "*Lâ ilâhe illallah*" cümlesini tekrar etmesi istenince "*Şimdi mi?*" demiş "*Bugüne değin başka bir şey mi söylüyorduk biz?*" [250]

Aynı temalı bir diğer anlatıda, son demlerini yaşamakta olan bir delikanlıdan aldığı ibretlik cevapla irkilen şahsiyet ünlü dil âlimi Kisâî'dir. Bizzat onun ağzından rivayet olunan hâdise şöyledir:

[248] Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 259.
[249] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/29.
[250] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/521.

دَخَلْتُ الْبَادِيَةَ فَرَأَيْتُ شَابًّا قَدْ أَشْرَفَ عَلَى الْمَوْتِ، وَقَدْ دَنَوْتُ مِنْهُ وَقُلْتُ: قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَلَمْ يُجِبْ فَثَنَّيْتُ وَثَلَّثْتُ فَقَالَ: كَمْ تُذَكِّرُنِي بِاللّٰهِ وَأَنَا مُحْتَرِقٌ فِي اللّٰهِ؟

Çöle gittiğimde can çekişmekte olan bir delikanlıya rast geldim. Kendisine yaklaşıp "*Lâ ilâhe illallah de (yiğidim)*" dedim. Gençten cevap gelmeyince ikinci, hatta üçüncü defa telkini yineledim. Bunun üzerine dudaklarından dökülen şu oldu: Bendeniz Hak için yanıp tutuşurken kalkmış bana onun adını söyletmeye çalışıyorsun![251]

Ölüm döşeğinde son demlerini yaşayan şahsın, sıra telkin ritüeline gelince işin ciddiyetine varıp, yine de muziplikten geri kalmayışı kelimenin tam anlamıyla bir komedi sahnesidir. Uvâne'nin hikâyesi şöyledir:

لَمَّا حُضِرَ بِأُخَرَةٍ قِيلَ لَهُ: قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، قَالَ: قَدْ بَلَغَ الْأَمْرُ إِلَى هٰذَا؟

Son anlarında kendisine "*Lâ ilâhe illallah de*" denilince, bizimkisi sormuş: Gerçekten son durağa geldik mi yahu?![252]

2. Sekerat

Türkçe'de "ölüm sarhoşluğu" tabiriyle karşılanan *sekerat* sözcüğü sarfi bakımdan "*sarhoş olmak*" anlamındaki 4. bap [سَكِرَ-يَسْكَرُ] fiilinin mastar-ı merra siygası [سَكْرَةٌ] kelimesinin çoğul formudur. Ölümün eşiğinde olan insanın nefsi ve şeytanıyla son mücadele anını anlatan dinî terim yaygın biçimde [سَكْرَةُ الْمَوْتِ] şeklinde kullanılır. Hayatın bu son evresinde akli melekelerin devre dışı kaldığı, kişinin bir sarhoş gibi bilincini büsbütün yitirdiği kabul edilir. Ulema ve hükema hayatın çeşitli safhalarını tanımlarken de "*sarhoşluk* [سَكْرَةٌ]" teriminden istifade etmiş, bu bağlamda oluşturulan birkaç sarhoşluk tasnifinde [سَكْرَةٌ] standart terimi kullanılmıştır. Bir tasnife göre sarhoşluk üç çeşittir:

اَلسُّكْرُ ثَلَاثٌ: سَكْرَةُ الشَّبَابِ، وَسَكْرَةُ الْوِلَايَةِ، وَسَكْرَةُ الشَّرَابِ، وَهِيَ أَهْوَنُهَا.

Sarhoşluk üç türlüdür: Gençlik sarhoşluğu, saltanat sarhoşluğu, içki sarhoşluğu. Bu sonuncusu içlerinde en hafif olanıdır.[253]

Bu sayının beşe çıkarıldığı bir diğer tasnife bir şiir beytinde rastlıyoruz:

سَكَرَاتٌ خَمْسٌ إِذَا مُنِيَ الْمَرْ ءُ بِهَا صَارَ خِلْسَةَ الشَّيْطَانِ

[251] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/521.

[252] Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 253.

[253] Ebû Mansûr Se'âlibî, *Simârü'l-Kulûb* (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 620; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/179-180.

سَـكْرَةُ الْمَـالِ وَالْحَدَاثَـةِ وَالْـعِـشْ قِ وَسُـكْـرُ الـشَّـرَابِ وَالـسُّـلْـطَـانِ

Sarhoşluk beş çeşit, ki gelince başa
İnsan olur elinde, şeytanın oyuncağı
Biri para, biri gençlik, biri sevda
Biri içki, bir de saltanat sarhoşluğu.[254]

Sufilerse tamamen dünyevi bakış açısına göre oluşturulan bu sarhoşluk kategorilerine altıncısını da ilave etmişlerdir. Bir rivayete göre yukarıdaki beyitleri duyan bir sufi "*Burada ölüm sarhoşluğu* [سَكْرَةُ الْمَوْتِ] *eksik, o nerede?*" deyip kanıt olarak da şu ayeti okuyuvermiş:

﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ﴾

"*Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak çıkagelir.*" (Kâf 50/19)[255]

3. Can Çekişmesi

Ölümden hemen önceki evrede merkezi sinir sistemi işlevinin bozulmasıyla birlikte vücutta bir takım istemsiz hareketler görülür ki, halk arasında Azrail'le pençeleşme, tıbbi literatürde ise "agony" denilen bu kavram yaşam fonksiyonlarının tükenişini ifade eder. Modern çağda ilgili terime tıp çevrelerince yapılan "*sönmüş bir mumun fitilinde kalan son ışık*" veya "*mum alevinin tam sönmek üzereyken birden harlaması*" gibi tanımların klasik Arap kaynaklarından *Rebî'ü'l-ebrâr*'da yer alışı (5.yüzyıl) oldukça şaşırtıcıdır. İlgili tasvir şöyledir:

لِلْإِنْسَانِ عِنْدَ الْإِشْرَافِ عَلَى الْمَوْتِ حَرَكَةٌ مِنْ حُدُوثِ قُوَّةٍ، نَحْوُ مَا يَعْرِضُ لِلسِّرَاجِ عِنْدَ انْطِفَائِهِ مِنْ حَرَكَةٍ سَرِيعَةٍ وَضِيَاءٍ سَاطِعٍ، وَتُسَمِّيهَا الْأَطِبَّاءُ النَّعْشَةَ الْأَخِيرَةَ.

Ölümün eşiğine gelindiğinde, insanoğlunda bir kuvvetin neden olduğu bir hareket meydana gelir. Bu, sönmeye yakın bir lambaya arız olan seri hareketi ve parlak ışığı andırır ki hekimler buna "*son çırpınış/canlanış*" adını verirler.[256]

Gerek dinî referanslarda gerek beşerî tecrübede dünyevi ızdıraplar içerisinde dayanılması en zor olanının ölüm ızdırabı olduğu hususunda bir ittifak söz konusudur. Hatta o

[254] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/180.
[255] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*,5/ 180.
[256] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/142.

nedenle can vermenin güçlüğü "can çekişme" tabiriyle anlatılır ki Arapça'da bunu karşılamak üzere "*mücadele etmek, çekip almak/çıkarmak/koparmak*" fiilinin mastar formu [نَزْعٌ] kullanılır. Bu manada [فِي النَّزْعِ] ölüm döşeğinde oluşu anlatan yaygın bir tabirdir. Ebû Nüvâs ise, maşukunun aşığa yaptığı eziyeti, bir türlü çıkmayan can sebebiyle kişinin çektiği azaba [غُصَّةُ الْمَوْتِ] benzetir.[257] Tarihsel, edebî ve tasavvufi anlatılarda ölüm döşeğindeki ızdırabı konu alan çok sayıda rivayet söz konusudur ki bunlardan birinde mesela, Hasan-ı Basrî'nin [فِي النَّزْعِ] tabirine yüklediği sıra dışı anlamla muhatabını tefekküre sevk ettiğini görebiliriz:

قِيلَ لِلْحَسَنِ: فُلَانٌ فِي النَّزْعِ، قَالَ: وَمَا مَعْنَى النَّزْعِ؟ قَالُوا: اَلتَّقَرُّبُ إِلَى الْمَوْتِ. قَالَ: هُوَ فِـي ذٰلِكَ مُنْذُ خُلِقَ.

Bir keresinde Hasan-ı Basrî'ye filancanın can çekişmekte olduğu söylenmiş. O da "*Can çekişmek nedir?*" demiş. Ahali "*Ölüme yaklaşmak*" deyince Hasan "*O zaten yaratılalı beri ölüme (adım adım) yaklaşıyor*" deyivermiş.[258]

Mazmun itibariyle hem Hz. Peygamber'e hem de Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivayette, ölüm deneyiminin mümkün mertebe ızdırapsız atlatılabilmesi için müminlere günahlardan uzak durmaları salık verilmiş, bu manada günah ile ölüm arifesi ızdırabı arasında bir telazüm görülmüştür. Sözün Hz. Peygamber'e nispet edilen varyantında bir adama şöyle dediği nakledilir:

أَقْلِلْ مِنَ الشَّهَوَاتِ يَسْهُلْ عَلَيْكَ الْفَقْرُ، وَأَقْلِلْ مِنَ الذُّنُوبِ يَسْهُلْ عَلَيْكَ الْمَوْتُ.

Nefsani arzuları azalt ki sana fakirlik hafif; günahları da azalt ki ölüm kolay gelsin.[259]

Hz. Ali'ye nispet edilen varyantta ise nefsani arzular yerini borç harca bırakmaktadır:

أَقْلِلْ مِنَ الدَيْنِ تَعِشْ حُرًّا، وَأَقْلِلْ مِنَ الذُّنُوبِ يَهُنْ عَلَيْكَ الْمَوْتُ.

Borcunu azalt ki hürriyeti tadasın; günahı da azalt ki ölümle barışasın.[260]

---

[257] Ebû Muhammed es-Serrâc, Cafer b. Ahmed b. Hüseyin, *Masâri'u'l-'uşşâk,* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 1/281.

[258] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/132.

[259] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/52.

[260] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/36; İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 1/5.

Ölüm ızdırabı tecrübesini olabildiğince hafif atlatmak isteyenlerin yanı sıra, onu manevi kazançlar açısından bir fırsat olarak gören müstesna şahsiyetler de mevcuttur. Çevresindeki insanlara zaman zaman

> مَا أُحِبُّ أَنْ يُخَفَّفَ عَنِّي الْمَوْتُ، لِأَنَّهُ آخِرُ مَا يُؤْجَرُ الْمُسْلِمُ عَلَيْهِ.
>
> Ölüm ızdırabımın hafifletilmesini istemem. Zira Müslümanın sevap kazanacağı son şeydir o.[261]

sözünü tekrarlayan Ömer b. Abdülaziz bu şahsiyetlerden biridir.

Ölüm sırasında duyulan ızdırap ve onun hafifletilmesine ilişkin kimi fantastik temenniler de klasik mizahın temaları arasında yer almaktadır. Söz gelimi çölde karnını doyurmaktan aciz bir bedevinin Azrail'le yüzleşirken tok bir vaziyette olmayı arzu edişi, obur jargonunda idealize edilen "Ebû Hârice'nin ölümü" üzerinden hikâye olunmaktadır:

> Bedevinin biri Kâbe'nin örtüsüne sımsıkı yapışmış "*Allah'ım! Benim canımı da tıpkı Ebû Hârice'nin canını aldığın gibi al!*" diye yalvarıp yakarıyormuş. Orada bulunanlar merakla sormuş: Ebû Hârice nasıl öldü ki?! Yanıt vermiş: Önce kuzu etinden tıka basa yemiş, akabinde ballı şerbetten kana kana içmiş, sonunda da güneşlenmek için uyku faslına geçmişti. Böylece dar-ı bekaya karnı tok, sırtı pek ve suya kanık bir vaziyette intikal etti![262]

Ölüm ızdırabının hafifletilmesine ilişkin temenniler arasında yine fantastik sayılabilecek bir diğer arzu, can çekişme sırasında duyulan sancıyı azaltacağına inanılan birtakım haz ve lezzetler eşliğinde Azrail'i karşılamaktır. Nitekim Abbasi devrinin gurme nüktedanı Ebü'l-Hâris Cümmeyn, fâlûzec tatlısının damakta bıraktığı hazzın böyle bir amaca hizmet edebileceğini kendine has üslubuyla anlatmaktadır:

> Bir defasında Cümmeyn'e fâlûzec tatlısı hakkındaki kanaati sorulmuş. "*Keşke ölüm meleği tam da fâlûzecin tadını iliklerime kadar hissettiğim sırada gelip canımı alsa!*" deyivermiş.[263]

---

[261] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/154.

[262] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 5/502; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/276; İbn ʿAbdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 4/68; Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 1/599.

[263] Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 1/586; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/518; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/167; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 386.

4. Ölüm İyiliği

Son demlerini yaşayan kimsenin ölümünün hemen arifesinde kendisini sadece ruhen değil fiziksel olarak da gayet zinde hissettiği ve popüler kültürde "ölüm iyiliği" olarak bilinen olgunun Arap kaynaklarındaki karşılığı [رَاحَةُ الْمَوْتِ]'tir. Şaşırtıcı şekilde, buna dair ilk tanımlama Câhiz'ın *el-Hayevân*'ında yer alır.[264] Modern zamanlarda da üzerine epeyce çalışılan bu fenomenle[265] ilgili olarak kudemadan İbn Hazm'ın da birtakım görüşler serdettiği, ancak yaygın bir fenomen olmayışından hareketle bu olguya şüpheyle yaklaştığı görülür.[266]

İnsanoğlunun tecrübe ettiği bu "*en yalancı bahar*" temasıyla alakalı olarak Arap edebiyat ve mizah kaynaklarında sadece bir tek nükte yer almaktadır. Ünlü ahbar ravisi Asmaî'nin aşağıdaki rivayeti aynı zamanda cimri edebiyatının da seçkin hikâyelerinden biridir:

كُنْتُ عِنْدَ رَجُلٍ مِنْ أَلْأَمِ النَّاسِ وَأَبْخَلِهِمْ، وَكَانَ عِنْدَهُ لَبَـنٌ كَثِيـرٌ، فَسَمِعَ بِهِ رَجُلٌ ظَرِيفٌ، فَقَالَ: لَا أَمُوتُ أَوْ أَشْـرَبُ مِنْ لَبَنِهِ. فَأَقْبَلَ مَعَ صَاحِبٍ لَهُ حَتَّى إِذَا كَانَ بِبَابِ صَاحِبِ اللَّبَنِ، تَغَاشَـى وَتَـمَاوَتَ، فَقَعَدَ صَاحِبُهُ عِنْدَ رَأْسِهِ يَسْتَرْجِعُ، فَخَرَجَ إِلَيْهِ صَاحِبُ اللَّبَنِ فَقَالَ: مَا بَالُهُ يَا سَيِّدِي؟ قَالَ: هٰذَا سَيِّدُ بَنِي تَمِيمٍ، أَتَاهُ أَمْرُ اللّٰهِ هَا هُنَا، وَكَانَ قَالَ لِـي: اِسْقِنِي لَبَنًا. قَالَ صَاحِبُ اللَّبَنِ: هٰذَا هَيِّـنٌ مَوْجُودٌ، اِئْتِنِي يَا غُلَامُ بِعُلْبَةٍ مِنْ لَبَـنٍ. فَأَتَاهُ بِهَا. فَأَسْنَدَ صَاحِبُهُ إِلَى صَدْرِهِ وَسَقَاهُ، حَتَّى أَتَـى عَلَيْهَا، ثُمَّ تَجَشَّأَ. فَقَالَ صَاحِبُهُ لِصَاحِبِ اللَّبَنِ: أَتُرَى هٰذِهِ الْجَشْأَةُ رَاحَةُ الْمَوْتِ؟ قَالَ: أَمَاتَكَ اللّٰهُ وَإِيَّاهُ، وَفَطِنَ بِأَنَّهُ خُدْعَةٌ.

> Pintilikte zirve yapmış bir adamın yanında ağırlanıyordum. Bu adam develerinden çok miktarda süt alıyor ama kimseye koklatmıyordu. Bunu işiten muzipin biri "*Bu herifin sütünden içmezsem namerdim!*" diye ahdetmiş, sonra da bir arkadaşıyla sütçünün kapısına gelip ayılıp bayılma numaraları yapmaya başlamış. Arkadaşı ise başında oturup güya talkım veriyormuş. Hengameyi duyan sütçü kapıya fırlamış, yerdekinin neyi olduğunu sormuş. Arkadaşı, Temimoğullarının reisi olan bu adamın yerde eceliyle pençeleştiğini, son arzusu-

[264] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 5/61.

[265] Mehmet Emin Demirkol - Lut Tamam, "Terminal Lucidity Phenomena (Ölüm İyiliği Fenomeni)", *Cukurova Medical Journal* 41/3 (30 Eylül 2016), 559-563.

[266] Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhiri İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetü'l-arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1983), 4/359.

nun da süt içmek olduğunu söylemiş. Sütçü "*O iş kolay, sütten bol ne var?*" dedikten sonra bir kap süt getirmesi için uşağına seslenmiş. Uşak sütü getirmiş, adam, arkadaşının başını göğsüne yaslayıp son damlasına kadar sütü içirmiş. Ardından gümbürtülü bir geğirme sesi duyulmuş. Sütü içiren, sütçüye "*Ölüm iyiliği mi bu, sence, ne diyorsun?*" deyince, işin içinde oyun olduğunu fark eden sütçü okkalı bir beddua savurmuş: Allah ikinizin de canını alsın![267]

5. Ölüm Sevinci

Ölüm olgusuna bakış her zaman olumsuz ve ürkütücü değildir. Zahidâne bir yaşam tarzı benimsediği için dünya hayatıyla bağlarını mümkün mertebe koparmış, dolayısıyla Azrail'i/ölümü tebessümle karşılayan zevatla ilgili rivayetler de söz konusudur. Genellikle ölüm döşeğinde ziyaret edilen kimselerde görülen sevinç hâli ve bunun sebepleri üzerine söylenmiş sözler, dinî-mistik içeriği kadar, hususen dostlardan yana aradığını bulamamış kimselerin sitem ve ümitlerini yansıtır mahiyettedir. Örneğin Bişr b. Mansûr'un (ö. 180/796) dünyaya veda arefesinde söylediği bu kabildendir:

لَمَّا حَضَرَ بِشْرًا اَلْمَوْتُ فَرِحَ، فَقِيلَ لَهُ: تَسْتَبْشِرُ بِالْمَوْتِ؟ قَالَ: أَتَجْعَلُونَ قُدُومِي عَلَى خَالِقٍ أَرْجُوهُ كَمقَامِي عَلَى مَخْلُوقٍ أَخَافُهُ؟

Ölüm gelip çattığında Bişr buna sevinmiş. Yanındakiler "*Ölümü gülerek mi karşılıyorsun?*" diye taaccüp ettiklerinde "*Yoksa siz, umutlarımı kendisine bağladığım Yaradan'ın huzuruna varışımla, kendisinden ürktüğüm bir yaratılmışın yanına varışımı aynı kefeye mi koyuyorsunuz?*" deyivermiş.[268]

Anekdotun *el-İkdü'l-ferîd*'deki varyantında Bişr'in "*kendisinden ürktüğü mahluk*"u bir nebze detaylandırdığı görülmektedir:

عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ حَمَّادٍ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى بِشْرِ بْنِ مَنْصُورٍ وَهُوَ فِي الْمَوْتِ، فَإِذَا بِهِ مِنَ السُّرُورِ فِـي أَمْرٍ عَظِيمٍ، فَقُلْتُ لَهُ: مَا هٰذَا السُّـرُورُ؟ قَالَ: سُبْحَانَ اللّٰهِ! أَخْرُجُ مِنْ بَيْـنِ الظَّالِمِيـنَ وَالْبَاغِيـنَ وَالْحَاسِدِينَ وَالْمُغْتَابِيـنَ وَأَقْدَمُ عَلَى أَرْحَمِ الرَّاحِمِيـنَ وَلَا أُسَـرُّ؟

Abdüla'lâ b. Hammâd anlatıyor: Bişr b. Mansûr ölüm döşeğindeyken yanına vardığımda onda tuhaf bir sevinç hali müşahede ettim. Kendisine bu sevincinin sebebini sordum. Verdiği yanıt şu oldu: Zalim, gaddar, hasut ve

[267] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 7/198; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/240.
[268] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/517; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/300.

dedikoducu kimselerden paçayı kurtarıp, merhametlilerin en merhametlisinin huzuruna varayım da, sevinmeyeyim mi?![269]

Tâbiîn fukahasından yine züht yönüyle öne çıkan Mekhûl b. Ebî Müslim'in, ölümünden önce kendisinde gözlemlenen sıra dışı durumu da Bişr'inkine benzer bir hâli yansıtır. Kuşeyrî, *er-Risâle*'sinde, onun, ağlama-gülme paradoksunu konu alan hikâyesini şöyle anlatır:

كَانَ مَكْحُولٌ اَلشَّامِيُّ الْغَالِبَ عَلَيْهِ الْحُزْنُ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فِي مَرَضِ مَوْتِهِ وَهُوَ يَضْحَكُ فَقِيلَ لَهُ فِي ذٰلِكَ فَقَالَ: وَلِمَ لَا أَضْحَكُ وَقَدْ دَنَا فِرَاقُ مَنْ كُنْتُ أَحْذَرُهُ، وَسُرْعَةُ الْقُدُومِ عَلَى مَنْ كُنْتُ أَرْجُوهُ وَآمُلُهُ.

Rivayet o ki, ahali Mekhûl'ü her dem gözü yaşlı bir vaziyette görüyormuş. Nihayet bir gün ölüm döşeğindeyken ziyaretine geldiklerinde güldüğüne tanık olmuşlar. Bunun sebeb-i hikmetini sorduklarında verdiği yanıt şu olmuş: Sakındığım kimselerden firak ve ümit bağladığım Zata vuslat gelip çatmışken, nasıl gülmeyeyim?![270]

Ölüm vaktindeki sevinç ifadesinin, zıddı olan korku ve kaygıyla mukayese edildiği mevize kabilinden bir anekdotta, ölüm sonrasında Hakk'a kavuşmanın "yolcu" ve "kaçak köle" metaforları üzerinden anlatılışı hayli ilgi çekicidir. Süleyman b. Abdülmelik ile muhaddis tâbiî Kays b. Ebû Hâzim'in hikâyesi şöyledir:

قَالَ لَهُ: كَيْفَ الْقُدُومُ عَلَى اللّٰهِ؟ قَالَ: أَمَّا الْمُحْسِنُ فَكَالْغَائِبِ يَقْدَمُ عَلَى أَهْلِهِ مَسْرُورًا، وَأَمَّا الْمُسِيءُ فَكَالْعَبْدِ الْآبِقِ يَقْدَمُ عَلَى مَوْلَاهُ وَاجِمًا خَائِفًا.

Süleyman b. Abdülmelik "*Acaba Allah'ın huzuruna nasıl varacağız?*" diye sorduğunda Ebû Hâzim'in yanıtı şu olmuş: İyinin Allah'a kavuşması, gurbetteki birinin yuvasına sevinçle dönüşü; kötününki ise kaçak bir kölenin, efendisinin huzuruna korku ve panik içinde getirilişi gibi olacaktır.[271]

Özetle, bu hayattan ayrılırken sürur içerisinde ve gözü geride kalmadan dünyaya veda etme, birçok Allah dostu tarafından hasreti çekilen, Mevlana'da ise kulun "düğün gecesi (şeb-i arûs) kavramıyla sembolleşen kudsi bir emeldir. Kuşkusuz bu söylemin nazım boyutunda en estetik ifadesi, es-Seâlibî'nin *ez-Zerâif ve'l-letâif*'te anonim bir kıta olarak

[269] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/116.

[270] Abdulkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud - Mahmud b. eş-Şerîf (Kahire: Daru'l-Meârif, ts.), 2/469; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 60/232.

[271] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 128.

kaydettiği, Âlûsî'ninse *Rûhu'l-me'ânî*'de *Şerhu'l-mişkât* müellifi et-Tîbî'ye (ö. 743/ 1343) nispetle zikrettiği aşağıdaki dizelerde yer alır:

وَلَـدَتْكَ أُمُّـكَ يَا ابْـنَ آدَمَ بَـاكِـيًـا وَالنَّـاسُ حَوْلَـكَ يَضْحَكُونَ سُـرُورَا
فَاعْمَلْ لِنَفْسِكَ أَنْ تَكُونَ إِذَا بَكَوْا فِـي يَوْمِ مَوْتِـكَ ضَاحِـكًا مَسْـرُورَا

Hatırlar mısın doğduğun anı ki
Sen ağlarken, gülerdi âlem sana
Bugün öyle bir ömür sür ki
Yasındayken ahali, sen atasın kahkaha.[272]

6. Vasiyet ve Miras

Öldükten sonra hayırla yâd edilme, mirasçı olamayan yoksul akrabaları gözetme, hayatta iken iyiliği görülen kimseleri ödüllendirme gibi amaçlarla gerçekleştirilen vasiyet; zamanı, içeriği, muhatapları vb. açılardan anekdotik anlatılara konu olabilmektedir. Bu bapta, kasten vasiyette bulunmayıp buna Kur'an-ı Kerim'den referans gösteren Allah dostlarının menkıbevi anlatılarını da unutmamak gerekir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz'in ibretlik tutumu tam da böyledir:

قَالَ رَجُلٌ لِعُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ: أَوْصِ بِبَنِيكَ، فَقَالَ: لَقَدْ أَوْصَيْتُ بِهِمْ إِلَى مَنْ نَزَّلَ الْكِتَابَ ﴿هُوَ يَتَوَلَّـى الصَّالِحِيـنَ﴾.

Adamın biri Ömer b. Abdülaziz'e gelip "*Çocuklarına vasiyetini yap*" deyince "*Ben onları Kitab'ı inzal edene havale ettim;* "*O, salihleri koruyup kollar. (A'râf 7/196)*" demiş Ömer de.[273]

Vasiyette bulunma, kişi ölüm döşeğine düşmeden çok önce yapılabileceği gibi, vefatın hemen öncesinde de icra edilebilen bir işlemdir. Vasiyetin birtakım talimatlar da içermesi dolayısıyla Arapça [أَمَـرَ] fiiliyle birlikte kullanımı Kadı Şüreyh'in bir hikâyesinde mizah için değerlendirilmiş görünmektedir. Ölüm döşeğindeki bir hastanın kritik durumunun ahaliden ustalıkla saklanmasını konu alan nükte şöyledir:

خَرَجَ شُـرَيْحٌ اَلْقَاضِـي مِنْ عِنْدِ زِيَادٍ، وَتَرَكَهُ يَجُودُ بِنَفْسِهِ، فَسَأَلَهُ النَّاسُ عَنْ حَالِهِ فَقَالَ: تَرَكْتُهُ يَأْمُرُ وَيَنْهَى، فَجَزِعُوا لِسَلَامَتِهِ، فَمَا رَاعَهُمْ إِلَّا صِيَاحُ النَّائِحَاتِ عَلَيْهِ، فَسُئِلَ شُـرَيْحٌ عَنْ قَوْلِهِ، فَقَالَ: تَرَكْتُهُ يَأْمُرُ بِالْوَصِيَّةِ وَيَنْهَى عَنِ الْبُكَاءِ.

[272] Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 376.
[273] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 132.

> Kadı Şüreyh, son nefeslerini vermekte olan Ziyâd'ın yanından çıktığında ahali durumunu sormuş. Şüreyh "*(Nasıl olacak, içerde) kâh emirler yağdırıyor, kâh yasaklar koyuyor*" deyince ahali Ziyâd'ın bir an önce iyileşmesi için sabırsızlanmaya başlamış. Ancak tam seviniyorlarmış ki Ziyâd için ağıt çığlıkları yükselmiş. Haberi alan ahali "*Hani emirler verip yasaklar koyuyordu?*" deyince Şüreyh tavzih etmiş: Yalan değil, ben ayrılırken vasiyetini emrediyor, ağıtçıları da feryad-ı figandan menediyordu.[274]

Diğer taraftan, mirasa konu mal mülkün varisler arasında tartışmalara sebep olması oldukça eski bir mesele olup bunların halli için sergilenen yaklaşımlar hukuki olduğu kadar kimi zaman mizahi karakter de taşıyabilmektedir. Hristiyan veya Yahudi olduğu halde mirastan daha fazla pay almayı amaçlayan kadının, kocasının ölümünden sonra Müslüman olduğunu söylediğinde varislerle yaşadığı polemik[275] bir nükte konusu olmaya adaydır mesela.

Mizahi anlatılar bağlamında en temel hususlardan biri ise vasiyetin zamanı ya da zamansızlığı meselesidir. Genelde ağır hastalığı sebebiyle ölümü yaklaşan, gurbete veya sefere niyetlenen kişinin başvurduğu bu uygulama, hususen ölüm döşeğindekilerin onu son ana bırakması durumunda hicve ve mizaha bürünmektedir. Örneğin miras taksimini son nefesinin arefesine erteleyen pintiler şu sözle taşlanmıştır:

اَلَّذِي يُوصِي عِنْدَ الْمَوْتِ كَالَّذِي يُقَسِّمُ مَالَهُ عِنْدَ الشِّبَعِ.

Vasiyetini son ana bırakan, parasını tıka basa doyunca dağıtmaya kalkan gibidir.[276]

Esasen bu son dakika iyiliklerinin gerçek bir iyilik olmadığı bizzat Hz. Peygamber tarafından da ifade edilmiştir:

مَثَلُ الَّذِي يُعْتِقُ عِنْدَ الْمَوْتِ كَمَثَلِ الَّذِي يُهْدِي إِذَا شَبِعَ.

Öleceği vakit azat eden, ancak karnı doyunca (elindekini) veren gibidir.[277]

---

[274] eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 2/451; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 201.

[275] Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 129.

[276] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/149.

[277] Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetül-Asriyye, ts.), 'Itk", 28 (No. 3968); Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi' (el-Câmiu'l-kebîr)*, 8/220 (No. 19825).

İbnü'l-Cevzî, kimi Arapların ölüm döşeğindeki kölelerini son nefeslerinde azat etmek gibi beyhude bir iyiliğe tevessül etmelerini ahmakça görür ki, meşhur mizah derlemesinde bu tavra ilişkin bir anekdot da aktarır:

مَاتَتْ جَارِيَةٌ لِرَجُلٍ، فَلَمَّا دَفَنَهَا قَالَ:
لَقَدْ كُنْتِ تَقُومِينَ بِحُقُوقِي، فَلَأُكَافِئَنَّكِ، اِشْهَدُوا عَلَى أَنَّهَا حُرَّةٌ!

Bir adamın cariyesi ölmüş, defninden sonra ahaliye şöyle seslenmiş: Gerçekten üzerimde hakkın çok, ben de seni mükafatlandıracağım. Şahit olun millet, bu kadın artık hür![278]

Şaraba düşkünlüğüyle bilinen, muhadram şair sahabi Ebû Mihcen es-Sekafî'nin (ö. 30/650) Kâdisiye Savaşı sırasında Sa'd b. Ebû Vakkas'a hitaben söylediği şiir formundaki vasiyet de bu bapta manidardır. Demîrî'ye göre Araplar tarafından söylenmiş en ahmakça beyit olan aşağıdaki vasiyet aynı zamanda bir ayyaşın ölüm sonrasına ait komik fantezisini yansıtmaktadır:

إِذَا مُتُّ فَادْفِنِّي إِلَى ظِلِّ كَرْمَةٍ تَرْوِي عِظَامِي بَعْدَ مَوْتِي عُرُوقُهَا
وَلَا تَدْفِنِّنِي بِالْفَلَاةِ فَإِنَّنِي أَخَافُ إِذَا مَا مِتُّ أَلَّا أَذُوقَهَا

Defnet beni öldüğümde bir asmanın gölgesine
Suya kandırsın asmanın kökleri, kemiklerimi
Sakın defnetme beni susuz vahşi bir çöle
Kahrolurum öldüğümde tatmaz isem o mereti.[279]

Ölüm eşiğindekilerin geride kalanlara tavsiyeleri içerisinde oldukça önemli bir tema da borçlar ve alacak-verecek meselesidir. Normal şartlarda bir mümin, Allah'ın huzuruna kul haklarından mümkün mertebe arınmış, borçlardan kurtulmuş vaziyette varmayı temenni eder, son vasiyetlerini de buna göre düzenler. Aksine bir durum ancak mizahi bir sonuç doğurur ki İsfehânî, Ölüm başlığı altına dercettiği anekdotlar arasında buna dair komik bir örnek de zikretmiştir. Şöyledir hikâye:

لَمَّا حَضَرَتْ وَكِيعًا اَلْوَفَاةُ دَعَا بَنِيهِ فَقَالَ: يَا بَنِيَّ إِنَّ قَوْمًا سَيَأْتُونَكُمْ قَدْ قَرَّحُوا جِبَاهَهُمْ وَعَرَّضُوا لِحَاهُمْ، يَدَّعُونَ أَنَّ لَهُمْ عِنْدَ أَبِيكُمْ دَيْنًا فَلَا تَقْضُوهُمْ! فَإِنَّ أَبَاكُمْ قَدْ حَمَلَ مِنَ الذُّنُوبِ مَا إِنْ غَفَرَهَا اللّٰهُ لَمْ تَضُرَّهُ هٰذِهِ، وَإِلَّا فَهِيَ مَعَهَا.

[278] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 192.
[279] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 8/63; Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/441.

> Vekî‘ ölüm döşeğindeyken oğullarını çağırıp şunları söylemiş: Evlatlarım, alınlarına secde izi nakşetmiş, kucağına kadar sakal uzatmış, babanızdan alacağı olduğunu iddia eden bazı insanlar çıkıp gelecek; sakın onlara para mara vermeyin! Çünkü babanızın öyle günahları var ki, Cenab-ı Allah onları affederse bu borçlar babanıza hiçbir şey yapamaz. Yok affetmezse, borç günahı diğerlerine eklenir![280]

Miras ve tereke bahislerine dair de -tematik açıdan- oldukça çeşitlilik arz eden bir mizah müktesebatından söz edilebilir: vâris ya da murisin hayırlı veya hayırsız oluşu, miras malının azlığı ya da çokluğu ya da yokluğu, miras taksiminde yaşanan sorunlar vs. Aşağıdaki *Hadâiku'l-ezâhir* nüktesinde örneğin, maddi miras kadar manevi mirasın da önemli oluşuna dikkat çekilmektedir:

> قِيلَ لِوَلَدٍ مَاتَ وَالِدُهُ: مَا تَرَكَ لَكَ أَبُوكَ؟ قَالَ: اَللَّعْنَةَ، مَا نَسْمَعُ إِلَّا مَنْ يَلْعَنُهُ، رَحِمَهُ اللّٰهُ.
>
> Pederi vefat eden bir çocuğa "*Baban sana ne miras bıraktı?*" dediklerinde "*Beddua*" demiş "*çünkü kime rast gelsek merhuma bela okuyor!*"[281]

Aynı eserde yer alan bir diğer anekdot, mirasın feraiz usulünce taksiminde karşılaşılan güçlükle ilgilidir. Payların bölüşümünde ancak uzmanlığı bulunanların altından kalkabileceği çetrefilli meselelere nadan ve naehillerin el atışı komikliğin yeşermesini sağlayan mümbit bir zemin var etmektedir. Şöyledir İbn Âsım'ın hikâyesi:

> سُئِلَ أَعْرَابِـيٌّ عَنْ مَسْأَلَةٍ فِي الْفَرَائِضِ، فَفَكَّرَ سَاعَةً، ثُمَّ قَالَ: اُنْظُرُوا هَلْ مَاتَ مَعَ هٰذَا الْمَيِّتِ أَحَدٌ مِنْ قَرَابَتِهِ؟ فَقَالُوا: وَلِمَ؟ فَقَالَ: لِأَنَّ هٰذِهِ الْفَرِيضَةَ لَا تَصِحُّ إِلَّا بِمَوْتِ آخَرَ.
>
> Bedevinin birine miras taksimine (feraiz) dair bir mesele sorulmuş. Bedevi düşünmüş taşınmış, işin içinden çıkamayınca "*Bakın bakalım, merhumun yakınlarından başka ölen var mı?*" demiş. "*Neden ki?*" diye sormuşlar. "*Bu taksimin olabilmesi için birinin daha ölmesi lazım da!*" deyivermiş bedevi.[282]

Yukarıdakine benzer şekilde, müşkil miras meseleleriyle karşılaşıldığında başvurulan bir diğer atlatma yöntemi de "*realiteyi inkâr*" stratejisidir. İbn Abdürabbih *el-İkdü'l-ferîd*'inin eşraf hanımlarından budalalara tahsis ettiği [اَلنَّـوْكَى مِـنْ نِسَـاءِ الْأَشْرَافِ] adlı bölümünde bize bu nevi bir hikâye anlatır:

---

[280] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/515.
[281] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 133.
[282] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 230.

سُئِلَ آخَرُ كَانَ يَنْظُرُ فِي الْفَرَائِضِ عَنْ فَرِيضَةٍ لَمْ يَعْرِفْهَا، فَالْتَمَسَهَا فِي كِتَابِهِ فَلَمْ يَجِدْهَا. فَقَالَ: لَمْ يَـمُتْ هٰذَا الرَّجُلُ بَعْدُ، وَلَوْ مَاتَ لَوَجَدْتُ فَرِيضَتَهُ فِي كِتَابِـي.

Yine miras meselelerine bakan bir ahmağa bilmediği bir taksim sorulmuş. Hemen elindeki notları karıştırmış ama öyle bir meseleye rastlamamış. Hiç bozuntuya vermeden "*Bahsettiğiniz adam daha ölmemiş; öyle olsaydı notlarım arasında onun taksimine dair de muhakkak bir çözüm bulurdum!*" deyivermiş.[283]

İbn Ebû 'Avn'ın kaydettiği tarihsel bir anekdotta ise, varsıl kişinin, miras yerine vasi tayin edişi iğneli bir üslupla anlatılır:

قَالَ عُبَيْدُ اللّٰهِ بْنُ زِيَادِ بْنِ ظِبْيَانَ لِابْنِهِ، وَقَدْ حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ: قَدْ أَوْصَيْتُ بِكَ فُلَانًا، فَالْقَهُ مِنْ بَعْدِي. فَقَالَ لَهُ ابْنُهُ: إِذَا لَمْ يَكُنْ لِلْحَيِّ إِلَّا وَصِيَّةُ الْمَيِّتِ، كَانَ الْحَيُّ هُوَ الْمَيِّتُ وَالْمَيِّتُ هُوَ الْحَيُّ.

Ubeydullah b. Ziyâd b. Zıbyân vefatının hemen öncesinde oğluna "*Filancayı sana vasî tayin ettim, ben ölünce gidip onu bul*" deyince, oğlunun yanıtı şu olmuş: Hayattaki (gariban) birine, ölüm döşeğinde ancak vasî tayin olunuyorsa, asıl hayat sürecek olan ölmüş; ölmüş olan da hayatını yaşamış demektir.[284]

Hak mirası geri çevirme, ancak zahid karakterine yakışan bir davranış biçimi olup klasik nüktelerde bu temaya dair de içerik bulunmaktadır. İbn Ebû 'Avn'ın rivayetinde, "*ölmeden önce ölme*" prensibini fazlasıyla ciddiye alan bir âbidin, zühde intisap tarihini, dünyevi ölüm tarihi addederek hissesine terettüp eden mirası reddedişi konu alınır.[285]

Ölümü yaklaşan hastalara son isteklerinin ne olduğunun [أَوْصِ] , [أَوْصِنَا] , [مَاذَا تُوصِي بِنَا] gibi birtakım klişe ifadelerle sorulması bir gelenektir. Ebedi yolculuğuna hazırlanan kişi de meşrebine uygun cevaplarla genelde ibretlik öğütlerde bulunur. Birçok İslam büyüğünün bu türden menkıbeleri bulunduğu gibi anonim karakterde örnekler de vardır. Muhtevasındaki veciz mesajıyla dikkat çeken bir anlatı şöyledir:

قِيلَ لِرَجُلٍ مِنْ عَبْدِ الْقَيْسِ فِي مَرَضِهِ: أَوْصِنَا، قَالَ: أَنْذَرْتُكُمْ سَوْفَ.

[283] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 7/178.
[284] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 10.
[285] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 129.

> Bir Abdülkayslıdan ölüm hastalığı sırasında vasiyette bulunması istenmiş. O da *"Sizi -acağım/-eceğimden uyarıyorum"* deyivermiş.[286]

7. Ölüm Döşeği Anlatıları

Ölüm tecrübesine dair hikâye olunan anlatıların hatırı sayılır bir bölümü, ölüm döşeğinde dünyaya veda eden kişi ile o sırada yanında bulunan kimse(ler) arasında meydana gelen diyaloglarla ilgilidir. Belirtilen hikâyeler yaygın biçimde klişe bazı ibarelerle başlar. Ölüme çok yaklaşıldığını, ramak kaldığını ifade etmek üzere en ziyade kullanılan fiil [اُحْتُضِـرَ]'dır. Keza bu diyaloglar kimi zaman mizahi kimi zaman da ibret verici bir karakter taşır. Rivayetlerin bu farklı karakterinden dolayı aktaracağımız örnekler iki ayrı kategoride ele alınacaktır.

a. Mizahi Yönü Ağır Basanlar

Bir ölüm hadisesi sırasında cereyan eden diyalogların "mizahi" olarak tanımlanması, ilk bakışta tuhaf görünse de bu kategorideki anlatıların bir bölümünün sentetik olduğunu varsaydığımızda sözü edilen garabet ortadan kalkmaktadır. Ayrıca yine insanoğlunun uzun tarihsel deneyiminde, ölüm döşeği çevresinde gerçekleşen kimi diyalogların hakikaten mizahi tonu bulunan otantik tecrübeler olduğu, zamanla bu rivayetlerin komik tarafları öne çıkartılarak adeta bir mizah malzemesi hüviyetine büründürüldüğü ve de bu vaziyette aktarıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin es-Seâlibî'nin *ez-Zerâif ve'l-letâif*'inde bir sahabeye dayandırarak rivayet ettiği aşağıdaki anlatı süreç içerisinde mizahlaşmış görünmektedir:

> قَالَ بَعْضُ الصَّحَابَةِ عِنْدَ وَفَاةِ زَوْجتِهِ:
> زَوِّجُونِـي زَوِّجُونِـي، فَإِنَّ رَسُولَ اللّٰهِ (ص) أَوْصَانِـي أَنْ لَا أَلْقَاهُ أَعْزَبَ.
>
> Sahabeden biri, karısı vefat edince (daha ölüm döşeği soğumadan) telaşla hâzirûna "*Beni hemen evlendirin, çabuk!*" deyip tekmillemiş: Hz. Peygamber bana, sakın ahirette karşıma bekar vaziyette çıkma dedi de![287]

Bir ayağı çukurda olan bir hastanın başında meydana geldiği ifade edilen komik sahneler türlü türlü olabilmektedir. Söz gelimi hasta dostuna sevgi ve şefkatini "*Kurbanın*

[286] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/406; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/339.
[287] Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 243.

olayım" [جَعَلَنِيَ اللّٰهُ فِدَاءَكَ] cümlesiyle ifade eden birinin, hastanın sahiden gidici olduğunu anladığı andaki çark etme biçimi hikâyenin gülmeyi sağlayan temel esprisini oluşturmaktadır:

قَالَ رَجُلٌ لِمَرِيضٍ:كَيْفَ أَنْتَ، جَعَلَنِيَ اللّٰهُ فِدَاءَكَ؟ فَقَالَ: عَلَى الْمَوْتِ.
فَقَالَ: إِذًا لَا جَعَلَنِيَ اللّٰهُ فِدَاءَكَ، فَإِنِّـي قَدَّرْتُ أَنَّ فِـي الْأَمْرِ فُسْحَةً.

> Adamın biri bir hastaya "*Nasılsın, kurban olduğum?*" deyince adamcağız "*Ölüyorum galiba*" demiş. Bunu duyan adam "*Kurban olmaktan vazgeçtim"* demiş "*ben daha yaşarsın sanıyordum da!*"[288]

İsfehânî'nin anonim bir karaktere nispetle aktardığı yukarıdaki hikâyenin otantik bir varyantı, Husrî'nin *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevadir*'inde yer alan bir İbn Ebû Atîk (ö. 110/728'den sonra)[289] rivayetinde Hz. Aişe'ye bağlanmaktadır:

ذُكِرَ أَنَّهُ (ابْنُ أَبِي عَتِيقٍ) دَخَلَ عَلَى عَائِشَةَ وَهِيَ لِمَا بِهَا فَقَالَ: كَيْفَ أَنْتِ يَا أُمَّاهْ، جُعِلْتُ فِدَاكِ؟ قَالَتْ: فِي الْمَوْتِ؟ قَالَ: فَلَا إِذًا، إِنَّمَا ظَنَنْتُ أَنَّ فِي الْأَمْرِ فُسْحَةً، فَضَحِكَتْ وَقَالَتْ: مَا تَدَعُ مَزْحَكَ بِحَالٍ!

> Rivayet o ki, İbn Ebû Atîk, ölüm döşeğinde Azrail'le pençeleşen Hz. Aişe'yi ziyarete gittiğinde "*Sana canım feda, ey müminlerin annesi, hâlin nice?*" diye sormuş. Hz. Aişe takılmış: Gerçekten benim yerime ölmeyi ister misin? İbn Ebû Atîk "*Sahiden gidiciyseniz tabi ki hayır!*" demiş "*Ben o lafı, vaktiniz daha vardır ümidiyle söylemiştim*". Bunun üzerine Hz. Aişe gülerek "*Şu hâlde bile şakadan vazgeçemiyorsun ya, pes valla!*" deyivermiş.[290]

Diğer taraftan dünya ile bağları koparma ve Cennete özendirme gayesiyle dinî kültürde geliştirilen retoriğin, ölümün soğuk yüzüyle karşılaşılması durumunda anlamını yitirmesi de mizahi bağlamda iyi değerlendirilmiş bir temadır. Hayatı boyunca cemaatine kürsüden Cennet nimetlerini ballandıra ballandıra anlatan bir kadı efendinin, ölüm gerçeği karşısında verdiği sınav, ölümün neredeyse kimse tarafından tebessümle karşılanmadığının güzel bir örneğidir:

---

[288] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/517; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 224.

[289] Çağının önemli mizahi figürlerinden İbn Ebû Atîk'in nüktedan kişiliğine ilişkin bir makale çalışması için bkz. Hüseyin Günday, "Sahabe Neslinin Yetkin Mizah Ustası: İbn Ebû 'Atîk", *Bilimname* 2012/1 (2012), 159-188.

[290] el-Husrî, *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 55; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 1/289.

مَرِضَ قَاضٍ فَدَخَلَ عَلَيْهِ أَصْحَابُهُ فَقَالُوا لَهُ: أَبْشِرْ بِالْجَنَّةِ تَقْدَمُ عَلَيْهَا، فَتَأْكُلُ مِنْ ثَـمَرِهَا، وَتَشْـرَبُ مِنْ مَائِهَا، وَتَنْكِحُ مِنْ حُورِهَا. فَقَالَ بِصَوْتٍ ضَعِيفٍ: وَلٰكِنْ عِنْدَكُمْ أَحَبُّ إِلَـيَّ!

Kadı efendinin biri hastalanmış, dostları helalleşmek üzere yanına varmış. Bir taraftan da teselli etmek için sırayla şöyle şeyler söylüyorlarmış:

- Müjdeler olsun, Cennet yolcususun!
- Cennet meyvelerinden bizden önce sen tadacaksın!
- Kevser şarabını hepimizden önce sen yudumlayacaksın!
- Hurilerle de bizden önce sen olacaksın!

Söylenenleri dinleyen Kadı cılız bir sesle mırıldanmış: Nedense şu an sizin yanınız bu fakire daha tatlı geliyor yarenler![291]

Klasik nükteler içerisinde birkaçı, nüktedan vasfını haiz kimsenin, insanın en zor anı olan ölüm sırasında dahi "güldürme" işlevini yerine getirebilen şen şakrak bir kişilik olduğu temasını işler. Hayatı boyunca Medine ahalisini nükteleriyle güldüren Eş'ab'ın, son nefesini vermekte olan Hz. Aişe'yi güldürebildiği, hatta kendi vefatı sırasında dahi çevresindekileri kahkahalara boğduğu rivayet olunmaktadır. İbn Hamdûn sözü edilen ikinci rivayeti *Tezkire*'sinde şöylece aktarmaktadır:

كَانَ بِالْمَدِينَةِ عَجُوزٌ شَدِيدَةُ الْعَيْنِ لاَ تَنْظُرُ إِلَى شَيْءٍ تَسْتَحْسِنُهُ إِلَّا عَانَتْهُ، فَدَخَلَتْ عَلَى أَشْعَبَ وَهُوَ مَرِيضٌ فِي الْمَوْتِ، وَهُوَ يَقُولُ لِبِنْتِهِ: يَا بُنَيَّةُ إِذَا مُتُّ فَلاَ تَنْدُبِينِي وَالنَّاسُ يَسْمَعُونَكِ، وَتَقُولِينَ [وَا أَبَتَاهْ أَنْدُبُكَ لِلصَّوْمِ وَالصَّلاَةِ، لِلْفِقْهِ وَالْقُرْآنِ] فَيُكَذِّبُكَ النَّاسُ وَيَلْعَنُونَنِي. وَالْتَفَتَ أَشْعَبُ فَرَأَى الْمَرْأَةَ فَغَطَّى وَجْهَهُ بِكُمِّهِ وَقَالَ لَهَا: يَا فُلاَنَةُ، بِاللّٰهِ إِنْ كُنْتِ اِسْتَحْسَنْتِ شَيْئًا مِمَّا أَنَا فِيهِ فَصَلِّي عَلَى النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلاَمُ وَلاَ تُهْلِكِينِي، فَغَضِبَتِ الْمَرْأَةُ وَقَالَتْ: سَخِنَتْ عَيْنُكَ، وَفِي أَيِّ شَيْءٍ أَنْتَ مِمَّا يُسْتَحْسَنُ؟ أَنْتَ فِي آخِرِ رَمَقٍ، قَالَ: قَدْ عَلِمْتُ، وَلٰكِنْ قُلْتُ، لاَ تَكُونِينَ قَدِ اسْتَحْسَنْتِ خِفَّةَ الْمَوْتِ عَلَيَّ وَسُهُولَةَ النَّزْعِ، فَيَشْتَدَّ مَا أَنَا فِيهِ. فَخَرَجَتْ مِنْ عِنْدِهِ وَهِيَ تَشْتُمُهُ، وَضَحِكَ مَنْ كَانَ حَوْلَهُ مِنْ كَلاَمِهِ، ثُمَّ مَاتَ.

Medine'de beğendiği bir şeye bakar bakmaz ona nazar değdiren kem gözlü bir kocakarı varmış. Bir gün bu kadın vefat etmek üzere olan Eş'ab'ı ziyarete gitmiş. O sırada Eş'ab, kızına "*Bak kızım, sakın ben ölünce ahali seni*

[291] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 223.

duyacak mesafedeyken 'Vah babacığım vah; orucunu tutar, namazını kılar, fıkhın hakkını verir, Kur'an'ını da okurdun' şeklinde ağıtlar yakmaya kalkma, valla insanlar seni tekzip beni de telin ederler" demekteymiş.

Eş'ab tam bu sırada başını çevirecek olmuş ki karşısında kocakarıyı görmüş, hemen elbisesinin yeniyle yüzünü kapatıp "*Bakın hanımefendi, Allah aşkına bendeki bir haslet hoşunuza gittiyse Peygamber'e salavat getirin ki mahvıma sebep olmayın!*" demiş. Buna kızan kocakarı "*Gözü çıkmayasıca!*" diye ilenmiş "*Sende hoşa gidecek ne var ki? Baksana Azrail'le pençeleşiyorsun!*"

Eş'ab *"Biliyorum, ama yine de ben söyleyeyim dedim. Olur ya, ruhumu sühuletle teslim edişim hoşuna gider de işi sarpa sardırır, ızdırabımı artırırsın!*" demiş.

Bunun üzerine kocakarı küfürler savurarak oradan ayrılmış. Eş'ab'ın yanı başındakilerse kahkahalarla gülüşmeye başlamış. Bir süre sonra da Eş'ab Hakk'ın rahmetine kavuşmuş.[292]

Ölüm döşeği etrafında gerçekleşen kimi gülünç hâdiseler, hikâye koleksiyonlarına, özünde derin ibretlik anlamlar taşıyan spontane diyaloglar içermeleri dolayısıyla da dercedilmiştir. Hem Halife Mehdî'nin hem de oğlu Hârûn Reşîd'in uzun yıllar komutanlıklarını yapmış, gücü ve kudretiyle nam salmış meşhur cengâver Humeyd et-Tûsî'nin (ö. 214/830) aşağıdaki deneyimi, yaşlılıkla birlikte güçten düşmeyi anlatan en hazin ve de komik hikâyelerden biridir:

لَمَّا مَرِضَ حُمَيْدٌ اَلطُّوسِيُّ مَرَضَهُ الَّذِي مَاتَ فِيهِ ذَهَبَ لِيَقْبِضَ إِحْدَى رِجْلَيْهِ فَلَمْ يَقْدِرْ فَقَالَ: خَرِينَا وَاللّٰهِ.

Humeyd et-Tûsî ölüm döşeğinde hasta vaziyetteyken, bir ayağını tutmak için şöyle bir davranmış ama muvaffak olamamış. (Yarı üzgün yarı şaşkın) "*İşte şimdi s.çtık!*" deyivermiş.[293]

Ölüm döşeği sahnelerinde neredeyse standart bir diyalog, şuuru yerinde olan hastaya yöneltilen "*Beni/Bizi kime emanet ediyorsun Bey (Efendi)?*" klişe sorusuna verilen ilginç yanıtlardan oluşur. Bazen bu cevaplar güldürücü de olabilmektedir ki İbnü'l-Cevzî *Ahbârü'z-zırâf*'ında buna dair bir hikâye aktarır.

---

[292] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/341; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 35-36.

[293] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 7/111.

كَانَ الْمُطَّلِبُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَلَى قَضَاءِ مَكَّةَ وَقَدْ كَانَ عِنْدَهُ امْرَأَةٌ قَدْ مَاتَ عَنْهَا أَرْبَعَةُ أَزْوَاجٍ فَمَرِضَ مَرَضَ الْمَوْتِ فَجَلَسَتْ عِنْدَ رَأْسِهِ تَبْكِي وَقَالَتْ إِلَى مَنْ تُوصِي بِي؟ قَالَ: إِلَى السَّادِسِ الشَّقِيِّ!

Mekke kadısı Muttalib b. Muhammed dört kocasını da toprağa vermiş bir hatunla evliydi. Muttalib ölüm hastalığına yakalandığında karısı yanı başına oturup gözyaşları içerisinde sormuş: Beni kime emanet ediyorsun, Bey?

Adamın yanıtı gayet net olmuş: Kime olacak, altıncı kadersize![294]

Belirli bir sahanın uzmanlarınca belirli bir mesleğin sınırları dahilinde kullanılan bir jargonun farklı alanlara taşınması doğrudan mizahi çağrışımlar yapar. İşte mizah içerikli ölüm döşeği hikâyelerinin önemli bir kategorisi de, son demlerini yaşayan şahsın, sağlık-sıhhat, hastalık-ölüm vb. kavramları, mesleğine ait bir terminoloji ile anlatma çabasından doğar. Kûfe gramer ekolünün önemli temsilcilerinden el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) ölümüne ramak kala başından geçen aşağıdaki hadise buna güzel bir örnektir:

قِيلَ لَمَّا حَضَرَتِ الْفَرَّاءَ النَّحْوِيَّ الْوَفَاةُ دَخَلَ إِلَيْهِ بَعْضُ أَصْحَابِهِ فَقَالَ لَهُ: مَا قَالَ لَكَ الطَّبِيبُ؟ فَقَالَ: وَمَا عَسَى أَنْ يَقُولَ الطَّبِيبُ إِنْ صِحَّةً وَإِنْ مَرَضًا، إِنْ رَفْعًا فَرَفْعًا، وَإِنْ نَصْبًا فَنَصْبًا، وَإِنْ خَفْضًا فَخَفْضًا. قَالَ: فَكَانَ هٰذَا آخِرَ مَا تَكَلَّمَ بِهِ، ثُمَّ مَضَى، رَحِمَهُ اللّٰهُ.

Bir dostu, ölüm döşeğinde yatmakta olan el-Ferrâ en-Nahvî'yi ziyarete gitmiş, "*Tabip (hastalığınla ilgili) ne dedi?*" diye sormuş. Ferrâ "*Ne demesini bekliyorsun ki*" demiş "*hastalıktı, sağlıktı, refti, nasptı, cerdi.*"

Bunlar üstadın ağzından dökülen son sözlerdi, sonrasında Hakk'a yürüdü. Allah rahmet eylesin.[295]

Ölüm gibi gayet ciddi ve karamsar bir mevzuda bile tebessüme, gülmeye, hatta kahkahaya kapı aralayan klasik Arap edebiyatı, bekleneceği üzere, bu tema etrafında kurgulanmış müstehcen içerikli anlatıların da örneklerini vermiştir. Ana fikri, hastadaki şuur hâlinin kısmen kapanması sebebiyle ziyaretçilerin tanınamaması olan bir V. yüzyıl anekdotu tipik bir kara mizah anlatısıdır. Alt metninde belirgin bir homoerotizm yergisi de taşıyan hikâye şöyledir:

[294] İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 71.
[295] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/344.

قَالَ الْمَوْصِلِيُّ: كَانَ لَنَا جَارٌ يُعرَفُ بِأَبِـي حَفْصٍ اَللُّوطِيِّ. فَمَرِضَ جَارٌ لَهُ وَأَشْفَى فَأَتَاهُ عَائِدًا فَقَالَ: بِأَبِـي أَنْتَ أَتَعْرِفُنِي؟ فَقَالَ بِصَوْتٍ ضَعِيفٍ: نَعَمْ أَنْتَ حَفْصٌ اَللُّوطِيُّ. فَقَالَ: تَجَاوَزْتَ حَدَّ الْمَعْرِفَةِ. لاَ رَفَعَكَ اللّٰهُ مِنْ صَـرْعَتِكَ!

Mevsılî anlatıyor: el-Lûtî lakabıyla bilinen Ebû Hafs adında bir komşumuz vardı. Bir gün ölüm döşeğindeki bir ahbabını ziyarete gitmiş, hastanın kulağına eğilip "*Beni tanıdın mı cancağızım?*" diye sormuş. Hasta kısık bir sesle "*Tanımaz olur muyum; sen livatacı Ebû Hafs'sın*" deyince, keyfi kaçan Ebû Hafs "*Bu tanıma değil (resmen ipi pazara çıkarma)*" deyip okkalı bir de beddua savurmuş: O yataktan hiç kalkama inşallah![296]

b. İbret Yönü Ağır Basanlar

Ölümün kendisi mahza ibret ise de, sufi ve zahid sınıfının ölüm döşeğindeyken aile efradına ve muhibbanına söylediği etkileyici sözler, verdiği ilginç tavsiyeler de ayrıca birer ibret örneğidir. Teracim kitapları bu konuya dair çok sayıda anekdot içerir. Bunlardan dikkat çekici bulduğumuz birkaçına burada yer verilecektir.

İlgili anlatılarda işlenen temel bir nokta, dünyayı terke hazırlanan zahid ya da dervişin, son lahzada dahi dünyevi alakalardan tümden kurtulma ve Rabbine -tıpkı dünyaya geldiği şekilde- sıfır sermaye ile dönme isteğidir. Züht tecrübesini derinden yaşayan ünlü sufi Ma-rûf el-Kerhî'nin ölüm döşeği vasiyeti bu kabil olup oldukça düşündürücüdür:

قِيلَ لِمَعْرُوفٍ فِـي مَرَضِ مَوْتِهِ: أَوْصِ فَقَالَ: إِذَا مُتُّ فَتَصَدَّقُوا بِقَمِيصِـي، فَإِنِّـي أُرِيدُ أَنْ أَخْرُجَ مِنَ الدُّنْيَا عُرْيَانًا كَمَا دَخَلْتُهَا عُرْيَانًا .

Marûf el-Kerhî'ye ölüm döşeğindeyken vasiyeti sorulmuş. Demiş ki: Ben ölünce gömleğimi sadaka niyetine birine verin. Çünkü bu dünyaya nasıl donsuz çulsuz geldiysem, buradan da aynı şekilde ayrılmayı isterim.[297]

Diğer taraftan sıradan insanlardan farklı olarak, hakiki bir tevekkülle Allah'a sığınan zahid meşrep şahsiyetlerin ölüm döşeğinde tedavi, ilaç, iyileşme meselelerine mesafeli duruşları da anekdotların konusudur. Hastalık denilince bedensel tahripten ziyade ruhsal

[296] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/372; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.),1/ 204; İbn Hibetullâh, *el-Mecmû'ü'l-lefîf*, 68.

[297] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996,1/195; Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*,2/190; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf*, 153.

hasarları; tabip veya hekim denilince de hakiki Şâfi Allah'ı anlayan birçok zahidin, ağır hastalıkları sırasında veya ölüm döşeğindeyken dostlarıyla kurdukları ilginç diyaloglar da birer ibret sahnesidir. Hayatı boyunca ileri bir tevekkül anlayışı sergileyen Ebü'd-Derdâ'nın, hastalığı sırasında ziyaretçi dostlarıyla arasında geçen aşağıdaki diyalog bu sahnelerden biridir:

قِيلَ لِأَبِي الدَّرْدَاءِ وَكَانَ مَرِيضًا: مَا تَشْتَكِي؟ قَالَ: ذُنُوبِـي. فَقِيلَ لَهُ: مَا تَشْتَهِي؟ قَالَ: اَلْجَنَّةَ. فَقِيلَ أَنَدْعُو لَكَ طَبِيبًا؟ قَالَ: اَلطَّبِيبُ أَمْرَضَنِي.

Dostları: Şikâyetin nedir? [مَا تَشْتَكِي؟]
Ebü'd-Derdâ: Günahlarım.
— Canının çektiği bir şey var mı? [مَا تَشْتَهِي؟]
— Cennet.
— Sana bir hekim çağıralım mı?
— Beni zaten hekim (Hekim-i Hakiki olan Allah) hasta etti![298]

Genel olarak ölüm olgusuna zaten teslimiyetçi bir eda ile yaklaşan sufi tayfası, ölüm döşeğinde çekilen sıkıntıları Ahiret yurdunda kazanca tahvil etme amacıyla son demlerini zikir, taat ve ibadetleri ihya çabasıyla geçirir. İbnü'l-Cevzî *Saydü'l-hâtır*'ında buna dair ibretamiz bir nükte aktarmaktadır:

> Selef ulemasından biri ölüm döşeğindeyken, ahbabı kendisini son bir kez görmek için yanına girmiş. Bu zat o esnada namaz kılmaktaymış. O vaziyette namaz kılmasına şaşıran dostları "*Hazret, ne bu hâl?*" dediklerinde yanıtı şu olmuş: Şu an amel defterim dürülmek üzere de, kapanışı namaz ile yapmayı arzu ettim![299]

Tıbbi çarelere başvurmak suretiyle ölümden kaçılamayacağına ilişkin diğer ibretlik bir anekdotta ise, temel argüman, tarih boyunca en kudretli toplumların dahi zaman celladının elinden kendilerini kurtaramadıkları gerçeğidir. Ölüm hastalığına yakalanan muhaddis zahid tabii Rebî' b. Huseym'in (ö. 65/685 [?]) ölümü tevekkülle kabulleniş hikâyesinde de bu tema işlenmektedir:

---

[298] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/433.

[299] Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2004), 34; Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, thk. Mervân Kabbânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1985), 471.

قِيلَ لِلرَّبِيعِ بْنِ خُثَيْمٍ فِي مَرَضِهِ: أَلَا نَعْدُو لَكَ طَبِيبًا؟ قَالَ: ﴿وَعَادًا وَثَمُودَ وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذٰلِكَ كَثِيرًا﴾، لَقَدْ كَانَ فِيهِمْ أَطِبَّاءُ فَمَا أَرَى الْمُدَاوِيَ بَقِيَ وَلَا الْمُدَاوَى صَلُحَ.

Rebî‘ b. Huseym’e ölüm döşeğindeyken “*Gidip sana bir hekim bulsak*” demişler. Rebî‘ önce ﴿Âd’ı, Semûd’u, Res halkını ve aralarındaki birçok nesli de cezalandırdık.﴾ ayetini[300] okumuş sonra da şunu demiş: Bu kavimlerde de hekimler vardı. Ama görüyorum ki ne tedavi eden sağ kalmış, ne tedavi olan iyileşmiş.[301]

İbretlik ölüm döşeği anekdotlarının bir kategorisiyse, geceyi sağ salim atlatan bir ayağı çukurda hastalara yöneltilen [كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟] sorusuna verilen ilginç yanıtlara dairdir.[302] “*Bugün/Bu sabah nasılsın?*”, “*Nasıl oldun?*” anlamlarına gelen [كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟] klişesine verilen yanıtlara tasavvuf erbabının özel önem atfettiği görülse de, aşağıdaki anekdot fukahadan İmam Şâfiî’nin, has talebesi el-Müzenî’nin (ö. 264/878) bu minvaldeki sorusuna verdiği düşündürücü yanıtı içermektedir:

دَخَلْتُ عَلَى الشَّافِعِيِّ فِي مَرَضِهِ الَّذِي مَاتَ فِيهِ، فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللّٰهِ! كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟ فَرَفَعَ رَأْسَهُ وَقَالَ: أَصْبَحْتُ مِنَ الدُّنْيَا رَاحِلًا، وَلِإِخْوَانِي مُفَارِقًا، وَلِسُوءِ عَمَلِي مُلَاقِيًا، وَعَلَى اللّٰهِ وَارِدًا، مَا أَدْرِي رُوحِي تَصِيرُ إِلَى جَنَّةٍ فَأُهَنِّيهَا، أَوْ إِلَى نَارٍ فَأُعَزِّيهَا.

Ölüm hastalığına yakalandığında İmam Şâfiî’yi ziyarete gitmiş “*Nasıl oldun Ebû Abdullah?*” diye kendisine sormuştum. Başını hafifçe kaldıran İmam şunları söyledi: Dünyadan göçüp dostlara veda ediyor; kötü amellerimle yüzleşip huzûrullaha varıyorum. Ayrıca ne ruhumun cennete gideceğinden eminim, ki onu tebrik; ne de cehenneme atılacağından eminim, ki teselli edeyim.[303]

Ölüm döşeğindekilere hâkim olan temel duygulardan biri de kuşkusuz hüzündür ve haliyle bu his en çok, Azrail’in, henüz yeterince ahiret hazırlığı yapamadan kapısını çaldı-

[300] Furkân 25/38.

[301] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü’l-ahbâr*,2/ 332; İsfahânî, *Muhâdarâtü’l-üdebâ*, 2/506; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve’l-ʿabkariyyât*,1/ 288.

[302] [كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟] klişesinin edebî ve mizahi bağlamlarda kullanımına ilişkin makale çalışması için bkz. Muhammed Faruk Çakır- Şener Şahin, “Klasik Arap Edebiyatında Sıra Dışı Bir Tema: Keyfe Esbahte Sorusuna Verilen Hikemî Cevaplar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Haziran 2022), 39-56.

[303] ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi’n-nübelâ*, 10/75; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhü’l-İslâm*, thk. Ömer ‘Abdusselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1993), 14/340.

ğı kimselerde görülür. İbrahim b. Abdülmelik'in gözyaşlarına boğulduğu son anlarını resmeden aşağıdaki anekdot, ölüme sürpriz şekilde yakalanan birinin, ölüm sonrasına dair korku ve kaygılarının etkili bir anlatımını içerir:

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ بْنَ عَبْدِ الْمَلِكِ بَكَى فِي مَرَضِهِ الَّذِي مَاتَ فِيهِ، فَقِيلَ لَهُ: مَا يُبْكِيكَ؟ قَالَ: قِلَّةُ الزَّادِ وَبُعْدُ السَّفَرِ وَصُعُودُ عَقَبَةٍ لَا أَدْرِي هَبْطَتِي مِنْهَا إِلَى جَنَّةٍ أَمْ إِلَى نَارٍ.

İbrahim b. Abdülmelik ölüm hastalığı sürecinde ağlarken görülmüş. Kendisine neden ağladığı sorulunca vaziyeti şöyle tasvir etmiş: Azık kifayetsiz, sefer uzun, güzergah yokuş; iniş de Cennet'e mi olacak, Cehennem'e mi belli değil.[304]

Ölüm döşeği anekdotlarından bazıları, ölümüyle birlikte insanoğlunun bu dünya ile tüm bağlarının kopuşunu, mülkiyetindekilerin derhal vereseye intikal edişini, hatta bazı örneklerde vârislerin bu hususta gereğinden fazla aceleci davranışı vb. konuları ele alır. Aşağıdaki ibretlik hikâyenin ana fikri ise oldukça farklıdır. Bir ölüm anı deneyiminden hareketle mecliste bulunanlara gerçek veranın nasıl olması gerektiğine ilişkin etkili bir telkin yapılmaktadır. Şöyledir Ebû Osman el-Harîrî'nin anlatısı:

سُئِلَ أَبُو عُثْمَانَ الْحَرِيرِيُّ عَنِ الْوَرَعِ فَقَالَ: كَانَ أَبُو صَالِحِ بْنُ حَمْدُونَ عِنْدَ صَدِيقٍ لَهُ وَهُوَ فِي النَّزْعِ، فَمَاتَ الرَّجُلُ فَنَفَثَ أَبُو صَالِحٍ فِي السِّرَاجِ فَأَطْفَأَهُ. فَقِيلَ لَهُ فِي ذٰلِكَ فَقَالَ: إِلَى الْآنَ كَانَ الدُّهْنُ الَّذِى فِي الْمِسْرَجَةِ لَهُ، فَلَمَّا مَاتَ صَارَ إِلَى الْوَرَثَةِ.

Ebû Osman el-Harîrî'ye veradan sorulmuş. Şu hadiseyi örnek vermiş: Ebû Sâlih İbn Hamdûn son nefeslerini alıp vermekte olan bir dostunun yanındaymış. Arkadaşı vefat edince Ebû Sâlih hemen kandile üfleyip söndürmüş. Oradakiler bu davranışının sebebini sormuş. Demiş ki: Şu dakikaya kadar kandilin yağı rahmetliye aitti. Ruhunu teslim ettiği vakit vârislerine intikal etti.[305]

Dünyadan tevekkülle ayrılış ile gözü arkada kalarak veda etme temalarına değinen ölüm arefesi diyalogları da bu bapta anılmaya değerdir. *el-Ecvibe*'de yer alan bir hikâye, züht ve tevekkül konusunda kendini yetiştirmiş bir zahidin, ölümüne ramak kala bu hususta bir dostundan aldığı nasihati öne çıkarmaktadır:

304 Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 83.

305 *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 11/188.

قَالَ بَعْضُ الزُّهَّادِ لِصَدِيقٍ لَهُ وَقَدْ حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ: أَمَّا ذُنُوبِـي فَإِنِّـي أَرْجُو لَهَا مَغْفِرَةَ رَبِّـي، وَلٰكِنِّي أَخَافُ عَلَى بَنَاتِـي الضَّيْعَةَ. فَقَالَ لَهُ: فَالَّذِي تَرْجُوهُ لِمَغْفِرَةِ ذُنُوبِكَ فَارْجُهُ لِحِفْظِ بَنَاتِكَ.

Ölüm döşeğindeki bir zahid, ziyaretine gelen bir dostuna "*Rabbimin günahlarımı bağışlayacağına ümidim var, asıl kaygım kızlarımın ziyan olması*" deyince, "*Günahlarını bağışlayacağını umduğun Zat'ın, kızlarını himaye edeceğine de kanaat getir*" deyivermiş.[306]

Tevekkül zayıflığının çarpıcı bir diğer örneği ise, geride ufak yaşta çocuklar bıraktığı için son demlerini hayıflanarak geçiren Halife Süleyman b. Abdülmelik'in ölüm döşeğinde dilinden dökülenlerdir:

تَـمَثَّلَ سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ عِنْدَ الْمَوْتِ بِقَوْلِ الْحَارِثِ بْنِ بَكْرٍ:

إِنَّ بَـنِـيَّ صِـبْـيَـةٌ صِـغَـارُ أَفْـلَـحَ مَـنْ كَـانَ لَـهُ كِـبَـارُ

فَقَالَ لَهُ عُمَرُ:

أَفْـلَـحَ مَـنْ تَـزَكَّـى وَذَكَـرَ اسْـمَ رَبِّـهِ فَـصَـلَّى

Süleyman b. Abdülmelik ölüm döşeğindeyken duruma uygun olarak Hâris b. Bekr'e ait

Yavrularım henüz sabi sübyandır
Ehl-i felah, evladı büyük olandır.

beytini okuyunca Hz. Ömer ilgili ayetle (A'lâ 87/14-15) devreye girmiş:

Felaha eren kişi nefsi arındırandır
Bir de Mevla'yı anıp namazını kılandır.[307]

Zahid ve sufi zümresinin yanı sıra, filozoflara nispet edilen ölüm döşeği hikâyeleri de belirgin bir ibret ve güçlü bir hikmet barındırır. Ömrü boyunca âmâ yaşamış bir filozofun, hayatı anlamlandırmadaki başarısı takdire şayandır:

قِيلَ لِفَيْلَسُوفٍ أَعْمَى حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ: كَمْ أَتَـى عَلَيْكَ مِنَ الْعُمْرِ؟ قَالَ: لَيْلَةٌ وَاحِدَةٌ.

Ölüm döşeğinde yatan, gözleri anadan doğma kör bir filozofa "*Ne kadar*

[306] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 134.

[307] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 5/177; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 230.

ömür sürdün?" diye sormuşlar. "*Uzun tek bir gece*" cevabını vermiş.[308]

C.Ölüm Sonrası

1. Gassal

Ölüyü pirüpak ederek son yolculuğuna hazırlayan gassal [غَسَّـالٌ، غَاسِـلُ الْمَوْتَـى][309] diğer insanların muttali olmadığı pek çok hâle vakıf olan gizemli bir meslek erbabıdır. Herkesin kaçtığı bu mesleğin icrasındaki güçlük, gassalın kazandığı paranın son kuruşuna kadar helal olduğu yönünde bir kanaat oluştursa da genellikle özenilen bir uğraş alanı değildir ve az da olsa bu sınıf erbabının teneşir başındaki tutum ve tavırlarına dair hicvedici rivayetler de anlatılmıştır. Örneğin aşağıdaki ahmak nüktesinde zımnen, tanımadığı insanların son yolculuklarında ölülere ve yakınlarının acılarına eşlik eden gassalin, mesleğini suistimal edebileceğinden söz edilmektedir:

مَاتَ وَلَدٌ لِرَجُلٍ فَقِيلَ لَهُ ادْعُ فُلَانًا يَغْسِلْهُ، فَقَالَ لَا أُرِيدُ، لِأَنَّ بَيْنِي وَبَيْنَهُ عَدَاوَةً فَيُعَنِّفَ بِابْنِي فِـي الْغَسْلِ حَتَّى يَقْتُلَهُ!

Bir adamın çocuğu vefat etmiş. "*Filanca gassalı çağırsana, çocuğunu yıkasın*" dediklerinde "*Hayatta olmaz*" deyip izah etmiş: Gassalle aramızda husumet var, korkarım yıkarken yavrumun canını çıkarır![310]

Cenazeyi yıkamaya gelen bir gassalin, öldü sanılan şahsın yaşadığını anlaması üzerine mecliste söylenenler de bir mizah konusu olabilmektedir. Ebü'l- 'Alâ el-Bağdâdî, el-Medâinî'ye nispetle aktardığı bir rivayette şunları anlatmaktadır:

إِنَّ رَجُلًا مِنْ بُجَيْلَةَ مَرِضَ أَخُوهُ، فَأُغْمِيَ عَلَيْهِ فِي مَرَضِهِ فَجَاءَ بِالْغَاسِلِ، فَوَجَدَ بِهِ رَمَقًا فَقَالَ: إِنَّهُ حَيٌّ، فَقَالَ: اِغْسِلْهُ، فَإِنَّكَ لَا تَفْرُغُ مِنْ غَسْلِهِ حَتَّى يَـمُوتَ!

Büceyleli bir adamın kardeşi hastalanmış, hastalığının şiddetiyle de bayılmış. Ağabeyi hemen gidip bir gassal getirmiş. Ancak gassal adamcağızın henüz son nefesini vermediğini görünce "*E bu daha canlı*" demiş. Ağabeyi latife

[308] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 122.

[309] Klasik metinlerde [غَسَّالٌ] terimi ayrıca çamaşırcı (câmeşûyân) anlamında da sıkça kullanılmıştır.

[310] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 192; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 255.

yapmadan duramamış: Sen yıkamaya başla, canı çıkana kadar işin anca biter![311]

[فَعَّـالٌ] kalıbında meslek bildiren bir mübalağa siygasıyla gelen [غَسَّـالٌ] , tarihte sadece "*ölü yıkayıcı, mevtanın son yıkayıcısı*" anlamındaki kişiyi değil, bir başka meslek erbabı olan "çamaşırcı"yı da karşılayan ya da hem ölü hem kirli çamaşır yıkayıcısını tanımlayan bir sözcük olabilir. Kaynaklarda terimin bu ikinci kullanımına dair de malumat yer almaktadır ki bir Ömer-i Sânî menkıbesinde durum budur. el-Hurmî anlatıyor:

كُنَّا نُعْطِي الْغَسَّالَ الدَّرَاهِمَ الْكَثِيرَةَ حَتَّى يَغْسِلَ ثِيَابَنَا فِي أَثَرِ ثِيَابِ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ مِنْ كَثْرَةِ الطِّيبِ فِيهَا، يَعْنِي الْمِسْكَ قَالَ ثُمَّ رَأَيْتُ ثِيَابَهُ بَعْدَ ذٰلِكَ وَقَدْ وَلِـيَ الْخِلَافَةَ فَرَأَيْتُ غَيْـرَ مَا كُنْتُ أَعْرِفُ.

Gassala, çamaşırlarımızı, kıyafetlerinin miskü anber gibi kokması sebebiyle Ömer b. Abdülaziz'in kıyafetlerinden hemen sonra yıkaması için ekstra para verirdik. Ardından Ömer halife olduktan sonraki kıyafetlerini de gördüm, bildiğim o koku yoktu artık.[312]

2. Kefen

Kültürümüzde dar gelirli insanların bir kenara ayırdığı, en son harcanacak akçeyi tanımlayan "*kefen parası*"; ya da insanoğlunun bu dünyadan öte âleme götüreceği yegâne şeyin hayır-hasenat olduğu temasını anlatan "*kefenin cebi yok*" gibi deyim ve tabirlerde de yaşayan "kefen" terimi ölümle ilişkisi bakımından etkileyici çağrışımlara müsait bir kavramdır. İnsanoğlunun hayatında er geç mutlaka giyeceği, tek renk kumaştan mamul, cebi olmayan son kıyafeti, son gömleği "kefen", ölüm temasıyla ilintisi bakımından kültür ve edebiyatta sıkça bahse konu edilir. Beyaz renkli, dikişsiz, cepsiz, yensiz-yakasız, gösterişsiz oluşu hemen birçok medeniyette ve inanışta bu özellikleriyle ilgili kayda değer mülahazaların, çağrışımların, teşbih ve temsillerin yapılmasına yol açmış; klasik Arap kültürü de bu tema etrafında ciddi bir edebî ve mizahi birikim var etmiştir.

Bir cenazenin teçhiz-tekfin işleminde kullanılan havlu, gülsuyu, kâfur, tabut vb. cenaze levazımatı söz konusu ise de edebî ve mizahi bağlamda anlatılara en ziyade konu olan nes-

[311] Ebü'l- 'Alâ el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-fusûs (fi'l-mülah ve'n-nevadir ve'l-'ulûm ve'l-âdâb)*, thk. Abdülvehhab Tâzî Saud (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1993), 1/154.

[312] İsfahânî, *el-Egânî*, 9/300; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 8/209; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/86.

ne kefendir. Ayrıca ölüye kefen dikimi ya da tedarikine dair mevzular da zaman zaman mizahi anlatılara kapı aralamaktadır. Kuşkusuz bunlar içerisinde en ilgi çekicisi Halife Mutasım'la ilgili olanıdır:

> Halife Mutasım bir gün dolaşmak üzere dışarı çıkmış. Kimliğini uşaklarından gizleyerek önlerinden yürüyüp gidiyormuş. Derken, yolda adamın birine rast gelmiş, ne iş yaptığını sormuş. Adam
>
> حِلْيَةُ الْأَحْيَاءِ وَجِهَازُ الْمَوْتَـى.
>
> Bendeniz dirileri allayıp pullar, ölülere de çeyiz düzerim.
>
> deyince Halife öylece donakalmış, beriki de yoluna devam etmiş. Halifenin şaşkınlığına anlam veremeyen Başkadı İbn Ebî Düâd hemen arkadan koşup gelmiş. Mutasım başından geçeni anlatınca Başkadı adamın gizemli mesleğini açıklamış: Anladığıma göre efendim, o zat-ı muhterem bir "*Terzi*".[313]

Kuşkusuz kefenin en belirgin özelliği beyaz rengidir. es-Seâlibî, konusu çok çeşitli temalara dair paradokslar olan *ez-Zerâif ve'l-letâif* adlı eserinde siyahın aleyhinde beyazın lehinde yapılmış kimi yorumları serdederken, kefen beyazlığının ifade ettiği sembolik anlama zımni bir göndermede bulunur:

> لَا يُلَبِّي فِيهِ مُحْرِمٌ وَلَا يُكَفَّنُ فِيهِ مَيِّتٌ وَلَا تُجَلَّى فِيهِ عَرُوسٌ.
>
> Ne ihramlı siyah kıyafetler içerisinde telbiye getirir; ne ölü kapkara örtülerle kefenlenir; ne de gelin simsiyah gelinlikle allanıp pullanır.[314]

Kefene dair anlatılarda öne çıkan mühim bir tema, ölüm hadisesi sonrasında kefenin temin edilememesi ya da böyle bir durumda başvurulan akla ziyan tedbirlerdir. Bilhassa kefen veya kefen parası bulamayan yoksul kimselerle ilgili anlatıların bu bapta müstakil bir başlık teşkil ettiği söylenebilir. Vakit kaybedilmeden tedariki gereken kefenin bulunması sırasında taraflar arasında geçen diyaloglar mizah kültürü açısından dikkate değerdir. Örneğin bir Karakuş fıkrasında böyle bir sahne yer alır:

---

313 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/319.

314 Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 382; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/383; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 320.

حُكِيَ عَنْ قَرَاقُوشَ أَنَّهُ كَانَ فِي كُلِّ سَنَةٍ يَتَصَدَّقُ بِمَالٍ جَزِيلٍ، فَلَمَّا انْتَهَتِ الصَّدَقَةُ اشْتَكَتْ إِلَيْهِ امْرَأَةٌ أَنَّ زَوْجَهَا مَاتَ وَلَا كَفَنَ لَهُ، فَقَالَ: أَمَّا الصَّدَقَةُ مَتَاعُ هٰذِهِ السَّنَةِ فَفَرَغَتْ، وَلٰكِنْ إِذَا جَاءَتِ السَّنَةُ الْآتِيَةُ فَتَعَالَيْ نَأْمُرْ لَكِ بِكَفَنٍ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالَى!

Rivayete göre Karakuş her sene yüklü miktarda sadaka veriyormuş. Sadakaya tahsis ettiği meblağ tükendiği esnada bir kadın gelip kocasının öldüğünden ve kefen bulamadığından yakınmış. Karakuş da şöyle demiş: Bu yılki sadakalar suyunu çekti. Önümüzdeki sene gel ki kefen için adamlarıma talimat vereyim inşallah![315]

Klasik Arap kaynaklarında yer alan çok daha popüler bir nüktede ise, kefen tedariki için komşusunun kapısını çalan gariban ile tescilli pinti figürü karşı karşıya gelir. Hikâyenin mizahi gerilimi, cesedin kokmaması için duyulan acil kefen(lenme) ihtiyacı ile bu ihtiyacı görmeye pek niyeti olmayan pintinin kararlı duruşundan doğar:

جَاءَ رَجُلٌ إِلَى حَمْزَةَ بْنِ نُصَيْرٍ فَقَالَ: أَصْلَحَكَ اللّٰهُ، إِنَّ أَخِي مَاتَ، وَمَا عِنْدِي مَا نُكَفِّنُهُ، قَالَ: وَاللّٰهِ مَا حَضَرَ لِي الْيَوْمَ شَيْءٌ، وَلٰكِنْ تَفْتَقِدُنِي بَعْدَ هٰذَا الْيَوْمِ، فَقَالَ: فَعَسَى أَنْ تَأْمُرَ لِـي بِدِرْهَمٍ آخُذُ بِهِ مِلْحًا، قَالَ: وَمَا تَصْنَعُ بِهِ؟ قَالَ: أُمَلِّحُهُ لِئَلَّا يَنْـتِـنَ حَتَّى يَتَيَسَّـرَ الْكَفَنُ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ.

Hamza b. Nusayr ile yanına gelen bir adam arasında şöyle bir diyalog gelişmiş:

Adam: Allah size sağlık afiyet versin Efendim, biraderim öldü de, elimde onu kefenleyecek bir şeyimiz yok.

Hamza: Valla bugün elime hiç para geçmedi, bana yarın uğrasana sen.

Adam: O halde hizmetçine söyle de tuz almam için bana bir dirhem versin.

Hamza: Ne yapacaksın tuzu?

Adam: Ne yapacağım, kokmasın diye kefen bulunana kadar onu tuzlayacağım![316]

Teması pintilik olan bir diğer hikâye ise, anasına kefen tedariki için çarşıya giden bir eli sıkının kefeni ucuza getirmek için tacirle giriştiği ilginç pazarlığı konu alır:

[315] Abdullatîf Hamza, *el-Fâşûş fî ahkâmi Karâkûş li İbn Memâtî* (Muntedeyâtu Mecelleti'l-İbtisâme, ts.), 20.
[316] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 96.

مَاتَتِ امْرَأَةٌ فَخَرَجَ ابْنُهَا يَشْتَرِي لَهَا كَفَنًا، فَجَعَلَ يَنْظُرُ ثَوْبًا بَعْدَ ثَوْبٍ، وَلَا يُعْجِبُهُ شَيْءٌ، فَقَالَ لَهُ التَّاجِرُ: كَيْفَ تُرِيدُهُ؟ مُدَنَّسًا، لِأَنَّهَا رَحِمَهَا اللّٰهُ كَانَتْ مَقْذُورَةً!

Kadının biri ölmüş, oğlu anasına kefen almaya gitmiş. Çarşıda bir sürü kumaş bakmış ama hiçbirini beğenmemiş. Delikanlının kararsızlığını gören tüccar "*Nasıl bir şey arıyorsun?*" diye sorunca "*Kirli bir şey de iş görür*" demiş genç "*Merhume zaten pasaklının biriydi!*"[317]

Diğer taraftan, zühd hayatını prensip edinen nice kimse, dünyalık namına kefen parasından başka bir şey biriktirmemek gerektiğini vurgulamış, pintiler de aynı argümanla ellerindeki malı başkalarıyla paylaşmaya zorlanmıştır. İbn Hamdûn, kişinin bu dünyadan öte tarafa götüreceği yegâne nesnenin kefen olduğu temasını

كُلُّ حَيٍّ عِنْدَ مِيتَتِهِ حَظُّهُ مِنْ مَالِهِ الْكَفَنُ

Göçünce her canlı bu diyardan
Kefendir tek hissesi malından.[318]

beytinde işleyen Ebü'l-Atâhiye ile, onu kendi sözüyle köşeye sıkıştırmak isteyen bir dilenci arasında geçen uzunca bir polemiğe yer verir.[319] Süfyân es-Sevrî ise, kefen veya kefen parası dahi bırakmayacak ölçüde zühdü hakkıyla yaşayana duyduğu hayranlığı

يُعْجِبُنِي الرَّجُلُ يَمُوتُ وَلَا يَتْرُكُ كَفَنًا!

Ölünce ardında kefen bile bırakmayan adama hayranım!

sözüyle[320] dile getirir. Ölüm hakikatine dair etkili öğütleriyle bilinen Süfyân es-Sevrî'nin, yaşı Hz. Peygamber'in yaşına (63) ulaşanlara yaptığı öğüt de manidardır:

يَنْبَغِي لِمَنْ كَانَ لَهُ عَقْلٌ إِذَا أَتَى عَلَيْهِ عُمْرُ النَّبِيِّ (ص) أَنْ يُهَيِّئَ كَفَنَهُ.

Aklı olan, yaşı Peygamber yaşına varınca kefenini hazır etmeli.[321]

3. Cenaze Namazı

İslam kültürünün ruhani iklimini derinden solumaya vesile olan temel ritüellerinden biri, kadın-erkek ölen her Müslümanın, ardından kılınacak bir namaz ve helalleşme faslı sonrasında toprağa emanet edilmesidir. Ölümün çehresi, bu ritüel sayesinde dost-düşman her-

[317] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 131.
[318] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/382.
[319] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/382.
[320] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*,5/ 91.
[321] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/143.

kesi bir araya getirecek kadar acıdır; hasımlar, rakipler, küskünler, farklı din, mezhep ve meşrepten insanlar, bir nevi "meyyiti uğurlama seansı" kabul edilebilecek cenaze namazında cem olurlar. İşte belirli bir anekdot grubu, tam da bu ritüelin icrası sırasında meydana gelen bazı komik hadiselerden ya da hafif tonda ifade edilmiş latifeli sözlerden bahseder.

Diğer taraftan yaslı cenaze ortamları, geçmişte yaşanmış çekişmelerin anlık da olsa bir kenara bırakılıp unutulmasına, hatta acı karşısında belirli ölçüde bir dayanışma içerisine girilmesine vesile olmaktadır. Örneğin sünni muhaddis eş-Şa'bî'nin (ö. 104/722) katıldığı bir cenaze merasiminde ortaya koyduğu jest, mezhep taassubuyla hareket edenleri düşündürecek niteliktedir:

قَدَّمَ رَجُلٌ مِنَ الشِّيعَةِ الشَّعْبِيَّ لِيُصَلِّيَ عَلَى جَنَازَةٍ لَهُ، فَكَبَّرَ خَمْسًا: فَلِيمَ فِي ذٰلِكَ، فَقَالَ: إِنَّهُمْ قَدَّمُونِي وَأَكْرَمُونِي فَكَرِهْتُ أَنْ أُكَافِيَهُمْ بِالْخِلَافِ عَلَيْهِمْ.

> Şiî bir adam, bir akrabasının cenaze namazını kıldırması için Şa'bî'yi öne geçirmiş. Şa'bî de namazı -tıpkı Şiîler gibi- beş tekbirle kıldırmış. Bundan dolayı sünniler tarafından kınanınca kendisini şöyle savunmuş: Bu insanlar tazimde bulunup bendenizi öne geçirdiler. O sebepten kendilerine muhalefet etmeye gönlüm razı olmadı.[322]

4. Cenaze Alayı ve Teşyîi

Cenazenin musallada bekletildiği anlar ve hemen sonrasındaki cenaze alayı faslı, insanların ölüm ya da ölen hakkında en ziyade yorumda bulunduğu zamanlardır. Bu yorumların bir kısmı hikemi ve ibretlik bir kısmı ise mizahi ve ironik olabilmektedir. En başta, Hz. Peygamber'in bu mevzuya dair bazı öğütleri anekdotik bir karaktere bürünmüştür. Söz gelimi, defin için cenaze kabristana götürülürken ona gösterilmesi gereken hürmet bizzat İslam Peygamber'i tarafından tavsiye olunmuş ve kaynaklarında Sevbân kanalıyla nakledilen aşağıdaki hadis bir cenaze adabı mahiyetini almıştır:

خَرَجَ رَسُولُ اللّٰهِ (ص) فِي جِنَازَةٍ، فَرَأَى نَاسًا رُكُوبًا فَقَالَ: أَلَا تَسْتَحْيُونَ؟ إِنَّ مَلَائِكَةَ اللّٰهِ يَمْشُونَ عَلَى أَقْدَامِهِمْ وَأَنْتُمْ عَلَى ظُهُورِ الدَّوَابِّ.

> Resulullah (sav) bir cenazeye katılmıştı. (Teşyî sırasında) bir grup binekli görünce "*Hiç utanmıyor musunuz?*" demiş "*Allah'ın melekleri yürüsün, siz*

[322] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 39.

hayvan sırtında gidin (oh ne âlâ!)"[323]

Diğer taraftan, cenazenin taşınma adabına dair usul ve erkan Müslüman topluma fukaha tarafından detaylarıyla bildirilmişse de, ritüele ilişkin abes sorulara verilen kimi yanıtlar da mizahi bir özelliğe sahiptir. Zaman içerisinde Türk fıkra kültürüne de taşınmış oldukça eski bir Arap anlatısında ana fikir, bu kabil işgüzarca bir soruya verilen komik yanıttır.[324] Birkaç varyantı bulunan fıkranın *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*'de yer alan anlatımı şöyledir:

قَالَ رَجُلٌ لِأَبِـي يَعْقُوبَ فَقِيهِ سِجِسْتَانَ: إِذَا شُيِّعَتْ جِنَازَةٌ فَقُدَّامَهَا أَفْضَلُ أَنْ نَـمْشِيَ أَمْ خَلْفَهَا؟ فَقَالَ: اِجْهَدْ أَنْ لَا تَكُونَ عَلَيْهَا وَامْشِ حَيْثُ شِئْتَ!

Bir adam Sicistan fakihi Ebû Ya'kûb'a "*Cenaze götürülürken tabutun önünde mi yürüsek daha sevap, arkasında mı?*" diye sormuş. Fakih de "*O tabutun içinde sen olma da, neresinde yürürsen yürü!*" deyivermiş.[325]

Yine saygın İslam ulemasının cenaze merasimi ya da teşyii sırasında yaşanmış birtakım ibretlik hadiseler de bu bapta özenle derlenmiş olup hayli zengin bir müktesebat teşkil ederler. Ne var ki ilgili malzeme çeşitli kaynaklarda dağınık vaziyettedir. Bu başlık altında çarpıcı bazı ibretamiz anekdot örneklerine yer verilecektir. İlk örnek, yedi kıraat imamından Hamza b. Habîb'in (ö. 156/773) cenazesine iştirak edenlerin çokluğu ile merhumun Allah katındaki değeri arasında avam tarafından kurulan münasebete dairdir:

رَأَى أَعْرَابِـيٌّ جِنَازَةَ حَمْزَةَ الزَّيَّاتِ وَقَدْ حَشَدَ لَهَا النَّاسُ، فَقَالَ: مَا رَأَيْتُ أَرْفَعَ لِخَسَاسَةٍ مِنْ عَمَلٍ صَالِحٍ.

Bedevinin biri insanların Hamza ez-Zeyyât'ın cenazesine akın akın geldiğini görünce şöyle demiş: Ameli salih dışında, kıymetsizliğe kıymet katan bir şeye tanık olmadım.[326]

Cenazenin defne götürülüşü esnasında merhum yakınlarının acılı söz ve tavırları da genel-

[323] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Cenâiz", 8 (No. 1012); Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 48 (No. 3177).

[324] Arap orijinli bu fıkraya dair bir değerlendirme için bkz. Şener Şahin, "Nasreddin Hoca Fıkralarının Klasik Arap Mizahı Kaynaklarındaki İzdüşümleri Üzerine Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (01 Ağustos 2018), 137-173.

[325] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/373; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 202.

[326] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 249.

likle merasime eşlik eder. Bu hengamede -ölçülü veya ölçüsüz- sarf edilen sözlere bilgelerce yapılan ibretlik yorumlarınsa ayrı bir kıymeti vardır. İki farklı bakış açısının öne çıktığı bir Hasan-ı Basrî anekdotu şöyledir:

سَمِعَ الْحَسَنُ امْرَأَةً تَبْكِي خَلْفَ جِنَازَةٍ وَتَقُولُ: يَا أَبَتَاهْ
مِثْلُ يَوْمِكَ لَمْ أَرَهُ! فَقَالَ لَهَا: بَلْ أَبُوكَ مِثْلَ يَوْمِهِ لَمْ يَرَهُ!

> Hasan-ı Basrî bir cenazenin arkasından hüngür hüngür ağlayan bir kadının "*Vah babacığım vah, daha önce böyle bir gününe tanık olmadım!*" dediğini işitince "*Asıl baban böyle bir gününe hiç şahit olmadı!*" deyivermiş.[327]

Bir cenazenin teşyii sırasında yaşanan neredeyse standart bir diyalog, merhumun kim olduğu sorusuna verilen sıra dışı yanıtlar sayesinde de anekdotik bir hüviyet kazanır. Bu tip anlatılarda maksat, sürpriz yanıtlarla okurun zihnini tefekküre açarak ölüm gerçeğinin yakınlığını muhataba hissettirmektir:

سَمِعَ أَبُو الدَّرْدَاءِ رَجُلًا يَقُولُ فِي جَنَازَةٍ: مَنْ هٰذَا؟ قَالَ: أَنْتَ! وَإِنْ كَرِهْتَ فَأَنَـا!

> Ebü'd-Derdâ bir cenazede bir adamın "*Ölen kim?*" dediğini işitince "*Sensin!*" demiş "*Cevabım hoşuna gitmediyse, o hâlde benim!*"[328]

Bir bilgenin önündeki cenazeye bakarak:

إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَهُوَ حَيٌّ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ فَهُوَ مَيِّتٌ.

> Eğer evladı varsa hâlâ hayatta, yoksa ölümü kesinleşmiş demektir.

deyişi[329] de ibretlik yorumların güzel bir örneğini teşkil eder.

Kuşkusuz mizahi bağlamda söylenmiş etkili sözler, ilginç teşbihler, komik yorumlar da bulunmaktadır. Ölüm hadisesiyle alakalı mizahi rivayetlerin bir bölümü, bir ölünün teşyii sırasında cenaze alayında yaşanan komikliklere dairdir. Bu kategorinin en eski örneklerinden biri, filozof Sokrat'la ilişkilendirilen bir anekdottur. Grek kültüründeki hâkim mizojinik yaklaşımı da yansıtan ilgili anekdot, Sokrat'ın, bir cenazenin uğurlanması esnasında kadın tayfasının sergilediği tutuma tepkisini dile getirmektedir:

نَظَرَ إِلَى جِنَازَةِ امْرَأَةٍ وَالنِّسَاءُ خَلْفَهَا يُعَوِّلْنَ وَيُوَلْوِلْنَ فَقَالَ: اَلشَّرُّ يَتَوَجَّعُ لِفَقْدِ الشَّـرِّ!

---

[327] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/259; Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/137.
[328] Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/137.
[329] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/391; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/28.

> Sokrat bir kadın cenazesine şahit olmuş. Kadınlar cenazenin arkasından ahu vah ediyor, ortalığı velveleye veriyormuş. "*Şu işe bak yahu*" demiş Sokrat "*şer, şerrin defolup gitmesinden ıstırap duyuyor!*"[330]

Ölenin merhum mu yoksa müteveffâ mı oluşuna bağlı olarak edilecek dualar da farklılık gösterir. Bir cenazenin teşyii sırasında yaşanan komik hadiselerin bir bölümü, ölen kişinin gayrimüslim olduğunun öğrenilmesi durumunda meydana gelen ilginçlikleri konu alır. *Nesrü'd-dürr*'deki bir anekdotu esas alacak olursak, böyle bir hadise Cuhâ'nın başına gelmiştir. Şöyledir hikâye:

> مَرَّتْ بِهِ جِنَازَةٌ، فَقَالَ: بَارَكَ اللّٰهُ لَنَا فِي الْمَوْتِ وَفِيمَا بَعْدَ الْمَوْتِ. فَقِيلَ: إِنَّهَا جِنَازَةُ نَصْرَانِـيٍّ. فَقَالَ: إِذَنْ لَا بَارَكَ اللّٰهُ لَنَا فِي الْمَوْتِ وَفِيمَا بَعْدَ الْمَوْتِ!

> Bir cenazeye rast gelen Cuhâ "*Cenab-ı Mevla bize ölüm ve sonrasında hayırlar bahşetsin!*" şeklinde dua etmiş. Çevreden, ölenin bir Hristiyan olduğu söylenince de "*O halde Cenab-ı Hak ölüm ve sonrasında bize hayırlar bahşetmesin!*" deyivermiş.[331]

İslam kültüründe Müslümanların sıkı bir biçimde riayet ettiği defin adabından biri de cenazenin vakit kaybedilmeden derhal toprağa emanet edilmesidir. Namazı kılınan merhumun tabutunun omuzlar üzerinde seri adımlarla kabristana ulaştırılmasını ifade eden bu pratik, uzaktan bakıldığında yerine göre mizahi yorumlara da kapı aralayan ilgi çekici bir ritüeldir. Öyle anlaşılıyor ki bu sahne, âmâ şair Beşşâr b. Bürd'ün de (ö. 167/783-84) zihin dünyasında komik bir çağrışıma yol açmıştır. Hikâyesi şöyledir Beşşâr'ın:

> مَرَّ بِبَشَّارِ بْنِ بُرْدٍ قَوْمٌ وَهُمْ يُسْرِعُونَ بِجِنَازَةٍ، فَقَالَ:
> مَا أَظُنُّهُمْ إِلَّا سَـرَقُوهُ فَيَخَافُونَ أَنْ يُؤْخَذَ مِنْهُمْ.

> Bir cenaze alayı Beşşâr b. Bürd'ün bulunduğu mevkiden seri ve telaşlı adımlarla geçiyormuş. Cenazenin apar topar götürüldüğünü hisseden şair manzarayı hemen şöyle tasvir etmiş: Kesin bunlar rahmetliyi bir yerden çaldı, geri alınmasından korktukları için böyle apar topar koşturuyorlar![332]

Cenaze alayı ve cenazenin teşyii sırasında cereyan eden mizahi diyaloglardan bir diğeri, karı veya koca, eşlerin henüz cenaze gömülmeden yeni eş arayışına girdiği sahnelerdir.

---

330 Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-felâsife*, 69.
331 el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 5/208.
332 İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 208.

Çevrenin tepkisine rağmen bu hususta sergilenen kararlı tutum birkaç mizahi anekdotun konusu olmuştur. Bir örneği İbn Ebû ‘Avn’ın aktardığı şu hikâyedir:

مَاتَتِ امْرَأَةُ رَجُلٍ، فَخَطَبَ فِي الْجِنَازَةِ فَعُوتِبَ، فَقَالَ:

خَطَبْتُ كَمَا قَدْ كُنْتُ لَوْ مُتُّ قَبْلَهَا لَكَانَتْ بِلَا شَكٍّ لَأَوَّلَ خَاطِبِ

إِذَا غَابَ بَعْلٌ كَانَ بَعْلٌ مَكَانَهُ وَلَا بُدَّ مِنْ آتٍ وَآخَرَ ذَاهِبِ

Bir adamın karısı ölmüş, cenaze henüz defnedilirken o hengamede bir başka kadına talip olmuş. Ahali bu hususta kendisini kınamaya kalkınca da şu beyitleri okumuş:

Önce nasıl idiysem, talip oldum yine öyle
Ben ölseydim evvelden varacaktı o da böyle
Göçtü mü evin direği, kurulur yerine birisi
Gitti mi zira birisi, gelmeli yerine yenisi.[333]

5. Mersiye

Ölüm konusunu ele alan edebî türler içerisinde en yaygın olanı mersiyelerdir. Kısalı uzunlu, hüzünlü coşkulu türlü biçimlerine rastlanan mersiye kaynaklarda [رَثَى/يَرْثِي] fiiliyle ifade edilir. Etkinlik olarak mersiye yazma ritüeli için [رِثَاءٌ], bu yolla ortaya konulan edebî ürün içinse [مَرْثِيَةٌ] terimleri kullanılmıştır. Ünlü şairlerin önemli devlet ricali için söylediği mersiyeler edebiyat ve şiir tarihi açısından son derece kıymetlidir. Kendisi gayet katı kalpli bir devlet adamı olan Haccâc b. Yusuf, prensip olarak ağıt yakılmasına, mersiyeler söylenmesine karşı olduğu halde, kendi çocuğunun vefatı sonrasında teselliyi ağıtçıların ağıtlarında bulmuş, hatta acısını dindirmek için kendi hanesine şair dahi çağırmıştır. Aşağıdaki rivayet onun bu noktadaki çelişkili tutumunu belgeleyen ilginç bir anlatıdır:

أَرْسَلَ الْحَجَّاجُ إِلَى عَلِيِّ بْنِ ثَابِتِ بْنِ قَيْسٍ اَلْأَنْصَارِيِّ فَقَالَ: أَنْشِدْنِي مَرْثِيَتَكَ اِبْنَكَ فَأَنْشَدَهُ (...) فَقَالَ الْحَجَّاجُ: اِرْثِ ابْنِي مُحَمَّدًا، فَرَثَاهُ. فَقَالَ الْحَجَّاجُ: مَرْثِيَتُكَ اِبْنَكَ أَجْوَدُ. قَالَ: إِنَّ قَلْبِي وَجَدَ عَلَى ابْنِي مَا لَمْ يَجِدْ عَلَى ابْنِكَ. قَالَ: كَيْفَ كَانَ حُبُّكَ لَهُ؟ قَالَ: لَمْ أَمَلَّ مِنَ النَّظَرِ إِلَيْهِ، وَلَمْ يَغِبْ عَنِّي إِلَّا اشْتَقْتُ إِلَيْهِ قَالَ: كَذَاكَ كُنْتُ أَجِدُ بِابْنِي مُحَمَّدٍ.

Haccâc b. Yusuf adam yollayıp Ali b. Sâbit b. Kays el-Ensârî’yi çağırtmış ve ona “*Oğluna yazdığın mersiyeyi oku*” demiş, o da okumuş (…) Sonra

[333] İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 36.

"*Oğlum Muhammed için de bir mersiye okusana*" demiş, onu da okumuş. Akabinde aralarında şu diyalog gelişmiş:

Haccâc: Kendi oğluna yazdığın mersiye daha güzel.

Ali: Yüreğimde kendi evladıma duyduğum acı, seninkine duyduğumdan haliyle daha fazla.

Haccâc: Sen nasıl bir sevgi duyuyordun ki?

Ali: Ne ona bakmaktan usanıyor, ne de yokluğunda hasretim diniyordu.

Haccâc: İşte ben de oğlum Muhammed'e karşı aynen böyle hissediyordum.[334]

Bilindiği gibi cenaze meclisleri ağıt ve naraların birbirine karıştığı, hüznün, duygu yoğunluğunun hâkim olduğu ortamlardır. Ancak tarihin her döneminde böylesi meclislerin kasvetli havasını ince esprileriyle dağıtan muzip şahsiyetlere de rastlanır. Ölüm temalı hikâyeler arasında, bir köşeye çekilip ağıt yakması gereken bazı şahsiyetlerin sergilenen bir nükte karşısında fıtratına yenilerek gülmeye başladığı sahneler de vardır. İşte bunlardan birisi, yas ortamlarını şenlik havasına çevirme noktasındaki maharetiyle ün salmış meşhur nüktedan Ebû Dülâme'nin ana kahramanı olduğu otantik bir anlatıdır. Emeviler devrinin son dönemine tarihlenen hikâye nüktedanın başarısını kanıtlayan kayda değer bir belgedir de:

كَانَتْ أُمُّ سَلَمَةَ بِنْتُ يَعْقُوبَ بْنِ سَلَمَةَ بَعْدَ مَوْتِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِي الْعَبَّاسِ لَا تَضْحَكُ فَأَنْشَدَهَا مَرْثِيَةً رَثَاهُ بِهَا فَقَالَتْ: مَا وَجَدْتُ أَحَدًا حَزِنَ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ حُزْنِـي وَحُزْنَكَ، فَقَالَ: لَا سَوَاءٌ رَحِمَكِ اللّٰهُ لَكِ مِنْهُ وَلَدٌ وَلَيْسَ لِي مِنْهُ وَلَدٌ فَضَحِكَتْ وَقَالَتْ لَوْ حَدَّثْتَ الشَّيْطَانَ لَأَضْحَكْتَهُ.

Halife Ebü'l-'Abbâs (es-Seffâh'ın) vefatından sonra karısı Ümmü Seleme bint Yakûb b. Seleme'nin yüzü hiç gülmüyormuş. (Taziyeye gelen Ebû Dülâme) Seffâh için yazdığı mersiyeyi ona okumuş. Bunun üzerine Ümmü Seleme ona "*Emirülmüminine benim ve senin gibi üzüleni görmedim*" deyince "*İkimizin durumu aynı değil*" demiş Ebû Dülâme "*sizin merhumdan bir evladınız var; hâlbuki bendenizin tek bir çocuğu yok!*" Ümmü Seleme bu lafa öyle gülmüş ki "*Sen var ya sen, Şeytan'la konuşsan onu bile güldürürsün!*" deyivermiş.[335]

[334] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî, *Kitâbu't-Te'âzî*, thk. İbrahim Sâlih (Dâru'l-Beşâir, 2003), 73; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 204.

[335] İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 120.

Birbirlerine ağır şakalar yaparak takılmaktan keyif alan, iki yakın dostun, Ebü'l-Aynâ (ö. 283/896) ve İbn Mükerrem'in aşağıdaki mülatefesinde ise "*mersiyesini okumak*" tabiri "*ölümünü temenni etmek*" anlamında muzipçe bir kinayeye bürünmüştür:

قَالَ أَبُو الْعَيْنَاءِ: قَالَ لِـي مُحَمَّدُ بْنُ مُكَرَّمٍ: أَمَا تَعْرِفُنِي؟
قُلْتُ: بَلَى، وَلٰكِنْ مَعْرِفَةً أَرْثِـي لَكَ مِنْهَا!

Bir gün İbn Mükerrem hasta yatağındaki Ebü'l-Aynâ'nın yanına varıp "*Beni bildin mi dostum?*" diye sormuş. Ebü'l-Aynâ "*Hiç tanımaz mıyım?*" demiş "*Ama mersiyeni yazmak için gün sayan biri olarak?!*"[336]

6. Ağıtçı Tayfası

Bir ölenin ardından, iyiliklerini sayıp dökmek suretiyle ağlama, feryadı figan ederek geride kalanların duygularına iştirak etme, yaygın terim karşılıklarıyla [نَـوْحٌ ، نِيَاحَـةٌ ، نَحِيـبٌ ، عَوِيلٌ ، نُدْبَـةٌ ، رِثَـاءٌ ، مَرْثِيَـةٌ], cenaze evlerinde sıkça görülen bir ritüeldir. Ağlamaklı bir ses ve aşırı duygusal bir eda ile icra edilen ağıt üslubunun kendine özgü tınısı bazı edebî teşbihlere konu olabilmektedir. Örneğin meşhur nedim Ebü'l-Aynâ, bir dostunun değişik hâllerine dair yaptığı tasvirde, paradoksal şekilde dinleyiciyi güldürmesi gereken şakalarının, bilakis muhatabı üzüp perişan ettiğini esprili bir dille şöyle dile getirmektedir:

لَهُ ضَحِكٌ كَالْبُكَاءِ، وَتَوَدُّدٌ كَالسِّبَابِ وَالْإِفْتِـرَاءِ، وَنَوَادِرُ كَنَدْبِ الْمَوْتَـى.

Ağlar gibi gülüşü; söver gibi sevişi, mersiye gibi latifeleri var.[337]

Cenazesi olan bir hanenin en tipik özelliği yoğun bir hüzün atmosferine bürünmesi ve bu havanın geleneksel ağıtlar yoluyla harlandıkça harlanmasıdır. Günümüzde olduğu gibi uzak geçmişte de Müslüman toplumlarda yaygın şekilde görülen kadın ağıtçı [نَائِحَـةٌ ç. نَـوَائِحُ , بَاكِيَـةٌ ç. بَـوَاكٍ veya نَادِبَـةٌ ç. نَـوَادِبُ] sınıfının birincil vazifesi bir cenaze ortamında bulunanları ağlatmaktır. Ağıtçı sayısı ne kadar fazla olursa, matemin o nispette bihakkın ifa edileceğine inanılmıştır. Nitekim edip ve şair el-Hasen el-Fârikî (ö. 487/1094) taziye için uğradığı bir cenaze evinin durumunu tasvir ettiği aşağıdaki beyitlerde, her bir köşede bir ağıtçının bulunduğunu latif bir söz oyunu ile anlatmıştır:

أَتَـيْـتُ إِلَـى دَارِهِ الْـبَـارِحَـهْ وَفِـي كُـلِّ نَاحِـيَـةٍ نَـائِـحَـهْ

[336] Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şâbüştî, *Diyârât*, thk. K. Avvâd (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabi, 1986), 84.

[337] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 6/14.

وَقَـدْ عَلِقَتْـهُ أَكُـفُّ الْمَنُـونِ فَـفِي كُـلِّ جَارِحَةٍ جَـارِحَـهْ

Dün akşam hanesine uğradımdı
Her köşede bir ağıtçı kadın vardı
Yapışmıştı yakasına ölüm sımsıkı
Her uzuvda bir hançer izi vardı.[338]

Bununla birlikte teselli olmak için cenaze evine çok sayıda ağıtçı kadın davet edilmek suretiyle ortalığın feryad-ı figana verilmesi bazılarınca kınanacak bir davranış olarak görülmüştür. Tarihçi ed-Dimeşkî, *Berdü'l-ekbâd*'ında, kaybettiği yavrusunun acısını kadınlardan oluşan ağıtçı tayfasıyla âleme işittirmeye çalışan Mu'âz el-Kebîr adındaki bir şahsın Âdiyât suresinin 6. ayetinin derin manasının hatırlatılmasıyla nasıl bundan vazgeçirildiğini hikâye eder.[339]

Esasen bu zümrenin matem ortamına gerçek anlamda iştirak edemeyeceği, deyim yerindeyse, ateşin düştüğü yeri yakacağı "*Ölüm ağıtçının çok da umurunda!* [مَـا أَهْـوَنَ الْمـوْتَ عَلَى النَّـوَائِحِ]"[340] gibi özlü sözlerle ifade edilmiştir. İşte klasik Arap edebiyatı ve mizahı kaynaklarında, belirtilen meslek grubunun çeşitli tasarruflarına dair pek çok ilginç betim ve anekdotik anlatım yer almaktadır. Örneğin *Ecvibe* müellifi İbn Ebû 'Avn, mesleği şarkıcılık olan bir adamla, parasını ağıtçılıktan kazanan eşi arasında geçen ilginç bir diyaloğu aktarmaktadır:

تَزَوَّجَ مُغَنٍّ بِنائِحَةٍ، فَسَمِعَهَا يَوْمًا تَقُولُ: اَللّٰهُمَّ أَوْسِعْ عَلَيْنَا فِـي الرِّزْقِ. فَقَالَ لَهَا: يَا فَاعِلَةُ، إِنَّـمَا الدُّنْيَا فَرَحٌ وَحُزْنٌ، وَقَدْ أَخَذْنَا بِطَرَفَـيْ ذٰلِـكَ: إِنْ كَانَ فَرَحًا دَعَوْنِـي، وَإِنْ كَانَ حُزْنًـا دَعَوْكِ!

Şarkıcı bir adam ağıtçı bir kadınla evlenmiş. Bir gün karısının "*Rabbim, bize bol bol rızık ver!*" diye dua etmekte olduğunu görünce "*Daha ne istiyorsun be şıllık!*" demiş "*Şu dünya hayatı ya eğlence ya hüzün. E biz de iki yakasından tuttuğumuza göre sırtımız yere gelmez evvel Allah: Eğlencesi olan beni, matemi olan seni çağırır.*"[341]

---

[338] Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, thk. Komisyon (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013), 19/461.

[339] İbn Nâsırüddîn ed-Dimeşkî, *Berdü'l-ekbâd 'ında fakdi'l-evlâd*, thk. Abdulkâdir Ahmed Abdulkâdir (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1993), 55-56.

[340] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/759; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/164.

[341] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 201; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 319; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/75.

Bir yakınını veya sevdiğini kaybeden kişinin derununda hissettiği acının söze dökülmüş, belirli bir ton ve tınıda okunan formu olan "ağıt", iç dünyamıza ait hüzün ve kederin samimi bir dışavurumudur. En etkili ağıtlar da, acısı en ziyade olan kişilerden sadır olur. Bunu en üst düzeyde yansıtan kişinin ise "*yavrusunu kaybetmiş anne*" olduğu edebî ve dinî içerikteki bazı metinlerde kullanılan özel bir terimden [نَائِحَةٌ ثَكْلَى] anlaşılmaktadır. Esasen bu terim, karşıt dengi olan "*ücretle tutulan ağıtçı*" [نَائِحَةٌ مُسْتَأْجَرَةٌ] veya "*kiralık ağıtçı*" [نَائِحَةٌ مُكْتَرَاةٌ] ile kurduğu paradoksal ilişki dolayısıyla kimi metinlerde anlatıma kuvvet ve cazibe kazandıran bir özelliğe sahiptir. Örneğin tasavvuf kültürüne ve zühd erbabına güzelleme yapan klasik bir metinde, sufi öğüdünün sıradan hatibin irşadına kıyasla muhatap üzerinde uyandırdığı etkinin sırrı belirtilen paradoks üzerinden anlatılmıştır:

قِيلَ لِزَاهِدٍ: مَا لَكَ إِذَا تَكَلَّمْتَ أَبْكَيْتَ النَّاسَ، وَإِذَا تَكَلَّمَ غَيْرُكَ لَمْ يُبْكِهِمْ؟

قَالَ: لَيْسَتِ النَّائِحَةُ الثَّكْلَى مِثْلَ النَّائِحَةِ الْمُسْتَأْجَرَةِ.

Bir zahide sormuşlar: Neden zat-ı âliniz vaaz ettiğinde ahali hüngür hüngür ağlıyor da başkaları kürsüye çıkınca bu mümkün olmuyor?

Zahid yanıtlamış: Gerçekten evladını kaybeden ananın feryadıyla, ağıt yakması için eline para tutuşturulan kadının figanı aynı olur mu hiç?[342]

Kuşkusuz klasik edebiyatın vazgeçilmez temalarından mersiye, mezar başında doğaçlama okunan şiirleri yönüyle de dikkat çekicidir. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776-1374-75) son Abbâdî emiri Mu'temid İbn Abbâd'ın (ö. 487/1094[?]) Ağmât'taki mezarı başında söylediği aşağıdaki beyitler, mersiye tarihinde bir medfuna yazılmış en etkileyici mersiye örnekleri arasında gelir:

قَدْ زُرْتُ قَبْرَكَ عَنْ طَوْعٍ بِأَغْمَاتَ ... رَأَيْتُ ذٰلِكَ مِنْ أُولَى الْمَهَمَّاتِ

لِمَ لَا أَزُورُكَ يَا أَنْدَى الْمُلُوكِ يَدًا ... وَيَا سِرَاجَ اللَّيَالِي الْمُدْلَهَمَّاتِ

وَأَنْتَ مَنْ لَوْ تَخَطَّى الدَّهْرَ مَصْرَعُهُ ... إِلَى حَيَاتِي لَجَادَتْ فِيهِ أَبْيَاتِي

أَنَافَ قَبْرُكَ فِي هَضْبٍ يُمَيِّزُهُ ... فَتَنْتَحِيهِ حَفِيَّاتُ التَّحِيَّاتِ

كَرَّمْتَ حَيًّا وَمَيِّتًا وَاشْتَهَرْتَ عُلًى ... فَأَنْتَ سُلْطَانُ أَحْيَاءٍ وَأَمْوَاتِ

Ağmât'taki kabrine uğradım gönülden
En temel vazife bildim bunu ben

[342] Kaynakların çoğunda bu anekdottaki sorunun Ömer b. Zerr'e ait olduğu ve soruyu babasına sorduğu görülmektedir. Bkz. İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/183; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 2/321.

Nasıl atlarım seni, sultanların en kerimi
Ey karanlık gecelerin aydınlatan kandili

Öyle biriydin ki sen, öleydin eğer şu an
Sade sana olurdu tüm beyitler armağan

Kabrin bir tepe başında, seçilir her taraftan
Yağar sana selamlar biteviye her yandan

Diriye de ölüye de bahşettin, zirvelerde belirdin
Sultanısın sen, hem ölülerin hem dirilerin.[343]

Klasik edebiyatın mersiye türünde "ağıtçı" terimi güçlü çağrışımları dolayısıyla metaforik düzlemde de kullanılmıştır. Ama bu yaklaşımın klasikten bir örneği Hz. Ali'ye nispet edilen bir sözde yer alır. "Günleri (zamanı)" halihazırdaki nesillerle bu dünyadan göçmüş nesilleri birbirinden ayıran "ağıtçılar"a teşbih ederken etkili bir anlatımda bulunduğu söylenebilir. Şöyledir Hz. Ali'nin sözü:

إِنَّـمَا الْأَيَّامُ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ بَوَاكٍ وَنَوَائِحُ عَلَيْكُمْ.

Zaman, sizlerle onları ayıran mersiyeciler ve ağıtçılardır.[344]

7. Mezarcı

Meslekler hiyerarşisinde genellikle ikinci planda kalan ve de küçümsenen bir uğraş alanı olan mezar kazıcılığıyla ilgili anekdotik anlatılar, konusu gereği ilginçtir. Kaynaklarda bu işle ilgilenen kişi için [حَفَّارُ الْقَبْـرِ/الْقُبُورِ] terimi yer almaktadır. İslami kültür açısından işaret edilmesi gereken önemli bir husus, kumandan sahabi Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın (ö. 18/639) Mekkelilerin usulüne uygun şekilde mezar kazmasıyla biliniyor oluşudur. Rivayete göre Ebû Ubeyde, Müslümanların sayıca ve ekonomik bakımdan zayıf olduğu ilk tebliğ yıllarında, bu işten kazandığı az miktardaki parayı Hz. Peygamber'e getirip vermek suretiyle müminlere destek olmaktaydı.[345]

Modern Arap edebiyatında bu meslek erbabına dair kaleme alınmış şiir örnekleri bulunduğu gibi,[346] klasik mizah sahasında da birkaç nükteye rastlanmaktadır. Bunlardan birine,

[343] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 6/495.
[344] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 1/147.
[345] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/100-101.
[346] Bkz. Bedir Şâkir es-Seyyâb, aldiwan.net, "حَفَّارُ الْقُبُورِ" (Erişim 2 Mart 2024).

Halife Mütevekkil ile şaklaban nedimi Muhannes ‘Abbâde arasında geçen bir diyalog vesilesiyle muttali olmaktayız. Anonim bir hikâye görüntüsü veren anlatı şöyledir:

(...) قَالَ عَبَّادَةُ: هٰذَا يَا أَمِيـرَ الْمُؤْمِنِينَ مَثَلُ رَجُلٍ كَانَ حَفَّارًا لِلْقُبُورِ مَاتَ، فَمَرَّتْ بِهِ وَاحِدَةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا فَقَالَتْ: أَمَا عَلِمْتَ أَنَّهُ مَنْ حَفَرَ لِأَخِيهِ حُفْرَةً يَسْقُطْ فِيهَا.

(…) Bunun üzerine ‘Abbâde “*Ey Emirülmüminin, bu, vefat eden bir mezar kazıcısının durumuna benzer ki, dostlarımızdan biri onun mezarı başına giderek ‘Kim kardeşinin kuyusunu kazar, o kuyuya kendi düşer’ sözünü işitmedin miydi?!*” deyivermiş.[347]

8. Defin ve Mekânı

Dünya hayatıyla bağı kesilen kişinin, gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra bir an evvel gömülmesi İslam inanç ve kültürünün dikkat çeken bir yönüdür. Müslümanların, cenazelerini aceleyle ve telaşlı bir şekilde toprağa defnedişi, dışarıdan bakanlara adeta “*yangından mal kaçırılıyormuş*” izlenimi vermektedir ki, zaman zaman bu sahne mizahi edebiyatın da konusu olmuştur. Esasen, merhumun sanki ölmekten her an cayacakmışçasına pürtelaş gömülmeye kalkılması, kökü çok eskilere uzanan sosyal veya dinsel bir davranış biçimidir. Bu davranış şeklinin tiye alındığı oldukça kadim bir anlatı örneği Sokrat’la ilgilidir. Rivayete göre idam sehpasına götürülmekte olan Sokrat ile yanında bulunanlar arasında şöyle bir diyalog cereyan etmiştir:

قِيلَ لَهُ عِنْدَ الْمَوْتِ: يَا سُقْرَاطُ مَا الَّذِي تَرَى أَنْ يُفْعَلَ جَسَدُكَ؟

فَقَالَ: يُعْنَى بِذٰلِكَ مَنِ احْتَاجَ إِلَـى الْمَكَانِ.

Ölümünün arefesinde Sokrat’a “*Bedeninize ne muamele edileceğini düşünüyorsunuz?*” diye sormuşlar, “*Onu -cesedimi kaldırmak için- mezarlıkta yer bakan kimse düşünsün*” deyivermiş.[348]

Yukarıdaki anekdotun yine Grek kültüründe neşvünema bulmuş bir diğer örneğine ise klasik Arap kaynaklarından ikisinde rastlamaktayız: Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-nihal*’iyle el-Âmilî’nin (ö. 1031/1622) *el-Keşkûl*’ünde. Dünya namına hiçbir şeyi ve kim-

[347] el-Husrî, *Cemʿu’l-cevâhir*, 18.

[348] Ebü’l-Ferec Ali b. el-Hüseyin İbn Hindû, *el-Kelimü’r-rûhâniyye fi’l-hikemi’l-Yûnâniyye*, thk. Mustafa el-Kabbânî (Mısır: Matba‘atü’ş-Şarkî, 1900), 82. Bazı farklı lafızlarla bkz. Huneyn b. İshâk, *Âdâbü’l-felâsife*, 68.

sesi olmayan bir Antik Çağ filozofunun ölüm ve sonrasına karşı kayıtsızlığını bir hazırcevaplık nüktesi kıvamında aktarmaktadır. Şöyledir Zenon'un hikâyesi:

قِيلَ لَهُ وَقَدْ هَرِمَ كَيْفَ حَالُكَ؟ قَالَ هُوَ ذَا أَمُوتُ قَلِيلًا قَلِيلًا عَلَى مَهْلٍ، قِيلَ: فَإِذَا مُتَّ مَنْ يَدْفِنُكَ؟ قَالَ: مَنْ يُؤْذِيهِ جِيفَتِي.

(Elealı Zenon'a) yaşlılığında "*Nasılsın?*" diye sormuşlar, "*Nasıl olayım*" demiş "*Yavaş yavaş çukura iniyorum*". Tekrar sormuşlar: Öldüğünde seni kim defnedecek? Yanıt vermiş: Leşimin kokusu kimi rahatsız ederse o(nlar)![349]

Klasik mizahi kültürün önemli figürlerinden kıssacı [قَاصٌّ], dinî telkinlerde bulunduğu cemaatini etkileyebilmek için kâh israiliyyat kapsamındaki yalan yanlış merviyyata, kâh sahih dinî kaynaklarda yer alan bilgilerin abartılı tasvirlerine tevessül eder. Bilhassa içki, faiz, zina gibi günahlardan sakındırma amacı güttüğünde abartının dozunu daha da şiddetlendirir. Aşağıdaki kıssacı nüktesinde, içki içmenin mümin açısından tehlikelerine dikkat çekilirken, zararlarının kabir hayatına, hatta diriliş vaktine kadar süreceği vurgulanmakta, ancak bu abartı cemaatten muzip birinin hamlesiyle alaya alınmaktadır:

قَصَّ قَاصٌّ فَقَالَ إِذَا مَاتَ الْعَبْدُ وَهُوَ سَكْرَانُ دُفِنَ وَهُوَ سَكْرَانُ وَحُشِرَ وَهُوَ سَكْرَانُ فَقَالَ رَجُلٌ فِي طَرَفِ الْحَلْقَةِ لِآخَرَ هٰذَا وَاللّٰهِ نَبِيذٌ جَيِّدٌ يَسْوَى الْكُوزُ مِنْهُ عِشْرِينَ دِرْهَمًا!

Vaaz etmekte olan bir kıssacı şöyle demekteymiş: Kul sarhoşken öldüğünde o vaziyette toprağa verilir. Yarın kıyamet günü de sarhoş hâlde haşredilir. Sohbet halkasının ucundaki muzip biri yanındakinin kulağına fısıldamış: Vallahi böylesi, kadehi 20 dirhem edecek gayet kaliteli şarap![350]

Diğer taraftan kişinin henüz hayattayken yakınlarına ve cemaatine defnedileceği kabrin hususiyetlerini vasiyet etmesi, dün olduğu gibi bugün de varlığını sürdüren bir gelenektir. Özellikle bir şeyhin, dinî önderin ya da mezhep imamının hayran müritleri, öldükten sonra manevi büyüklerine yakın bir mahalle defnedilmeyi şiddetle arzu edebilmektedir. Bu hususstaki şevklerini ifade etmek üzere dinî birtakım simgelerden yararlanıldığı da vakidir. Bu noktada en dikkat çekici simgelerin başında, Kehf Suresi 18. ayet gelmektedir. Müritler, Ashab-ı Kehf'in köpeğinin mağara girişinde yattığını belirten ilgili ayeti,

[349] Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/157; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/105.

[350] İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 138; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 146.

vasiyetlerinde kendi durumlarına uyarlayarak, bununla hem tevazu yoluyla bir nefis terbiyesi gerçekleştirmekte, hem de manevi bir öndere yakın olmanın bahşedeceği tatmin duygusunu yaşamaktadır. Ünlü şîî şair İbnü'l-Haccâc'ın (ö. 391/1001), vefatının hemen öncesinde yaptığı vasiyet, sadakat ve tevazusunun bu yolla ifade edilmiş duygulu bir anlatımıdır:

إِنَّ الْحُسَيْـنَ بْنَ أَحْمَدَ الْمَعْرُوفَ بِابْنِ الْحَجَّاجِ الشَّاعِرَ الْمَشْهُورَ لَمَّا حَضَـرَتْهُ الْوَفَاةُ أَوْصَى بِأَنْ يُدْفَنَ عِنْدَ رِجْلَيِ الْإِمَامِ مُوسَـى بْنِ جَعْفَرٍ أَحَدِ الْأَئِـمَّةِ الْإِثْنَيْ عَشَـرَ -رَضِـيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ عَلَى رَأْيِ الْإِمَامِيَّةِ- وَأَنْ يُكْتَبَ عَلَى قَبْـرِهِ: ﴿وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ﴾

İbnü'l-Haccâc diye bilinen ünlü şair Hüseyin b. Ahmed vefat etmek üzereyken, 12 imamdan biri olan İmâm Mûsâ Kâzım'ın (İmamiyye akidesi üzere olduklarından Mevla kendilerinden razı olsun) kabrinin ayak ucuna defnedilmeyi ve mezar taşına şu ayetin yazılmasını vasiyet etmiştir:

﴿وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ﴾

Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmaktaydı. (Kehf 18/18)[351]

9. Kabir

Kabir ve kabristan teması hem fiziki özellikleri hem de yaşayanlara verdiği derin mesajları itibariyle dinî kesimlerce olduğu kadar edebiyat çevrelerince de yoğun ilgiye mazhar olmuştur. Bunlara dair tasvirler, teşbihler, ibretlik hikâyeler gerek vaiz ve zahid sınıflarının dilinde, gerekse de edip ve şairlerin sanatlı sözlerinde kendisine geniş yer bulmuş, bu paralelde de zengin bir müktesebat oluşmuştur. Müsâvir el-Varrâk'ın, Me'mûn'un ordusunda kumandanlık yapmış önemli askerî erkandan Humeyd et-Tûsî'nin şatafatlı kabri başında okuduğu şiirde önemli vaaz unsurları bulunur. Kabrin mamur oluşunun medfuna fayda sağlamayacağı, ölümün türlü musibetlerle kendisini hatırlattığı halde insanın bir türlü bu gerçeği gündemine almak istemediği gibi hususlara değinir.[352]

Mezarlık ortamı, görüntüde verdiği ürküntü ya da dağılmaya yüz tutmuş iskelet ve kemik örneklerinde olduğu gibi her zaman insanlara ibret kaynağı olagelmiştir. Bilhassa

[351] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/382.

[352] Ebü'l-Fidâ' ʿİmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1988), 10/293; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 4/317.

vaiz sınıfı, bir kemik parçasının elinde un ufak oluşuna şahit olan nice fesat ehlinin hidayete eriş öyküsünü vaazlarında cemaate anlatmıştır. Örneğin İbşihî *el-Müstetraf*'ında, Dînâr ismindeki bir eşkıyanın buna dair ilginç hidayet öyküsüne yer verir.[353] İşte aşağıda, bu gibi temalara ilişkin çağlar boyunca ortaya konulmuş manzum ve mensur malzemenin ilgi çekici bazı örneklerine yer verilecektir.

a. Kabir-Sır Münasebeti

Sır tutma, en eski nesir örneklerinden Câhiz'ın *Risâletü kitmâni's-sir ve hıfzı'l-lisân*'ı başta olmak üzere hemen her edebiyat klasiğinde karşımıza çıkabilecek başlıca temalardan biridir. İhvaniyat çalışmalarının da ağırlık verdiği sırdaşlık[354] hakiki dostlukları meydana getiren en hayati ilke kabul edildiği gibi, "sır" olgusu, dostlar mabeynindeki meveddet ve muhabbetin de perçini sayılmıştır.[355] Hükemaya göre ise sır saklama, her şeyden önce asalete, erdemliliğe, alicenaplığa, sabırlılığa ve güçlü şahsiyet yapısına işaret eden bir meziyettir ve kadim edebiyatta bu husus üzerinde fazlaca durulmuştur. Örneğin asil insanların kalpleri sırların defin mahalli sayılarak şöyle denilmiştir:

صُـدُورُ الْأَحْـرَارِ قُـبُـورُ الْأَسْـرَارِ.

Asillerin yürekleri sırların kabirleridir.[356]

Bir sırra sadakatle sahip çıkmayı anlatmanın en etkili yolu, yukarıda olduğu gibi, onun kabirle ilişkisini kurmaktır. O yüzden konu, edebiyatta, "*bir sırrın mezara kadar ketmedilmesi*" ya da "*ser verilip sır verilmemesi*" bağlamında sıkça işlenmiş, bilhassa birkaç bedevi anekdotu, anlatımdaki vecizliği ve espri yönü dolayısıyla öne çıkmaktadır. "*Sır saklamayı bilir misin?*" mealindeki bir suale mesela bir bedevi:

مَا قَلْبِي لَهُ إِلَّا قَبْـرٌ!

Kalbim, sırrının kabridir.[357]

---

[353] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 159.

[354] Dostluk edebiyatında sır tutmanın ehemmiyetine dair bkz. Murat Ataman, *Klasik Arap Edebiyatında Ihvâniyât Bahisleri Çerçevesinde "Dostluk" Teması* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 194-199.

[355] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 1/241.

[356] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 317; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 2/115; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 114.

[357] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/63; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/98.

bir başkası:

قَلْبِي قَبْـرُهُ وَصَدْرِي حَبْسُهُ.

Kalbim sırrına mezar, sadrım zindandır.[358]

yine bir diğeri:

أَنَا لَحْدُهُ.

Bendeniz sırrının lahdiyim.[359]

şeklinde yanıtlar vermektedir.

b. Kabir Tasvirleri

Kabirle ilgili tasvirlerin en karakteristik yönü, bu mekânların her tür konfordan uzak oluşu, soğukluğu, karanlığı, gıdasızlığı ve en önemlisi de insana verdiği ürküntü hissidir. Hz. Peygamber'in "*Kabir kadar bana ürkütücü gelen bir mekân görmedim*" mealindeki hadisinde[360] vurgulanan ürkütücülüğün yanı sıra, mezarlık ortamının barındırdığı mahrumiyet ve olumsuzluklar birkaç anekdota konu edilmiştir. Genellikle bu kusurlar bir silsile şeklinde ve de secili bir üslupla sıralanır. Örneğin Tevhîdî, kabristandan dönen bir adamın kabre ilişkin tasvirini yarı mizahi bir üslupla şöyle anlatır:

لَعَنَ اللّٰهُ الْقَبْـرَ! لَا بَزَّازَ وَلَا خَبَّازَ وَلَا دَرَّازَ وَلَا تَجْوَازَ!

Lanet olsun o kabre ki: Ne giydiren var ne yediren
Ne dikip biçen var, ne çukurdan gelip geçen![361]

Bir tufeyli anekdotunda ise, bir hanenin fakru zaruret içerisinde türlü konfor unsurlarından mahrum oluşu kabre teşbih edilmektedir. Klasik *edeb* kaynaklarından birkaçında farklı varyantları olan meşhur hikâye şöyledir:

قِيلَ لِابْنِ رَوَاحٍ اَلطُّفَيْلِيِّ: كَيْفَ ابْنُكَ هٰذَا؟ قَالَ: لَيْسَ فِي الدُّنْيَا شَـيْءٌ مِثْلُهُ، سَمِعَ نَادِبَةً خَلْفَ جِنَازَةٍ وَهِيَ تَقُولُ: وَاسَيِّدَاهْ! يُذْهَبُ بِكَ إِلَى بَيْتٍ لَيْسَ فِيهِ مَاءٌ وَلَا

[358] Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/ 161.

[359] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/396; Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed Veşşâ, *el-Müveşşâ*, thk. Kemâl Mustafâ (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1953), 48.

[360] Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1990), 4/366.

[361] Ebû Hayyân et-Tevhidî, *Mesâlîbü'l-vezirayn*, thk. Muhammed b. Tâvît et-Tancî (Beyrut: Dârü Sâdır, 1992), 507.

طَعَامٌ وَلَا فِرَاشٌ وَلَا وِطَاءٌ وَلَا غِطَاءٌ وَلَا سِرَاجٌ وَلَا ضِيَاءٌ! فَقَالَ: يَا أَبَهْ يَذْهَبُونَ بِهِ إِلَى بَيْتِنَا.

İbn Revâh namındaki tufeyliye "*Oğlun ne âlem?*" diye sormuşlar. "*Bu âlemde öylesi yok*" deyip hikâyesini anlatmış: Bir keresinde bir cenazenin ardında "*Vah efendim, vah! Seni öyle bir haneye götürüyorlar ki içinde ne su var ne yemek, ne sergi var ne döşek, ne dam var ne kandil ne ışık*" diye vaveyla eden ağıtçı bir kadını görünce ne desin: Galiba zavallıyı bizim eve götürüyorlar babacım![362]

Zahid sınıfının da kabir ve kabristanla ilgili enteresan teşbih ve değerlendirmeleri söz konusudur. Bunlarda kabir, fanilik, dünyanın kıymeti veya kıymetsizliği, nedamet vb. temalar sıra dışı yaklaşımlar içerisinde ele alınır. Çoğu fiilen yaşanmış hadise izlenimi veren bu manzum ve mensur anlatılar manevi açıdan son derece etkileyicidir ve bu açıdan İslami vaaz kültürünü besleyen kıymetli edebî malzeme özelliği de taşır. Söz gelimi Abdullah b. Mübârek'in bir kabristan yakınındaki gözlemine dayanan aşağıdaki beliğ teşbihi bunun incelikli bir örneğidir:

رُئِيَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ الْمُبَارَكِ وَاقِفًا بَيْنَ مَقْبَرَةٍ وَمَزْبَلَةٍ، فَقِيلَ لَهُ: مَا أَوْقَفَكَ؟ قَالَ: أَنَا بَيْنَ كَنْزَيْنِ مِنْ كُنُوزِ الدُّنْيَا فِيهِمَا عِبْرَةٌ: هٰذَا كَنْزُ الْأَمْوَالِ وَهٰذَا كَنْزُ الرِّجَالِ.

Bir keresinde Abdullah b. Mübârek'in bir kabristanla mezbelelik arasında ayakta durduğu görülmüş. Kendisine neden bu şekilde ayakta dikildiği sorulunca "*Şu an bendeniz, dünyadaki iki ibretlik gömü arasında bulunuyorum*" deyip eklemiş: Bu, mal mülk gömüsü, şu da insan gömüsü.[363]

Diğer taraftan kabristan mahallinin meşhur ürkütücülüğü, yeri geldiğinde nüktedanlara etkili şakalar için fırsat da sunmaktadır. Söz gelimi baytarlık mesleğine ilişkin aşağıdaki fıkra, mezarlık yakınında ürküp kaçan bir eşeğin hüsnü talil yoluyla komik tasvirini konu almaktadır:

مَرَّ رَجُلٌ بِحِمَارٍ عَلَى الْمَقَابِرِ فَنَفَرَ الْحِمَارُ عِنْدَ قَبْرٍ مِنْهَا فَقَالَ:
يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ صَاحِبُ هٰذَا الْقَبْرِ بَيْطَارًا.

362 İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 212; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 141.
363 el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/64.

Adamın biri eşek sırtında kabristandan geçiyormuş, eşeği bir mezarın yanında ürkünce "*Bu kabir sakini kesin baytar!*" deyivermiş.[364]

Bilindiği üzere insan fizyonomisine dair her kusuru bir mizah öğesi olarak değerlendiren klasik Arap edebiyatı, yüz güzelliğini büyük ölçüde deforme eden burun çarpıklığı anomalisini de beliğ teşbih ve tasvirlerle ele almıştır. İşte, kabirlere ilişkin komik tasvir unsurlarından biri de, üzerindeki mezar taşlarının gayri nizami duruş ya da dizilişidir. Klasik dönem heccavlarının en etkili taşlama üslupları arasında burundaki çarpıklığın bu mekândaki deformasyon üzerinden anlatımının oluşu hayret uyandırıcıdır. Nitekim bunun etkili bir örneğini, Ebü'l-Aynâ'nın, Mûsâ b. İsâ'nın oğluna ilişkin tavsifinde başvurduğu mezar metaforunda görebiliriz:

كَـأَنَّ أُنُوفَهُمْ قُبُورٌ نُصِبَتْ عَلَى غَيْـرِ الْقِبْلَةِ.

Bu heriflerin burunları kıblesini şaşırmış mezarlar adeta![365]

Yine yüz hatlarındaki orantısızlıktan mütevellit çarpık burun deformasyonu, İslami kültürde önem arz eden birtakım kavramlar (mezar, kıble, istikamet vb.) ve onlara ilişkin abartılı teşbihler yoluyla da gülmece üretmiştir. Muhtemelen bu durum defin ritüelleri sırasında yaşanan kimi aksaklıkların kabristandaki cemaat üzerinde uyandırdığı etkiden kaynaklanmaktadır. Nitekim şairin biri, çirkin olduğunu düşündüğü bir hasmını rencide için bu mazmunun müsellem gücünden yararlanmıştır:

لَـكَ وَجْـهٌ وَفِيـهِ قِطْعَـةُ أَنْـفٍ كَـجِـدَارٍ قَدْ أَدْعَـمُـوهُ بِـبَـغْـلَـهْ
وَهُـوَ كَـالْـقَـبْـرِ فِـي الْـمِـثَـالِ وَلٰكِنْ جَعَلُوا نُصْبَهُ عَلَى غَيْرِ قِبْلَهْ

Bir surat var sende, suratında da burun
Bir katırla destekli duvarı andırıyor
Mezar misalidir o çarpık burun
Lakin pusulası kıbleden şaşıyor.[366]

c. Kabir Hazırlığı

Kabirle ilgili klasik nevadir anlatıları içerisinde önemli bir tema, cenazenin defni sırasında dindarlığı müsellem kimi şahsiyetlerin hikâye kahramanına yönelttiği "*Burası/bu*

[364] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 252; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 141.
[365] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/39; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/146.
[366] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 255.

kabir/bu çukur için ne hazırladın? [مَا أَعْدَدْتَ لِهٰذَا/لِهٰذِهِ الْحُفْرَةِ؟]" mealindeki neredeyse klişe bir soruya verilen ilginç yanıtlar ve şaşırtıcı tepkilerdir. *Edeb* kaynaklarında bu geleneği Hasan-ı Basrî'nin başlattığı, sonrasında başta zühd erbabı olmak üzere pek çok kişinin bu uygulamayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Birçok edebiyat klasiğinde zikredilen meşhur bir örnek, Ferezdak'ın karısı Nevâr'ın cenazesinde yaşanmış şu hadisedir:

> اِجْتَمَعَ الْحَسَنُ وَالْفَرَزْدَقُ فِـي جَنَازَةِ النَّوَارِ بِنْتِ أَعْيَـنَ بْنِ ضُبَيْعَةَ اِمْرَأَتِهِ، فَقَالَ الْفَرَزْدَقُ: يَقُولُونَ: فِيهَا خَيْـرُ النَّاسِ وَشَـرُّ النَّاسِ. فَقَالَ الْحَسَنُ: لَسْتُ أَنَا بِخَيْـرِ النَّاسِ، وَلَا أَنْتَ بِشَـرِّ النَّاسِ، ثُمَّ قَالَ لَهُ: يَا أَبَا فِرَاسٍ، مَا أَعْدَدْتَ لِهٰذَا الْمَضْجَعِ؟ قَالَ: شَهَادَةَ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُنْذُ سَبْعِينَ سَنَةً، قَالَ الْحَسَنُ: هٰذَا الْعَمُودُ فَأَيْنَ الطُّنُبُ؟
>
> Hasan-ı Basrî ve Ferezdak, Ferezdak'ın karısı Nevâr bint A'yen b. Dubay'a'nın cenazesinde bir araya gelmiş. Ferezdak "*Ahali 'insanların en iyisiyle en kötüsü cenazede buluşmuş' diye laf ediyorlar*" deyince Hasan "*Ne ben insanların en hayırlısıyım, ne de sen en şerlisisin*" demiş, sonra da "*Şu yatak için ne hazırladın Ebû Firâs?*" diye sormuş. Ferezdak "*70 seneden bu yana kelime-i şehadeti*" demiş. "*Kelime-i şehadet çadırın direği*" demiş Hasan "*Onun ipleri nerede?!*"[367]

İbn Abdürabbih zahid kisvesine bürünerek her hal ve tavrında Hasan-ı Basrî'ye benzemeye çalışan bir sözde dervişin bahsi geçen klişeyi dahi taklit edişini bir komiklik unsuru olarak aktarır. Şöyledir hikâye:

> كَانَ رَجُلٌ مَقِيتٌ قَدْ تَنَسَّكَ وَتَشَبَّهَ بِالْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ، فَشَهِدَ جَنَازَةً فَوَقَفَ عَلَى الْقَبْـرِ وَإِلَى جَنْبِهِ رَجُلٌ مَلِيحٌ فَضَحِكَ فَقَالَ لَهُ النَّاسِكُ: مَا أَعْدَدْتَ لِهٰذِهِ الْحُفْرَةِ يَا فُلَانُ؟ قَالَ: قَذْفَكَ فِيهَا السَّاعَةَ!
>
> Sevimsizin biri kendini zühde verip hâl ve harekâtında Hasan-ı Basrî'yi taklide koyulmuş. Bir keresinde bir cenazeye iştirak etmiş, kabir başında bulunmuş. Yanı başındaki şakacı bir zat gülünce hemen "*Şu çukur için bir hazırlığın var mı, ey filanca?*" demiş. Beriki "*Olmaz olur mu*" demiş "*az sonra seni atacağım oraya!*"[368]

Nüktedan şair Ebû Dülâme'nin hayatına dair çok meşhur bir anlatıda da yine aynı klişenin hikâyenin özünü oluşturduğu görülmektedir. Başta Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb*'i

[367] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/151.
[368] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 8/145-146; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 146.

olmak üzere, ayrıca birçok mizah derlemesinde ufak tefek rivayet farklılıklarıyla zikredilen hadise şöyledir:

> Halife Mansûr amcasının karısı Hammâde bint Îsâ vefat ettiğinde, Mansûr cenazenin defnedileceği kabrin başına gelerek dikilmiş. Maiyetindekiler de çukurun başına gelip naaşın getirilmesini beklemeye koyulmuş. Cenaze alayı kabristana yaklaştığında Mansûr cenazeyi karşılamaya çıkmış, Ebû Dülâme de o sırada alaya eşlik etmekteymiş. Mansûr Ebû Dülâme'yi orada görünce yanına varıp "*Şu çukur için bir hazırlığın var mı Ebû Dülâme?*" diyerek onunla dertlenmeyi arzu etmiş. Dülâme bu, "*Olmaz olur mu Efendim*" demiş "*Zevce-i Tayyibelerinizi hazırladık ya!*"
>
> Bu söz hem Mansûr'u hem de cenazeyi defne gelenleri kahkahaya boğmuş.[369]

Anekdotun *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha*'da ve *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*'de yer alan versiyonlarına bakılırsa, Ebû Dülâme'nin bu beklenmedik şakası Halife Mansûr'u, karısının cenazesinde kahkahalar atan biri pozisyonuna soktuğundan Halife bu durumdan büyük hicap duymuş, bir taraftan gülerken diğer taraftan insanlardan utancına entarisinin ucuyla yüzünü kapatmak durumunda kalmış[370] ve "*Allah iyiliğini versin, Ebû Dülâme*" dedikten sonra "*şakanla bizi cümle âleme rezil ettin!*" diye de eklemiş.[371]

Anekdotun *Ensâbü'l-eşrâf*'ta yer alan versiyonunda ise Mansûr, Ebû Dülâme'ye "*Şu çukur için ne hazırladın?*" dediğinde "*Çukur kimin için kazıldıysa onu*" yanıtını vermiş. Muhtemelen Mansûr bu cevaptan pek hoşlanmamış olmalı ki Ebû Dülâme'yi şu sözüyle paylamış: Münasebetsiz herif seni! Sorumu, Hasan-ı Basrî aynı soruyu Ferezdak'a yönelttiğinde Ferezdak'ın ona verdiği şekilde (Kelime-i şehadeti hazırladım cümlesiyle) yanıtlasaydın ya![372]

İnsanoğlunu saran ölüm korkusunun temel nedeni, öte âlem için yapılan hazırlıkların yetersizliği gibi de görünmektedir. Az yukarıda geçen Hasan-ı Basrî-Ferezdak hikâyesinde, anlatı sonunda Hasan-ı Basrî'ye kol yenleri ıslanacak kadar gözyaşı döktüren şey,

---

[369] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 4/44.

[370] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 262; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/389.

[371] Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 14/145.

[372] Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 4/216.

sıra dışı şekilde, bu defa Ferezdak'ın, nazmettiği beyitlerle ünlü zahide bu hususta verdiği derstir. Şöyledir beyitleri Ferezdak'ın:

أَخَـافُ وَرَاءَ الْقَبْـرِ إِنْ لَمْ تُعَـافِنِي أَشَـدَّ مِنَ الْقَبْـرِ الْتِهَـابًـا وَأَضْـيَـقَـا
إِذَا جَـاءَنِـي يَـوْمَ الْقِيَـامَـةِ قَـائِـدٌ عَنِيفٌ وَسَـوَّاقٌ يَـسُـوقُ الْفَـرَزْدَقَـا
لَقَدْ خَابَ مِنْ أَوْلَادِ آدَمَ مَنْ مَشَى إِلَـى الْمَوْتِ مَغْلُولَ الْقِـلَادَةِ أَزْرَقَـا

Kabrin alev ve darlığından fazla fazla korkarım
Korumazsan beni sen, kabrin ötesindekinden
Gelince kıyamet günü Ferezdak'a sevkiyatçı
Sürükler de götürür; hem haşin hem inatçı
Sonu hüsran âdemoğlunun, yürüyünce ölüme
Eli kolu bağlıyken, hem korku içerisinde.[373]

d. Kabir Ziyaretleri

Dünya ve ahiret kefesini mümkün mertebe dengede tutmayı amaçlayan İslam dini, ahiret hayatını hatırda tutmaları için Müslümanlara zaman zaman kabir ziyaretlerinde bulunmalarını salık verir. İslami kültürde bu manada oldukça zengin bir müktesebat oluşmuştur. En başta Hz. Peygamber sahabesinden Ebû Zer'e verdiği bir dizi öğütte kabir ziyaretlerinin mümine ahireti hatırlatacağından, cenaze yıkamanın onun maneviyatı üzerinde olumlu etki uyandıracağından, keza cansız bir bedenin gayet tesirli bir mevize sayılacağından söz etmiştir.[374] Ecel, ölüm, kabir, dünyanın geçiciliği ve benzeri temalara ait şiir ve manzumeleriyle İslami tefekkürün önemli şahikalarından birini temsil eden Ebü'l-Atâhiye'nin oğlu da bu nebevi öğütlerden nasipdar olanlardandı. Zira o da zaman zaman kabristan mahallinde görülür, o manevi iklimde soluklanır ve derin tefekkür ürünü mısralarını burada inşad ederdi. Bu şiirlerden biri Ebû Cafer b. Ebû Şeybe tarafından rivayet olunan aşağıdaki hikâyede yer almaktadır:

رَأَيْتُ ابْنَ أَبِـي الْعَتَاهِيَةِ فِي الْمَقَابِرِ قَائِـمًا وَهُوَ يَقُولُ:

أَهْـلَ الْقُبُورِ أَتَيْتُكُمْ أَتَجَسَّسُ فَـإِذَا جَمَـاعَـتُـكُمْ أَصَـمُّ أَخْـرَسُ
إِنَّ امْـرَأً ذَكَرَ الْمَعَـادَ مَخَافَـةً لَأَحَـظُّ مِمَّنْ لَمْ يَـخَفْهُ وَأَكْـيَـسُ

[373] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/151; Belâzürî, *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, 12/77.

[374] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/125; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 442; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 500.

يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ الْحَرِيصُ أَمَا تَرَى أَعْلَامَ عُـمْـرِكَ كُـلَّ يَـوْمٍ تَـدْرُسُ
بِكَ لَا أَبَا لَكَ مُذْ خُلِقْتَ مُوَكَّلًا مَـلَـكٌ يَـعُـدُّ عَلَيْـكَ مَا تَتَنَـفَّـسُ
فَإِذَا انْقَضَى الْأَجَلُ الَّذِي أَجَّلْتَهُ وَمَضَى فَمَـا لَـكَ بَعْدَ ذٰلِكَ مَحْبَسُ

Ey ehl-i kubur, size geldim bilgi için gizli gizli
Heyhat, cümleniz sağır dilsiz kesilmiş, iyi mi
Allah korkusuyla ahireti hatırlayan biri
Hatırlamayandan kat be kat akıllı ve iyi
Ey tamahkar insan, hiç görmez misin ki
Ömür safahatı her gün eksilmede bir iki
Ey hayırsız, doğumundan beri bir meleğin var ki
Aleyhine olarak, sayar durur nefesleri
Hele bitsin ötelediğin ecel ve onun mühleti
Bundan sonra yok sana tek bir tutukevi.[375]

Kabir ziyaretinde bulunan kişilerin ziyaret sıklığı doğal olarak zaman içerisinde gittikçe azalır, hatta bir süre sonra tamamen kesilir. Öldükten sonra unutulmak istemeyen şair ruhlu kimselerin bu gerçeği hatırlatmak için düşüncelerini ölmeden mezar taşına nakşettikleri, bu yolla müstakbeldeki ziyaretçilerine mesaj verdikleri görülür. Bir medfunun dilinden yazılmış aşağıdaki beyitler böyle bir temayı işler örneğin:

مَـلَّ الْأَحِـبَّـةُ زَوْرَتِـي فَـجُـفِـيـتُ وَسَكَـنْتُ فِـي دَارِ الْبِـلَـى فَـنُسِـيـتُ
اَلْـحَـيُّ يَـكْـذِبُ لَا صَدِيقَ لِمَـيِّـتٍ لَـوْ كَـانَ يَـصْدُقُ مَـاتَ حِيـنَ يَـمُوتُ

Yıldı ziyaretimden ihvan, terk edilip gittim
Mesken tutunca viraneyi, hepten silindim
Yaşayan yalan söyler, yoktur dostu ölenin
Şayet sadık olsa kişi, ölür ardından ölenin.[376]

Kabir ziyareti ritüeli sırasında yaşanan hadiselerden mizahi ve yarı mizahi karakterde olanları erken dönemlerden itibaren klasik nükte derleyicilerinin dikkatini çekmiş görünmektedir. Şayet kurgu değilse, kabir başında bir Kur'an tilaveti meselesinde yaşandığı rivayet olunan aşağıdaki hadise, nükteyi yapanın dünyevi çıkarcılığı kadar -belki ondan daha fazla- nükte sahibinin keskin zekâsına işaret etmektedir:

[375] Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, thk. Abdusselam Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987), 36.
[376] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/207; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 4/82.

دَفَعَتِ امْرَأَةٌ إِلَى رَجُلٍ يَقْرَأُ عِنْدَ الْقُبُورِ رَغِيفًا وَقَالَتْ لَهُ "اِقْرَأْ عِنْدَ قَبْرِ ابْنِي" فَقَرَأَ ﴿يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ﴾. فَقَالَتْ لَهُ "هٰكَذَا يُقْرَأُ عِنْدَ الْقُبُورِ؟"، فقَالَ لَهَا "فَإِيشْ أَرَدْتِ بِرَغِيفٍ؟ ﴿مُتَّكِئِيـنَ عَلَى فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَى الْجَنَّتَيْـنِ دَانٍ﴾، ذَاكَ بِدِرْهَمٍ!"

Kadının biri mezarlıkta (para karşılığı) Kur'an okuyan bir adamın eline bir çörek tutuşturup "*Oğlumun mezarı başında da okusuna*" diye rica etmiş. Adam hemen ﴿Yüzüstü ateşe sürüklendikleri gün kendilerine "*Cehennemin dokunuşunu tadın.*"﴾ denecek âyetini[377] okumaya başlamış. Kadın "*Bu âyet mi okunur kabir başında?!*" diye terslenince adam pişkince yanıtlamış: Bir çöreğe ne bekliyordun ya?

﴿مُتَّكِئِينَ عَلَى فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ﴾

Onlar astarları kalın ipekten döşeklere yaslanırlar. Bu iki cennetin meyveleri (zahmetsizce alınacak kadar) yakındır.

âyetini mi?[378] Onun bedeli bir dirhem![379]

Kabir ziyaretlerinin, mümini, hali hazırda toprak üstünde yaşayanlarla, altında yatanları türlü açılardan mukayese etmeye sevk eden bir yönü de bulunur ki bazı İslam büyükleri buradan hareketle oldukça ibretlik düşünceler de geliştirmişlerdir. Nitekim muhaddis tabii Ebû Hâzim'in bir kabristan ziyareti esnasındaki bir ifadesi mevize kültürünün en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmuştur:

كَانَ أَبُو حَازِمٍ يَـمُرُّ فِي الْمَقَابِرِ وَيَقُولُ: يَا أَهْلَ الْمَقَابِرِ، أَصْبَحْتُمْ نَادِمِينَ عَلَى مَا خَلَّفْتُمْ، وَأَصْبَحْنَا نَقْتَتِلُ عَلَى مَا أَصْبَحْتُمْ عَلَيْهِ نَادِمِيـنَ، فَمَا أَعْجَبَنَا وَإِيَّاكُمْ!

Ebû Hâzim zaman zaman mezarlığa gelerek şöyle seslenirmiş: Ey kabir ahalisi, sizler yaptıklarınızdan ötürü pişman oldunuz ya; işte biz sizin (orda) nedamet duyduğunuz şeyler için (burda) birbirimizi yiyoruz. Hepimizin durumu ne acayip![380]

[377] Kamer 54/48.

[378] Rahmân 55/54.

[379] İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mutemâcinîn*, 136.

[380] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/206.

e. Kabir Azabı- Kabir Sık(ıştır)ması

İslam inancındaki varlığı ve yokluğuna ilişkin kelâmî tartışmalar bir yana, klasik edebiyat, hâkim dinî kültürün bir yansıması olarak, müminin öte âleme ilişkin istifhamları içerisinde kabir azabı meselesine de bir şekilde yer verir. Belirli hadisleri baz alan ehl-i sünnet ulemasının neredeyse tümünce kabul edilen kabir azabı olgusu, tarihsel süreçte çeşitli şahsiyetlerce tartışma konusu yapılmıştır.[381] Bu noktadaki görüşleriyle dikkat çeken ve esasen hem ulemaca hem de halk tarafından dışlanan bir ismin, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin (ö. 218/833) konuya dair bir hikâyesi belirgin mizahi bir karakter de taşımaktadır. Şöyledir hadise:

> دَخَلَ حُمَيْدٌ الطُّوسِيُّ عَلَى الْمَأْمُونِ وَعِنْدَهُ بِشْرٌ اَلْمَرِيسِيُّ فَقَالَ الْمَأْمُونُ لِحُمَيْدٍ أَتَدْرِي مَنْ هٰذَا؟ قَالَ لَا، قَالَ هٰذَا بِشْرٌ اَلْمَرِيسِيُّ، فَقَالَ حُمَيْدٌ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ هٰذَا سَيِّدُ الْفُقَهَاءِ، هٰذَا قَدْ رَفَعَ عَذَابَ الْقَبْرِ وَمَسْأَلَةَ مُنْكَرٍ وَنَكِيرٍ وَالْمِيزَانَ وَالصِّرَاطَ، اُنْظُرْ هَلْ يَقْدِرُ أَنْ يَرْفَعَ الْمَوْتَ فَيَكُونَ سَيِّدَ الْفُقَهَاءِ حَقًّا.
>
> Bir gün (kumandan) Humeyd et-Tûsî Halife Me'mûn'un huzuruna varmış. O esnada Bişr el-Merîsî de oradaymış. Me'mûn, Humeyd'e "*Bu adamın kim olduğunu biliyor musun?*" demiş. Humeyd "*Hayır*" deyince "*Bu, Bişr el-Merîsî'dir*" demiş Halife. Bunun üzerine Humeyd dalgasını geçmiş: Ooooo, Halife hazretleri, demek bu zat fukahanın serveri; kabir azabını, Münker-Nekir'i, mizanı, sıratı hepsini rafa kaldıran zat. Ama bak bakalım ölümü ortadan kaldırabiliyor mu, bunu başarırsa işte o zaman gerçekten fukahanın efendisi olur![382]

Genel kabir azabı temasının yanı sıra, klasik edebiyat kabirdeki azap türlerinden "*kabir sıkıştırması*" olarak bilinen, Arapça karşılığıyla [ضَغْطَةُ الْقَبْـرِ] temasına yer vermiş görünüyor. Öyle anlaşılıyor ki *terhib* yoluyla dinî yaşantıya yönlendirme amacı güden bu yaklaşımın edebî yansımaları hem manzum hem de mensur örneklerde görünmektedir. Kabir sık(ıştır)masını konu alan en eski mizahi anlatılardan ikisi ünlü Arap mizah kahramanı Cuhâ'ya nispet edilmektedir. Bunlardan, şöhretinden dolayı birçok mizah kaynağında yer verilen ilk nüktemiz, klasik mizahın yellenme temalı anlatıların da eşsiz bir örneği sayılır. Şöyledir hikâye:

---

[381] Bkz. Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)* (Tekin Kitabevi, 2017).

[382] İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mutemâcinîn*, 93.

جَعَلَ سُخَفَاءُ وَاحِدًا مِنْهُمْ عَلَى جِنَازَةٍ فَمَرَّ بِهِمْ جُحَا فَقَالُوا لَهُ: صَلِّ عَلَى هٰذَا الْفَقِيرِ الْغَرِيبِ. فَصَلَّى فَلَمَّا كَبَّـرَ ضَرَطَ وَالْتَفَتَ إِلَيْهِمْ وَقَالَ: إِنْ كَانَ عَلَى صَاحِبِكُمْ دَيْنٌ فَاقْضُوهُ فَهٰذَا مِنْ ضَغْطَةِ الْقَبْـرِ.

Bir ahmak güruhu içlerinden birini cenaze namazını kıldırmak üzere imam yapmış. O sırada Cuhâ da oradan geçmekteymiş. "*Şu zavallı garibanın namazını sen kıldırsana*" deyince Cuhâ namazı kıldırmak için teneşirin başına geçmiş. Tam tekbir almış ki ölüden duyulur bir zart sesi gelmiş. Cuhâ derhal cemaate dönerek "*Arkadaşınızın borcu falan varsa ödeyiverin; çünkü bu zarta, kabir sıkmasından olur da!*"[383]

Diğer Cuhâ nüktesininse klasik mizah temalarından pintilikle de bir alakası kurulabilir. Mezar kazma ücretini fahiş bulan Cuhâ'nın çözüm olarak önerdiği şey, şahsiyetinin cimrilik tarafına yapılan vurgunun ötesinde, Müslüman toplumun inanç kodları arasında yer alan Münker-Nekir bahsi ve kabir sıkıştırması olgusuna da satır arasında telmihlerde bulunmaktadır:

مَاتَ جَارٌ لَهُ فَأَرْسَلَ إِلَى الْحَفَّارِ لِيَحْفِرَ لَهُ فَجَرَى بَيْنَهُمَا لَجَاجٌ فِي أُجْرَةِ الْحَفْرِ فَمَضَى جُحَا إِلَى السُّوقِ وَاشْتَرَى خَشَبَةً بِدِرْهَمَيْنِ وَجَاءَ بِهَا فَسُئِلَ عَنْهَا فَقَالَ إِنَّ الْحَفَّارَ لَا يَحْفِرُ بِأَقَلَّ مِنْ خَمْسَةِ دَرَاهِمَ وَقَدِ اشْتَرَيْنَا هٰذِهِ الْخَشَبَةَ بِدِرْهَمَيْنِ لِنَصْلُبَهُ عَلَيْهَا وَنَرْبَحَ ثَلَاثَةَ دَرَاهِمَ وَيَسْتَرِيحَ مِنْ ضَغْطَةِ الْقَبْـرِ وَمَسْأَلَةِ مُنْكَرٍ وَنَكِيرٍ.

Cuhâ'nın bir komşusu vefat etmiş, hemen mezarcıya haber yollamış. Akabinde mezarcıyla Cuhâ arasında çukur kazma ücreti hususunda anlaşmazlık çıkmış. Cuhâ da kızıp çarşıya gitmiş, iki dirheme bir kereste alıp gelmiş. Ahali onu ne yapacağını sorunca da izah etmiş: Mezarcı beş dirhemden bir kuruş aşağı inmiyordu, biz de gidip iki dirheme keresteyi aldık ki cenazeyi onun üzerine mıhlayıp çarmıha gerelim. Böylece biz üç dirhem kâr edelim, rahmetli de hem kabir sıkıştırmasından hem de Münker-Nekir'den yırtsın![384]

Bir diğer kabir sıkıştırması nüktesinde ise hikâye kahramanı, çokça dünyevi meşakkat çekmiş muhtemelen de hamallık yapmış bir muziptir. Kahramanımız, bu dünyada sırtına ağır bir yük bindiren iki nesneyi de yanında istemekte, güya onları kabrinde presletmeyi düşünerek intikam hayalleri kurmaktadır:

[383] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/770.
[384] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 48.

أُحْتُضِرَ بَعْضُ الْمُجَّانِ فَقَالَتْ لَهُ زَوْجَتُهُ: أَوْصِ، قَالَ: وَتَقْبَلِينَ مِنِّي؟ قَالَتْ: نَعَمْ. قَالَ: إِذَا أَنَا مُتُّ فَادْفِنِي مَعِي زَنْبِيلَ الدَّقِيقِ وَدَبَّةَ الْبَزْرِ حَتَّى تَلْحَقَهُمَا ضَغْطَةُ الْقَبْرِ، فَإِنَّهُمَا أَكَلَا كَبِدِي فِي الدُّنْيَا.

Muzibin biri ölüm döşeğinde yatıyormuş. Karısı "*Bana bir vasiyetin olacak mı?*" deyince, adam "*Vasiyetimi kesin yerine getirecek misin?*" diye sormuş. Kadın "*Elbette*" deyince de vasiyetini yapmış: Öldüğümde un küfesi ile hububat sepetini de yanıma göm ki kabir bu Allah'ın belası şeyleri ezdikçe ezsin. Çünkü bu ikisi hayatım boyunca benim posamı çıkardı.[385]

İlgili hikâyelerden bir diğeri ise yine İslami kültürde önemi haiz bir kavram olan Cuma gününde vefat etmeyi konu alırken, kabir azabının bununla bir ilişkisini kurar. İşgüzar bir adamın Muhammed b. Matrûh el-A'rec'e (ö. 271/884) yönelttiği lüzumsuz bir soruya verilen yanıt, sükalaya had bildirme girişimlerinin de nadide bir örneğidir:

سَأَلَهُ رَجُلٌ يَوْمًا: مَا تَقُولُ يَرْحَمُكَ اللّٰهُ فِي رَجُلٍ مَاتَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، أَيُعَذَّبُ عَذَابَ الْقَبْرِ؟ قَالَ: يُعَذَّبُ يَوْمَ السَّبْتِ.

Adamın biri Muhammed b. Matrûh el-A'rec'e gelerek "*Üzerinize afiyet efendim, Cuma günü ölenler hakkında ne düşünüyorsunuz? Böyleleri kabir azabı çeker mi?*" diye sormuş. Muhammed "*Onlarınki Cumartesi!*" deyivermiş.[386]

Kuşkusuz bu temayı haiz nükteler içerisinde mücun kapsamında değerlendirilebilecek anlatılara da rastlanmaktadır ki tezimizde böyle bir örneğe -ağır vülgarize tasvirden ötürü- sadece dipnotta işaret etmekle yetiniyoruz.[387]

10. Kabristan

Dünyadan göç sırasında tüm insanları eşitleyen ölüm, hangi ırka mensup olurlarsa olsunlar onları bir müddet "*Kabristan*"da konaklamaya mecbur eder. Mezarlık denilen bu mekân her din, toplum ve kültür için gizemini koruyan, çoğu insanda korku ve ürperme hislerine yol açan, pek çok kimseyi de hüzün ve tefekküre gark eden manevi bir âlemdir. Hz. Peygamber'in zaman zaman kabristan ziyaretlerinde bulunduğu, bu mekânlara

[385] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/372.
[386] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 8/138; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 218.
[387] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/94.

girerken "*Ey kabir ahalisi/sakinleri*" [يَا أَهْلَ الْقُبُورِ] şeklinde seslendiği, onlarla tek taraflı bir diyalog içerisine girdiği rivayet olunmaktadır. Şüphesiz onun "*Ey kabir ahalisi (...) Sizden sonra neler olduğunu söyleyeyim mi? Karılarınız evlendi, hanelerinize yerleşildi, mal ve mülkleriniz de paylaşıldı*"[388] tarzındaki hitaplarında ashabına bir öğüt ve mevize bulunmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki, ümmeti de Peygamber'inin izinden gitmiş, mesela İbn Abbas Hz. Peygamber'in "*Şu Mekke kabristanı ne güzel kabristan* [نِعْمَ الْمَقْبَرَةُ هٰذِهِ]" dediği rivayetini aktarırken, ulema da Mekke kabristanının faziletlerine dair rivayetleri bir araya getirmiştir.[389]

Kabristan kavramı üzerine yapılacak titiz çalışmalar bize Arap-İslam kültür tarihi açısından da önemli ipuçları vermektedir. Mesela Horasan ahalisinin bebek, çocuk veya erken yaşta ölenlerin naaşlarını Cürcân adıyla bilinen bir beldeye defnettikleri bilgisi böyle kıymetli bir bilgidir.[390] İbnü'l-Verdî'nin Ebû Türâb en-Nîsâbûrî'den bildirdiğine göre de Cürcan şehri kabristanıyla meşhurdu:

> لَمَّا قُسِمَتِ الْبِلَادُ بَيْنَ الْمَلَائِكَةِ وَقَعَتْ جُرْجَانُ فِي قِسْمِ "أَبِـي يَحْيَى" يَعْنِي مَلَكَ الْمَوْتِ.
>
> Beldeler melekler arasında taksim edildiğinde Cürcân kenti "Ebû Yahyâ"nın yani Ölüm Meleğinin (Azrail'in) hissesine düştü.[391]

Her beşerin son durağı mezarlık, dinî kültürün yanı sıra edebiyat ve mizahta da ilginç perspektiflerden ele alınmış ve bu hususta zengin bir müktesebat oluşmuştur. Klasik kaynaklarda defin yeri, makber, mezarlık veya kabristan anlamlarında [قَبْـرٌ] , [مَقْبَرٌ/مَقْبَرَةٌ] , [رَامُوسٌ] , [جَدَثٌ] , [جَبَّانٌ] , [لَحْدٌ] , [ضَرِيحٌ] , [مَدْفَنٌ] , [تُرْبَةٌ] gibi temel bir dizi terim yaygın şekilde kullanılırken, "ölüm haktır" kaziyesini hatırlara getiren [دَارُ الْحَقِّ] "Hak diyarı" gibi metaforlar da kabristan mahallini tanımlamak için kullanılmıştır.[392]

"*Gömmek, defnetmek*" fiili (قَبَـرَ-يَقْبُـرُ)'dan türeme ism-i mekân [مَقْبَـرَةٌ ç. مَقَابِرُ] en yaygın kullanılan terim olup, Ta-i Merbûta'sız formuna kaynaklarda nispeten az rastlanır.

---

[388] *Şerhu Nehci'l-belâğa*,11/ 169.
[389] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/319.
[390] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*,1/ 362.
[391] *en-Nuveyrî, Nihâyetü'l-ereb, 1/362.*
[392] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/212.

[مَقْبَـرَةُ بَابِ], [مَقْبَـرَةُ الصُّوفِيَّةِ], [مَقْبَـرَةُ بَابِ النَّصْرِ], [مَقْبَـرَةُ الْفَرَادِيسِ], [مَقْبَـرَةُ بَنِي يَشْكُرَ الصَّغِيرِ] gibi özel kabristan adları *edeb* kitaplarında bolca zikredilmektedir.[393]

Diğer taraftan "*korkmak, ürkmek*" fiili (جَبُـنَ-يَجْبُـنُ)'dan mübalağa siygası vezninde türeyen ve "*ürküntü veren yer*" anlamındaki [جَبَّانٌ/جَبَّانَةٌ] nispeten az kullanılan bir sözcüktür. "*Belirli bir beldenin mezarlığı*", "*mezarlığa ziyarete gitmek*" vb. bağlamlarda kullanımı tercih edilmiştir. Kaynaklarda adından söz edilen kimi meşhur mezarlıkların adında bu terim yer alır: [جَبَّانَةُ الْبَصْرَةِ], [جَبَّانَةُ الْكُوفَةِ] ve [جَبَّانَةُ السَّبِيعِ] gibi.[394]

[جَبَّانَةٌ] kelimesi bir kadın ismi olan [بَانَةٌ] ile kurduğu fonetik ilişki dolayısıyla şairlerce ayrıca değerlendirilmiş görünmektedir. Ebu Nüvâs'ın flörtü Cinân'ın mevlası Bâne bint Ebi'l-'Âsî' öldüğünde şair Muhammed b. Münâzir'in (ö. 198/813) dilinden dökülen beyitlerde bu ilişki ele alınır:

حَدَّثَنِي مَنْ رَأَى مُحَمَّدَ بْنَ مُنَاذِرٍ يَوْمَ ثَالِثِ بَانَةَ هٰذِهِ وَقَدْ خَرَّجَ جَوَارِيَهَا إِلَى قَبْـرِهَا فَخَرَجَ مَعَهُنَّ نَحْوَ الْجَبَّانَةِ بِالْبَصْـرَةِ قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ يَا أَبَا عَبْدِ اللّٰهِ أَيْنَ تُرِيدُ فَقَالَ:

اَلْـيَـوْمُ يَـوْمُ الـثُّـلَاثَـا وَيَـوْمُ ثَـالِـثِ بَـانَـهْ
اَلْيَوْمُ تَكْثُرُ فِيهِ الظِّبَاءُ فِـي الْـجَـبَّـانَـهْ

Ebû Nüvâs anlatıyor. Bana, bu Bâne'nin vefatının üçüncü gününde Muhammed b. Münâzir'i gören biri anlattı: Muhammed, Bâne'yi ziyaret için cariyeleriyle birlikte Basra mezarlığına doğru gitmekteymiş. Yolda ona "*Hayrola Ebû Abdullah, nereye?*" diye soracak olmuş. O da şu dizeleri terennüm edivermiş:

اَلْـيَـوْمُ يَـوْمُ الـثُّـلَاثَـا وَيَـوْمُ ثَـالِـثِ بَـانَـهْ
اَلْيَوْمُ تَكْثُرُ فِيهِ الظِّبَاءُ فِـي الْـجَـبَّـانَـهْ

Günlerden Salı bugün
Üç gün oldu vefat edeli Bâne
Ceylanların çoğaldığı gün bugün

[393] el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 3/179; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/55; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/278.

[394] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mektebetü'l-Hancî, 1964), 4/139; Neysâbûrî, *'Ukalâü'l-mecânîn*, 58; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/301.

Şu kabristan denen mahalde.[395]

Klasik edebiyatın verileri içerisinde mezarlıklara ilişkin etkili bir tasvir de, mezar sakinleri ile mahalle sakinlerinin nüfusça karşılaştırmasını konu alır. Zamanın akışıyla diriler semtinden ölüler semtine taşınmalar arttıkça popülasyon ilginç bir paradoks almaktadır. Bir diğer paradoks, ölüler semtinin fiziksel bakımdan dirilere çok yakın hatta komşu olmasına rağmen, hakikatte ruhaniyetlerine fersah fersah uzak oluşlarıdır. Hz. Ali bu durumu [جِيرَةٌ وَهُمْ أَبْعَادٌ بِعَيْنِهِ] saptamasıyla anlatır ki, anonim bir şiirde de bu düşündürücü gerçek şöyle ifade edilmiştir:

لِـكُـلِّ أُنَـاسٍ مَـقْـبَـرٌ بِـفِنَـائِـهِـمْ فَهُمْ يَنْقُصُونَ وَالْقُـبُـورُ تَـزِيـدُ
فَمَا إِنْ تَزَالُ دَارُ حَيٍّ قَدْ أُخْرِبَتْ وقَـبْـرٌ بِـأَفْـنَـاءِ الْبُيُوتِ جَدِيـدُ
هُـمْ جِيـرَةُ الْأَحْيَـاءِ أَمَّـا مَزَارُهُمْ فَـدَانٍ وَأَمَّـا الْمُلْتَقَى فَـبَـعِـيـدُ

Her hanenin avlusunda bir mezarlık var
Yaşayanlar azalırken çoğalır bunlar
Hele sönmeye görsün hanede ocak
Bir kabir belirir yakınlarda çabucak
Komşudur dirilere hep burada ölüler
Ziyaretgah yakın amma muhaldir görüşmeler.[396]

Edipler bir kabristanda yan yana yatan mevtanın durumuna ilişkin ilginç tespitler ortaya koymuşlardır. İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908) de mezarlık sakinlerini bir mahallenin sakinlerine teşbih ederken, aralarındaki diyalogsuzluğu vurgulamak için çarpıcı bir teşbihte bulunur:

وَسُـكَّـانِ دَارٍ لَا تَـزَاوُرَ بَـيْـنَـهُـمْ عَلَى قُرْبِ بَعْضٍ فِي التَّجَاوُرِ مِنْ بَعْضِ
كَـأَنَّ خَوَاتِيمًا مِنَ الطِّـينِ فَوْقَهُمْ فَلَيْسَ لَـهَـا حَتَّى الْقِيَـامَـةِ مِـنْ فَـضِّ

Öyle bir ahali ki, yoktur gidip gelmeleri
Hepsi kapı komşusu birbirlerine halbuki
Mühür vardır üstlerinde adeta çamurdan
Bulunmaz Kıyamete dek o mührü açan.[397]

[395] İsfahânî, *el-Egânî*, 18/181.

[396] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/75; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/208; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/124; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/193.

Belirtilen diyalogsuzluk Basralı zahid Yezîd b. Ebân er-Rakkâşî tarafından daha etkili bir dille şöyle de tarif edilmiştir:

أَهْلُ هٰذِهِ الْمَنَازِلِ مُتَشَاغِلُونَ لَا يَتَوَاصَلُونَ تَوَاصُلَ الْإِخْوَانِ وَلَا يَتَزَاوَرُونَ تَزَاوُرَ الْجِيرَانِ.

Bu konakların sakinleri kendileriyle meşguller. Ne dostlar gibi birbirleriyle temasları ne de komşular gibi birbirlerine gelip gitmeleri var.[398]

Bu noktada, Antik çağ filozoflarından Sokrat'ın "kabristan" terimine kazandırdığı metaforik anlam da edebî açıdan işaret edilmesi gereken bir husustur. Haz insanı ile marifet insanı arasında paradoksal bir ilişki yakalayan Sokrat, "kalp/akıl" kavramını bilgiyi kutsayanlara; "mide/karın" kavramını ise dünyevi zevkleri yüceltenlere nispet ederken "kabristan" metaforunu kullanmıştır:

قُلُوبُ الْمُغْتَرِفِينَ فِي الْمَعْرِفَةِ مَنَابِرُ الْمَلَائِكَةِ،
وَبُطُونُ الْمُتَلَذِّذِينَ بِالشَّهَوَاتِ قُبُورُ الْحَيَوَانَاتِ الْهَالِكَةِ.

Marifet deryasına dalanların kalpleri meleklerin minberleri;
hazlara gömülenlerin mideleriyse ölmüş hayvanların kabirleri.[399]

Sokrat sarayın soytarısıyla girdiği bir polemikte de fani hazlara müptela kimseleri bu sıfatla niteler: Böyleleri kesret-i cimaya, midelerini hayvan mezarlığına dönüştürmeye, (…) son derece hevesli olurlar.[400] İlginçtir ki Sokrat'ın bu "*hayvan kabristanı/mezarlığı*" metaforunun bir benzerine İslam kültüründe de rastlanır. Hz. Ali'ye nispet edilen pek meşhur bir rivayette, fazla et tüketenlerle ilgili olarak şöyle dediği belirtilmektedir:

لَا تَجْعَلُوا بُطُونَكُمْ مَقَابِرَ الْحَيَوَانِ.

Karınlarınızı hayvan mezarlığına dönüştürmeyin.[401]

Bir mekân olarak kabristan İslam kültüründe tefekkürü ve dünya ile alakaları kesmeyi hatırlatan manevi bir arınma mahallidir. Dinî gelenekte mümine, dünyevi bağlarını gevşetmesi, yüzünü ahirete çevirmesi için sık sık kabristan ziyaretinde bulunması tavsiye olunur. Katı züht anlayışıyla bilinen kadın sahabi Ümmü'd-Derdâ (ö. 30/650), içinde

---

397 el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/329; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 1/314.

398 et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 8/178-179; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/193; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/859.

399 el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/198.

400 et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 3/99; İbn Hindû, *el-Kelimü'r-rûhâniyye*, 83; es-Sicistânî, *Sıvânü'l-hikme*, 127.

401 *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 1/26.

sürekli sıkıntı hisseden, derdine derman arayan bir adama "*Kabristana gidip mevtayı gör.*" [اِطْلَعْ فِـي الْقُبُورِ اِشْهَدِ الْمَوْتَـى] sözüyle reçete mahiyetinde öğütler vermiştir.[402]

Kabristan, ölüm olgusunu insanlara hatırlatmayı kendisine görev bilen mecnun ve meczup figürünün çok sık ziyaret edip ibretlik dersler çıkardığı, teşbihlerde bulunduğu mekandır. Klasik kaynaklarda hususen birkaç meczubun buna dair anlatıları popüler olmuştur. Bunlardan birisi Behlûl'ün hikâyeleridir. Behlûl kendisini, her kabristan ziyareti dönüşünde ölümü hatırlatıcı, gaflet uykusundan uyandırıcı sözleriyle ahaliyi irşat etmeye adamış görünmektedir. Örneğin Behlûl'ün, karşılaştığı bir güruhu son derece tesirli sözleriyle etkilemeyi başardığı bir anekdotu şöyledir:

قِيلَ لِبُهْلُولٍ وَقَدْ أَقْبَلَ مِنْ مَقْبَرَةٍ: مِنْ أَيْنَ؟ قَالَ: مِنْ عَسْكَرِ الْمَوْتَـى! فَقِيلَ: وَمَا قُلْتَ وَمَا قَالُوا؟ قَالَ: سَأَلْتُهُمْ مَتَى يَرْحَلُونَ؟ فَقَالُوا: نَنْتَظِرُ قُدُومَكُمْ ثُمَّ نَرْتَحِلُ.

Kabristandan dönmekte olan Behlûl ile karşılaştığı cemaat arasında şöyle bir diyalog yaşanmış:

Cemaat: Nereden böyle?

Behlûl: Ölüler kışlasından!

Cemaat: Hayırdır, ne konuştunuz?

Behlûl: Ben "*Yolculuk ne zaman?*" diye sordum, onlar da "*Sizi bekliyoruz, siz gelince hemen toparlanıp gideceğiz*" dediler.[403]

Anekdotun *el-Keşkûl*'deki varyantında mezarlıkta yatanlar kışla sakinlerine değil, konaklamakta olan bir kafileye teşbih olunmuştur.[404] Esasen bu "kafile" benzetmesi tasavvuf erbabı arasında pek yaygın olup kafile, seyahat, seyahatin güçlüğü, konaklama menzilleri, azık, mahall-i maksutta ne ile karşılaşılacağının bilinememesi gibi temalar dinî ve edebî çerçevede büyük bir maharetle işlenir. Örneğin Hasan-ı Basrî bu "kafile" temasını kendine özgü bir teşbih yaklaşımıyla şöyle tarif etmiştir:

يَا عَجَبًا لِقَوْمٍ أُمِرُوا بِالزَّادِ وَأُذِّنُوا بِالْاِرْتِحَالِ وَأَقَامَ أَوَّلُهُمْ عَلَى آخِرِهِمْ وَآخِرُهُمْ قُعُودٌ يَلْعَبُونَ، فَلَيْتَ شِعْرِي مَا الَّذِي يَنْتَظِرُونَ؟

---

402 el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/109; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/138; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 2/401.

403 İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/512; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/294.

404 el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/7.

> Şu insanlara şaşırıyorum. Kendilerine azık tedarik etmeleri söylenmiş, yolculuk var denilmiş, ama kafilenin en önündekiler en sondakileri bekleyip durmakta, sondakiler ise oturup eğlenmekteler. Ah bir bilsem neyi bekliyorlar?![405]

el-Âmilî'nin *el-Keşkûl* adlı eserinde bir âbidin ağzından aktarılan bir diğer Behlûl anlatısında yine kahramanımız kabristan yakınlarında görülmekte, sorulan bir suale verdiği yanıtla da hem âbid zata hem de onun vesilesiyle ahaliye bir ahlak dersi vermektedir:

> خَرَجْتُ يَوْمًا إِلَى الْمَقَابِرِ فَرَأَيْتُ الْبُهْلُولَ فَقُلْتُ مَا تَصْنَعُ هُنَا؟ قَالَ: أُجَالِسُ قَوْمًا لَا يُؤْذُونِـي، وَإِنْ غَفَلْتُ عَنِ الْآخِرَةِ يُذَكِّرُونِـي وَإِنْ غِبْتُ لَمْ يَغْتَابُونِـي.
>
> Bir keresinde kabristanı ziyarete gitmiştim. Orada Behlûl'ü gördüm, "*Burada ne yapıyorsun*" diye sordum. Yanıtı şu oldu: Bana eziyet etmeyen, unuttuğumda ahireti hatırlatan, yokluğumda gıybetimi yapmayan insanlarla hemhal oluyorum.[406]

Kabristan mahallinin kışlaya teşbihi züht erbabınca da tercih edilmiş bir yöntem olup mesela Basralı zahidlerden Yezîd b. Ebân er-Rakkâşî, şehirle kabristan arasındaki müna-sebeti bir teşbihle anlatmak istediğinde bu yola başvurmuştur:

> قَالَ: مَرَرْتُ بِيَزِيدَ الرَّقَّاشِـيِّ وَهُوَ جَالِسٌ بَيْـنَ الْمَدِينَةِ وَالْمَقْبَـرَةِ، فَقُلْتُ لَهُ: مَا أَجْلَسَكَ هَا هُنَا؟ قَالَ: أَنْظُرُ إِلَى هٰذَيْنِ الْعَسْكَرَيْنِ، فَعَسْكَرٌ يَقْذِفُ الْأَحْيَاءَ وَعَسْكَرٌ يَلْتَقِمُ الْمَوْتَـى.
>
> Birisi anlatıyor: Bir keresinde şehirle kabristan arasındaki bir mahalde oturan Yezîd er-Rakkâşî'ye "*Ne diye burada oturuyorsun?*" diye sordum. Yanıtı şu oldu: Şu iki kışlaya bakıp tefekkür ediyorum: Beriki dirileri fırlatıp atıyor, öteki ölüleri yalayıp yutuyor.[407]

Ölümü hatırlayıp ibret almak için kabristan ziyaretinde bulunanların ya da bu mekânı mesken tutanların yanı sıra, mezarlarını hanelerinin yanına ya da karşısına ikame edenlere de züht anlatılarında değinilmektedir. Demîrî, aktardığı bir Zülkarneyn kıssasında, rast geldiği salih bir ümmetin imrendiği birtakım özellikleri arasında bunu da zikreder:

---

[405] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/512; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/294.

[406] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 1/7; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/186; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/124.

[407] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/193.

قَالَ: خَبِّرُونِـي مَا بَـالُ قُبُورِكُمْ عَلَى أَبْوَابِ بُيُوتِكُمْ؟ قَالُوا: عَمْدًا فَعَلْنَا ذٰلِكَ لِئَلَّا نَنْسَى الْمَوْتَ، وَلِئَلَّا يَخْرُجَ ذِكْرُهُ مِنْ قُلُوبِنَا.

(…) Zülkarneyn "*Söyleyin bana*" demiş "*Neden mezarlarınız kapılarınızın önünde?*" "*Biz bunu bile isteye böyle yaptık*" demişler "*ölümü unutmamak ve her dem hatırımızda olması için*".[408]

Kabristanın kendisi bazı şeylere teşbih edildiği gibi, bu terim bazı şeylerin müşebbehun bihi sıfatıyla da ilginç çağrışımlara konu edilmiştir. Söz gelimi hazırcevap nüktedan Abbasi nedimi Ebü'l-Aynâ, misafirlerine ikram edilmek üzere tencereyi sırf kemikle doldurup kaynatan pinti dostu İbn Mükerrem'i [أَقِدْرٌ هٰذِهِ أَمْ قَبْـرٌ؟] "*Bu, yemek kazanı mı; kabristan arazisi mi?*" diyerek taşlamış[409]; bir başka nüktede ise hikâye kahramanı evinin tam takır kuru bakır oluşunu "*Evim mahza kabristan* [وَدَارِي مَقْبَـرَةٌ]" cümlesiyle ifade etmiştir.[410] Kabir ve makber bir nesneden yoksunluğun betiminin yanı sıra esaretin tasvirinde de işlevsel bir teşbih öğesi olmuştur. Kardeşlerinin ihaneti neticesinde zindanlara düşen Hz. Yusuf'un, hürriyetten mahrumiyet duygusunu anlatmak üzere zindanın kapısına kazıdığı şu öğütte olduğu gibi:

هٰذِهِ مَنَازِلُ الْبَلْوَى وَقُبُورُ الْأَحْيَاءِ وَتَجْرِبَةُ الْأَصْدِقَاءِ وَشَمَاتَةُ الْأَعْدَاءِ.

Bu zindanlar imtihan mahalleri, dirilerin kabristanı, dostlukların mihenk taşı, düşmanların neşe kaynağıdır.[411]

Kabir ziyaretçileri arasında mekânın manevi atmosferini ölümsüz beyitleriyle terennüm eden bir zümre de şairler olup onların son derece deruni anlamlar içeren ölüm temalı şiirler inşad ettikleri bilinmektedir. Örneğin sık kabristan ziyaretleri ve ölüm tefekkürüyle ün salmış Ebü'l-Atâhiye; ölümün sevenleri birbirinden sonsuza kadar ayırması sebebiyle konak sahiplerinden soğumuş, kabir ashabına ısınmış ve bu paraleldeki düşüncelerini güçlü bir duygu yoğunluğu içerisinde ifade etmiştir.[412]

---

[408] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/250; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 14/317.

[409] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 5/444; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/136.

[410] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/410; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/137.

[411] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 72; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/149; Se'âlibî, *Simârü'l-Kulûb*, 685; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 5/428.

[412] Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 110; Celâlüddîn Süyûtî, *el-Muhâdarât ve'l-muhâverât* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 332.

İhvaniyat bahislerinden ziyaret adabının önemli bir ilkesi, nezaketen de olsa dostların ikramını geri çevirmemek, tok olduğu halde sofraya çökmektir. İşte, misafiri olduğu hanenin sofrasına oturmayan veya ikramını reddeden kişinin tavrı da hane değil, kabir ziyaretine teşbihle anlatılmıştır:

إِذَا زُرْتَ مَنْزِلَ أَخِيكَ فَلَمْ تَأْكُلْ فِيهِ وَلَمْ تَشْرَبْ فَإِنَّمَا زُرْتَ قَبْرَهُ.

Dostunu ziyaret edip de sofrasından yiyip içmezsen,
hanesini değil, ancak kabrini ziyaret etmiş sayılırsın.[413]

Konu mezarlık olunca, bu mekânın sakinleri olan [مَيِّتٌ] ve [مَوْتَى] terimleri üzerinden de hayli espri üretildiğine tanık olmaktayız. Bir palavracı açısından, ölüler, istismarı en kolay kitleyi teşkil eder ki bir bedevi nüktesinde şahitliğine başvurulan kimseler onlardır:

قِيلَ لِأَعْرَابِيٍّ: بِمَ غَلَبْتَ؟ فَقَالَ: أُبْهِتُ بِالْكَذِبِ وَأَسْتَشْهِدُ الْمَوْتَى.

Bedevinin birine "*(İnsanları) alt etmeyi/kandırmayı nasıl beceriyorsun?*" diye sormuşlar. "*Yalanlarımla kafaları karıştırıp şahit olarak da ölüleri gösteriyorum!*" demiş.[414]

Bu faslı, komik bir amaçla anasının mezarını ziyaret eden Cuhâ'ya ait bir nükteyle noktalamak istiyoruz:

نَظَرَ إِنْسَانٌ إِلَى جُحَا فِي الْمَقَابِرِ فَقَالَ: يَا أَبَا الْغُصْنِ مَا تَصْنَعُ هَا هُنَا؟ فَقَالَ: أَطْرَحُ لِقَبْرِ أُمِّي قِبًّا فَقَدْ تَمَزَّقَ قِبُّهُ.

Adamın biri mezarlıkta Cuhâ'yı görünce "*Hayırdır Ebü'l-Gusn, burada ne yapıyorsun?*" demiş. Cuhâ "*Anacığımın mezarına tülbent bırakıyorum*" demiş "*eskisi parçalanmış da!*"[415]

11. Kabristanları Mesken Tutanlar

Tarihin her döneminde ve her toplumda sosyal hayattan izole olmak için kendini yerleşim merkezlerinin dışına, en başta da kabristan ve çevresine atan oldukça sınırlı sayıda bir güruh bulunmaktadır. Çoğu zaman da bu güruh ya mecnun ve meczup gibi akli melekelerini büyük oranda yitirmiş akıl hastaları ya da dünya ile alakalarını tümüyle kesmeyi arzulayan tasavvuf erbabı olmaktadır. Klasik *edeb* kaynaklarında her iki zümrenin

[413] Ebü'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Hüzeyl el-Fezârî İbn Hüzeyl, *ʿAynü'l-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 50.

[414] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/158.

[415] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/112.

kabristan çevresini mesken tutuşuna ilişkin çarpıcı ve ibretlik hikâyeler yer almaktadır. İslami kültürde, hususen dinî ve mistik çevrelerde tedavül eden önemli bir kabristan teması, çeşitli bölgelerde ve beldelerde bu mekânları mesken tutan kimi şahsiyetlerin deneyimlerini konu almaktadır. Bu başlık altında buna dair oluşmuş birkaç rivayet mahsulü tanıtılacaktır.

Hz. Ömer'in üçüncü göbekten torunu Abdullah b. Abdülaziz insanlarla hemhal olmayı sevmeyen, onlardan köşe bucak kaçan, çoğu zaman da soluğu kabristanda alan bir zat idi. Kendisini sık sık orada görenler bu davranışının sebebini sorduklarında onlara, kabirden daha etkili bir vaiz görmediğini söylemekteydi [لَمْ أَرَ أَوْعَظَ مِنْ قَبْرٍ].[416]

Kabristan civarını mesken tutanlara dair anlatılan hikâyeler içerisinde, bu zümreyi ziyaret eden kimi mühim şahsiyetler ile bu esnada gelişen çarpıcı diyaloglardan da söz edilir. Genellikle bu kimselerin yoksulluktan ve garibanlıktan buralarda yaşadığını düşünen asil ziyaretçiler, bonkör tekliflerine rağmen onları huzurlu meskenlerinden ayırmayı başaramamaktadır. Gerçek manada dünyaya sırtını dönmüşlük hâlinin vurgulandığı anekdotlarından biri, Gulâm adıyla bilinen Utbe'nin aşağıdaki hikâyesidir:

> كَانَ مُقِيمًا بِالْجَبَّانَةِ فَبَلَغَ خَبَرُهُ عَلِيَّ بْنَ سَلْمَانَ أَمِيرَ الْعِرَاقِ فَخَرَجَ حَتَّى وَقَفَ عَلَيْهِ فَسَلَّمَ فَرَفَعَ رَأْسَهُ فَرَدَّ عَلَيْهِ فَقَالَ لَهُ الْأَمِيرُ: كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟ قَالَ مُتَفَكِّرًا فِي الْقُدُومِ عَلَى اللّٰهِ بِخَيْرٍ أَمْ بِشَرٍّ ثُمَّ بَكَى وَأَطْرَقَ رَأْسَهُ مُنَكِّسًا إِلَى الْأَرْضِ. فَقَالَ الْأَمِيرُ قَدْ أَمَرْتُ لَكَ بِأَلْفِ دِرْهَمٍ، فَقَالَ قَبِلْتُهَا عَلَى أَنْ تَقْضِيَنِي مَعَهَا حَاجَةً، فَقَالَ - وَقَدْ سُرَّ بِذٰلِكَ - : وَمَا هِيَ؟ قَالَ: تَقْبَلُ مِنِّي مَا وَهَبْتَنِي. فَقَالَ: قَدْ فَعَلْتُ وَانْصَرَفَ.
>
> Utbe mezarlıkta yaşamaktaydı. Onun bu durumu Irak emiri Ali b. Selmân'ın kulağına gidince hemen onu ziyarete gitti. Yanına varıp selamladığında başını kaldırıp selamı aldı. Sonrasında Ali, nasıl olduğunu, sabahı nasıl ettiğini sordu. Utbe "*Allah'ın huzuruna hayırla mı yoksa şerle mi çıkacağını tefekkür ederek*" yanıtını verip ağlamaya başladı ve başını öne eğdi. Sonrasında Utbe ile Ali arasında şöyle bir diyalog gelişti:
>
> Ali: Sana 1000 dirhem hibe verilmesini söyledim.
>
> Utbe: Bir isteğimi yerine getirmen koşuluyla kabulüm.
>
> Ali (sevinerek): Neymiş o?

[416] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 1/45; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 20.

Utbe: Bana verdiğini geri alman koşuluyla.

Bunu duyan emir "*Kabul*" der, sonra da çekip gider.[417]

Kabristan mahallini mesken tutan bir diğer kesim ise mecnun ve meczup zümresidir. Sıradan hayatın dağdağasında türlü güçlük ve eziyetlerle karşılaşan bu Allah insanları için mezarlık civarları daha huzurlu ve emniyetli bir mıntıka hissi veriyor gibidir. İbnü'l-Cevzî'nin bir anlatısında Sükeyn b. Mûsâ'nın başından geçenler bunu destekler mahiyettedir:

كُنْتُ مُجَاوِرًا بِـمَكَّةَ وَكَانَ فِيهَا مَجْنُونٌ يَنْطِقُ بِفُنُونِ الْحِكْمَةِ فَقُلْتُ: أَيْنَ تَأْوِي بِاللَّيْلِ؟ فَقال: إِلَى دَارِ الْغُرَبَاءِ، قُلْتُ: مَا أَعْرِفُ بِـمَكَّةَ دَارَ الْغُرَبَاءِ، قَالَ: سَكَنِي تِلْكَ الْمَقَابِرُ، قُلْتُ: مَا تَسْتَوْحِشُ فِي اللَّيْلِ وَظُلْمَتِهِ؟ قَالَ: إِذَا ذَكَرْتُ الْقَبْرَ وَوَحْشَتَهُ هَانَ عَلَيَّ اللَّيْلُ وَظُلْمَتُهُ.

Mekke'de Allah'a komşu olmuştum, orada hikmetli laflar eden bir meczup da vardı. Bir gün kendisine "*Gece olunca nereye sığınıyorsun?*" diye sorduğumda "*Garipler Diyarına*" dedi. Mekke'de öyle bir yer bilmediğimi söyleyince "*Meskenim aha şu kabristan*" diye tavzih etti. Sordum: Geceden, zifiri karanlıktan da mı korkmuyorsun? Dedi ki: Kabri ve ürpertisini düşününce gece de onun karanlığı da bana vız geliyor![418]

Kabristan mahallini mesken tutan yukarıdaki iki zümreye, nameşru işlere bulaştığı için saklanmak durumunda kalan ya da bu işleri o mekânda deruhte eden kimi mücrim ve yolsuz tayfasını da eklemek gerekir. Bu kenarda köşede mekânlar, hele de sert idari tedbirlere başvuran, takibatı sıkı tutan valilerin devrinde her zaman en emniyetli sırra kadem basma mahalleri olmuştur. Bir Müzebbid nüktesinin konusu, tam da böyle bir zulada basılması üzerine sergilediği muzipliktir mesela:

فَـرَّ مُزَبِّدٌ مِنْ وَالِـي الْمَدِينَةِ وَتَوَارَى، وَطَلَبَهُ الْوَالِـي، فَبَيْنَمَا هُوَ فِـي الطَّلَبِ إِذْ سُمِعَ مِنَ الْمَقَابِرِ صَوْتُ طُنْبُورٍ، فَأَقْبَلَ حَتَّى وَقَفَ عَلَى قَبْـرٍ مَحْفُورٍ وَفِيهِ سِـرَاجٌ، وَفَوْقَ الْقَبْرِ بَوَارِي، فَكَشَفَ فَإِذَا مُزَبِّدٌ قَائِمٌ وَبِيَدِهِ طُنْبُورٌ فِـي جَوْفِ الْقَبْرِ وَعِنْدَهُ نَبِيذٌ، فَقَالَ لَهُ: اُخْرُجْ يَا عَدُوَّ اللّٰهِ، قَالَ مُزَبِّدٌ: لَا وَاللّٰهِ لَا أَخْرُجُ إِلَيْكَ وَلَا هٰذَا مِنْ عَمَلِكَ، إِنَّمَا عَمَلُكَ فِي الْعِمَارَةِ، وَلَيْسَ لَكَ عَلَيَّ سُلْطَانٌ.

[417] Darîr Davud el-Antâkî, *Tezyînü'l-esvâk fî ahbâri'l-uşşâk* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1986), 1/45.

[418] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/214; Neysâbûrî, *'Ukalâü'l-mecânîn*, 147.

> Bir keresinde Müzebbid Medine valisinin takibatından kaçıp kayıplara karışmış, her yerde fellik fellik aranmasına rağmen bir türlü bulunamamış. Yine böyle bir takibat sırasında valinin adamları kabristandan bir tanbur sesi geldiğini fark etmiş. Oraya gittiklerinde içerisinde bir gaz lambası yanan, üzeri tente ile örtülü, derince kazılmış bir kabir görmüşler. Tenteyi kaldırdıklarında bir de bakmışlar ki çukurun ortasında Müzebbid bir elinde nebiz diğer elinde tanbur fasıl geçmekte. Kolluk görevlisi "*Dışarı çık, Allah düşmanı seni*" diye parlayınca "*Ağır ol bakalım*" demiş Müzebbid "*buradan çıkacağımı sanıyorsan yanılıyorsun. Senin forsun mamurede (dünyada) geçer, viranede (mezarda) değil!*"[419]

Sıradan hırsızlığı meslek edinenlerin dahi kendilerini nispet etmekten imtina edeceği en iğrenç meşgale olan mezar hırsızlığına ilişkin de klasik Arap kaynaklarında bazı anlatılara rastlanmaktadır. Arapça [نَـبَشَ] sülasi kökünden meslek bildiren mübalağa siygasıyla [نَبَّـاشٌ] şeklinde türeyen "mezar hırsızı/mezar kazıcısı"na edebiyatta çeşitli vesilelerle değinilmiştir. Söz gelimi İbn Seyâbe (ö. 198/814), kendisine ahlakı sorulan birini tarif ederken, o kişinin harisliğini bu terim üzerinden tarif eder:

> قِيلَ لِابْنِ سَيَابَةَ: مَا تَقُولُ فِـي فُلَانٍ؟ قَالَ: فِيهِ كِيَادُ مُخَنَّثٍ، وَحَسَدُ نَائِحَةٍ وَشَـرَهُ قَوَّادَةٍ وَمَلَقُ دَايَةٍ وَذُلُّ قَابِلَةٍ وَبُخْلُ كَلْبٍ وَحِرْصُ نَبَّاشٍ.
>
> İbn Seyâbe'ye "*Filanca hakkında ne düşünüyorsun?*" demişler. O da döktürmüş: O herifte; muhannesin fırlamalığı, ağıtçının hasedi, çöpçatanın iştahı, sütannenin yağcılığı, ebenin sefilliği, köpeğin hasisliği ve mezar soyguncusunun hırsı var![420]

12. Mezar Taşlarına Yansıyan Edebiyat

Arap edebiyatının zengin şiir kaynakları arasında bilhassa ölüm, hayat, yalnızlık, fanilik vb. temaların işlendiği, mezar taşlarına kazınmış manzumeler, kıtalar ve şiir parçaları da bulunmaktadır. Kabir taşlarında ziyaretçilere hitaben söylenmiş kimi zaman ibretlik söz ve nasihatler, kimi zaman sitemkâr ifadeler hatta kimi zaman da nükteli ve mizahi ibareler yer alır ki bunlar ölüm temalı edebiyatın zengin malzemesi içerisinde önemli bir yer tutar. Esasen bu, klasikte olduğu kadar modern çağda da edebiyat kamuoyunun dikkatini çeken ilginç bir konu olagelmiştir. Adnan Ersan'ın *Mezartaşı Esprileri* ile Mehmet

[419] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 9/122.
[420] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/41.

Samsakçı'nın *Ölüme Açılan Estetik Kapı Türk Mezar Taşı Edebiyatı* Türkçe'de kaleme alınmış iki önemli eser sayılabilir.[421]

Bazı mezar taşlarının üzerinde herhangi bir yazı veya kitabe bulunmayıp, açık alanda dikili duruşlarıyla dikkat çekmekte ama yine de bu hâlleriyle yoldan gelip geçenler için ilham ve ibret kaynağı teşkil etmektedir. Câhiz *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*'ında Gassânî hükümdarı Nu'mân b. Münzir'in (ö. 594'ten sonra), Cahiliye devri Hristiyan Arap şairi Adî b. Zeyd el-İbâdî'nin bu türden mezarlık yıkıntılarından ilhamla okuduğu di-zeleri duyunca keyfi kaçarak avlanmaktan nasıl vazgeçtiğini hikâye eder. Nu'mân'ın etkisinde kaldığı, mezar taşlarının dilinden söylenmiş birkaç dize şöyledir mesela:

رُبَّ رَكْبٍ قَدْ أَنَاخُوا عِنْدَنَا يَشْرَبُونَ الْخَمْرَ بِالْمَاءِ الزُّلَالِ
ثُمَّ أَضْحَوْا عَصَفَ الدَّهْرُ بِهِمْ وَكَذَاكَ الدَّهْرُ حَالًا بَعْدَ حَالِ

Çöktürüp devesini nice kafile
İçtiler şarapları tatlı su ile
Sonra savurdu felek insafsızca herkesi
İşte böyle vurur cümleyi, şu feleğin sillesi
Hâlden hâle sokar şu feleğin sillesi.[422]

Mezar taşlarındaki yazılar, hayata ilişkin ibretlik anlamlar çıkarma hususunda oldukça ilham verici olabilmektedir. Bilhassa dinî metinlerin böyle bir gücünden söz edilebilir. Aşağıdaki örnekte, mezar taşındaki bir yazıdan hayatın sefasına dair iyimser bir çıkarımda bulunan Kûfeli nahiv âlimi İbn Kâdim'in (ö. 251/865) bir başka uyaran sebebiyle cefayı hatırlaması oldukça çarpıcıdır. Şöyledir hikâyesi İbn Kâdim'in:

كُنَّا نُمَاشِي ابْنَ الْمُغْتَابِ الْقَاضِي، فَمَرَرْنَا بِمَقْبَرَةٍ، فَإِذَا عَلَيْهَا مَكْتُوبٌ: بَرَكَةٌ مِنَ اللّٰهِ صَاحِبَهَا. وَكُنَّا فِي إِمْلَاكٍ فَإِذَا عَلَى مَنَارَةٍ مَكْتُوبٌ: كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ. فَقُلْتُ: هٰذِهِ بِتِلْكَ.

Kadı İbnü'l-Muğtâb ile yürüyorduk, derken bir mezara rast geldik. Mezar taşında "*Sahibine hayırlı uğurlu olsun*" yazıyordu ki o sıralarda düğün hazırlığında olduğumuzdan (bunu hayra yorarak mutlu olduk). Derken yolda

[421] Bkz. Adnan Ersan, *Mezartaşı Esprileri* (Arkadaş Yayınları, 2002); Mehmet Samsakçı, *Ölüme Açılan Estetik Kapı Türk Mezar Taşı Edebiyatı* (Kitabevi, 2017).
[422] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 1/26; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 82.

bu defa bir fenere rast geldik, onun da mahyasında "*Her nefis ölümü tadacaktır.*" yazıyordu. Hayretle "*Ona karşılık bu mu!*" demekten kendimi alamadım.[423]

Dikkat edilirse hikâyenin siyakından "*Az önce mezarlıkta sefa bulmuşken, şu an mahyada bize ölüm hatırlatılıyor*" mesajı verilmekte, bununla da insan yaşamının hayat ve ölüm arasındaki karmaşık paradokslardan oluştuğuna zarif bir imada bulunulmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, klasik Arap kaynaklarında mezar taşlarına nakşedildiği ifade edilen birtakım esprili yazıların ölüm olgusuyla bağlantılı ilginç bir mizah malzemesi ürettiğini söyleyebiliriz. Bilhassa -ozanların atışması gibi- mezar taşlarının birbiriyle rekabetini konu alan birkaç anekdot, kabir mefhumunun insanın zihninde yarattığı ürkütücü havayı dağıtacak cinstendir. Ölümle alayın en somut örneklerinden sayılan bu anlatılarda çok çeşitli temalar işlenebilmektedir. Söz gelimi toplumda meslekler arası rekabetin ne denli önemsendiğinin kanıtı mahiyetindeki bir hikâyede mesleği körükçülük olan birinin, yaptığı işi dolaylı bir üslupla nasıl abarttığını görebiliriz:

قَالَ بَعْضُهُمْ: رَأَيْتُ قَبْـرَيْنِ مَكْتُوبٌ عَلَى أَحَدِهِمَا "مَنْ رَآنِـي فَلَا يُصَغِّرَنَّ قَدْرِي؛ أَنَا كُنْتُ أَحْبِسُ الرِّيَاحَ وَأُفَرِّقُهَا"، وَعَلَى الْآخَرِ "كَذَبَ ابْنُ الزَّانِيَةِ، إِنَّمَا كَانَ يَجْمَعُ الرِّيَاحَ فِي الزِّقِّ ثُمَّ يُخْرِجُهَا". قَالَ: فَمَا رَأَيْتُ مُشَاجَرَةً بَيْـنَ مَيِّتَيْـنِ غَيْـرَهُمَا.

Adamın biri anlatıyor: İki mezar gördüm. Bunlardan birinin taşında "*Mezarımı gören sakın beni hafife almaya kalkmasın. Bendeniz kâh havayı zapt eden kâh onu salıveren zatım!*" yazıyor, diğerinin taşında da cevaben şu yazıyordu: Yalan söylüyor kahpe çocuğu! Yaptığı şey körüğe hava çekip onu basmaktan ibaret!

And olsun ki bu iki rahmetli dışında birbiriyle çekişen başka ölü görmedim![424]

Bu bahiste ünlü nükte üreticisi Câhiz da bize kendi deneyimini aktarır. Onun hikâyesinde meslek üstünlüğü tartışmasının tarafları bu defa bir körükçü ile bir haccâmdır:

مَرَرْتُ بِقَبْرَيْنِ مَكْتُوبٌ عَلَى أَحَدِهِمَا: أَنَا ابْنُ سَافِكِ الدِّمَاءِ، وَعَلَى الْآخَرِ: أَنَا ابْنُ سَاجِنِ الرِّيحِ، فَسَأَلْتُ عَنْهُمَا فَقِيلَ: كَانَ أَحَدُهُمَا حَجَّامًا وَالْآخَرُ حَدَّادًا.

İki mezara rast gelmiştim; birinin taşında "*Ben var ya ben, oluk oluk kan*

[423] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 81.
[424] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 204.

akıtan adamın oğluyum!", diğerinin taşında ise ona nispet yaparcasına "*Bendeniz de rüzgârı hücreye hapseden adamın oğluyum!*" yazıyordu. Merak edip bu ikisinin ne iş yaptıklarını sordum. Meğer biri haccâm, öbürü de körükçüymüş.[425]

13. Taziye Meclisi Anlatıları

Müslüman toplumların sosyal dayanışmasında çok önemli bir yeri olan taziye geleneği, referansını ve gücünü bizzat Hz. Peygamber'in konuya dair bazı hadislerinden almakta olup, dinî ve ahlaki literatürde yoğun biçimde yer almasının yanı sıra, edebiyat eserlerinde de bu temaya değinen çok sayıda anekdotik rivayet bulunmaktadır.

Her şeyden önce Hz. Peygamber'in konuya dair söyledikleri, cenazesi olan haneyi ziyaret hususunda müminleri teşvik etmekte, böyle bir davranışı Cennetlik bir amel olarak yüceltmektedir. Oldukça popüler bir hadiste, Hz. Peygamber, taziyede bulunmayı üç temel insani görev arasında sayar ve mükâfatının da pek büyük olduğuna dikkat çeker:

ثَلَاثَةٌ فِـي ظِلِّ الْعَرْشِ: عَائِدُ الْمَرِيضِ، وَمُشَيِّعُ الْمَوْتَـى، وَمُعَزِّي الثَّكْلَى.

Üç kişi var ki, bunlar (hiçbir sığınacak gölgenin olmadığı mahşer gününde) Arş-ı Âlâ'nın gölgesindedir: Hasta ziyaretinde bulunan, cenazeyi taşıyıp defnine yardımcı olan ve yavrusunu kaybeden anneye taziyede bulunan.[426]

Bir başka hadis, taziyecilerin, ölü yakınlarının sabrederek kazanacakları ecrin eşdeğerine taziye dolayısıyla nail olacaklarını müjdelemektedir:

مَنْ عَزَّى مُصَابًا فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِهِ.

Kim bir yakını ölmüşe taziyede bulunursa, onun sevabı kadar sevap kazanır.[427]

Taziye meclislerinin en karakteristik özellikleri arasında ise hüzün ve matem havası gelmektedir. Bazen bu hava, taziyecilerin mecliste suskun vaziyette kalışlarıyla ölü yakınlarının ıstırabına ortak olmak suretiyle dağıtılır. Cenaze meclisinin belirgin vasfı "sus-

---

[425] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/157. Hikâyenin bir diğer varyantında körükçü kendisini "*Rüzgârın, tasarrufunda olduğu kişinin oğlu* [أَنَا ابْنُ مُسْتَخْدِمِ الرِّيَاحِ]" şeklinde tarif etmektedir ki, bu tanım dinî kültürde rüzgâr(lara) hükmeden Hz. Süleyman'ın otoritesini çağrıştırdığından onu rakibi karşısında bir adım öne çıkarmaktadır. Bkz. İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 204.

[426] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/60; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/333; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/34; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 499.
Bir diğer hadiste Cennetle ödüllendirilecek kişi, doğrudan "*yavrusunu yitirmiş anayı taziyeye giden*" olarak tarif edilmiştir. Bkz. el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 504.

[427] İbn Mâce, "Cenâiz", 56 (No. 1602).

kunluk" beşerî tecrübede öylesine aşina bir sahnedir ki, halk kültürü, neşesi dışarı taşmayan eğlentileri ya da gereğinden fazla suskun ortamları "cenaze meclisi"ne teşbihte bulunarak taşlar. Nüktedan muhaddis eş-Şa'bî'nin deneyiminde, örneğin, keder ve neşe meclislerinin hakkını ayrı ayrı vermek gerektiği bilgeliği, bu yöndeki bir taşlamayla topluma kazandırılmaya çalışılır:

حَضَرَ الشَّعْبِيُّ رَحِمَهُ اللّٰهُ وَلِيمَةً فَرَأَى أَهْلَهَا سُكُوتًا فَقَالَ:

مَا لِـي أَرَاكُمْ كَأَنَّكُمْ فِـي جِنَازَةٍ؟ أَيْنَ الْغِنَاءُ أَيْنَ الدَّفُّ؟!

> Şa'bî (merhum) bir düğün yemeğine iştirak etmiş. Orada bulunanları sus pus hâlde görünce çıkışmış: Ne diye cenaze meclisindeymişçesine dilsiz kesilip öylece oturuyorsunuz? Hani şarkınız, definiz nerede?![428]

Diğer taraftan bir mecliste icra edilen taziye ritüelinin de sınırlı bir ömrü vardır ve ortama çöken hüzün ve keder bulutlarının zaman geçtikçe yavaş yavaş dağılmaya başladığı görülür. Bu manada meselenin edebî cephesi üç boyutta ele alınmaktadır. Taziyede bulunan kişinin hal ve harekatı, kendisine taziyede bulunulan kişinin tutum ve davranışları, bir de kendisinden dolayı taziye yapılan mezardaki kişinin hâl-i pürmelali. Taziye ritüelinin bu üç ayaklı yapısına dair en etkili anlatımlardan biri, kuşkusuz, kardeşi Ebü'l-Eş'as'ı kaybeden Samani emiri Nasr b. Ahmed'in (ö. 331/943) aşağıdaki dizelerinde rastlanır:

يُعَزِّي الْمُعَزِّي ثُمَّ يَـمْضِـي لِشَأْنِهِ وَيَبْقَى الْمُعَزَّى فِـي أَحَرَّ مِنَ الْجَمْـرِ

وَيَسْلُو الْمُعَزَّى عَنْ قَلِيلٍ كَغَيْـرِهِ وَيَبْقَى الْمُعَزَّى عَنْهُ فِي وَحْشَةِ الْقَبْـرِ

> Taziyeci taziyesini yapar, sonra işine bakar
> Teselli edileniyse ateşten bir kor yakar
> Âlem gibi avunur çok geçmeden o da
> Bir tek ölen kalır kabrin ıssızlığında.[429]

Emevi devri ünlü musikişinaslarından İbn Âişe ise (ö. 125/743 [?]) aynı mazmunu nispeten farklı bir üslupta beyitlere dökmüştür:

يُعَزِّي الْمُعَزِّي سَاعَةً ثُمَّ يَنْقَضِـي وَنَفْسُ الْمُعَزَّى فِـي أَحَرَّ مِنَ الْجَمْـرِ

[428] Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *el-Lutf ve'l-letâ'if*, thk. Mahmûd Abdullah el-Câdir (Bağdat: Dârü'ş-şü'ûni's-sekâfiyyeti'l-âmmeti, 2002), 5.

[429] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/154; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 11/376.

لِأَنَّ الْمُعَزِّيَ إِلْـفُـهُ فِـي مَـكَـانِـهِ وَإِلْفُ الْمُعَزَّى فِـي ضَـرِيحٍ مِنَ الْقَبْـرِ

Taziyeci kısa bir taziyeden sonra çeker gider
Teselli edileni ise kalbe düşen ateş kül eder
Çünkü taziyecinin mahbubu yerinde bâki
Berikininki ise toprak altında halbuki.[430]

Son olarak, taziye meclislerinde tamamen spontane biçimde gelişen birtakım hâdiselerin kıvrak zekâ sayesinde nükteye tahvilinden de söz etmek gerekir. Bu tür anlatılar yas ortamının görülmedik şekilde neşe ortamına çevrilmesinden ötürü sıra dışıdır ve tarihsel bir gerçeklik içerdiği için de etkileyicidir. Bu tarzın nadide bir örneği Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın vefat eden annesinin yas meclisinde yaşanmıştır. Hikâyesi şöyledir:

مَاتَتْ أُمُّ أَبِـي إِسْحَاقَ الزَّجَّاجِ فَاجْتَمَعَ النَّاسُ عِنْدَهُ لِلْعَزَاءِ، وَفِيهِمُ الرُّؤَسَاءُ وَالْكُتَّابُ، فَأَقْبَلَ الْجَصَّاصُ وَهُوَ يَضْحَكُ وَيَقُولُ: يَا أَبَا إِسْحَاقَ، وَاللّٰهِ سَرَّنِـي هٰذَا. فَدُهِشَ أَبُو إِسْحَاقَ وَالنَّاسُ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: يَا هٰذَا، كَيْفَ سَرَّكَ غَمُّهُ وَغَمُّنَا؟ قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّهُ هُوَ الَّذِي مَاتَ، فَلَمَّا صَحَّ عِنْدِي أَنَّهَا أُمُّهُ سَرَّنِـي ذٰلِكَ، فَضَحِكَ النَّاسُ.

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın annesi vefat ettiğinde ahali taziye için kendisini ziyarete gelmiş. Ziyaretçiler arasında devlet ricali ve kâtip sınıfından insanlar da bulunuyormuş. Tam bu esnada meclise Cessâs çıkagelmiş. Bir yandan gülüyor bir yandan da "*Ne kadar mutlu oldum bilemezsin, Azizim!*" diyormuş.

Bunu duyan Ebû İshâk şoke olmuş. Çevresindekiler "*Bre densiz, bizim ve Hazretin acısı seni nasıl mutlu ediyormuş, anlat hele*" deyince, Cessâs açıklamış: Bana önce Ebû İshâk'ın öldüğü haberi geldi, ama sonra öğrendim ki meğer vefat eden annesiymiş. E tabi bu da beni acayip mutlu etti!

Rivayet o ki meclistekiler bu izah karşısında kendilerini gülmekten alamamış.[431]

Bu genel girişten sonra şimdi de aşağıda taziye meclislerinde sergilenen komik gaflar ile yine aynı ortamlarda nükte erbabınca başvurulan taşlamalardan bahsedilecektir.

[430] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 253.
[431] Muhammed b. Şâkir Ketbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973), 1/375.

a. Gaflar

Matem ortamının suskunluğuna karışma, duygularını lisan-ı kâl yerine hâl ile ifade etme genel atmosfere en uygun olansa da, bazen veciz ve etkili cümleler sarfederek de cenaze yakınlarının kederi hafifletilmeye çalışılır. Ne var ki bazen böyle anlarda kırılan potlar, ifade edilen yanlış cümleler mecliste bulunanları güldürecek veya üzecek cinsten olur. Tarihte pek çok örneğini gördüğümüz bu türden gafların nadide örneklerinden biri, biricik oğlu Abdülmelik'i kaybeden Ömer b. Abdülaziz'in meclisinde yaşanan bir hadisedir mesela:

> Halife Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdülmelik vefat ettiğinde ke-derinden perişan olmuş. Bir gün meclisindekilere "*İçinizde okuyacağı şiirle acımı dindirecek bir şair ya da vereceği öğütle kederimi hafifletecek bir vaiz yok mu?*" diye sorunca Şam ehlinden bir adam söze dâhil olmuş: Ey Emirülmüminin, her seven sevdiğinden ayrı düşer; amma vefat sebebiyle, amma terk-i diyar suretiyle. Bunu duyan Halife tebessüm edip "*Allah canını almasın senin, yarama tuz biber ektin!*" deyivermiş.[432]

Taziye meclislerinde muktezâ-i hâle mutabık söz ve davranışlar cenaze sahiplerini ne kadar teselli edip rahatlatıyorsa, uygunsuz söz ve tutumlar da bir o kadar üzmektedir. Genelde safdil veya ahmak tiplemelerinden sadır olduğu anlaşılan bu türden gaflar anekdotik değer ifade etmesi dolayısıyla üdeba ve nüktedanlarca kayda geçirilip korunmuştur. İbn Abdürabbih eserinde buna dair şöyle bir nükte aktarır:

> عَزَّى رَجُلٌ بِابْنٍ لَهُ فَقَالَ لَهُ: ذَهَبَ أَبُوكَ وَهُوَ أَصْلُكَ، وَذَهَبَ ابْنُكَ وَهُوَ فَرْعُك، فَمَا بَقَاءُ مَنْ ذَهَبَ أَصْلُهُ وَفَرْعُهُ؟
>
> Adamın biri (vefat eden oğlu sebebiyle Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin) taziyesini şu sözlerle yapıp baltayı taşa vurmuş: Pederin göçtü gitti, ki o senin kökündü; oğlun da öldü, o da senin dalındı. Kökü ve dalı olmayanın yaşamasının ne anlamı var![433]

Türkçemizdeki "*kaş yapayım derken göz çıkarma*" deyimine denk düşen bu yersiz davranışların bir diğer örneğinde de yine Haccâc'ın ismine rastlıyoruz. Onun meclisinde cereyan ettiği rivayet olunan hadise şöyledir:

---

[432] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/156.

[433] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/260; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/55; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/503; Müberred, *Kitâbu't-Teʿâzî ve'l-Merâsî*, 208.

أُصِيبَ الْحَجَّاجُ بِمُصِيبَةٍ وَعِنْدَهُ رَسُولُ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَرْوَانَ فَقَالَ: لَيْتَ أَنِّـي وَجَدْتُ إِنْسَانًا يُخَفِّفُ عَنِّي مُصِيبَتِي! فَقَالَ رَجُلٌ مِمَّنْ حَضَـرَ: أَقُولُ؟ قَالَ: قُـلْ. فَقَالَ: كُلُّ إِنْسَانٍ يُفَارِقُ صَاحِبَهُ يَمُوتُ أَوْ يُصْلَبُ أَوْ يَقَعُ مِنْ فَوْقِ الْبَيْتِ أَوْ يَقَعُ الْبَيْتُ عَلَيْهِ أَوْ يَسْقُطُ فِي بِئْـرٍ أَوْ يُغْشَى عَلَيْهِ أَوْ يَكُونُ شَـيْءٌ لَا يَعْرِفُهُ. فَضَحِكَ الْحَجَّاجُ وَقَالَ: مُصِيبَتِي فِي أَمِيـرِ الْمُؤْمِنِيـنَ أَعْظَمُ حَيْثُ وَجَّهَ بِـمِثْلِكَ رَسُولاً!

Bir gün Haccâc bir yakınının ölüm haberiyle sarsılmış. O sırada Abdülmelik b. Mervân'ın gönderdiği bir elçi de yanında bulunuyormuş. Haccâc bir iç çekip "*Keşke şuracıkta kederimi dindirecek biri olsa*" demiş. Mecliste bulunanlardan biri "*Dilerseniz ben bir şeyler söyleyebilirim, Efendim*" demiş. Haccâc "*Buyur*" deyince adam lafa başlamış: Herkes sevdiğinden ayrı düşebilir; ya ölerek, ya idam olunarak, ya damdan düşerek, ya dam altında kalarak, ya bir kuyuya düşerek, ya bayılarak ya da ne bileyim herhangi bir şekilde. Bunu duyan Haccâc kahkahayı koyuvermiş. Sonra da elçiye dönerek "*Aslına bakarsanız Halife Hazretlerinin şu elçiyi göndermekle başıma açtığı dert kendi derdimden bin beter!*" demiş.[434]

Arap mizahında gaflarıyla meşhur kıssacı figürüne ait nükteler içerisinde taziye meclislerinde olanlarını da unutmamak gerekir. Bilgi ve kültür eksikliği kadar dalgınlık faktörünün de yol açtığı mizahi durumların bir bölümü kussâs taifesine nispet edilir ki özellikle Seyfûyeh'inkiler bu manada çarpıcıdır. Nitekim aşağıdaki hikâyede, taziye sırasında kırdığı potla Seyfûyeh cenaze sahibinin hüznünü dağıtmayı başarmıştır:

مَاتَتْ أُمُّ عَيَّاشٍ فَأَتَاهُ سَيْفُوَيْهِ مُعَزِّيًا فَقَالَ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ، عَظَّمَ اللّٰهُ مُصِيبَتَكَ. فَتَبَسَّمَ ابْنُ عَيَّاشٍ وَقَالَ: قَدْ فَعَلَ. فَقَالَ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ؛ هَلْ كَانَ لِأُمِّكَ وَلَدٌ؟ فَقَامَ ابْنُ عَيَّاشٍ عَنْ مَجْلِسِهِ وَضَحِكَ حَتَّى اسْتَلْقَى عَلَى قَفَاهُ.

İbn 'Ayyâş'ın annesi vefat edince Seyfûyeh taziye için uğramış. Ancak Seyfûyeh "*Allah sabrınız dolayısıyla ecrinizi artırsın*" mealindeki [عَظَّمَ اللّٰهُ أَجْرَكَ] cümlesi yerine [عَظَّمَ اللّٰهُ مُصِيبَتَكَ] "*Allah sana musibetin büyüğünden versin*" şeklinde bir cümle sarfedince İbn 'Ayyâş "*Merak etme, verdi zaten!*" deyivermiş. Yaptığı gaftan habersiz Seyfûyeh sohbetin devamını getirmek için "*Merhûmenin evladı var mıydı?*" diye ikinci bir gaf daha yapınca İbn 'Ayyâş kendini tutamayarak gülmekten yıkılmış.[435]

[434] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 160.

[435] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 4/211; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/288.

Diğer taraftan zamanı geciktirilmiş bir taziye de cenaze adabına ters olup edebiyat koleksiyonlarında bunu kınayıcı nitelikte birtakım sözler sarf edilmiştir. Yahyâ b. Hâlid'in aşağıdaki sözü bu yönde dile getirilmiş en etkili vecizelerdendir:

اَلتَّعْزِيَةُ بَعْدَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ تُجَدِّدُ الْحُزْنَ وَالتَّهْنِئَةُ بَعْدَ سَنَةٍ تُجَدِّدُ الْفَرَحَ.

Üç günden sonra yapılan taziye hüznü, bir sene sonra yapılan tebrik sevinci tazeler.[436]

Taziye meclislerinde ahmaklar tarafından söylenmiş kimi ölçüsüz ve yersiz sözler, kırılmış potlar da bu başlık altında değerlendirilebilir. Bir İsfehânî nüktesi şöyledir örneğin:

عَزَّى بَعْضُ الْحَمْقَى جَارًا لَهُ بِامْرَأَتِهِ فَقَالَ: أَعْظَمَ اللّٰهُ أَجْرَكَ وَرَحِمَ الظَّعِينَةَ، فَقَدْ مَاتَتْ فِي يَوْمٍ جَيِّدٍ يَوْمَ الثُّلَاثَاءِ! فَقِيلَ لَهُ: إِنَّ هٰذَا الْيَوْمَ جَيِّدٌ لِإِخْرَاجِ الدَّمِ. فَقَالَ: هُوَ لِإِخْرَاجِ الرُّوحِ أَجْوَدُ.

Ahmağın biri, karısı ölen bir komşusunu taziyeye gitmiş. "*Allah ecrinizi artırsın, göçene de rahmet etsin*" dedikten sonra "*Hatunun Salı gibi mübarek bir günde vefat etti*" diye de eklemiş. Meclistekiler "*Tamam da, Salı (hacamatla) kan vermek için iyi*" deyince beriki pes etmemiş: Can vermek için daha iyi![437]

b. Taşlamalar

Taziye meclislerinde nadir de olsa rastlanabilen sahnelerden biri, ölen mühim bir zatın yakınları, sevenleri ve müntesipleri ile karşıt bir güruhun temsilcileri arasında cereyan eden tatlı atışmalardır. Matem havasının solunduğu bir ortama bu türden atışmaların bir hoşluk kattığı muhakkaktır. İmam Cafer'in vefatı sonrasında bir taziye meclisinde yaşanan şu hadise gibi:

لَمَّا مَاتَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ، قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ لِشَيْطَانِ الطَّاقِ: قَدْ مَاتَ إِمَامُكَ. فَقَالَ لَهُ: لٰكِنْ إِمَامُكَ لَا يَـمُوتُ إِلَى الْحَشْرِ يَعْنِي إِبْلِيسَ.

İmam Ca'fer hakka yürüdüğünde Ebû Hanîfe, Şeytân et-Tâk'a "*(Allah rahmet eylesin) İmamın ölmüş ya!*" demiş. "*Evet"* demiş o da "*Ne mutlu sana ki*

[436] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 506. Vecizenin muhtevaca farklı bir varyantı için bkz. İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/534; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/138; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/42.

[437] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/535.

senin imamın (İblis) kıyamete dek yaşayacak!"[438]

14. Taziye Üslupları Anlatıları

Bir insanı teselli etmenin en zor olduğu anlardan biri, kuşkusuz, ölüm acısının henüz çok taze olduğu ilk saatler ya da günlerdir. Çoğu zaman ziyaretçiler taziye sırasında klişe dışında ne söyleyeceklerini, bunu nasıl ifade edeceklerini bilemez ya da bu ruh haliyle başsağlığı dilerken afallayıp bocalar. Hikemi kültürde konuya dair kayda geçmiş pek çok anlatının özünü, bir matem ortamında söylenmiş sıra dışı, etkileyici taziye ve teselli cümleleri oluşturmaktadır. Bu başlık altında buna dair birkaç örnek verilecektir. İlk örneğimiz, oğlunu kaybeden Ömer b. Abdülaziz'e taziye meclisinde biri tarafından söylenmiş etkili bir teselli cümlesi içeren şu anlatıdır:

عَزَّى رَجُلٌ عُمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنِ ابْنِهِ عَبْدِ الْمَلِكِ، فَقَالَ: إِنَّ هٰذَا الْأَمْرَ لَمْ نَزَلْ نَتَوَقَّعُهُ، فَلَمَّا حَلَّ لَمْ نُنْكِرْهُ.

Adamın biri, oğlu Abdülmelik'i kaybeden Ömer b. Abdülaziz'e taziyeye gittiğinde şu cümlesiyle onu teselli etmiş: (Efendim) bu ayrılık beklediğimiz bir şeydi; e başa gelince de kabullendik.[439]

Taziye üslubunun neredeyse bir methiyeye dönüştüğü aşağıdaki hikâyede ise, ünlü nedim Ebü'l-Aynâ'daki üslubun îcazla karakterize olduğunu söyleyebiliriz. Şöyledir anekdot:

عَزَّى أَبُو الْعَيْنَاءِ عُبَيْدَ اللّٰهِ بْنَ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِيهِ فَقَالَ: عَقِمَ وَاللّٰهِ الْبَيَانُ، خَرِسَتِ الْأَقْلَامُ وَوَهِيَ النِّظَامُ.

Ebü'l-Aynâ, babası ölen Ubeydullah b. Süleyman'ı taziyesinde şu cümlelerle onore etmiş: Vallahi bugün "beyan ilmi" akim kalmış, kalemler lal olmuş, düzen de zarar görmüştür.[440]

Bir taziye meclisinde ritüele uygun başsağlığı temennisinin, yerini, usturuplu bir kınamaya bırakışı da ilginç bir üsluptur. Aşağıdaki hadise, hayırlı bir babanın hayırsız evladına yapılan taziye sırasında ifade edilmiş incelikli bir nüktedir:

---

[438] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 7/233; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 4/129; Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 261.

[439] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 12. Kaynaklarda Abdülmelik'in vefatından hemen önce baba-oğul arasında cereyan eden hazin ve içli diyaloglara yer verilmektedir. Mesela bkz. İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/186; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 5/168; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 88-89.

[440] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/220; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/153.

عَزَّى رَجُلٌ فَتًى عَنْ أَبِيهِ فَلَمْ يَجِدْهُ كَمَا أَحَبَّ فَقَالَ: يَا بُنَيَّ، سُوءُ الْخَلَفِ أَضَـرُّ عَلَيْنَا مِنْ فَقْدِ السَّلَفِ.

Adamın biri vefat eden babası dolayısıyla bir genci taziyeye gitmiş. Ancak onu pek umduğu gibi bulamayınca "*Bak evlat*" demiş "*bizi, gelenin hayırsızlığı, gidenin kaybından daha çok üzer!*"[441]

Her dinî ritüel gibi taziye ritüelinin de kendine has bir adabı ve icra ediliş biçimi vardır. Vefat edenin yakınlarına hitaben "*Başınız sağ olsun!/Allah ecrinizi bol eylesin!*" anlamında söylenen [أَعْظَمَ اللّٰهُ أَجْرَكُمْ] , [عَظَّمَ اللّٰهُ أَجْرَكُمْ] , [آجَرَكُمُ اللّٰهُ] vb. dua ve temenni cümleleri neredeyse klişedir. Ancak bu klişelerin ahmak, dalgın veya boşboğaz tipler tarafından yersiz ve zamansız kullanımı mizahi durumlara zemin hazırlamaktadır. Örneğin bir ahmağın hasta ziyareti sırasında gerçekleştiği rivayet olunan aşağıdaki sahne buna dairdir:

دَخَلَ آخَرُ عَلَى مَرِيضٍ فَقَالَ: آجَرَكُمُ اللّٰهُ.

فَقِيلَ: إِنَّهُ لَمْ يَـمُتْ! فَقَالَ: يَـمُوتُ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ!

Bir hastayı ziyarete giden ahmağın biri, hastanın başını bekleyenlere [آجَرَكُمُ اللّٰهُ] "*Başınız sağ olsun, a dostlar*" deyince ahali "*E hastamız daha ölmedi ki!*" demiş. Ahmak yine baltayı taşa vurmuş: (Sıkmayın canınızı) ölür inşallah![442]

Bu kurgunun aksi yönünde hikâyeler de söz konusudur. Taziye niyetiyle yapılan bir ziyarette, hastanın ölmediğinin anlaşılması üzerine yapılan kimi yorumlar komiklik sağlamaktadır. Güzel bir örneği şudur:

دَخَلَتْ عَجُوزٌ عَلَى قَـوْمٍ تُعَزِّيهِمْ بِـمَيِّتٍ، فَرَأَتْ فِـي الدَّارِ عَلِيلًا، فَرَجَعَتْ وَقَالَـتْ: أَنَا وَاللّٰهِ يَشُقُّ عَلَيَّ الْمَشْـيُ وَأَحْسَنَ اللّٰهُ عَزَاءَكُمْ فِي هٰذَا الْعَلِيلِ أَيْضًا.

Yaşlıca bir kadın (haber aldığı) bir cenaze dolayısıyla bir eve taziyede bulunmaya gitmiş. Ancak içeride -cenaze değil de- bir hasta olduğunu görünce hemen "*Valla gelirken iflahım söküldü, bir daha gelemem*" demiş "*iyisi*

[441] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 506; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/128.
[442] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/517.

mi şimdiden başınız sağ olsun!"[443]

15. Taziye ve Tebriğin Cemi

Devlet ricalinden, eşraf ve ekâbirden bazı şahsiyetlerin ölüm ve doğumlarının, kimi zevatın ölüm ve doğumlarıyla eş zamanlı gerçekleşmesine dair yapılan tespitler, Arap kültüründe uğursuzluk bağlamında ele alınmış meselelerdir. Bir halifenin dünyaya gözlerini kapadığı gün bir başka halife adayının gözlerini açması, edip ve şairlere paradoksal anlatımlar için muazzam fırsatlar vermekteydi.[444] Tahtın yeni varisinin tebriği; ölen pederi, amcası veya kardeşi dolayısıyla da taziyesi zarureti, ediplere ve belagat ustalarına hilafet makamında nice beliğ sözler sarfetme, nükteler yapma imkânı sunmuştur. Edebiyat antolojileri bu türden ince nükte örnekleriyle doludur. Bunlardan güzel bir örnek Halife Velîd'in huzurunda cereyan ettiği söylenen şu hadisedir:

لَمَّا مَاتَ عَبْدُ الْمَلِكِ صَعِدَ الْوَلِيدُ الْمِنْبَرَ فَحَمِدَ اللّٰهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: لَمْ أَرَ مِثْلَهَا مُصِيبَةً وَلَمْ أَرَ مِثْلَهُ ثَوَابًا: مَوْتُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْخِلَافَةُ، فَإِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ عَلَى الْمُصِيبَةِ.

Abdülmelik b. Mervân öldüğünde oğlu Velîd minbere çıkmış, hamdü senadan sonra "*Ne böyle bir musibet, ne böyle bir mükafat gördüm*" deyip eklemiş: Musibet Emirülmümininin vefatı, mükafatsa hilafet makamına geçişim. Musibet için söylenecek şey de belli: İnna lillâh ve inna ileyhi râciûn.[445]

İbn Hamdûn, *Tezkire*'sinde bu uygulamanın statüsü düşük zevat arasında da geçerli olduğunu gösteren hoş bir örnek de zikretmektedir. Buna göre:

قَالَ شَاعِرٌ لِرَجُلٍ مَاتَتْ لَهُ جَارِيَةٌ وَوُلِدَ لَهُ تِلْكَ اللَّيْلَةَ وَلَدٌ، فَهَنَّأَهُ وَعَزَّاهُ فِي حَالَةٍ وَاحِدَةٍ:

أَوَمَا رَأَيْتَ الدَّهْرَ أَقْبَلَ مُعْتِبًا ... مُتَنَصِّلًا بِالْعُذْرِ لِمَا أَذْنَبَا

بِالْأَمْسِ أَذْوَى فِي رِيَاضِكَ أَيْكَةً ... وَالْيَوْمَ أَطْلَعَ فِي سَمَائِكَ كَوْكَبَا

Şairin biri, ölen cariyesinden çocuğu doğan bir dostuna gelip, aynı anda hem tebrik hem taziye sadedinde ona şu beyitleri okumuş:

Görmedin mi feleği gönül hoşluğu için kapıda

[443] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/288; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 171; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/104.

[444] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/72. Bu konu hakkında yazılmış bir çalışma için bkz. Mehmet Şirin Aladağ, "Klasik Arap Mersiyesinde Sıra Dışı Bir Tema: Tâziye ve Tebriğin Bir Arada Sunumu", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2024), 107-143.

[445] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/40.

Binbir niyaz ve özürle cürmünden aklandı da
Dün bahçende bir fidan soldurdu amma
Bugün semanda bir yıldız parlattı, baksana.[446]

Bazen taziye ve tebrik mefhumları belirtilen konteksin dışında, mesela bir çocuğun veya akrabanın ölümü üzerine duyulan kederi bilinçli olarak dağıtmak maksadıyla aynı cümlede kullanılarak paradoks oluşturulur. Bu, Dünya ve Ahiret düalitesine paralel bir paradokstur. Şu tarihsel anekdotta olduğu gibi:

قَالَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى لِلْفَضْلِ بْنِ سَهْلٍ يُهَنِّيهِ وَيُعَزِّيه: اَلتَّهْنِئَةُ بِآجِلِ الثَّوَابِ أَوْلَى مِنَ التَّعْزِيَةِ عَلَى عَاجِلِ الْمُصِيبَةِ.

(Musa Kâzım'ın oğlu) Ali er-Rızâ, (Halife Me'mûn'un veziri) Fazl b. Sehl'e hem tebrik hem taziye amaçlı olarak şunu söylemiş: Öte âlemdeki mükafattan ötürü tebrik, bu dünyadaki beladan ötürü taziyeden evladır.[447]

Diğer taraftan, hayırla yâd edilen şahsiyetlerin ölümüne denk gelen birtakım hâdiselerin mizahi bir anlatımla uğursuzluk bağlamında değerlendirilmesi de ilginç yorumlara kapı aralamaktadır. Anasını kaybetmiş yavruyu ve yavrusunu kaybetmiş anayı güldürebilecek ölçüde etkili bir mizah yeteneğine sahip olduğu belirtilen meşhur muhannes Tuveys'in[448] aşağıda yer alan sözleri bunun güzel örneklerinden biridir:

Tuveys "*Ben aranızda iken Deccal'ın ve Dâbbe'nin çıkışından korkun*, *öldüğümde hepiniz emniyette olursunuz*" demiş, gerekçe olarak da şunları sıralamıştır: Annem ensar kadınları arasında laf getirip götüren bir dedikoducuydu. Sonra beni Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün dünyaya getirip Hz. Ebubekir'in öldüğü gün de sütten kesti. Yetmezmiş gibi Hz. Ömer'in şehit edildiği gün sünnet oldum; Hz. Osman'ın şehadet şerbetini içtiği gün evlendim ve nihayet Hz. Ali'nin hunharca katledildiği gün de bir çocuk sahibi oldum.[449]

16. Ölüm Ulakları

Arapça'da birinin ölüm haberini getirme anlamında üçüncü baptan [نَعَى/يَنْعَى] fiilinin mastarı olan [نَعْيٌ]; keza bu fiilin fâili olan "ölüm ulağı/habercisi" anlamında da [نَاعٍ

[446] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/281.
[447] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/210.
[448] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/258.
[449] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/258; Se'âlibî, *Simârü'l-Kulûb*, 145-146; Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/125; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 1/135.

النَّاعِي/] terimleri yaygın şekilde kullanılır. İbnü'l-Mu'tez, anlamı olumlu veya olumsuz, iki yöne de çekilebilecek bir vecizesinde temel düşüncesini bu kavram üzerinden ifade etmeyi denemiştir:

إِذَا كَثُـرَ النَّاعِي إِلَيْكَ كَثُـرَ النَّاعِي بِكَ.

Ölüm habercilerin çoksa, ölümünü haber verenler de çok olur.[450]

Ölüm habercilerinin adedi kadar bazen ölümü haber verilenlerin sayısı ve kimlikleri de önem arz edebilmekte; cenaze töreninin nasıl icra edileceği, cenaze namazı sırasında tabutların hangi düzende duracağı gibi meseleler anekdotik bir karakter de kazanmaktadır. Nitekim Rakka'da bulunduğu sırada üç ahbabının -dil âlimi el-Kisâî, musikişinas İbrahim el-Mevsılî ve saray şairi Abbâs b. el-Ahnef'in- ölüm haberini aynı anda alan Halife Hârûn Reşîd'in yaşadığı bu neviden bir anlatıya konu olmuştur.[451]

Bir ölüm haberinin getirilmesi durumunda, bunu karşılayan kişinin ortaya koyduğu dinî, ahlaki, insani vb. tepkiler, keza haberi getirenle onu karşılayan arasında yaşanan ilginç ve ibretlik diyaloglar ya da dilden dökülen spontan cümle ve dizeler edebî ve tarihî yönleri dolayısıyla kayıtlara geçirilmiştir. Bu başlık altında buna dair bazı örnekler zikredilecektir. İlk örneğimiz, oğlu vefat eden İranlı bir kadı efendinin ilginç teselli ediliş biçimini de konu alan tarihsel bir anekdot:

نُعِيَ ابْنٌ لِلْمُوبَذَ بِخُرَاسَانَ فَرَكِبَ إِلَيْهِ الْفَضْلُ بْنُ سَهْلٍ يُعَزِّيهِ، فَقَالَ لَهُ: قَدْ عَلِمْتُ بِخَبَرِهِ، قَالَ: مَتَىَ؟ قَالَ: يَوْمَ وُلِدَ.

> Kadı efendinin oğlu ölünce vefat haberi Horasan'ın dört bir tarafına uçurulmuş. Haberi alan vezir Fadl b. Sehl hemen atına atlayıp doğruca taziye evinin yolunu tutmuş. Oraya varınca da kadıya "*Vallahi oğlunun vefat edeceğini biliyordum*" demiş. Buna çok şaşıran kadı efendi merakla "*Ne zamandan beri?*" diye sorunca Fadl sakince yanıtlamış: İlk doğduğu gün, öleceğini anlamıştım![452]

Tarihçi el-Medâinî bize, kurgusal bakımdan yukarıdaki hikâyeyi andıran ancak temel bir noktada ondan ayrılan bir başka rivayet aktarmaktadır. Önceki anlatıda çocuğun ölümü-

[450] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/139.
[451] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 336.
[452] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 120.

ne hükmediş basit bir mantık üzerinden kurulurken, sıradaki hikâyede buna İslam tarihinden ve Kur'an'dan bir referans verilmektedir:

نَعَى رَجُلٌ لِرَجُلٍ اِبْنَهُ فَقَالَ: هَيْهَاتَ، قَدْ نُعِيَ إِلَيَّ. قَالَ: وَمَنْ أَعْلَمَكَ بِمَوْتِهِ، وَمَا وَلِيَهُ غَيْرِي مِمَّنْ يَعْرِفُكَ؟ قَالَ: نَعَاهُ اللّٰهُ إِذْ قَالَ لِنَبِيِّهِ ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾.

Bir adam birine oğlunun ölüm haberini getirdiğinde "*Geç kaldın, o haberi çoktan aldık*" demiş. Haberi getiren "*Bunu sana kim söyledi? Benim dışımda seni tanıyanlardan oğluna yakın kimse yoktu ki*" deyince beriki tartışmaya noktayı koymuş: Cenab-ı Hak Hz. Peygamber'e "*Sen de öleceksin, onlar da (Zümer:29)*" buyurduğunda, benim evladımın ölüm haberini de bildirmişti zaten.[453]

Bu bapta işaret edilmesi gereken bir husus, birinin ölüm haberi üzerine söylenen neredeyse klişe bir cümlenin birçok mersiyeye girizgâh teşkil etmesidir. "*Böyle bir felaketin benzeri yok!* [إِنَّ الرَّزِيَّةَ لا رَزِيَّةَ مِثْلُهَا]" klişesiyle başlayan bu mersiyelerden meşhur bir örnek, Haccâc'ın aynı hafta içinde hem oğlu Muhammed'i, hem de biraderi Muhammed'i kaybetmesi üzerine duyduğu derin kederi hafifletmesi için, ricası üzerine Ferezdak'ın doğaçlama söylediği bir şiirdir ki, ilk dizeleri şöyledir:

إِنَّ الـرَّزِيَّـةَ لا رَزِيَّــةَ مِـثْـلُـهَـا فِـقْـدَانُ مِـثْـلِ مُـحَـمَّــدٍ وَمُـحَـمَّــدِ
مَلَكَانِ قَدْ خَلَتِ الْمَنَابِرُ مِنْهُمَـا أَخَذَ الْـمَـنُـونُ عَـلَـيْـهِـمَـا بِالْمِرْصَـدِ

Yok cihanda böyle bir felaketin benzeri
Muhammed'le Muhammed'in gidişi gibi
İki melekti onlar, boşaldı minberde yerleri
Kıskıvrak avladı ölüm, pusuda ikisini.[454]

Bir ölüm haberi geride kalanları umumiyetle çaresiz bir hüzne gark eder. Hüznün en somut ifadesi gözyaşı dökmek ise de, üzüntüyü dışa vurma biçimi kişiden kişiye değişiklik gösterebilmektedir. Esasen bir vefat hadisesi durumunda hüzne kapılmanın tek sebebi, sevdiklerimizle yolların ayrılması değil, daha ziyade gidenleri geri getirme hususunda elden bir şey gelmemesidir. Örneğin ünlü Yunan devlet adamı ve şair Solon (M. Ö. 559) evladını yitirdikten sonra gözyaşlarına hâkim olamamasının nedenini özellikle bu gerekçeye bağlamaktadır:

[453] el-Medâinî, *Kitâbu't-Te'âzî*, 37; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 103-104.

[454] Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 205; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/263-264; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 2/80.

أُصِيبَ بِابْنِهِ فَجَعَل يَبْكِي. فَقَال لَهُ رَجُلٌ: وَمَا يَنْفَعُ الْبُكَاءُ؟ قَالَ: فَمِنْ هٰذَا أَبْكِي!

Solon, oğlunun ölümü üzerine ağlamaya başlamış. Birisi ona "*Ağlamak neye yarar?*" deyince "*İşte ben de buna ağlıyorum!*" deyivermiş.[455]

Bir ölüm haberi vermenin daha güç olduğu bazı durumlar vardır ki bunlar içerisinde belki de en dayanılmaz olanı kişiye evladının öldüğünü bildirmektir. Halife Muaviye'nin böyle bir imtihanla yüzleştiği hazin bir olay tarih kaynaklarında şöyle zikredilmektedir:

خَرَجَ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ زُرَارَةَ مَعَ يَزِيدَ بْنِ مُعَاوِيَةَ إِلَى الصَّائِفَةِ فَهَلَكَ هُنَاكَ، فَكَتَبَ بِهِ يَزِيدُ بْنُ مُعَاوِيَةَ إِلَى مُعَاوِيَةَ، فَقَالَ لِزُرَارَةَ: أَتَانِـي الْيَوْمَ نَعْيُ سَيِّدِ شَبَابِ الْعَرَبِ. قَالَ زُرَارَةُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، هُوَ ابْنِي أَوِ ابْنُكَ؟ قَالَ: بَلِ ابْنُكَ؟ قَالَ: لِلْمَوْتِ مَا تَلِدُ الْوَالِدَةُ.

Zürâre'nin oğlu Abdülaziz ile Muaviye'nin oğlu Yezid sayfiyeye gittiklerinde Abdülaziz orada ölmüş. Yezid hemen babasına hazin vakayı mektupla bildirmiş. Durumu öğrenen Muaviye Zürâre'ye giderek "*Bugün Arap yiğitlerinin efendisinin ölüm haberini aldım*" demiş. Zürâre "*O yiğit benim oğlum mu yoksa seninki mi?*" diye sorunca Muaviye "*Ne yazık ki seninki*" demiş. Zürâre mütevekkilâne "*Ananın doğurduğu zaten ölmeye mahkûm*" deyivermiş.[456]

Uzak diyarlarda ticaretle uğraşma, ilim peşinde koşuşturma ya da cihat meydanlarında gazadan gazaya koşma gibi sebeplerle ölenin yakınında bulunamama açık bir hayıflanma sebebi ise de, geçmiş zamanın koşullarında bu durumu kanıksayanlara da rastlanabilmektedir. Laf sokma sanatının zarif bir örneği, işi gereği sürekli vatanından uzaklarda dolaşan bir adamın, iletilen ölüm haberine tepkisini tiye almaktadır. Bir çocuk ölümü haberinin dahi mizahlaştırılabildiğinin ilginç bir örneği şöyledir:

كَانَ بَعْضُهُمْ فِي سَفَرٍ، فَوَصَلَ إِلَيْهِ كِتَابٌ مِنْ دَارِهِ بِمَوْتِ أَحَدِ أَوْلَادِهِ، فَقَالَ: لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، وُلِدَ وَنَحْنُ غَائِبُونَ، وَمَاتَ وَنَحْنُ غَائِبُونَ، فَقَالَ لَهُ مُضْحِكٌ: نَعَمْ، وَعُمِلَ وَأَنْتُمْ غَائِبُونَ.

Adamın biri seferdeymiş. Yolda memleketinden, çocuklarından birinin öldüğüne dair bir ölüm haberi alıp da "*Fesüphanallah, yavrumun doğumunda da yoktum, ölümünde de*" diye hayıflanınca, meclisteki bir muzip espriyi patlat-

[455] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem*, 93.

[456] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/321; *Cemheretü hutabi'l-Arab fi usuri'l-Arabiyyeti'z-zahire*, 2/372. Hikâyenin oldukça farklı bir varyantı için bkz. İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/323; Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 3/96.

mış: Ne kadar haklısınız efendim, hatta zat-ı âliniz o yavrunun yapımında da yoktu![457]

[457] İbn ‘Âsım, *Hadâiku’l-ezâhir*, 139.

III. BÖLÜM
ÖLÜM KAVRAMI ETRAFINDA ÇEŞİTLENEN EDEBİ ÜRETİM

Tez çalışmamızın ilk bölümünde ölüm olgusunun mahiyeti, keza dinî, edebî ve sufi kültürdeki yeri birçoğu otantik, çok az bir kısmı sentetik rivayetler eşliğinde ortaya konulmuş, ikinci bölümde "ölüm" arefesi, sırası ve sonrasıyla ilgili kimi kavram, ritüel ve uygulamaların tarihsel, toplumsal, kültürel, edebî ve mizahi perspektiflerden kapsamlı bir tasviri yapılmıştır. Bu üçüncü bölümde ise yine ölüm olgusuyla ilintili yukarıda değinilmeyen konu ve temalar bir mantık silsilesi içerisinde ve de tezin başlığına uygun şekilde hikemi ve mizahi müktesebatla zenginleştirilerek takdim edilmeye çalışılacaktır.

A. Ölümle Ünsiyet

Ölümün soğuk yüzüne rağmen onunla ünsiyet kurmak, mevzuun bahsedilmesinden ürkmemek sufi çevrelerin hususen üzerine çalıştığı bir terbiye biçimidir. Onlar, her türlü dünyevi alakayı, ölümle ünsiyet kurma önündeki en büyük engel saymış, nimetlerin ve dünyevi hazların çoğalmasıyla bu fani âleme bağlanma arasında güçlü bir münasebet yakalamışlardır. Bu denklemi örnekleyen çok sayıda tasavvufi anlatı klasik kaynaklarda yer almaktadır. Her şeyden önce ölümle kurduğu ünsiyet herkesçe müsellem Hz. Ali'nin konuya dair bazı söyledikleri dikkat çekicidir. Edebiyat kaynaklarında da zikredilen meşhur bir deyişi şöyledir örneğin:

وَاللّٰهِ لَابْنُ أَبِـي طَالِبٍ آنَسُ بِالْمَوْتِ مِنَ الطِّفْلِ بِثَدْيِ أُمِّهِ.

Andolsun ki Ebû Tâlib'in oğlunun ölümle arası, bebekle annesinin memesi arasındaki bağdan daha güçlüdür.[458]

Bu sözdeki ana fikir yine kendisi tarafından daha veciz ve secili bir üslupla da ifade edilmiştir. Müteakiben İbnü's-Semmâk tarafından da beğenilip tekrarlanan sözde "*sütten kesilme* [فِطَام]" ile "*dünyalık* [حُطَام]" arasında çarpıcı bir ilinti kurulmaktadır:

اَلْفِطَامُ عَنِ الْحُطَامِ شَدِيدٌ.

Dünyalıkla bağını kesmek çetin ceviz.[459]

---

[458] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 1/213; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 1/277; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/91; el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-edeb*, 2/119.

[459] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 20/293; Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/78; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 4/117.

Ebû Hanîfe'nin yakın dostu Ebû Süleyman Dâvûd b. Nusayr, kişinin ölüme sempati duymasına engel teşkil eden dünyevi alakaları ise üç maddede özetleyerek şöyle demiştir:

إِذَا كُنْتَ تَشْرَبُ الْمَاءَ الْبَارِدَ الْمُرَوَّقَ وَتَأْكُلُ اللَّذِيذَ الطَّيِّبَ وَتَمْشِي فِي الظِّلِّ الظَّلِيلِ، فَمَتَى تُحِبُّ الْمَوْتَ وَالْقُدُومَ عَلَى اللّٰهِ؟!

Buz gibi berrak suyu yudumlayıp, leziz yemekleri mideye götürüp, serin gölgeliklerde salınırken ölümü sevip huzurullaha can atabilir misin?[460]

Esasen bu edebî anlatımın nebevi cepheden bir yorumunu, *el-Ecvibetü'l-Müskite*'de yer alan bir rivayette de buluruz. Hz. Peygamber de kişinin ölümle ünsiyet kuramayışının temel nedenini bu fani âleme ziyadesiyle kenetlenmeye bağlar:

قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: إِنِّي أَكْرَهُ الْمَوْتَ. فَقَالَ لَهُ: أَلَكَ مَالٌ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: قَدِّمْ مَالَكَ، فَإِنَّ قَلْبَ كُلِّ امْرِئٍ عِنْدَهُ مَالُهُ.

Adamın biri Hz. Peygamber'e gelerek "*Bir türlü ölüme ısınamıyorum*" demiş. Hz. Peygamber "*Malın mülkün var mı?*" diye sormuş. "*Evet*" cevabını alınca da öğüdünü yapmış: Malını (infak edip) öte tarafa gönder. Çünkü kişinin aklı fikri malındadır.[461]

B. Ölüme Hazırlıklı Olma

Herkesin yüzleşmek durumunda kalacağı ölüm realitesi, ona karşı takınılan tutumlara göre insan psikolojisi üzerinde müspet veya menfi etkiler uyandırabilmektedir. Bu nedenle tarih boyunca hem toplum içerisindeki güngörmüş zevat hem de ulema ve hükema sınıfından pek çok kişi ölüm düşüncesinin zihinlerde her dem canlı ve taze tutulması yönünde tavsiyelerde bulunmuşlardır. Birçok kelam-ı kibarın ana fikri ölüme her an hazırlıklı olunması, hayat kadar gerçek olan bu olguya kayıtsız kalınmamasıdır:

اِسْتِقْبَالُ الْمَوْتِ خَيْرٌ مِنِ اسْتِدْبَارِهِ.

Ölüm realitesine hazırlıklı olmak, ona sırtını dönüp yok saymaktan iyidir.[462]

Hz. Ali ise ölüme sırtını dönen, onu görmek istemeyen kişinin aslında farkında olmadan ona koşmakta olduğunu biraz da ironik bir üslupla şöyle anlatır:

---

[460] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/5; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 309.

[461] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 90.

[462] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/92; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 3/225; el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, 1/107; *Cemheretü hutabi'l-Arab*, 1/37.

إِذَا كُنْتَ فِي إِدْبَارٍ وَالْمَوْتُ فِـي إِقْبَالٍ فَمَا أَسْـرَعَ الْمُلْتَقَى!

Sen sırtını dönsen de -ölüm karşıdan geldikçe- o ne çabuk buluşmadır![463]

Bu gibi sebeplerden ötürü *edeb* kaynaklarında kişinin her an ölümü hatırda tutmasını salık veren çok sayıda hikmetli söze rastlanır. Veysel Karanî'nin, Heram b. Hayyân'ın tavsiye talebi üzerine söylediği de bu cinstendir mesela:

تَوَسَّدِ الْمَوْتَ إِذَا نِـمْتَ، وَاجْعَلْهُ نُصْبَ عَيْنَيْكَ إِذَا قُمْتَ.

Ölüm yattığında yastığın, kalktığında baş ucundaki hatırlatıcın olsun![464]

Bazı sufimeşrep zevatınsa Şeytan'ın insanı ha bire dünyaya çağıran vesveselerine, ahiret hayatına dönük bir jargonla karşı strateji uyguladığı görülür. İlk dönem Horasan sufilerinden Hâtim el-Esam'ın Şeytan'la hayali muhaveresi dünyevi bağlara karşı uhrevi istinat noktalarını öne çıkarmaktadır:

مَا مِنْ صَبَاحٍ إِلَّا وَيَقُولُ الشَّيْطَانُ لِي: مَا تَأْكُلُ؟ وَمَا تَلْبَسُ؟ وَأَيْنَ تَسْكُنُ؟ فَأَقُولُ لَهُ: آكُلُ الْمَوْتَ، وَأَلْبَسُ الْكَفَنَ، وَأَسْكُنُ الْقَبْـرَ!

> Her sabah Şeytan bana gelip "*(Bugün) ne yiyecek ne giyecek ve nerede barınacaksın?*" diye sorar. Ben de ona "*Ölümü katık yapacak, üzerime kefen alacak, kabri de kendime mesken yapacağım!*" diyorum.[465]

Diğer taraftan ölümün hak olduğunu bilip ona karşı hazırlanmamak ya da cenazeyi defnedip bundan ibret almamak hususen tasavvuf muhitlerinde kınama konusu edilmiştir. İbrahim b. Edhem, Şakîk el-Belhî'ye, insanların bildikleri halde gereğini ifa etmedikleri 10 şeyden ikisinin ölüm ve ona hazırlıkla alakalı olduğunu belirtir. 10 maddenin 7. ve 10. maddeleri şöyledir:

قُلْتُمْ إِنَّ الْمَوْتَ حَقٌّ وَلَمْ تَسْتَعِدُّوا لَهُ.

"Ölüm hak" dediniz ama ona hazırlık yapmadınız!

دَفَنْتُمْ مَوْتَاكُمْ وَلَمْ تَعْتَبِـرُوا بِهِمْ.

Ölülerinizi defnettiniz ama ibret almadınız![466]

---

[463] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 18/140; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/71; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/135; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 1/222.

[464] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/145.

[465] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/154.

Bu türden öğütlerin anekdot formuna sokulmuş rivayet örnekleri de hatırı sayılır bir yekûn teşkil eder. Bir bölümü İsrailiyat olsa da kısmen peygamberlere kısmen İslam büyüklerine nispet edilen kimi anlatılarda ölüme hazırlıklı olmanın gereği, Azrail'in de ana kahramanı olduğu menkıbelerle sağlanır. Oldukça ibretlik bir örnek Dâvûd Peygamber'in Azrail'le olan bir diyalogudur:

دَخَلَ مَلَكُ الْمَوْتِ عَلَى دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: مَنْ أَنْتَ؟ قَالَ: مَنْ لَا يَهَابُ الْمُلُوكَ، وَلَا تُـمْنَعُ مِنْهُ الْقُصُورُ، وَلَا يَقْبَلُ الرِّشَـى. قَالَ: فَإِذَنْ أَنْتَ مَلَكُ الْمَوْتِ، وَلَمْ أَسْتَعِدَّ بَعْدُ، قَالَ: يَا دَاوُدُ، أَيْنَ فُلَانٌ جَارُكَ؟ أَيْنَ فُلَانٌ قَرِينُكَ؟ قَالَ: مَاتَ. قَالَ: أَمَا كَانَ لَكَ فِي هٰؤُلَاءِ عِبْرَةٌ لِتَسْتَعِدَّ؟!

Ölüm meleği, Dâvûd Peygamber'in yanına geldiğinde aralarında şu diyalog gelişmiş:

— Sen de kimsin?

— Krallardan korkmayan, engel tanımayan, rüşvet de kabul etmeyen kimse.

— O halde ölüm meleğisin sen; ama ben hazır değilim ki, (keşke haber verseydin!)

— Falanca komşun, filanca arkadaşın nerede, Dâvûd?!

— Öldüler.

— E hazırlanman için bunlarda sana ibret yok muydu?![467]

Ölüme karşı teyakkuzda olmanın garantili bir yolu ise, Azrail kapıyı çaldığında kişinin halihazırdaki meşguliyetinin bir yönüyle ahirete müteveccih olmasıdır. Ulemanın bu yönde de tavsiye ve ihtarları bulunmaktadır. Mesela Ebû Hâzim şöyle demiştir:

اُنْظُرِ الْعَمَلَ الَّذِي يَسُـرُّكَ أَنْ يَأْتِيَكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ عَلَيْهِ، فَخُذْهُ السَّاعَةَ!

Ölüm kapını çaldığında hangi iş üzere yakalanmak seni mutlu edecekse, şu an o işle meşgul ol![468]

Klasik kaynakların birkaçında Uhayha b. el-Culâh'ın, oğluna öğüt sadedinde söylediği ifade edilen;[469] başka birçoğunda ise Hz. Ali'ye nispet edilen aşağıdaki dizelerde de

---

[466] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/179; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 481; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 7/303.

[467] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/133; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 500.

[468] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/136.

[469] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/366.

Ahiret azığını daha eksiksiz hazırlayanların ölümü nispeten metanetle karşılayacağı vurgulanmaktadır:

أُشْـدُدْ حَيَـازِيـمَـكَ لِلْمَـوْتِ فَـإِنَّ الْمَـوْتَ لاَقِـيـكَ
ولا تَـجْـزَعْ مِـنَ الْـمَـوْتِ إِذَا حَـــلَّ بِـــوَادِيـــكَ

Hazırlan ölüme, ecel yanı başında
Sızlanma Azrail kapını çaldığında.[470]

C. Ölüm Meleğiyle Randevu

Adı ne Kur'an-ı Kerim'de ne de sahih hadislerde geçen "Azrail" aslen İbranice bir terim olup, İslami kültürde bunun yerine [مَلَكُ الْمَوْتِ] tabiri kullanılmaktadır.[471] Ünlü coğrafyacı Sirâceddîn İbnü'l-Verdî'nin (ö. 861/1457 [?]), Ebû Türâb en-Nîsâbûrî'den aktardığı bir rivayetten "Ölüm Meleği"nin künyesinin [أَبُو يَحْيَى] olduğunu anlıyoruz ki[472] bu hakikaten ironik bir tanımlamadır.

İslam inanç ve kültüründe ruhları kabzetmekle görevli ölüm meleği "Azrail", ölüm sonrasında ortaya çıkan dramatik tablolara göre türlü şekillerde tarif edilegelmiştir. Buna göre Azrail; evlatları yetim kılan [مُيَتِّمُ الْأَوْلَادِ], kadınları dul bırakan [مُرَمِّلُ النِّسْوَانِ], dostları da birbirinden koparan [مُفَرِّقُ الْأَحْبَابِ] sevilmeyen ziyaretçidir.[473] Asli vazifesi ruhları can kafesinden uçurmak olduğu için, ölüm meleği klasik hikâyelerde korkunç bir mahiyette tasvir ve tasavvur edilir.

Azrail'e dair rivayet olunan klasik anlatıların bir bölümü, rüya esnasında görülmesi üzerine yapılan ilginç tevillerle ilgilidir. Bu anlatıların neredeyse şablonik bir çerçevesi vardır: İlgili kişi rüyasında Azrail'i gördüğünü belirtir; tabirci de o kişinin durumuna uygun olarak "*Demek ki sen şusun, sen busun*" tarzında cevaplar verir. Buna dair iki örneğimiz bulunmaktadır:

---

[470] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 6/114; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 7/38; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 3/148; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 227.

[471] Secde 32/11.

[472] Se'âlibî, *Simârü'l-Kulûb*, 246.

[473] Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Abdülmünim İbn Ni'me, *Kavâidu tefsîri'l-ahlâm (el-Bedrü'l-münîr fî ilmi't-ta'bîr)*, thk. Hüseyin b. Muhammed Cum'a (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2000), 187.

(1)

قَالَ لِي إِنْسَانٌ: رَأَيْتُ كَأَنَّنِي مَلَكُ الْمَوْتِ، قُلْتُ: أَنْتَ رَجُلٌ جَزَّارٌ؟ قَالَ: صَحِيحٌ!

(Bir rüya tabircisi) anlatıyor: Adamın biri rüyasında kendini ölüm meleği olarak gördüğünü söyledi. Ben de ona "*Sen kasap mısın?*" dedim. "*Valla bildin!*" dedi.[474]

(2)

(قَالَ لِـي) آخَرُ. قُلْتُ: أَنْتَ سَفَّاكُ الدِّمَاءِ وَقَاطِعُ الطَّرِيقِ، فَتَابَ عَنْ ذٰلِكَ.

Yine adamın biri rüyasında ölüm meleğini gördüğünü söyledi. Ona da "*Sen kan dökücü ve yol kesicisin!*" dedim. (Hakikaten eşkıya olduğunu öğrendiğim adam) yaptığından tövbekâr oldu.[475]

Azrail anlatılarının hatırı sayılır bir bölümü onun sürpriz ziyaretini, ölüm meleğiyle gerçekleşen gayri iradi randevuları, ölüm mekânını, hazarda ve seferdeki ölüm temalarını konu alır. Şimdi aşağıda bunlara da kısa kısa değinelim.

Ölüm kişinin bu hayatla tüm bağlarını koparsa dahi, genel olarak insanlar, son nefeslerini verecekleri yeri bilmeyi ve diledikleri yerde can vermeyi ister, çoğu defa da ata diyarında, baba ocağında ve dostlar mabeyninde hayata veda etmeyi arzularlar. Ancak bu, Lokman suresi 34. ayette ifade edilenin[476] aksinedir. Bu açıdan, dünya hayatının mahiyetini künhüyle kavrayabilenler için ölüm meleğiyle randevu mekânının bir önemi yoktur. Bu, özellikle olay ve olgulara akıl ve mantık çerçevesinden bakan filozoflar için böyledir. Bu kaygısızlığı, yolu ölüm meleği Azrail'le gurbet diyarında kesişen bir filozofun, bir dostunun sorusuna verdiği yanıtta görmek mümkündür mesela:

وَقِيلَ لِآخَرَ: أَتَـمُوتُ فِـي أَرْضِ غُرْبَةٍ؟ فَقَالَ: لَيْسَ بَيْـنَ الْمَوْتِ فِـي الْوَطَنِ وَالْغُرْبَةِ فَضْلٌ، لِأَنَّ الْمَوْتَ فِـي جَمِيعِ الْمَوَاضِعِ وَاحِدٌ.

Filozofun birine "*Öle öle gurbet diyarında mı öleceksin?*" demişler. "*Benim için vatanda ölmekle gurbette ölmek arasında bir fark yok*" demiş filozof "*Ölüm, her yerde ölümdür!*"[477]

---

[474] İbn Ni'me, *Kavâidu tefsîri'l-ahlâm (el-Bedrü'l-münîr fî ilmi't-ta'bîr)*, 187.

[475] İbn Ni'me, *Kavâidu tefsîri'l-ahlâm (el-Bedrü'l-münîr fî ilmi't-ta'bîr)*, 187.

[476] ﴿وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِاَيِّ اَرْضٍ تَمُوتُ﴾ "*Hiç kimse nerede öleceğini bilemez.*"

[477] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 116; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/510.

Mühim devlet ricalinin -söz gelimi halifelerin- belirli bir beldede vefat etmiş olması bazı ediplerce o diyarın bir meziyeti olarak değerlendirilerek şehir ve belde güzellemelerinde tasvire konu edilmiştir. Zemahşerî Bağdat'a güzelleme sadedinde kaleme alınmış

أَفَـاضِـلُ الـدُّنْـيَـا وَإِنْ بَـرَزُوا لَـمْ يَـبْـلُـغُـوا غَـايَـةَ أُسْـتَـاذِهَـا
أَمَـا تَـرى أَمْـصَـارَهَـا جَـمَّـةً وَلَا تَـرى مِـصْـرًا كَـبَـغْـدَاذِهَـا

Meydan okusa da âlemin seçkinleri
O diyarın üstadıyla boy ölçüşemez ki
Gezip görsen şu cihanda tüm kentleri
Bağdat gibi belde bulamazsın ki.

mealindeki beyitleri aktardıktan sonra ekler: İlginçtir ki "Halifeler Yurdu" olarak bilinmesine karşın Bağdat'ta hiçbir halife can vermemiştir.[478]

Ölüm mekânının belirsizliği kullar açısından olup Cenab-ı Hak vadesi dolan kullarını son nefeslerini verecekleri yere türlü vesilelerle sevk eder. Klasik Edebiyatta bu tema üzerine de bazı şeyler nazmedilmiştir. Ebü'ş-Şıys el-Huzâ'î'nin aşağıdaki beyti bu ana fikrin yansıtılmasında oldukça başarılıdır:

إِذَا مَـا حِـمَـامُ الْمَـرْءِ كَـانَ بِـبَـلْـدَةٍ دَعَـتْـهُ إِلَـيْـهَـا حَـاجَـةٌ فَـيَـطِـيـرُ

Âdemin ölümü olunca bir beldede
Sebep çağırır onu, uçar o da hemence.[479]

D. Ölümü Sabırla Karşılama

İnsanoğlunun hayat serüvenindeki en çetin sınavlarından birisi, kuşkusuz, bir ölüm tecrübesi sonrasında sergileyeceği tavrın, inancına, içinde yaşadığı toplumun sosyal normlarına, örf ve adetlerine ne denli uyumlu olup olmadığıdır. İslami gelenekte bir ölüm haberi karşısında kişiden beklenen, ölümün Allah'ın bir emri olduğunu düşünüp sabır ve metanet göstermek, merhumun cennete gitmesi için de dualar ederek sükûnetini korumaya çalışmaktır. Bunun aksine sergilenen tavırlar bazen isyan emaresi olarak değerlen-

[478] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 1/255.
[479] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/140; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 501.

dirilebilmektedir ki aşağıdaki hikâye, böyle bir durumda kınanan bir bedevinin ilginç savunusunu aktarmaktadır:

جَزِعَ أَعْرَابِـيٌّ أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ، فَقِيلَ لَهُ: اِصْبِـرْ؛ فَإِنَّ فِي الصَّبْـرِ أَجْرًا. فَقَالَ: أَعَلَى اللّٰهِ أَتَجَلَّدُ؟ وَاللّٰهِ، لَلْجَزَعُ مِنْ أَمْرِهِ أَحَبُّ إِلَـيَّ؛ لِأَنَّ الْجَزَعَ اِسْتِكَانَةٌ، وَالصَّبْـرَ قَسَاوَةٌ.

Yakını (oğlu) ölen bir bedevi feryat figan ile ortalığı velveleye verince ahali "*Biraz sabır göster; çünkü böyle bir sabırda büyük ecir var*" diye teskin etmeye kalkmış. Bedevinin buna tepkisi şu olmuş: Rabbülaleminin tasarrufuna karşı mı salabet göstereyim? And olsun ki Ondan gelen bir dert sebebiyle ağlayıp sızlanmak bana daha hoş geliyor. Zira dövünüp vaveyla etmede (keder ve hüznü dışa vurarak) sükunete erme var; sabredeceğim diye kendini tutmada ise kas(a)vet.[480]

Ölen birine haykırışlarla gözyaşı dökmek, feryat figan içerisinde ağıtlar yakmak esasen insanoğlunun bu dünyadaki varoluşsal hakikatini tam olarak kavrayamadığının bir işaretidir. Hususen zahidler, insanın, bu dünyadaki rolünü hatırlatıcı teşbihler geliştirmede son derece yaratıcıdırlar. Sıradaki anlatıda hikâye kahramanı bu rolü gayet etkili bir üslupla hatırlatmaktadır:

سَمِعَ بَعْضُهُمْ صُرَاخًا عَلَى مَيِّتٍ فَقَالَ: اَلْعَجَبُ مِنْ قَوْمٍ مُسَافِرِينَ يَبْكُونَ مُسَافِرًا بَلَغَ مَنْزِلَهُ.

Adamın biri cenazenin başında bağırış çağırışlara şahit olmuş. Hemen şöyle demiş: Şu insanlar ne acayip! Kendileri de yolcu olduğu halde menzile önden varana gözyaşı akıtıyorlar.[481]

İslami gelenekte acıların dindirilmesi amacıyla taziye meclislerine ve burada icra edilecek ritüellere ciddi önem atfedilmiş, İslam büyüklerinin bu hususstaki örnek davranışları da topluma model olarak sunulmuştur. Hz. Ebubekir'in taziye ortamlarında söylemeyi adet edindiği birkaç cümle klasik taziye kültürünün nüvelerini teşkil eder cinstendir. Rivayete göre bu ilk raşit halife, cenazesi olan bir haneyi ziyaret ettiğinde nasihat sadedinde oradakilere şu dört şeyi söylermiş:

لَيْسَ مَعَ الْعَزَاءِ مُصِيبَةٌ.
وَلَيْسَ مَعَ الْجَزَعِ فَائِدَةٌ.

[480] el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 4/913; *Cemheretü hutabi'l-Arab*, 3/281.
[481] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 172.

وَالْمَوْتُ أَشَدُّ مِمَّا قَبْلَهُ، وَأَهْوَنُ مِمَّا بَعْدَهُ.

اُذْكُرُوا فَقْدَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَسْهُلْ عَلَيْكُمْ مُصِيبَتُكُمْ.

- Taziye musibeti izale eder.[482]
- Ağlayıp dövünmenin bir faydası yoktur.[483]
- Ölüm, evveline nazaran çetin, sonrasına nazaran hafiftir.[484]
- Resulullah'ın kaybını hatırlayın ki musibetiniz kolaylaşsın.[485]

İnanca ait bilincin son derece geliştiği dinî çevrelerde, hususen tasavvufi muhitlerde, başta ölüm olmak üzere her tür musibeti sabırla, hatta şükürle karşılamak gerektiğine ilişkin yoğun bir telkin dikkati çeker. Bir mal veya dost kaybının ancak İrade-i İlahiye-nin tecellisiyle söz konusu olduğunu bilmek kişiyi sadece isyana sürüklemekten alıkoymakla kalmaz, onu manevi açıdan rahatlatır da. Bu manada anonim bir kelam-ı kibarda şöyle denilmiştir:

اِسْتَسْلِمْ لِأَمْرِ اللّٰهِ فِيمَا ذَهَبَ، وَاشْكُرْهُ عَلَى مَا وَهَبَ.

Giden hususunda emr-i ilahiye ol teslim
Bahşedilenlere de şükürcü ol her daim.[486]

E. Ölümü Feryatla Karşılama

İslami gelenekte asıl olan, bir cenazenin bulunduğu yerde yüksek sesle ağıtlar yakarak, feryadı figan ederek ortalığı velveleye vermek değil, Hak'tan gelen musibeti ilk andan itibaren sükûnet ve metanetle karşılamaktır. Kabir başındaki ağlayışların, karşılığı olmayan çukura seslenişler gibi olduğunun şuuruna varmaktır. Bunun gerekçesine dair yapılan yorumların bir kısmı Kur'an ayetlerine dayandırılır. Süfyân b. Uyeyne'nin konuya dair yaklaşımı ise anekdotik bir karakter taşır. Şöyledir hikâyesi Süfyân'ın:

قِيلَ لِسُفْيَانَ بْنِ عُيَيْنَةَ: لِمَ كَانَ يُسْتَحَبُّ خَفْضُ الصَّوْتِ عِنْدَ الْجَنَائِزِ؟ قَالَ: شَبَّهُوهُ بِالْحَشْرِ إِلَى اللّٰهِ، أَمَا سَمِعْتَهُ يَقُولُ: ﴿وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا﴾.

---

[482] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/266.

[483] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 249.

[484] Ölümün dünya ve ahiret hayatları arasındaki konumlandırılma biçimi dinî, mistik ve edebî kültür açısından özenle ele alınmış bir temadır. Bu manada, ölümün, dünyevi ve uhrevi hayatlar arasındaki pozisyonu [اَلْمَوْتُ أَشَدُّ مِمَّا قَبْلَهُ، وَأَهْوَنُ مِمَّا بَعْدَهُ] klişe cümlesiyle müteakip çağlarda da farklı kişilerin ağzından ifade edilmiştir. Mesela bkz. el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 505; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 339.

[485] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/190; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/70.

[486] Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 5/153.

> Süfyân b. Uyeyne'ye "*Neden cenaze yanında sesi kısmak müstehap?*" diye sormuşlar. "*Çünkü insanlar o anı mahşer sahnesine benzetir. Allah'ın o meydanla ilgili kelamını duymadın mı: (O gün) Rahmân'ın azametinden sesler kısılır ve sadece fısıltı işitilir. (Tâhâ 20/108)*"[487]

Zemahşerî *Rebî'ü'l-ebrâr*'ında, merhametsizliğiyle bilinen Haccâc b. Yusuf'un hanelerde ağıt yakılmasına karşı çıktığını, buna tevessül edenlerinse evlerini başlarına yıktığını kaydeder. Bu konuyu anekdotik hale getirense, taş kalpli Kûfe emirinin, kendi oğlu ve kardeşi vefat ettiğinde teselliyi yanık ağıt nağmelerinde arayacak olmasından doğan net paradokstur:

> كَانَ الْحَجَّاجُ إِذَا سَمِعَ نَوْحًا فِي دَارٍ أَمَرَ بِهَدْمِهَا، فَلَمَّا مَاتَ ابْنُهُ وَأَخُوهُ أَحَبَّ أَنْ يَسْمَعَ النَّوْحَ، وَكَانَ يَتَمَثَّلُ بِقَوْلِ الْفَرَزْدَقِ: فِـي كُـلِّ نَاحِيَةٍ نَائِحَةٌ.
>
> Haccâc bir haneden ağıt sesleri yükseldiğinde derhal yıkılmasını emretmiş. Ne var ki bir gün oğlunu ve kardeşini kaybettiğinde kendisi teselliyi ağıtta bulmuş. Bu çelişkili tutumuna kılıf olarak da Ferezdak'ın bir beytindeki şu cümlecikten medet ummuş:
>
> فِـي كُـلِّ نَـاحِـيَـةٍ نَـائِـحَـةٌ.
>
> Her köşede bir ağıtçı var(dı).[488]

İslam büyüklerine göre Cenab-ı Hak, mümine, musibetine göre sabır ve tahammül bahşetmiştir. Dolayısıyla onu tevekkülsüzce dövünerek karşılamak hem apaçık bir isyan hem de hasıl olacak ecirden mahrumiyet anlamı taşır. Bu hususta Hz. Ali'nin şöyle dediği rivayet olunmuştur:

> يَنْزِلُ الصَّبْرُ عَلَى قَدْرِ الْمُصِيبَةِ، وَمَنْ ضَرَبَ يَدَهُ عَلَى فَخْذِهِ عِنْدَ مُصِيبَتِهِ حَبِطَ أَجْرُهُ.
>
> Sabır, musibet oranında lütfedilir. Kim musibet anında eliyle uyluklarına vurarak dövünürse ecrinden mahrum kalır.[489]

F. Ölüm ve Hüzün

İslam mütefekkirleri ve hususen tasavvuf erbabı, celali ve cemali tecellilerin iç içe tezahür ettiği bu alemde sevinç kadar hüzne de anlam yüklerler. Bunu yaparken de en ziyade ölüm ve ötesine ilişkin tasavvurlar zihne gelir. Mesela Hasan-ı Basrî güzergahı üze-

[487] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/141.
[488] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/141.
[489] *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 18/342.

rinde "ölüm durağı"na uğrayacak bir insanın, yaşantısında hüzne makul bir pay ayırması gerektiğine şu sözüyle dikkat çeker:

يَحِقُّ لِمَنْ يَعْلَمُ أَنَّ الْمَوْتَ مَوْرِدُهُ، وَأَنَّ الْقِيَامَ مَوْعِدُهُ، وَأَنَّ الْقِيَامَ بَيْـنَ يَدِيِ اللّٰهِ مَشْهَدُهُ أَنْ يَطُولَ حُزْنُهُ.

> Ölümün varılacak yer, kıyametin randevu zamanı, huzurullahın da hesap kitap sahnesi olduğunu bilen kişiye her dem hüzünlü olmak yaraşır.[490]

Bununla birlikte insanoğlu en yakınlarını kaybettiğinde doğası gereği hüzne gark olup hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını düşünse de zamanla dünya telaşına kapılarak yavaş yavaş o iklimden kendisini kurtarır. Kimi zayıf mizaçlar ise ölüm acısının ağırlığı altında ezildiğinden yas sürecini sağlıklı atlatamayıp hayatına adeta "*yaşayan bir ölü*" gibi devam eder. Kültürümüzdeki "*Ölenle ölünmez.*" sözü tam da bu psikolojiyi yaşayan zayıf tabiatlı kişileri teselli amacıyla sarf edilir. Klasik edebiyatın zengin malzemesi içerisinde ölüm duygusunun baskısıyla hayattan büsbütün kopan, yemeden içmeden kesilen, hatta insanlarla sözel teması dahi asgariye indiren kişilere ilişkin anlatılar da yer alır. Asmaî'nin, kocasını kaybettikten sonra yaşamına adeta bir ahraz gibi devam eden bedevi bir kadınla ilgili tecrübesi bu cinstendir:

قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: رَأَيْتُ بِالْبَادِيَةِ أَعْرَابِيَّةً لَا تَتَكَلَّمُ، فَقُلْتُ: أَخَرْسَاءُ هِيَ؟ فَقِيلَ لِـي: لَا، وَلٰكِنَّهَا كَانَ زَوْجُهَا مُعْجَبًا بِنَغْمَتِهَا فَتُوُفِّـيَ، فَـآلَتْ أَنْ لَا تَتَكَلَّمَ بَعْدَهُ أَبَدًا.

> Asmaî anlatıyor: Çölde hiç konuşmayan bedevi bir kadın görmüş ve "*Bu kadın dilsiz mi?*" diye sormuştum. Ahali "*Hayır, dilsiz falan değil*" dedi "*Sadece kocası bu kadıncağızın sesine hayrandı. Ne zaman ki kocası vefat etti, buncağız da ebediyen lal kesildi.*"[491]

Bu bağlamda ölümün rengini temsil eden siyah ile hüzün arasındaki ilintiye de temas etmek gerekir. Renkler içerisinde canlılığı, parlaklığı, coşku ve şaşaayı temsil etmeyen yegâne renk olan "siyah" hüznün rengi sayılır ve hemen her toplum ve kültürde metaforik olarak en çok ölüme yakıştırılır. Özellikle modern toplumlarda siyah, bir cenaze ortamında cenaze sahiplerinin yasını paylaşmanın göze çarpan sembolik bir ifadesi olup, giyilen kıyafetler, takılan takılar, bırakılan çelenkler de karalar bağlanan matem ortamını yansıtacak şekilde siyahtır. Yine popüler kültürde ölüm meleği Azrail'in kıyafeti de

[490] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/160.

[491] İbn Kayyım Cevziyye, *Ahbârü'n-nisâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1982), 139.

siyah renkte tasvir olunarak "*Ölümün Rengi: Siyah*" algısına metafizik bir boyut da eklenir.

Klasik Arap kültüründe de aşağı yukarı bu bakış açısını yansıtan edebî bir tutum sergilenmiş, hatta bu paralelde fantastik yorumlar da yapılmıştır. Söz gelimi Demîrî hüsn-ü talile başvurarak, kargaların, her dem gurbet, hicran ve hüznü terennüm ettikleri için karalar bağladığından, renklerinin de bu yüzden siyah olduğundan dem vurur.[492]

Ölüm hadisesi normal koşullarda her insanı üzse, vefat edenin yakınlığına bağlı olarak gözyaşı dökmesine hatta bazı durumlarda ağıt yakıp karalar bağlamasına sebep olsa da, siyasi sürtüşme ve kamplaşmaların zaman zaman tarafları bu en insani ve vicdani tepkilerden mahrum kıldığı da görülebilmektedir. Tarih, beşeriyetin bu noktadaki zaafını örnekleyen hikâyelerle doludur. Hatta İbn Ebû 'Avn'ın naklettiği bir rivayeti esas alırsak, bu zaafın Müslümanlar açısından kimi hazin örnekleri İslam tarihinde de yaşanmıştır. İlk nesil sahabeleri karşı karşıya getiren Cemel Vakası'nın yankılarının uzun yıllar sürdüğünü gösteren ibretlik bir hadise şöyledir:

لَمَّا مَاتَتْ عَائِشَةُ بَكَى عَلَيْهَا ابْنُ عُمَرَ ، فَبَلَغَ ذٰلِكَ مُعَاوِيَةَ فَقَالَ :أَتَبْكِي عَلَى امْرَأَةٍ؟
فَقَالَ :إِنَّـمَا أَبْكِي عَلَى أُمِّ الْمُؤْمِنِيـنَ، فَأَمَّا مَنْ لَيْسَ لَهَا بِابْنٍ فَلَا يَبْكِي عَلَيْهَا!

> Hz. Aişe Hakka yürüdüğünde İbn Ömer hüngür hüngür ağlamış. Bunu duyan Muaviye "*Bir kadın için mi gözyaşı döküyorsun?*" diye kınayınca İbn Ömer'in yanıtı şu olmuş: "*Ben müminlerin annesine ağlıyorum. Doğru ya, ona evlat olamayan biri ne diye gözyaşı döksün ki?!*"[493]

Ölümün hüzne yol açmasının en temel sebepleri arasında onun alışılmazlığı gelmektedir. Kişi kendisini çeşitli yollarla ne kadar terbiye ederse etsin, kendisine ne denli telkinde bulunursa bulunsun ölüm kadehinin o acı ve buruk tadından kendisini kurtaramaz. Aşağıdaki beyitler bu duygunun sanatlı bir ifadesi olarak görülebilir:

لِـكُـلِّ جَدِيـدٍ لَـذَّةٌ غَيْـرَ أَنَّـنِـي رَأَيْتُ جَدِيدَ الْمَوْتِ غَيْـرَ لَذِيذِ
لَهُ نَكْهَةٌ لَيْسَتْ بِطَعْمِ سَفَرْجَلٍ وَلَا طَـعْـمِ تُـفَّـاحٍ وَلَا بِـنَـبِـيـذِ

Her yeni, insana haz verir lakin
Taze bir ölüm safi acı zerk eder

[492] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/238.
[493] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 74.

Mahrum çünkü nekhesinden ayvanın
Ve hazzından şerab ile elmanın.[494]

Klasik Arap nevadirinde, kırdığı potları ve dalgınlığıyla meşhur İbnü'l-Cessâs'ın hikâyesinde ise "*ölüme alışma*" ya da "*aşina olma*" daha farklı bir boyuttadır. Bir taziye meclisinde kendisine sabr-ı cemil tavsiye eden dostuna verdiği yanıt buna dair bir mizah sahnesidir:

عَزَّاهُ إِنْسَانٌ عَنْ مَيِّتٍ لَهُ وَقَالَ "لَا تَجْزَعْ وَاصْبِرْ". فَقَالَ: نَحْنُ قَوْمٌ لَمْ نَتَعَوَّدِ الْمَوْتَ!

Adamın biri, cenazesi dolayısıyla taziyesine gittiği İbnü'l-Cessâs'a "*Sızlanıp durma canım sen de, biraz metanetli ol!*" dediğinde, aldığı yanıt "*Daha önce Azrail hiç kapımızı çalmadı da!*" olmuş.[495]

G. Ölüm Korkusu

Ölüm düşüncesi akla geldiğinde -farklı düzeylerde de olsa- insanoğlunda beliren ilk ve en güçlü duygu korkudur. O nedenle bu tema her dönemde, her çağda, hemen herkesçe dile getirilen bir psikolojik olgu olmuştur. Dünyaya tamamen sırtını çeviren, kendini zahidane bir hayata adayan Allah dostlarının dahi ölümden korktuğuna, ondan hazzetmediklerine ilişkin rivayetler bu temayı daha da ilginç kılmaktadır. Söz gelimi ilk dönem sufilerinden Bişr b. el-Hâris el-Hâfî'nin (ö. 227/841) ölümü neden sevmediğine ilişkin bir yanıtında bu tema görülmektedir:

قِيلَ لِبِشْرِ بْنِ الْحَارِثِ: مَا رَأَيْنَا أَشَدَّ كَرَاهِيَةً لِلْمَوْتِ مِنْكَ. قَالَ: اَلْقُدُومُ عَلَى اللّٰهِ شَدِيدٌ.

Bir keresinde Bişr el-Hâfî'ye "*Ölümden senin kadar nefret edeni görmedik, Efendim*" dediklerinde "*Huzurullah'a varmak ne yaman şey, bir bilseniz*" deyivermiş.[496]

Diğer taraftan, insanoğlu bu duyguyla baş edebilmek için farklı savunma mekanizmaları geliştirmiştir. Esasen çağlar öncesinde filozoflar, ölüm korkusunun ardında yatan temel sebeplere dair çeşitli kanaatler serdetmiş, bu tabii ve fıtri olgunun ürkünç hâle gelmesinin insan psikolojisiyle alakalı tarafları üzerinde de hassasiyetle durmuşlardır. Örneğin Filozof Sokrat'ın ölüm korkusunu yenmeye dair sunduğu bir çözüm önerisinde, ölümün hafife alınması tavsiye olunmaktadır:

---

[494] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/126.
[495] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 2/63.
[496] İbn Ebû ʻAvn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 135.

اِسْتَهِينُوا بِالْمَوْتِ، فَإِنَّ مَرَارَتَهُ فِـي خَوْفِهِ.

Ölümü hafife alın; zira onun acılığı, kendisinden korkulmasından ileri gelir.[497]

Yine Sokrat bize ölüm korkusuyla baş etmenin pratik bir formülünü de verir. Buna göre insanoğlunun, dünya ve eşyaya ilişkin maddi bağlarını -tasavvufi tabirle alâkalarını- mümkün mertebe gevşetmesi, bu dünyadan ve sevdiklerinden kopma duygusunun kendisinde yarattığı korku psikolojisini hafifletmektedir. Nitekim neden hiç kaygılanmadığı, üzülüp korkmadığı sorusuna Sokrat'ın verdiği bir yanıtta buna ilişkin bir muhteva bulunur:

قِيلَ لِسُقْرَاطَ: مَا لَكَ لَا تَجْزَعُ؟ قَالَ: لِأَنِّـي لَا أَقْتَنِي مَا يَحْزُنُنِي فَقْدُهُ.

Sokrat'a sormuşlar: Neden hiç tasalanıp hüzünlenmiyorsun?
Yanıt vermiş: Kaybı beni üzecek şeyleri hiç edinmiyorum ki![498]

Dünyevi bağların zayıflatılması yoluyla bu dünyadan göçe ilişkin kaygıların hafifletilmesi formülü, İslam kültürünün genelinde -hususen de tasavvuf çevrelerinde- sıkça dile getirilmiş, çok sayıda anekdotun da ana fikrini oluşturmuştur. Söz gelimi Hasan-ı Basrî, ciddi ölüm kaygısı taşıyan bir adama, onunla baş etmenin çaresini belirtilen formül üzerinden resmetmektedir:

قَالَ رَجُلٌ لِلْحَسَنِ الْبَصْـرِيِّ رَحِمَهُ اللّٰهُ: إِنِّـي أَخَافُ الْمَوْتَ وَأَكْرَهُهُ. قَالَ: إِنَّك خَلَّفْتَ مَالَك وَلَوْ قَدَّمْتَهُ لَسَـرَّكَ اللُّحُوقُ بِهِ.

Adamın biri Hasan-ı Basrî'ye "*Ölümden korkuyor ve ondan hiç hazzetmiyorrum*" deyince, Hazret sebebini şöyle açıklamış: Sen dünya malını öte tarafa göndermiyorsun. Hâlbuki dünyalığı önden yollasaydın, ona yetişmek için peşinden koşardın![499]

Bu formül özellikle mülk ve saltanat sahiplerini gafletten uyandırmak üzere selef uleması-nın başvurduğu etkili bir argümandır. Halife, sultan, vali, komutan gibi nüfuz ve imkân sahiplerini tefekküre sevk eden bu mistik bakış açısının sergilendiği tarihsel bir örnek İbn Ebû 'Avn tarafından nakledilmiştir. Halife Süleyman b. Abdülmelik ile muhaddis tâbiî Kays b. Ebû Hâzim arasında geçtiği belirtilen diyalog şöyledir:

---

[497] Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz* (Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 120; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 175.

[498] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/523; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/229.

[499] Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 222.

قَالَ سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ لِأَبِـي حَازِمٍ: مَا بَالُنَا نَكْرَهُ الْمَوْتَ؟ قَالَ: لِأَنَّكُمْ أَخْرَبْتُمْ آخِرَتَكُمْ وَعَمَّرْتُمْ دُنْيَاكُمْ، فَكَرِهْتُمْ أَنْ تَنْتَقِلُوا مِنَ الْعُمْرَانِ إِلَى الْخَرَابِ.

Süleyman: Bizler niçin ölümden hoşlanmayız?

Ebû Hâzim: Çünkü sizler dünyanızı mamur, ahiretinizi harap ettiniz. O nedenle mamureyi bırakıp viraneye gitmek istemiyorsunuz.[500]

Ölümle yüz yüze gelen kişinin onu büyük bir korku ve metanetsizlikle karşılaması durumu da edebî anlatılara konu edilmiştir. Eserinde buna ilişkin özel bir başlık açan İsfehânî, tarihte yaşamış bazı şahsiyetlerin infaz karşısındaki acziyetini ortaya koyan örneklere yer verir. Şiilerin, Emevilerce şehit edilen ilk Şii kabul ettiği Hucr b. Adî'nin (ö. 51/671) infaz hikâyesine ilişkin sünni perspektiften anlatılan anekdot bunlardan biridir mesela:

لَمَّا أُحْضِرَ حُجْرُ بْنُ عَدِيٍّ لِيُقْتَلَ سَأَلَ أَنْ يُـمَهَّلَ حَتَّى يُصَلِّيَ رَكْعَتَيْـنِ، وَأَظْهَرَ جَزَعًا، فَقِيلَ لَهُ: أَتَجْزَعُ؟ قَالَ: كَيْفَ لَا، وَإِنِّـي لَأَرَى سَيْفًا مَشْهُورًا وَقَبْـرًا مَحْفُورًا، وَلَسْتُ أَدْرِي إِلَى جَنَّةٍ يُـمْضَى بِـي أَمْ إِلَى نَارٍ!

Hucr b. Adî infaza getirildiğinde iki rekât namaz kılmak için mühlet iste-miş, ancak bu esnada (korkudan) büyük metanetsizlik göstermiş. Kendisine "*Böyle ağlayıp sızlanacak mısın?*" dediklerinde "*Nasıl ağlayıp sızlanmayayım ki; tepemde çekilmiş bir kılıç, önümde kazılmış bir mezar duruyor. Üstelik se-fer de Cennete mi, Cehenneme mi bilmiyorum!*"[501]

Ölüm korkusunu yenmenin yollarından biri de geride bırakılan hayırlı evlat ve zürriyetle avunma psikolojisidir. İslami kültüre de son derece uygun bir içeriği olan aşağıdaki Enûşirvân anlatısında bu psikolojinin gayet zarif bir ifadesi yer almaktadır:

سَأَلَ أَنُوشِـرْوَانُ بَعْضَ مَوَابِذَتِهِ مَا مَنْفَعَةُ الْوَلَدِ الصَّالِحِ؟
قَالَ: أَنْ يُسْتَلَذَّ بِهِ الْعَيْشُ وَيَهُونَ بِهِ الْمَوْتُ.

Enûşirvân bir danışmanına "*Hayırlı bir evladın kişiye nasıl bir faydası olur?*" diye sormuş. "*Hayatın tadına evlat sayesinde varılır, ölüm endişesi de onun vesilesiyle hafifler, Efendim*" deyivermiş.[502]

Ölüm korkusu şair, edip ve nüktedanlarca mecazi yönüyle de sık işlenmiş bir temadır.

[500] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 128.
[501] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/514.
[502] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 112.

En çok pinti edebiyatında karşılaştığımız bu temada, elindeki nimeti arkadaşıyla, misafiriyle, hatta karısıyla paylaşamayacak ölçüde tamahkarlık sergileyen pintinin neredeyse canı çıkacak gibi oluşu, ikramlar tüketildikçe ölüp ölüp dirilişi tiye alınır. Nitekim pinti bir dostunu taşlamak isteyen Ebû Abdillah b. Arafe (ö. 803/1401) bir dizesinde bu ölüm kaygısını şöyle dile getirir:

أَرَى ضَـيْـفَـكَ فِـي الْبَيْتِ وَكَـرْبُ الْـمَـوْتِ يَـغْـشَـاهُ
عَـلَـى خُـبْـزِكَ مَـكْـتُـوبٌ سَـيَـكْـفِـيـكَـهُـمُ اللّٰهُ

Görmekteyim hanende misafiri
Onu ölüm korkusu sarmış gibi
Yazar ekmeğinin üstünde çünki
Onlara karşı sana Allah kâfi.[503]

Dikkat edilirse, şair, pinti ekmeğinin "*yenilmez*" oluşuyla, Allah'ın arka çıktığı resulünün "yenilmez" oluşunu Bakara suresinin 137. ayetine zarif bir telmihle sağlamıştır.

H. Ölümden Kaçış

İslam'ın kader anlayışıyla bağlantılı olarak, ecel gelip çattığında insanın bu dünyada fazladan bir tek nefes dahi alması söz konusu değildir. Kur'an-ı Kerim; ecel geldiğinde ömrün bir lahza dahi öne alınıp geriye bırakılamayacağını[504]; muhkem inşa edilmiş yüksek kalelerde saklanılsa bile ölümün mutlaka insanı kıskıvrak yakalayacağını[505]; ölümden ne kadar kaçılmaya çalışılırsa çalışılsın bunun fayda vermeyeceğini[506]; kendisinden kaçılan ölümün insanı muhakkak yakalayacağını[507]; onun asla baştan savılamayacağını[508]; ölüm vakti geldiğinde ölüm elçilerinin "ruhun kabzedilme" görevini kusursuzca yerine getireceklerini[509]; ölüm hakikatinin şaşmaz bir plan çerçevesinde takdir edilip

[503] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/123.
[504] ﴿وَلِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ فَاِذَا جَاۤءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ (A'râf 7/34).
[505] ﴿أَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ﴾ (Nisâ 4/78).
[506] ﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ اِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ اَوِ الْقَتْلِ﴾ (Ahzâb 33/16).
[507] ﴿قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقيكُمْ﴾ (Cum'a 62/8).
[508] ﴿قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (Âl-i İmrân 3/168).
[509] ﴿اِذَا جَاۤءَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ﴾ (En'âm 6/61).

hiçbir şekilde engellenemeyeceğini[510], hasılı her nefsin ölümü muhakkak tadacağı[511] hakikatini birçok vesileyle ve güçlü bir retorikle vurgulamaktadır. Ne surette olursa olsun ölümden kaçılamayacağının etkili bir anlatımına şu merfû hadiste de rastlanır:

مُثِّلَ ابْنُ آدَمَ وَإِلَى جَنْبِهِ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ مَنِيَّةً، إِنْ أَخْطَأَتْهُ الْمَنَايَا وَقَعَ فِي الْهَرَمِ حَتَّى يَمُوتَ.

Ademoğlunun durumu şuna teşbih edilmiştir: 99 ölüm tarafından kuşatılmıştır. Şayet bunlar kendisini ıskalarsa ihtiyarlık tuzağına düşerek ölecektir.[512]

Klasik Arap kültürü, bu ana fikir etrafında kurgulanmış dinî motifli veya değil, çok sayıda rivayet barındırmaktadır. Buna dair oldukça kadim bir kıssa, aynı zamanda Allah'ın emri "ölüm"ü karşılamada sergilenmesi gereken metaneti bir Peygamber örnekliğinde dikkatimize sunmaktadır:

كَانَ دَاوُدُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِيهِ غَيْرَةٌ شَدِيدَةٌ، فَكَانَ إِذَا خَرَجَ أَغْلَقَ الْأَبْوَابَ، فَلَمْ يَدْخُلْ عَلَى أَهْلِهِ أَحَدٌ حَتَّى يَرْجِعَ. قَالَ: فَخَرَجَ ذَاتَ يَوْمٍ وَغُلِّقَتِ الدَّارُ فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ تَطَّلِعُ إِلَى الدَّارِ فَإِذَا رَجُلٌ قَائِمٌ وَسْطَ الدَّارِ، فَقَالَتْ لِمَنْ فِي الْبَيْتِ: مِنْ أَيْنَ دَخَلَ هٰذَا الرَّجُلُ وَالدَّارُ مُغْلَقَةٌ؟ وَاللّٰهِ لَنَفْتَضِحَنَّ! فَجَاءَ دَاوُدُ فَإِذَا الرَّجُلُ قَائِمٌ وَسْطَ الدَّارِ فَقَالَ لَهُ دَاوُدُ: مَنْ أَنْتَ؟ قَالَ: أَنَا الَّذِي لَا أَهَابُ الْمُلُوكَ وَلَا أُمْنَعُ مِنَ الْحِجَابِ فَقَالَ دَاوُدُ: أَنْتَ إِذَنْ وَاللّٰهِ مَلَكُ الْمَوْتِ، مَرْحَبًا بِأَمْرِ اللّٰهِ، ثُمَّ مَكَثَ مَكَانَهُ حَتَّى قُبِضَتْ رُوحُهُ.

Dâvûd aleyhisselam son derece kıskanç biri olup evden çıkacağı zaman kapıları adamakıllı kilitler, böylece o dönünceye kadar kimse mahreminin yanına giremezmiş. Rivayet o ki yine bir gün evden çıkıp kapıları kilitlemiş. Karısı evin içinde dolanıp bakınırken birden evin orta yerinde dikilen bir adam fark etmiş. "*Kapısı kilitli eve bu adam nereden girdi? Valla rezil olacağız!*" diye evdekilere çıkışmış. Nihayet Dâvûd eve dönmüş, sürpriz şekilde evin ortasında adamla karşılaşmış. Dâvûd ona kim olduğunu sorunca, adam "*Ben krallardan korkmayan, engel nedir tanımayan kimseyim*" demiş. O an Dâvûd Peygamber uyanıp "*O halde sen ölüm meleğisin. Hoş geldin Allah'ın emri*" demiş. Bir süre yerinde kalmış, sonra da ruhu kabzedilmiş.[513]

Müslüman kültürde hem edebî hem dinî çevrelerde ölümden asla kaçılamayacağı temasını ele alan sayısız hikâye içerisinde oldukça popüler bir diğer anlatı ise, Hz. Süleyman

[510] ﴿نَحْنُ قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ﴾ (Vâkı'a 56/60).

[511] ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ (Âl-i İmrân 3/185).

[512] et-Tirmizî, "Kader", 30 (No. 2150).

[513] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/89.

ve ölüm meleğiyle ilgilidir. Hikâye, kurgusuna dâhil edilen gizem, uyandırılan merak ve final kısmında açıklanan sürpriz sebebiyle, yüzyıllar önce Müslüman coğrafyanın dışına taşarak bugün dahi Batı edebiyatında hâlâ ilgiyle okunmaya devam etmektedir. *Binbir Gece Masalları*'nda da kendine yer bulan bu meşhur hikâyenin, tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam kaynaklarındaki en eski versiyonu İbnü'l-Cevzî'nin *Büstânü'l-vâ'izîn*'inde yer almaktadır. Esasen kendisi profesyonel bir vaiz olan İbnü'l-Cevzî, hadis kaynaklarında rastlanmayan bu kadim rivayeti -İsrailiyat olma ihtimaline rağmen- cemaat üzerinde uyandıracağı etki sebebiyle zikretmektedir. Hikâye şöyledir:

رُوِيَ أَنَّ مَلَكَ الْمَوْتِ كَانَ صَدِيقًا لِسُلَيْمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَ يَزُورُهُ أَبَدًا. فَدَخَلَ عَلَيْهِ يَوْمًا وَعِنْدَهُ رَجُلٌ يُكَلِّمُهُ سُلَيْمَانُ فَجَعَلَ مَلَكُ الْمَوْتِ يَنْظُرُ إِلَى الرَّجُلِ الَّذِي مَعَ سُلَيْمَانَ نَظَرًا مُنْكَرًا، فَقَالَ الرَّجُلُ لِسُلَيْمَانَ بَعْدَ خُرُوجِ مَلَكِ الْمَوْتِ: يَا نَبِيَّ اللّٰهِ مَنْ هٰذَا الدَّاخِلُ عَلَيْكَ آنِفًا؟ فَقَالَ: مَلَكُ الْمَوْتِ. فَقَالَ لَهُ: لَقَدْ رَأَيْتُهُ يُجِدُّ النَّظَرَ إِلَيَّ وَلٰكِنْ لِـي إِلَيْكَ حَاجَةٌ، قَالَ: وَمَا هِيَ؟ قَالَ: تَأْمُرُ الرِّيحَ أَنْ تَحْمِلَنِي إِلَى الْهِنْدِ، فَأَمَرَ سُلَيْمَانُ الرِّيحَ فَحَمَلَتْهُ إِلَى الْهِنْدِ. ثُمَّ قَالَ سُلَيْمَانُ بَعْدَ أَيَّامٍ لِمَلَكِ الْمَوْتِ: وَجَدْتَ عِنْدِي مُنْذُ أَيَّامٍ رَجُلًا فَنَظَرْتَ إِلَيْهِ نَظَرًا مُنْكَرًا، فَقَالَ مَلَكُ الْمَوْتِ: كُنْتُ أَعْجَبُ مِنْهُ، أُمِرْتُ بِقَبْضِ رُوحِهِ فِي ذٰلِكَ الْيَوْمِ بِجَزَائِرِ الْهِنْدِ وَهُوَ عِنْدَكَ بِالشَّامِ. فَقُبِضَ رُوحُهُ فِي ذٰلِكَ الْيَوْمِ بِالْهِنْدِ.

Rivayete göre ölüm meleği Süleyman Peygamber'in dostu olup sürekli onu ziyarete gelirmiş. Bir gün yine ziyarete gelmiş. O sırada yanında, konuşmakta olduğu bir adam varmış. Ölüm meleği gözlerini adama mıhlayıp kötü kötü bakmaya başlamış. Ayrıldıktan sonra ise adam Süleyman'a "*Az önce yanına uğrayan kimdi, ey Nebi?*" diye sormuş. Süleyman "*Ölüm Meleğiydi*" deyince, beriki "*Onu bana dik dik bakarken gördüm de*" demiş ve kendisinden bir isteği olduğunu eklemiş. Süleyman "*Nedir o?*" diye sormuş, adam "*Beni Hindistan'a götürmesi için rüzgâra emir buyurman*" demiş. Talimat verilmiş, rüzgâr da onu oraya atıvermiş.

Daha sonra Süleyman ölüm meleğine "*Günler önce yanımda bir adama rast gelmiş, ona kötü kötü bakmıştın (hayırdır?)*" diye sormuş. Ölüm meleği cevap vermiş: O adamın hâline şaşırıp kalmıştım. Çünkü onun ruhunu Hindis-

tan adalarında kabzetme talimatı almıştım, hâlbuki o zat Şam'da senin yanındaydı. Neyse, yine aynı gün Hindistan'da ruhu kabzedildi![514]

Ölümün elinden kaçılamayış teması vaizlerin vaazlarında, hatiplerin hutbelerinde her dem Müslüman cemaate hatırlatılan konuların başında gelmektedir. Ölümün insanoğlunu her an kıskıvrak yakalayabileceğine ilişkin vurgular çok farklı üsluplar, teşbihler ve metaforlar üzerinden yapılmaktadır. Mesela Hz. Ali'nin bir hutbesinde bu realite, teşhis sanatı yoluyla, sonuçta kovalayanın mutlaka kazandığı bir yakalamaca sahnesi üzerinden anlatılmıştır. Şöyledir Hz. Ali'nin uyarısı:

اِتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِي إِنْ قُلْتُمْ سَمِعَ، وَإِنْ أَضْمَرْتُمْ عَلِمَ، وَاحْذَرُوا الْمَوْتَ الَّذِي إِنْ أَقَمْتُمْ أَخَذَكُمْ، وَإِنْ هَرَبْتُمْ أَدْرَكَكُمْ.

O Allah'tan korkun ki, söylediğinizde işitir, gizlediğinizde bilir; yine o ölümden sakının ki, dursanız sizi yakalar, kaçsanız size yetişir.[515]

"*Savaş ölümün fideliğidir* [اَلْقِتَالُ مَنْبِتُ الْمَنَايَا]" sözüyle cenk meydanını ölüm tarlasına benzeten eski dünya insanları[516] savaştan kaçmayı, bir yerde, ölümden kaçma ile özdeş tuttuğundan, sayısız hicviyenin konusunu er meydanına çıkmayan ya da cenk meydanından kaçan ödleklerin taşlanması oluşturur. Ayrıca buna dair mensur edebiyatta da bolca anekdot inşa olunmuştur. Söz gelimi gözü pek bir filozof olan Sokrat, harpten firarın erdemlilikle uyuşmadığına dair kanaatini bir savaş firarisiyle yaşadığı polemikte ortaya koyarken, onursuzca yaşamaktansa onurluca ölmenin çok daha iyi olacağına da dikkat çekmektedir:

قَالَ سُقْرَاطُ لِرَجُلٍ هَرَبَ مِنَ الْحَرْبِ: اَلْهَرَبُ مِنَ الْحَرْبِ فَضِيحَةٌ. فَقَالَ الرَّجُلُ: شَرٌّ مِنَ الْفَضِيحَةِ الْمَوْتُ! فَقَالَ سُقْرَاطُ: اَلْحَيَاةُ إِذَا كَانَتْ صَالِحَةً فَسِلْمٌ، فَإِذَا كَانَتْ رَدِيئَةً فَالْمَوْتُ أَفْضَلُ مِنْهَا.

Sokrat savaştan kaçan bir adamı "*Harpten firar sebeb-i âr*" sözüyle kınayınca adam "*Ölüm ârdan daha beter (Üstat)*" diye itirazda bulunmuş. Sokrat da

[514] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Büstânü'l-vâ'izîn riyâzi's-sâmiîn* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1998), 153.

[515] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/65; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 1/188; İbnü Ebi'l-Hadîd', *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 19/23.

[516] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 401; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/440.

bilgeliğini konuşturmuş: Şayet hayat güzelse afiyettir; değilse ölüm ondan yeğdir.[517]

Bazı rivayetlere göre cihat veya savaştan geri durmanın temel gerekçesi ölüm endişesi olup bu hususta birbirine yakın bir dizi anekdot öne çıkmaktadır. Bunlardan birinde savaştan kaçışın mazereti nükteli bir üslupla aklileştirilmektedir:

قِيلَ لِأَعْرَابِـيٍّ: مَا لَكَ لَا تُجَاهِدُ؟ قَالَ: وَاللّٰهِ إِنِّـي لَأُبْغِضُ الْمَوْتَ عَلَى فِرَاشِـي، فَكَيْفَ أَنْ أَسْعَى إِلَيْهِ رَاكِضًا.

Bedevinin birine "*Neden cihada katılmıyorsun?*" diye sorulunca "*Valla ben rahat döşeğimde bile ölmekten tırsarken, kendi ayaklarımla ölüme koşar mıyım hiç?!*"[518]

Anekdotun aşağıdaki varyantında mizahi ton bir derece daha belirgindir:

قِيلَ لِبَعْضِهِمْ أَرَاكَ تَكْرَهُ الْغَزْوَ، وَمَا يَكْرَهُهُ إِلَّا جَبَانٌ أَوْ مُتَّهَمٌ؟ فَقَالَ: وَاللّٰهِ إِنِّـي لَأَكْرَهُ أَنْ يَأْتِيَنِي الْمَوْتُ عَلَى فِرَاشِـي، فَكَيْفَ أُسَافِرُ إِلَيْهِ مَسَافَةً بَعِيدَةً؟

Adamın birine "*Görüyorum ki gazadan pek hoşlanmıyorsun, halbuki ondan ya ödlekler ya da şaibeli kişiler hazzetmez!*" denilince şunu söylemiş: Valla rahat yatağımda bile Azrail'in kapıya dayanmasından korkan ben, atıma atlayıp fersah fersah uzaktaki ölüme gider miyim hiç?!"[519]

Kisra ile yine bir firari arasında geçtiği rivayet olunan sıradaki anekdotta da benzer bir aklileştirmeye tanık olmaktayız. Ana fikrinin "*uzun ömürlülüğün bir sırrının da harpten uzak durmak olduğu*" anlatımız şöyledir:

اِجْتَازَ كِسْـرَى فِي بَعْضِ حُرُوبِهِ بِرَجُلٍ قَدِ اسْتَظَلَّ بِشَجَرَةٍ وَأَلْقَى سِلَاحَهُ وَرَبَطَ دَابَّتَهُ، فَقَالَ لَهُ: يَا نَذِلُ! نَحْنُ الْحَرْبُ، وَأَنْتَ بِهٰذِهِ الْحَالَةِ؟! فَقَالَ: أَيُّهَا الْمَلِكُ، إِنَّمَا بَلَغْتُ هٰذَا السِّنَّ بِالتَّوَقِّي.

Bir İran hükümdarı, savaşlarından birinde, silahını kenara koyup, atını bağlayıp bir ağacın altında gölgelenen bir adama rast gelmiş. Hiddetle "*Alçak*

[517] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/198; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 96; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 2/266.

[518] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 115; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/129; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/257; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/426.

[519] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 16.

herif, biz cenk edelim, sen burada keyif çat!" diye çıkışınca, muzip firari "*İyi de hükümdarım*" demiş "*bendeniz bu yaşıma canımı sakınarak geldim!*"[520]

el-Vatvât bir ahlakiyât çalışması olan *el-Gurer ve'l-urer*'inde, ölüm korkusu sebebiy-le savaştan firar eden kimselere dair peş peşe dört kısa hikâye sıralar. Bunların ilkinde, bir bozgun sırasında safını terk ederek canını kurtaran kişinin sığındığı gerekçenin tüc-car jargonuyla ifade edilişi anlatıya mizahi bir hava katmaktadır:

قِيلَ لِبَعْضِهِمْ لِمَ انْهَزَمْتَ؟ فَقَالَ: إِنَّـمَا لِـي نَفْسٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا حَقِيقٌ بِالنَّظَرِ إِلَيْهَا لِئَلَّا يَذْهَبَ رَأْسُ الْمَالِ.

Adamın birine "*Neden (savaşta sebat edip çarpışmadın da) mağlubiyeti ka-bullendin?*" diye sormuşlar. Şöyle yanıt vermiş: Benim tek bir canım var ve sermayeden olmamak için ona gözüm gibi bakmalıyım![521]

İkinci anekdotun girizgâh faslı yine yukarıdakiyle hemen hemen aynıdır. Ancak anlatıyı mizahi hüviyete kavuşturan, hazırcevap firarinin, kadim bir Arap meseliyle takviye et-tiği lirik yanıtıdır:

لِيمَ آخَرُ عَلَى فِرَارِهِ، فَقَالَ: اَلْحَرْبُ سِجَالٌ، وَعَثَرَاتُهَا لَا تُقَالُ!

Bir diğeri harpten kaçtığı için kınanınca şöyle demiş:

Kâh zaferdir savaş dediğin, kâh hezimet
Hele sürprizlerine olmaz hiç nihayet.[522]

Üçüncü anekdotta anlatıyı komikleştiren husus ise, can korkusuna cenk meydanını terk eden kişinin bir komutan oluşudur. Sığınılan bahane yine "*Can tatlıdır*" klişesiyle özet-lenebilir:

قِيلَ لِآخَرَ وَلَّـى فِي حَرْبٍ: وَيْلَكَ! لَا تَهْرُبْ، يَغْضَبِ الْأَمِيـرُ عَلَيْكَ، فَقَالَ: غَضَبُ الْأَمِيرِ عَلَيَّ وَأَنَا حَيٌّ أَحَبُّ إِلَـيَّ مِنْ رِضَاهُ عَنِّي وَأَنَا مَيِّتٌ!

Bir savaşta cenk meydanını terk eden birine "*Yazık sana, kaçmasana, Emir Hazretleri öfkesinden kuduracak!*" denilince şöyle karşılık vermiş: Ben can-

[520] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/202; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 96; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-ʿabkariyyât*, 2/270.

[521] Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 466.

[522] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 152; es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 81; es-Se'âlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 70.

lıyken Emirin bana kızması, ben ölüyken benden memnun olmasından daha iyidir![523]

Ölümden kaçma normalde insan ve hayvanlara özgü içgüdüsel bir refleks olduğu halde, bazı ahmak nüktelerinde onun bir takım cansız varlıklara nispeti de mizahi sonuçlar doğurabilmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin *Ahbârü'l-hamkâ*'sında zikrettiği badem kırmakta olan bir budalanın komik tecrübesi bunun güzel bir örneğidir:

Budalanın biri badem kırdığı sırada bir badem taşın altından fırlayıp gitmiş. "*Fesüphanallah*" demiş "*her şey Azrail'den kaçıyor; şu hayvancıklar bile!*"[524]

Ölümden kaçmayı arzu eden bazı kimselerin sığındığı hurafeler de bu bapta zikre değerdir. Söz gelimi Cahiliye devri şairlerinden Hutay'e'nin (ö. 59/678 [?]) "*Onurlu insanın eşek sırtında ölmeyeceği*" [إِنَّ الْكَرِيمَ لَا يَمُوتُ عَلَى حِمَارٍ] safsatasına bel bağlayarak, evlatlarına son demlerinde eşek sırtına bindirilmeyi vasiyet ettiği, buna rağmen eşek üzerinde vefat etmekten kurtulamadığı rivayet olunmaktadır.[525]

İnsanoğlunun ölümden ne kadar kaçmaya çalışırsa çalışsın, sonunda Azrail'in pençesine düşmekten kurtulamayacağı, esasen her adımında ölümün kucağına çar naçar yol aldığı teması mesel ve kelam-ı kibar kültüründe de ürünlerini vermiştir. Meşhur bir deyim şöyledir örneğin:

فَـرَّ مِـنَ الْمَـوْتِ وفِـي الْمَـوْتِ وَقَـعَ.

Ölümden kaçtı; ama yine onun kucağına düştü.[526]

Bir çöl bedevisi ise aynı hakikati şöyle dillendirir:

لَقَدْ عَجِبْتُ مِنَ الْمَرْءِ يَفِرُّ الْمَوْتَ وَهُوَ سَبِيلُهُ، وَلَا أَرَى أَحَدًا إِلَّا اسْتَدْرَكَهُ الْمَوْتُ.

Güzergâhında ölüm olduğu hâlde kaçmaya çalışana şaşarım;
Ölümün enseleyemeyeceği kimse de tanımıyorum.[527]

---

[523] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 466; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/203; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 2/270.

[524] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 350; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 53.

[525] Ebû Hâtim es-Sicistânî, *Kitâbü'l-muammerûn ve'l-vesâyâ*, thk. Abdü'l-Mün'im Âmir (Mısır: Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-ʿArabiyye, 1961), 135.

[526] İbn ʻAbdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/128; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/416; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 2/90.

[527] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 159.

Bir diğer hikmette ise vade dolduğunda Azrail'le yüzleşileceği şöyle ifade edilmiştir:

إِذَا انْقَضَتِ الْمُدَّةُ فَالْحَتْفُ فِـي الْعُدَّةِ.

Süre dolduğunda, Azrail (ölüm) kapında.[528]

Bu bapta, ölümden kaçış yöntemleri üzerine kaleme alınmış anekdotlar da ayrı bir kategori teşkil eder. Söz gelimi bunlardan birinde, zalimliği ve despotluğuyla nam salmış, nefret ve intikam duygularının hedefi haline gelmiş Haccâc'ın, Azrail'in pençesinden kurtulmak için savaş sırasında bir kölesine zırhını giydirip kendi atına bindirmesi korkaklığına hamledilerek alay konusu yapılmaktadır:

حُكِيَ أَنَّ الْحَجَّاجَ، لَمَّا بَرَزَ لَهُ شَبِيبٌ الخَارِجِيُّ، فِي بَعْضِ أَيَّامِ مُحَارَبَتِهِ، أَبْرَزَ إِلَيْهِ غُلَامًا لَهُ أَلْبَسَهُ لِبَاسَهُ الْمَعْرُوفَ بِهِ، وَأَرْكَبَهُ فَرَسَهُ الَّذِي لَمْ يَكُنْ يُقَاتِلُ إِلَّا عَلَيْهِ، فَلَمَّا رَآهُ شَبِيبٌ غَمَسَ نَفْسَهُ فِي الْحَرْبِ إِلَى أَنْ خَلَصَ إِلَيْهِ، فَضَرَبَهُ بِعَمُودٍ، وَكَانَ بِيَدِهِ، وَهُوَ يَظُنُّهُ الْحَجَّاجَ، فَلَمَّا أَحَسَّ الْغُلَامُ بِالضَّرْبَةِ، قَالَ: آخْ بِالْخَاءِ الْمُعْجَمَةِ، فَعَرَفَ شَبِيبٌ مِنْهُ بِهٰذِهِ اللَّفْظَةِ، أَنَّهُ عَبْدٌ فَانْثَنَى عَنْهُ، وَقَالَ: قَبَّحَ اللّٰهُ ابْنَ أُمِّ الْحَجَّاجِ، أَيَتَّقِي الْمَوْتَ بِالْعَبِيدِ؟!

Rivayete göre Haccâc, Haricî Şebîb eş-Şeybânî ile mücadelesi sıralarında, mübareze meydanına düello için bir kölesini çıkarmış. Ona kendi meşhur kıyafetini giydirmiş, altına da her zaman üzerinde savaştığı atını vermiş. Şebîb onu görünce hemen er meydanına atılmış; Haccâc sandığı mübarezecinin yanına kadar sokulup elindeki sırıkla ona bir darbe indirmiş. Köle aldığı darbenin acısıyla [آاااخْ] diye haykırmış. Şebîb feryadın He harfi [ه] ile [آاااه] şeklinde olması gerekirken gırtlaktan çıkan [خ] ile [آاااخ] şeklinde ol-duğunu fark edince, onun Haccâc değil mevaliden biri olduğunu anlamış. Sonra da "*Kahrolasıca Haccâc*" diye ilenmiş "*ölümden kaçarken bile kölelerin arkasına sığınıyor!*"[529]

Ölüm korkusu sebebiyle mübareze meydanından kaçışın bir diğer örneği, Halife Mutasım'a nispetle anlatılan tarihsel bir anekdottur. Ancak düello aslan yürekli iki yiğit arasında değil, biri gerçek aslan diğeri yüreksiz bir asker arasındadır:

رَأَى الْمُعْتَصِمُ فِي بَعْضِ مُنْتَزَهَاتِهِ أَسَدًا فَنَظَرَ إِلَى رَجُلٍ أَعْجَبَهُ زِيُّـهُ وَقِوَامُهُ وَسِلَاحُهُ، فَقَالَ لَهُ: أَفِيكَ خَيْـرٌ؟ فَعَلِمَ الرَّجُلُ مُرَادَهُ. فَقَالَ: لَا، فَقَالَ: لَا قَبَّحَ اللّٰهُ سِوَاكَ وَضَحِكَ.

[528] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/507.

[529] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/252.

Mutasım bir (av) gezisinde bir aslan görmüş. Kılık kıyafetini, boyunu posunu, silah ve teçhizatını beğendiği bir adamına şöyle bir kaş göz edip "*Çık*" demiş. Halifenin niyetini anlayan adam "*Cık*" deyince Mutasım "*Boyun posun devrilsin e mi!*" deyip kıkırdamaya başlamış![530]

Batıl bir inanışa göre cenazenin yakınlarında bulunmak kendini Azrail'e hedef yapmak anlamına gelir. Bir ahmak nüktesinde, eşini defin öncesinde son kez görmekten imtina eden kadının gerekçesi tamamen buna dayanmaktadır:

نَزَلَ الْمَوْتُ بِزَوْجِ امْرَأَةٍ، فَقِيلَ لَهَا: لَوْ دَخَلْتِ عَلَى زَوْجِكَ وَدَّعْتِيهِ! قَالَتْ: أَخَافُ أَنْ يَعْرِفَنِي مَلَكُ الْمَوْتِ!

Bir kadının kocası vefat etmiş. Akrabaları "*Kocanın yanına gir de bir vedalaş!*" deyince kadın ürkek bir eda ile mırıldanmış: Ya Azrail beni tanırsa![531]

Her canlının mutlaka öleceği kaziyesi, kişiye, ilk bakışta gayet mantıklı ve tartışılmaz bir hakikat gibi gelse de temel uğraşısı polemik olan felsefe ve kelam erbabı bunu anekdotik düzeyde tartışmaya açmış gözükmektedir. İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*'sinin Kelamcı Cevapları başlığı altında buna dair bir anekdot zikreder:

قَالَ بَعْضُ الْمُتَكَلِّمِينَ: كَانَ يُوصَفُ لِي رَجُلٌ بِالنَّظَرِ، فَأَوَّلُ مَا رَأَيْتُهُ سَمِعْتُهُ يَقُولُ: كُلُّ حَيٍّ مَيِّتٌ. قُلْتُ لَهُ: فَرَبُّكَ حَيٌّ؟ قَالَ: نَعَمْ. قُلْتُ: فَلَا تَقُلْ كُلُّ حَيٍّ مَيِّتٌ. ثُمَّ قَالَ: وَكُلُّ مَيِّتٍ مَبْعُوثٌ. قُلْتُ: فَالْبَهَائِمُ أَيْضًا تُبْعَثُ؟ قَالَ: لَا، قُلْتُ: فَلَا تَقُلْ كَذٰلِكَ!

Bir kelam erbabı anlatıyor: Bana muhakeme yeteneği yüksek bir adamdan bahsedip duruyorlardı. Onu ilk gördüğümde "*Her hayat sahibi ölümlüdür.*" dediğini işittim. Akabinde aramızda şu diyalog gelişti:

— Rabbin hayat sahibi değil mi?!

— Evet, öyle.

— O zaman "*Her hayat sahibi ölümlü.*" deme!

Sonra "*Her ölü diriltilecektir.*" lafını etti. Yine aynı diyalog:

— Hayvanlar da diriltilecek mi?

— Yok, hayır!

— O zaman öyle de deme![532]

[530] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/202; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/270.

[531] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 167.

İ. Ölüm Eşiği Deneyimleri

Canlı bir bedenin hayatla bağının koptuğunu gösteren belli başlı fizyolojik emareler bulunmaktadır. Nefes alıp vermenin/solunumun bitmesi, kalp atışlarının ve nabzın durması, vücut ısısının düşmesi (ölüm soğukluğu), tendeki canlılığın kaybolması (ölüm solgunluğu) vs. Ancak nadir de olsa bu gibi zahiri emareler yanıltıcı olabilmektedir. Bazı tarihsel ve anekdotik kayıtlara bakıldığında, tıp ilmine dair geniş tecrübesine rağmen, insanoğlunun bir bedenin cansızlığı konusunda hatalı kararlar verebildiği de görülmektedir. Öldü sanılıp defnedilmek üzere açık tabut üzerinde kabristana götürülen bir adamın, hazık bir hekimin dikkati sayesinde, ayaklarının duruş şeklinden hareketle ölmediği sonucuna varılması bunun bir örneğidir. İbnü'l-Cevzî buna dair uzunca bir anekdotu *Kitâbü'l-ezkiyâ*'da zikretmiştir.[533] Keza birkaç tarih kaynağında, Cahiliye döneminde haniflik üzere yaşadığı kaydedilen Umeyr b. Cündeb el-Cühenî'nin öldü sanılarak gömülmek istendiği, ancak defin sırasında ayılıp sonrasında uzun yıllar yaşadığına dair yarı efsanevi bir hadise de hikâye olunmaktadır.[534] Yine ahbar âlimi ve edip Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) [بِئْـرُ الْكَلْبِ] Köpek Kuyusu nam mevkinin hikâyesini anlattığı dramatik olay da tipik bir ölüm eşiği deneyimi mahiyetindedir.[535]

Yaşanmış bu deneyimlerin dışında "*öbür dünyaya gidip gelme*" edip ve nüktedanlarca mizahi bağlamda da iyi değerlendirilmiş bir fırsat izlenimi verir. En başta Ebü'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057) *Risâletü'l-ğufrân*'ında Ahiret yurdunun çeşitli duraklarındaki tenezzühünü edebî ve mizahi bir üslupla satırlara dökmüştür. *Hamâse* müellifi şair el-Buhtürî'nin (ö. 284/897) aşağıdaki rivayeti ise, çağrışımları Osmanlı aydınlarına kadar uzanmış klasik bir metindir:

كُنَّا عِنْدَ الْمُتَوَكِّلِ عَلَى اللّٰهِ يَوْمًا، وَبَيْـنَ يَدَيْهِ عَبَّادَةُ الْمُخَنَّثُ، فَأُمِرَ بِهِ فَأُلْقِيَ فِي بَعْضِ الْبِرَكِ فِي أَيَّامِ الشِّتَاءِ، فَابْتَلَّ وَكَادَ يَـمُوتُ بَرْدًا. قَالَ: ثُمَّ أُخْرِجَ مِنَ الْبِـرْكَةِ وَكُسِـيَ، وَجُعِلَ فِي نَاحِيَةٍ مِنَ الْمَجْلِسِ. فَقِيلَ لَهُ: يَا عَبَّادَةُ، كَيْفَ أَنْتَ وَمَا حَالُكَ؟

[532] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 149.
[533] İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 175.
[534] el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, 2/15.
[535] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/ 41-42.

قَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، جِئْتُ مِنَ الْآخِرَةِ. فَقَالَ لَهُ: كَيْفَ تَرَكْتَ أَخِي الْوَاثِقَ؟ قَالَ: لَمْ أَجُزْ بِجَهَنَّمَ!

Bir keresinde Mütevekkil-Alellah'ın yanındayken huzurunda Muhannes 'Abbâde de vardı. (Bir halt yemiş olsa gerek) o kış gününde göle atılması talimatı verildi. Gölde iyiden iyiye ıslandı, soğuktan neredeyse ölecek vaziyetteydi. Bir süre sonra göletten çıkarılıp elbiseleri giydirildi, meclisin bir köşesine götürüldü. Mütevekkil kendisine "*Ne var ne yok 'Abbâde?*" diye takılınca "*Öte tarafa bir gidip geliverdim ey Emir*" dedi. Halife "*Biraderim Vâsık'ı da görün mü bari?*" deyince, 'Abbâde intikamını aldı: Bendeniz Cehennem tarafına uğramadıydım Efendim![536]

J. İdeal Uğruna Ölme

İnsanoğlu, hayatını anlamlı kılan izzet-i nefis, şeref, vatan, namus, bayrak, din, asabiyet gibi zihninde idealize ettiği birtakım değerlere halel gelmesi durumunda türlü fedakarlıklara göğüs germekten, hatta bu uğurda ölümü dahi göze almaktan kaçınmamaktadır. Klasik *edeb* kaynaklarında cesaret, şecaat, hamaset gibi konu başlıklarının ele alındığı bölümlerde, yeri geldiğinde ölümün göze alınması gerektiği düşüncesi oldukça etkili üsluplarla dile getirilmiştir. Bu bapta Müslüman âlimler tarafından ifade edilmiş, beğeni toplayan birtakım sözler bulunmaktadır. Ortaçağ Müslüman uleması tarafından nesilden nesile aktarılan bu sözlerin ilham kaynağı, tespitlerimize göre Grek Filozofu Sokrat'tır. Çevresindeki insanlara, bir ideal uğruna ölebilmek gerektiğini öğütleyen o meşhur sözü şöyledir:

مَا اخْتَرْتَ أَنْ تَحْيَا عَلَيْهِ فَمُتْ دُونَهُ!

Uğruna yaşanacak bir ideal buldun mu, o uğurda öl![537]

Ölüm her canlı için mukadderse de onun nasıl gerçekleşeceği hususu manzum ve mensur edebiyatın yiğitlik/mertlik temalı edebî anlatımlarında üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Zillet ve teslimiyet gösterip sıradan bir ölümü tecrübe etmektense şeref ve haysiyetle ölüme meydan okuyarak can verme hem emsal kültüründe hem de klasik hamâse kültüründe özendirilen bir temadır. Edebî forma bürünmüş, birbirini andırır birkaç aforizma bu temaya dokunur:

[536] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 8/134.

[537] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/14; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 1/200.

عِشْ عَزِيزًا أَوْ مُتْ كَرِيـمًا.

Ya izzetinle yaşa ya da onurunla öl.[538]

عِشْ عَزِيزًا أَوْ مُتْ وَأَنْتَ كَرِيمٌ.

Ya onurunla yaşa ya da asaletinle öl.[539]

عِشْ كَرِيـمًا أَوْ مُتْ وَأَنْتَ عَزِيزٌ.

Onurluca yaşa ya da izzetinle öl.[540]

عِشْ مَلِكًا أَوْ مُتْ كَرِيـمًا.

Ya bir kral gibi yaşa ya da bir asil gibi öl.[541]

عِشْ عَزِيزًا أَوْ مُتْ حَمِيدًا بِخَيْـرٍ.

Onurluca yaşa ya da hayırla yad edilerek can ver.[542]

Belirli bir şekilsel ve ifadesel standardı bulunan bu söylem tarzının, Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'e hitaben söylediği şu cümleden esinlendiği düşünülebilir:

اِلْبَسْ جَدِيدًا وَعِشْ حَمِيدًا وَمُتْ شَهِيدًا.

Yeni giyin, hoş yaşa, şehadetle öl.[543]

Bu gibi deyişlerin yanı sıra, tabiatında yiğitlik ve cengâverlik bulunanların ölümün üzerine giderek onuruyla ölmeyi tercih ettiğini anlatan çok sayıda manzume söz konusudur. Bu manzumelerde onurlu ölümün nasıl olacağına dair ilginç tasvirler de yer almaktadır. Sözgelimi Şerîf er-Radî (ö. 406/1015), cengâveri, sağlam mızrakların gölgesinde can vermeye teşvik etmektedir:

إِنْ كَانَ لَا بُدَّ مِنَ الْمَوْتِ فَمُتْ تَـحْـتَ ظِـلَالِ الْأَسَـلِ الـذَّوَابِـلِ

Ölüm kaçınılmazsa eğer
Sağlam mızraklar gölgesinde can ver.[544]

---

[538] Ebü'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî, *Şerhu Dîvâni Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî (Muʿcizu Ahmed)*, thk. Abdülmecîd Diyâb (Kahire: Daru'l-Meârif, 1992), 1/79.

[539] el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 7/210; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 2/228.

[540] Ebü'l-Hasan el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-mütenebbî ve husûmihi*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim - Ali Muhammed el-Becâvî (Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî Şürekâhu, ts.), 351.

[541] İbnü Ebi'l-Hadîd', *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 3/252.

[542] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/128.

[543] İbn Mâce, "Libâs", 32 (No. 3558); en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/376.

K. Şehitlik

Müslümanlar nezdinde en ideal ölüm şekli, Allah yolunda cihat ederken ruhunu teslim etmek suretiyle bu diyardan göçmektir. Şehit ölümünün diğerlerine kıyasen en şerefli ölüm mertebesi olduğu Abdullah b. Mesud'a (ö. 32/652-53) nispetle -özde aynı- birkaç farklı sözle anlatılmıştır:

(إِنَّ ...) أَشْرَفَ الْمَوْتِ قَتْلُ الشُّهَدَاءِ.

En şerefli ölüm şehitlerin ölümüdür. [545]

أَشْرَفُ الْمَوْتِ الشَّهَادَةُ.

En yüce ölüm şehitliktir. [546]

إِنَّ أَشْرَفَ الْمَوْتِ الْقَتْلُ.

En ulvi ölüm öldürülerek can vermektir. [547]

Buna karşın, bütün ömrü cihat meydanlarında savaşarak geçtiği halde şehitlik makamına nail olamama, tarihte bazı mühim şahsiyetleri hayal kırıklığına uğratmış, söz gelimi Mahmud Nûreddîn Zengî (ö. 569/1174) ömrünü Haçlılara karşı kılıç sallayarak geçirdiği halde ruhunu hanesinde teslim etmenin hüznünü yaşamıştır. Şehitlik makamına duyduğu şiddetli arzu sebebiyle, vefatı sonrasında bu büyük cengâvere, bilinen özlemine hürmeten "eş-Şehîd" lakabı verilmiştir.[548] Diğer taraftan aynı kaderi yaşayan bazı mücahitlerse, bu hususta duydukları hüznü edebî bir üslupla betimleme yoluna gitmişlerdir. Duygu yoğunluğunun fazlaca olduğu bu tür kısa metinler, belagat ve hitabet değeri dolayısıyla *edeb* koleksiyonlarında sıkça aktarılagelmiştir. İslam kültüründe "Seyfullah" lakabıyla nam yapmış, gazadan gazaya koşan ve yatak yüzü görmeyen Hâlid b. Velîd'in ölüm döşeğinde söyledikleri -ki klasik mesel kaynaklarında buna [مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ] "eceliyle ölmek" maddesinde yer verilmiştir- bu nevi hitabelerin etkili örneklerinden birini oluşturur. Şöyledir Hâlid'in tarihe kazınmış sözleri:

---

[544] el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 4/380.

[545] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 1/125; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/133.

[546] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/38; İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 4/216; *Cemheretü hutabi'l-Arab*, 1/280.

[547] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/198; Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 447.

[548] Bahattin Kök, "Nûreddin Zengî, Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

لَقِيتُ كَذَا وَكَذَا زَحْفًا، وَمَا فِي جَسَدِي مَوْضِعُ شِبْرٍ إِلَّا وَفِيهِ ضَرْبَةٌ بِسَيْفٍ أَوْ طَعْنَةٌ بِرُمْحٍ أَوْ رَمْيَةٌ بِسَهْمٍ، ثُمَّ هَا أَنَا أَمُوتُ حَتْفَ أَنْفِي كَمَا يَـمُوتُ الْعَيْـرُ، فَلَا نَامَتْ أَعْيُـنُ الْجُبَنَاءِ!

Onca savaşa katıldım. Bedenimde kılıç darbesi almamış, mızrakla yaralanmamış, okla vurulmamış hiçbir nokta olmadığı halde şuracıkta rahat döşeğimde tıpkı yaban eşekleri gibi can veriyorum. Dolayısıyla ödlekler uyku/rahat yüzü görmesin![549]

Kuşkusuz şehit olmaya can atan Hâlid b. Velîd gibi yiğitlerin yanı sıra, dünya ve makama meyil sebebiyle şehitler kervanına katılmaktan imtina edip bu uğurda önüne çıkan fırsatı tepenler de söz konusudur. Manevi ödülü ne kadar büyük olursa olsun, şehitliğe imrenip tatlı candan vazgeçmek oldukça zordur ve sıradaki anekdot böyle bir fırsatı geri çevirmenin eleştirisine dairdir:

قَالَ مُعَاوِيَةُ لِعَمْرٍو: هَلْ غَشَشْتَنِي مُنْذُ نَصَحْتَنِي؟ قَالَ: لَا. قَالَ: بَلَى، يَوْمَ أَشَرْتَ عَلَيَّ بِمُبَارَزَةِ عَلِيٍّ، وَأَنْتَ تَعْلَمُ مَا هُوَ. قَالَ: دَعَاكَ رَجُلٌ عَظِيمُ الْخَطَرِ إِلَى الْمُبَارَزَةِ، فَكُنْتَ مِنْ مُبَارَزَتِهِ عَلَى إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ: إِمَّا أَنْ قَتَلْتَهُ فَقَتَلْتَ قِتَالَ الْأَقْرَانِ وَازْدَدْتَ شَرَفًا إِلَى شَرَفِكَ وَخَلَوْتَ بِـمُلْكٍ، وَإِمَّا أَنْ تَتَعَجَّلَ مُرَافَقَةَ الشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَالصِّدِّيقِينَ. قَالَ: هٰذِهِ أَشَدُّ عَلَيَّ مِنَ الْأُولَى. قَالَ: فَكُنْتَ مِنْ جِهَادِهِ فِي شَكٍّ فَنَبَوْتَ عَنْهُ السَّاعَةَ؟ قَالَ: دَعْنِي مِنْكَ الْآنَ.

Muaviye bir keresinde ‘Amr’a sormuş:

− Bana akıl verirken hiç beni kandırdığın oldu mu, ‘Amr?

− Tabii ki hayır.

− Bilakis; Ali’nin ne kadar cengâver olduğunu bildiğin halde mübareze için beni öne sürmek istediğin günü hatırla!

− Doğrudur. Ama son derece önemli ve kadrü kıymeti yüksek bir adam seni düelloya çağırmıştı. Eğer karşısına çıksaydın iki güzellikten birine nâil olacaktın: Ya onu kahramanlar gibi öldürüp şerefine şeref katacak ve yönetimde tek kalacaktın ya da bir an önce şehitler, salihler ve sıddıklar kervanına katılacaktın.

− İşte bu ikincisi bana çok zor geldi!

−Yani sen onunla mücadelende samimi olmayıp, öldürülmekten korktuğun

[549] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü’l-ahbâr*, 1/257; el-Meydânî, *Mecmaʿu’l-emsâl*, 2/266; el-Âbî, *Nesrü’d-dürr*, 2/79; Demîrî, *Hayâtü’l-hayevâni’l-kübrâ*, 2/231.

için geri durdun, öyle mi?!

– Yıkıl karşımdan, gözüm görmesin seni![550]

Şehitlik rütbesi son derece kutsal bir makam olduğu halde, ona dair de birtakım şaka ve latifelerin yapılabildiği görülmektedir. Dinî kültüre dair sarf ettiği hemen her şey ya yanlış ya saçma ya da dalgınlık eseri söylenmiş komik ifadeler olan kıssacı vaiz figürünün ağzından, cemaat huzurunda dökülen

اَللّٰهُمَّ ارْزُقِ الْمَوْتَـى الشَّهَادَةَ!

Allah'ım, sen ölülerimize şehadet bahşeyle!

cümlesi[551] bunlardan biridir. Ancak hayatta olan biri için temenni edilecek "şehadet" rütbesinin, ölüler için istenmesi komikliği sağlayan bir gaf olmaktadır. Bağdat mutezilesinin önemli şahsiyetlerinden Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828) rivayetinde ise bir kıssacı vaizin şehadet talebi, zımnen bütün Müslümanları yeryüzünden silecek bir muhteva taşır. Şöyledir rivayet Sümâme'nin ağzından:

سَمِعْتُ قَاصًّا بِبَغْدَادَ يَقُولُ: اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِي الشَّهَادَةَ أَنَا وَجَمِيعَ الْمُسْلِمِيـنَ.

Bağdat'ta kıssacı bir vaizin "*Sen bana ve tüm Müslümanlara şehadet nasip eyle ya Rab!*" dediğini işittim.[552]

Aşağıdaki anonim kıssacı anlatısında ise [إِيْ] olumlama ifadesi ile kasemin mazmunu arasındaki çatışma, şehadet talebindeki samimiyeti sorgulatacak cinsten olup mizah da buradan doğmaktadır. Şöyledir hikâye:

غَزَا قَاصٌّ فَقِيلَ لَهُ: أَتُحِبُّ الشَّهَادَةَ؟ فَقَالَ: إِيْ وَالَّذِي أَسْأَلُهُ أَنْ يَرُدَّنِـي إِلَيْكُمْ.

Cenge çıkan kussâstan birine "*Şehit olmak ister misin?*" demişler. "*Beni size (sağ salim) döndürmesini istediğim Allah'a and olsun ki, evet*" deyivermiş.[553]

Bilindiği üzere, şehadet yoluyla ölüm sair ölüm çeşitlerine nazaran daha üstündür. Bununla birlikte hangi durumlardaki ölümün (cephede savaşırken, lohusayken, tâun sebebiyle vs.) kişiye şehitlik mertebesi kazandıracağı tartışmalı olduğu gibi, aralarındaki dereceler

[550] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/166-167.
[551] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 4/ 208.
[552] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 7/173.
[553] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 4/203; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 7/163.

de ihtilaflıdır. Bir Şa'bî anekdotunda mizahi bağlam, şehadete götüren faktörlerin ilginç bir mukayesesine dayandırılmıştır. Şöyledir anekdot:

سَأَلَ الشَّعْبِيُّ رَجُلًا عَنْ سَبَبِ مَوْتِ أَخٍ لَهُ، فَقَالَ: عَضَّتْ فَأْرَةٌ إِصْبَعَهُ فَمَاتَ، فَقَالَ: أَشْهَدُ أَنَّهُ لَا يَرِدُ عَلَى الْمَوْتَـى شَهِيدٌ أَنْذَلُ مِنْ أَخِيكَ!

Şa'bî bir adama kardeşinin ölüm nedenini sormuş. Adam "*Parmağını fare ısırdığı için öldü*" demiş. Şakacı Şa'bî muzipliğini yapmış: Allah şahidim olsun ki ölüler arasında kardeşinden daha düşük rütbeli şehit yoktur![554]

Şehitlik dışında, özellikle mütedeyyin şahsiyetlerin belirli bir ölüm biçimini diğerine tercih ettiğini gösteren anekdotlar da dinî edebiyatta mühim bir yer tutar. Hayatının belirli bir evresinden sonra münzevi bir yaşamı tercih eden, yemeden içmeden kesilen İyâs b. Katâde'ye, dostlarının "*Açlıktan öleceksin*" uyarıları üzerine söylediği aşağıdaki söz bu minvalde bir örnektir:

لَأَنْ أَمُوتَ مُؤْمِنًا (هَزْلًا) أَحَبُّ إِلَـيَّ مِنْ أَمُوتَ مُنَافِقًا سَمِينًا.

Semiz bir münafık olarak can vermektense, (cılız)
bir mümin olarak Hakka kavuşmayı yeğlerim.[555]

Şehitlik kavramı sofra edebiyatının da iyi değerlendirdiği bir mizahi alandır. Özellikle obur jargonunda sofra, adetâ bir savaş arenası tasavvur edilerek, sonu ölüm de olsa pisboğazlara yemeğe iştahla ve hunharca saldırmaları salık verilmektedir:

إِذَا أَكَلْتَ فَكُلْ أَبِدًا، فَإِنْ مُتَّ مُتَّ شَهِيدًا.

Yemek yerken vahşi bir hayvan gibi yumul.
Sırf bu sebepten geberirsen de şehit olursun![556]

Klasik edebiyatta kimi yiyecek adlarının ilginç çağrışımlar yapacak tarzda künye yoluyla ifade edildiğini de biliyoruz ki, mesela oğlak için kullanılan iki farklı künyeden [أَبُو خُبَيب] doğrudan şehitlik makamıyla alakalıdır. Şöyle ki, Ebû Hubeyb esâsen bir özel isimdir ve bununla sahabeden, Recî' vakasında esir düşen Hubeyb b. 'Adiyy'e zarif bir gönderme yapılmaktadır. Çünkü bu sahabiye, esir düştükten sonra dininden dönmesi için işkence ya-

[554] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/132.
[555] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/104; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/56; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/38.
[556] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/111.

pılmış ve çarmıha gerilmiştir. İşte çarmıha gerili bu şehit sahabi ile ateş üzerinde şişe geçirili oğlak arasında ilginç bir çağrışım yapılmıştır.[557]

Yine kadim bir tufeylî nüktesinde şehit kavramı üzerinden ilginç bir künye yer alır. Tufeyli zümresine özgü sofistike bir jargonun, en azından tarihin belirli bir döneminde yaşa(tıl)dığını gösteren anlatı esasen tarihsel bir gerçekliğe de sahiptir. Çünkü rivayete göre, Büveyhî hükümdarı Adudüddevle Fennâ Hüsrev'in (ö. 372/983) sarayındaki mutfak görevlisi arada bir, o gün en güzel ne yenilebileceğini nedimi Ebü'l-Kâsım es-Sûfî'-ye sorar, o da tavsiyelerde bulunurmuş. Yine bir keresinde baş aşçı, ne pişirileceği hususunda fikrini sorduğunda şu iki şeyi önermiş: Şehit oğlu şehit [اَلشّهِيدُ بْنُ الشَّهِيدِ] ve şehit kabristanı [قُبُورُ الشُّهَدَاءِ]. Nedim burada "*şehit oğlu şehit*" ile, bir türlü eceliyle ölemeyen, her daim bıçak altında can vermeye mahkûm "kuzu"yu; "*şehit kabristanı*" ile de içindeki cevizle kıymet ve anlam kazanan "kadayıf"ı kastetmiştir.[558]

Son olarak bu bapta, yemek tasvirlerindeki başarısıyla dikkat çeken İbnü'r-Rûmî'nin (ö. 283/896), fırından henüz çıkartılıp sofraya getirilmiş heriseyi "şehid"e teşbihini de atlamamak gerekir:

هَلُمَّ إِلَـى مَنْ عُذِّبَتْ طُولَ لَيْلِهَا بِـأَضْيَـقِ حَبْـسٍ فِـي تَـنُّورٍ تُعَسَّـرُ
وَقَدْ ضُـرِبَتْ حَدَّيْنِ وَهِيَ بَرِيئَـةٌ فَقُومُوا إِلَى دَفْنِ الشَّهِيدَةِ تُـؤْجَرُوا

Haydi gidek, gece boyu cefa çeken nimete
Ki dasdaracık tandırda hapis, azap üst üste
Masum iken vurulmuş iki demir prangaya
Kalkın defne şehidi, hem sevap kazanmaya.[559]

L. Ölümü Temenni Etme

İnsanoğlu hayatta karşılaştığı birtakım sıkıntı ve güçlükler sebebiyle nadiren de olsa kurtuluşu ölümde aramakta ya da en azından ölümü temenni eder bir halet-i ruhiyeye girmektedir. Bunun Kur'an-ı Kerim'den en güzel örneği, uğradığı iftira sonrasında, daha önceki bir vakitte ölmüş olmayı temenni eden Hz. Meryem'in durumudur.[560] Melankolik bir ruh halini yansıtan ölüme dair temenni ifadeleri ise, günlük dilin dışında edebî

[557] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/134.
[558] es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 56.
[559] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/709.
[560] Meryem 19/23.

türlerden en çok mersiyelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu psikolojik tavır insanoğlunun eskiden beri kullandığı ağrı kesici niteliğinde bir deşarj olma yöntemi olarak filozoflar ve halk bilgelerince asırlar öncesinden keşfedilip düşünce dünyalarına yansımıştır. Örneğin güngörmüş zevatın bu minvaldeki yaygın kanaatine göre, bu hayat, neşe ile güzelleşirken hüzünle acılaşmakta, hatta ölüme rahmet okutacak bir mahiyete bürünmektedir:

بِالسُّـرُورِ يَطِيبُ الْعَيْشُ وَمَعَ الْهَمِّ يُتَمَنَّى الْمَوْتُ.

Hayat mutlulukla güzelleşir; kederle ölümü aratır.[561]

Diğer taraftan kişinin herhangi bir hastalık veya rahatsızlıktan bağımsız ölüm talebi hem selef ulemasının hem de sufi geleneğin benimsediği bir tavırdır. Tarihte pek çok ünlü Müslüman şahsiyetin, ihtiyarlık ve hastalık kapılarını daha çalmadan ölmeyi temenni ettiği ve ölümü hayata karşı kazanılmış bir zafer olarak nitelendirdiği bilinmektedir. Sözgelimi Ömer b. Abdülaziz Yusuf Suresinin 101. ayetinden[562] ilhamla bu ne-bevî tavrı örnek alarak ölmek istediğini Meymûn b. Mihrân'a (ö. 117/735) gözyaşları içerisinde ifade etmiştir.[563]

Bazı tarihsel anekdotlara göre ise, ölümü göze alma ya da isteme, hekimce önerilen bir tedavi ya da diyete harfiyen riayet etmemekten de kaynaklanabilmektedir. Nitekim birkaç tarihsel kayıtta, Halife Abdülmelik b. Mervân'ın, tavsiye olunan su diyetini bozması neticesinde öldüğü anlaşılmaktadır:

كَانَ الطَّبِيبُ قَدْ حَمَاهُ الْمَاءَ فَقَالَ: اِسْقُونِـي وَإِنْ كَانَتْ فِيهَا نَفْسِـي فَسَقَوْهُ فَمَاتَ.

> Bir defasında hekimi, Abdülmelik b. Mervân'a su içmesini yasaklamış, o ise "*Hayatıma mâl olsa da bana su verin!*" diye diretmiş. Uşaklar ısrara dayanamayıp suyu verince Abdülmelik çok geçmeden vefat etmiş.[564]

Bazen insanlar dünyevi hayatlarında yaşadıkları mali ve psikolojik alt üst oluşlar nedeniyle de ölüm temennisinde bulunabilmektedir. Cömertliği dillere destan şahsiyetlerden Bahru'l-cûd ve Kutbu's-sehâ lakaplarıyla ünlü Abdullah b. Cafer b. Ebû Tâlib'in te-

---

[561] Beyhakî, *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*, 1/113.

[562] "*Ey Rabbim! Bana iktidar bahşettin ve (rüyada görülen) olayların yorumunu bana öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada da ahirette de benim sahibimsin. Beni Müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat!*"

[563] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 337; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 374.

[564] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/293; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/149.

mennisi bu kabil bir gerekçeye dayanmaktadır. Rivayete göre Emevilerin baskıları neticesinde maddi imkânları bozulup akabinde iflas eden Abdullah, üzerindeki son elbisesini de bir dilenciye verdikten sonra "*Allah'ım, beni ölümle gizle* [اَللّٰهُمَّ اسْتُرْنِي بِالْمَوْتِ]" şeklinde dua etmiş, bundan birkaç gün sonra da hastalanıp vefat etmiştir.[565]

Edeb kaynaklarında zikredilen çok meşhur bir Mühellebî anlatısında da Vezir el-Mühellebî'nin (ö. 352/963) tecrübe ettiği derin sefalet sebebiyle ölüm temennisinde bulunduğu hikâye olunur. Rivayete göre ünlü Büveyhî veziri, bir zamanlar yaşadığı fakru zaruret nedeniyle iştahını kabartan bir eti satın alamayınca hayata kahredip şu dizeleri okumuştur:

أَلَا مَوْتٌ يُبَاعُ فَأَشْتَرِيَهِ ... فَهٰذَا الْعَيْشُ مَا لَا خَيْرَ فِيهِ
أَلَا مَوْتٌ لَذِيذُ الطَّعْمِ يَأْتِي ... يُخَلِّصُنِي مِنَ الْعَيْشِ الْكَرِيهِ
إِذَا أَبْصَرْتُ قَبْرًا مِنْ بَعِيدٍ ... وَدِدْتُ لَوْ أَنَّنِي مِمَّا يَلِيهِ
أَلَا رَحِمَ الْمُهَيْمِنُ نَفْسَ حُرٍّ ... تَصَدَّقَ بِالْوَفَاةِ عَلَى أَخِيهِ

Heyhat, satılık ölüm yok mu, müşteriyim ben ona
Zira ne tat ne tuz var artık bu hayatta
Şöyle tatlı bir ölüm yok mu, ki gelip
Kurtarsın bendenizi nahoş hayattan silip
Bir kabir görsem ötede hemen
İsterim oraya girivermek ben
Asil ruhlu biri yok mu, acıyıp da bu nefse
Şu kardeşcağzına ah bir ölüm bahşetse.[566]

Ölüm talebinin dünyevi bir eziyetten kurtulmak için temenni edildiği ilginç bir sahne ise, uygulanan bedensel bir ceza sonrasında çekilen ızdırabın noktalanmasını konu almaktadır. Hârûn Reşîd'in ana kahramanı olduğu aşağıdaki tarihsel anlatı, aynı zamanda suizan ahlakının kişiyi düşüreceği müşkül duruma ilişkin bir mesaj da vermektedir:

[565] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 355.

[566] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 311; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 6/340; el-Muhsin b. Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere* (b.y.: y.y., 1971), 7/253.

قَامَ رَجُلٌ إِلَـى هَارُونَ الرَّشِيدِ وَهُوَ يَخْطُبُ بِـمَكَّةَ، فَقَالَ ﴿كَبُـرَ مَقْتًـا عِنْدَ اللّٰهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ فَأَمَرَ بِهِ فَضُـرِبَ مِائَةَ سَوْطٍ. فَكَـانَ يَئِـنُّ اللَّيْلَ كُلَّهُ وَيَقُولُ: اَلْمَوْتَ! اَلْمَوْتَ! فَأُخْبِـرَ هَارُونُ الرَّشِيدُ أَنَّهُ رَجُلٌ صَالِحٌ، فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ فَاسْتَحَلَّهُ فَأَحَلَّهُ.

Adamın biri Hârûn Reşîd'in Mekke'yi ziyareti sırasında irat ettiği hutbede

﴿كَبُـرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾

"*Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır.*"

ayetini[567] okumuş. (Bunun kendisine bir mesaj olduğunu düşünen) halife hemen adamlarına hatibe 100 kırbaç vurmalarını talimat vermiş. İnfaz sonrasında adamcağız gece boyu "*Canımı al ya Rab, canımı al ya Rab*" diye inleyip durmuş. Çok geçmeden o adamın aslında Allah dostu biri olduğu söylenince Hârûn hemen hatibi çağırtmış, helallik istemiş; o da hakkını helal etmiş.[568]

İnsanoğlunun hayat kalitesini bozan en olumsuz durumlardan körlük de ölümün temenni edilmesine sebep olan faktörlerden biridir. Hele hele ona eşlik eden yoksulluk, hastalık vb. sıkıntılar da varsa, böyle bir durumda ölüm çok daha cazip bir hâl almaktadır. Âmâ bir dilencinin el açarken izlediği aşağıdaki acındırma stratejisinde bunun güzel bir örneği sergilenmiştir:

Bir âmâ dilenci "*Başı çifte beladan kurtulmayan şu fakire acıyın n'olur!*" diye yakınıp duruyormuş. Kendisine o iki belanın ne olduğu sorulmuş. "*Ne olacak*" demiş "*körlük ve bed ses. Herhalde şu beyti işitmediniz*:

فَبِـي عَـيْـبَـانِ إِنْ عُـدَّا فَـخَـيْـرٌ مِـنْـهُـمَـا الْـمَـوْتُ

Sayılacak olsa iki kusurum var benim
Onların yanında vız gelir bana ölüm."[569]

Diğer taraftan, hayatının erken evrelerinde her vesileyle bu dünyadan göçü temenni ettiğini söylediği hâlde, ölümün soğuk yüzünü hissettikçe onunla yüzleşmenin zorluğunu da anlamaya başlayan Süfyân es-Sevrî'nin tavrındaki değişiklik, belki de insanoğlunun yakın tehlike ile uzak tehlikeye verdiği tepki farkını ortaya koyan çarpıcı örneklerden biridir. Şöyledir Süfyân'ın hikâyesi:

[567] Saff 61/3.
[568] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/51.
[569] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/315.

كَانَ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ إِذَا قَالَ لَهُ بَعْضُ أَصْحَابِهِ إِذَا سَافَرَ "تَأْمُرُ بِشُغْلٍ؟" يَقُولُ: إِنْ وَجَدْتَ الْمَوْتَ فَاشْتَرِهِ لِـي فَلَمَّا قَرُبَتْ وَفَاتُهُ كَانَ يَقُولُ كُنَّا نَتَمَنَّاهُ فَإِذَا هُوَ شَدِيدٌ!

Bir arkadaşı şehir dışına çıkacak olduğunda her defasında Süfyân es-Sevrî'-ye "*İstediğin bir şey var mı, azizim?*" diye sorar, o da "*Eğer bulabilirsen, bana ölüm al getir*" diye arkadaşına takılırmış. Yaş ilerleyip ölüm ufukta belirince Süfyân'ın söyleyip durduğu şey şu olmuş: Evvelden ölümü temenni (sipariş) eder dururduk; meğer yaman şeymiş o![570]

Bunların dışında Arap kültüründe 100 yıldan fazla yaşayan ve "muammerûn" tabir olunan kimselerin ölümü arzu ettiklerini gösteren manzum ve mensur örnekler de ayrıca incelenebilir. Bu şahsiyetler içerisinde meşhur bir örnek, muhadram sahabi ve muallaka şairi Lebîd b. Rebîa'dır (ö. 40-41/660-661) ve o ölümü temenni sadedinde şu beyti terennüm etmiştir:

وَلَقَدْ سَئِمْتُ مِنَ الْحَيَاةِ وَطُولِهَا وَسُؤَالِ هٰذَا النَّاسِ "كَيْفَ لَبِيدُ؟"

Bıktım şu hayattan, bitmek bilmeyişinden
Ve de halkın "*Lebîd nasıl?*" deyişinden.[571]

Koşula bağlanmış ölüm temennileri de bu bapta ilginç fıkralara konu olmuştur. Hayızdan nifastan kesilmiş bir hayat kadınının ahir ömründe kocasıyla yaşadığı şu diyalogda olduğu gibi:

قَالَتْ عَجُوزٌ: اَللّٰهُمَّ لَا تُمِتْنِي حَتَّى تَغْفِرَ لِي. فَقَالَ زَوْجُهَا: إِذَنْ، لَا تَمُوتِيـنَ أَبَدًا!

Kocakarının biri "*Allah'ım, beni bağışlamadıkça canımı alma!*" diye dua edip duruyormuş. (Karısının kabarık günah defterinden haberdar) kocası "*Bu takdirde sen ebediyen ölmezsin ki!*" deyivermiş.[572]

M. Uyku- Ölüm Düalitesi

İnsanoğlu öteden beri uyku ile ölüm arasında mahiyetçe paralellikler yakalamış ve bunu felsefi, dinî, ahlaki hatta edebî, mizahi ve sanatsal açılardan değerlendirmekten geri kalmamıştır. Bu konuda kadim bir örnek, Antik Çağ filozoflarından Sokrat'a aittir. Hayat, erdem, bilgi gibi temalardaki özlü sözlerinin yanı sıra, filozofumuz, cehalet ve ölüme

[570] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/469.

[571] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/370; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 2/251; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/303; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 6/474.

[572] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/123.

dair de düşündürücü sözler sarf etmiştir. Onun özellikle ölümü uyku ile ilişkilendiren bir benzetmesi, müteakip çağlarda pek çok kimse tarafından, hatta Müslüman düşünürlerce de özde değişmeyen farklı ifadelerle tekrarlanmıştır. Sokrat'ın, filozof ve hekimlere yer veren ilk dönem tabakat kitaplarının birkaçında zikredilen meşhur sözü şöyledir:

اَلنَّوْمُ مَوْتَةٌ خَفِيفَةٌ وَالْمَوْتُ نَوْمٌ طَوِيلٌ.

Uyku ölümün şekerlemesi; ölüm de upuzun bir uykudur.[573]

İslam öncesi kültürün hikemi anlatılarında da paralel örneklere rastlanır. Nitekim Lokman Hekim'in, oğluna yaptığı öğütler arasında uyku ile ölümün, uyanma ile dirilişin birbirine olan benzerliğinin başarılı bir anlatımı vardır:

لُقْمَانُ: يَا بُنَيَّ كَمَا تَنَامُ كَذٰلِكَ تَـمُوتُ وَكَمَا تَسْتَيْقِظُ كَذٰلِكَ تُبْعَثُ.

Lokman: Oğulcuğum! Nasıl uyuyorsan aynı şekilde ölecek, nasıl uyanıyorsan o şekilde de diril(til)eceksin.[574]

İslam kültüründe uykunun bir nevi ölüm sayılışına dair yaklaşım esasen bir Kur'an ayetine dayanmaktadır. Zümer 42. ayette Cenab-ı Hakk'ın miadı dolan canları aldığı [يَتَوَفَّـى] fiiliyle ifade edildiği gibi, insanlara uykuda bir tür ölüm yaşatması da aynı fiille ifade edilir. Hadis ravilerinden Gâlib el-Kattân bize bu metaforik durumun mizahlaştırıldığı ilginç bir örnek sunmaktadır:

قَالَ غَالِبٌ اَلْقَطَّانُ: أَتَيْتُ مُحَمَّدَ بْنَ سِيـرِينَ، وَكَانَ مَزَّاحًا فَسَأَلْتُهُ عَنْ هِشَامِ ابْنِ حَسَّانَ، فَقَالَ لِـي: تُـوُفِّـيَ الْبَارِحَةَ، أَمَا شَعَرْتَ؟ فَقُلْتُ إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ. فَضَحِكَ وَقَالَ:

﴿اَللّٰهُ يَتَوَفَّـى الْأَنفُسَ حِيـنَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَـمُتْ فِـي مَنَامِهَا﴾

Bir keresinde Muhammed b. Sîrîn'e uğramıştım. Kendisi muzip biriydi. Ona Hişam b. Hassân'ı sordum. "*Dün gece öldü, duymadın mı?*" deyince "*İnna lillah ve inna ileyhi raciûn*" dedim. Bunun üzerine Muhammed gülerek ilgili ayeti hatırlatıverdi:

﴿اَللّٰهُ يَتَوَفَّـى الْأَنفُسَ حِيـنَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَـمُتْ فِي مَنَامِهَا﴾

Allah, ecelleri geldiğinde insanları vefat ettirir, gelmeyenlere de uykularında bir nevi ölüm tattırır.[575]

[573] İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, 78; İbn Hindû, *el-Kelimü'r-rûhâniyye*, 87.
[574] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 1/81.

Beşeri ve dinî referanslarda kendisine bu şekilde fazlaca yer verilen kısa uyku-uzun uyku düalitesinin belki de en güzel ifade edildiği manzum örneklerden biri, âmâlığı sebebiyle her daim karanlıklar içerisinde kalmaya mahkum bir şairin, el-Ma‘arrî’nin dizeleridir. Şöyledir onun bu mazmuna yaklaşımı:

وَالْمَوْتُ نَـوْمٌ طَوِيلٌ مَا لَهُ أَمَـدٌ وَالنَّوْمُ مَوْتٌ قَصِيـرٌ فَهُوَ مُنْجَابُ
وَلَا بُدَّ لِلْإِنْسَانِ مِنْ سُكْرِ سَاعَةٍ تَـهُـونُ عَلَيْهِ غَـيْـرَهَا السَّـكَـرَاتُ

Ölüm uzunca uyku, sonu hiç gelmeyen
Uyku da kısacık ölüm, ansızın bitiveren
Öyle bir lahza-i sekerat lazım ki insana
Hafif kalsın cümle sekeratlar o kula.[576]

Uyku olgusunun “bir nevi ölüm” telakki edilmesi, İslami kaynaklara da intikal eden bir Antik çağ anlatısında trajik şekilde sonuçlanacak bir bağlamda yorumlanmıştır. “*Her uyuyan yarı ölü sayılır; uyuyan nöbetçi tam ölü*” temasının işlendiği hikâye şöyledir:

أَصَابَ بَعْضُ مُلُوكِ الْيُونَانِيِّينَ فِي عَسْكَرِهِ رَجُلَيْنِ مِنَ الْحَرَسِ قَدْ نَامَا فَقَتَلَهُمَا، فَقِيلَ لَهُ: لِمَ فَعَلْتَ ذٰلِكَ؟ قَالَ: تَرَكْتُهُمَا عَلَى مَا وَجَدْتُهُمَا عَلَيْهِ.

Yunan krallarından biri nöbetteki iki askerini uyur vaziyette yakalayınca derhal idam ettirmiş. Askerlerin infazına neden hükmettiği sorulunca “*Ben onları nasıl bulduysam öylece bıraktım*” demiş kral “*zaten leş gibi yatıyorlardı!*”[577]

N. Ecel-Emel Düalitesi

İnsanoğlunun hayatta erişmeyi umduğu hayaller ile bu hayallere kavuşması önündeki ölüm engeli arasında öteden beri hem konu hem lafız düzeyinde ilişki kurulmuştur. Ulaşılması çoğu zaman imkânsız olan “hayal” ve “ümit” için Arapça’da [أَمَلٌ] ; buna mani olan ölüm içinse [أَجَلٌ] terimleri kullanılır. Gerek bu müfret iki terim, gerekse de çoğul

[575] İbn ‘Âsım, *Hadâiku’l-ezâhir*, 124.

[576] İbnu Fazlullah el-Umerî, *Mesâlikü’l-ebsâr fî memâliki’l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecma’u’s-sekâfî, 2002), 15/450.

[577] İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 123; Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-Müctenâ* (İstanbul: Dâiretü’l-Me‘ârifi’l-‘Usmâniyye, ts.), 54.

formları olan [آمَالٌ] ve [آجَالٌ] nazım ve nesirde, mukabele ve tıbak sanatlarıyla etkili bir şekilde kullanılmıştır.

Ecel-emel düalitesine dair en temel saptama, sınırlı insan ömrünün, sınırsız arzuların gerçekleşmesine yet(işe)meyeceği hakikatidir. Bu manada emelin uzunluğu [طُولُ الْأَمَلِ] ile ecelin/ömrün kısalığı [قِصَرُ الْأَجَلِ] arasındaki paradoks ibretlik vaazlar için gayet elverişli bir kavramsal zıtlık oluşturur. Ancak [أَمَلٌ] ve [أَجَلٌ] sözcükleri arasındaki fonetik yakınlık, bunlara eklemlenen üçüncü bir sözcüğün [عَمَلٌ] teriminin devreye sokulmasıyla daha etkileyici ifadelere de olanak tanıyabilmektedir. Şimdi aşağıda, bu dilsel incelikler gözetilerek dizayn edilmiş klasik birkaç söze yer verilecektir:

لَا يَنْقَضِي الْأَمَلُ مَا بَقِيَ الْأَجَلُ.

Ömür oldukça arzular da bitmeyecektir.[578]

لَوْ ظَهَرَتِ الْآجَالُ لَافْتَضَحَتِ الْآمَالُ.

Eceller belli olsa, emeller boşa çıkar.[579]

أَنْفَاسُ الْمَرْءِ خُطَاهُ إِلَى أَجَلِهِ، وَأَمَلُهُ خَادِعُهُ عَنْ عَمَلِهِ.

Kişinin nefesleri eceline doğru adımları; emeliyse amelinden alıkoyan tuzağıdır.[580]

اَلْيَوْمَ عَمَلٌ، وَأَمْسِ أَجَلٌ، وَغَدًا أَمَلٌ.

Bugün "amel", dün "ecel", yarın ise "emel".[581]

اَلشَّيْبُ مَطِيَّةُ الْأَجَلِ وَطَرِيدَةُ الْأَمَلِ.

Yaşlılık eceli getiren binek, emelin defedildiği sürek.[582]

مَنْ جَرَى فِي عِنَانِ أَمَلِهِ كَانَ عَاثِرًا بِأَجَلِهِ.

Emelinin peşinde doludizgin koşanın ayağına ecel çelme takar.
(Dizginleri emelinin elinde olan kişinin ayağı eceline takılır.)[583]

---

[578] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/277; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 362.

[579] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/277; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/505; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 82.

[580] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/396; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/250.

[581] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/395; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 245; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/249.

[582] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/39.

لَوْ رَأَيْتُمُ الْأَجَلَ وَسُرُورَهُ لَأَبْغَضْتُمُ الْأَمَلَ وَغُرُورَهُ.

Ecel ve ondaki sürüru göreydiniz, emel ve ondaki gururdan tiksinirdiniz.[584]

Yukarıdaki gibi hikemiyat tarzında dizayn edilmiş sözlerin yanı sıra, ilgili temanın nazım yoluyla ifade edilmiş formlarına da rastlanır. Buna ilişkin bir örnek de şu olabilir:

مَنْ عَاشَ دَهْرًا فَسَيَأْتِيهِ الْأَجَلْ
وَالْمَرْءُ تَوَّاقٌ إِلَى مَا لَمْ يَنَلْ
وَالْمَرْءُ يَبْلُوهُ وَيُلْهِيهِ الْأَمَلْ

Yaşasa da çağlar boyu, eceli insana gelir
Elinde olmayana insanoğlu heveslenir
Onu sınayıp oyalayansa hep emelidir.[585]

İslam kaynaklarında bu paralelde sarf edilmiş hikemi sözlerin kadim bir örneği ise Filozof Sokrat'a atfedilmiştir. Ona göre hayat, "emel" ile "ecel" mefhumları arasında -biri diğerini nakzeden- varoluşsal bir paradoksu temsil etmektedir:

لِلْحَيَاةِ حَدَّانِ: اَلْأَوَّلُ اَلْأَمَلُ وَالثَّانِي الْأَجَلُ. فَبِالْأَوَّلِ بَقَاؤُهَا وَبِالثَّانِي فَنَاؤُهَا.

Hayatın iki uç noktası mevcut: Emel ve ecel.
Bunlardan ilkiyle hayatın bekası, ikincisiyle fenası gerçekleşir.[586]

Diğer taraftan ölüm olgusunun, kurulan hayallerin gerçekleşmesine çoğu zaman imkân vermeyeceği, bu manada ölümün bir şeyleri muhakkak yarım bırakacağı düşüncesi emel-ecel kavramlarına başvurmadan da ifade edilegelmiştir. Birkaç örnek şöyledir:

كُلُّ مَا تَرْتَجِي قَرِيبٌ وَالْمَوْتُ مِنْ دُونِ ذٰلِكَ أَقْرَبُ.

Umut ettiğin her şey yakın; ölümse daha da yakın.

Dünya hayatını tarif eden pek çok bilge sözünde de bu ecel-emel düalitesine rastlanır. Bir örneği şudur:

قِيلَ لِحَكِيمٍ: صِفْ لَنَا الدُّنْيَا. قَالَ: أَمَلٌ بَيْنَ يَدَيْكَ، وَأَجَلٌ مُطِلٌّ عَلَيْكَ.

---

583 el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 82.
584 Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/277.
585 el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/132; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 6/14.
586 el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/198.

Bilgenin birine "*Bize dünyayı tarif etsene*" demişler.
Şöyle demiş: (Bir âlem ki) önünde emel, tepende ecel.[587]

Ecel-emel düalitesine dair anekdotik anlatıların büyük bir çoğunluğu, sufi ve zahidlerin konuya dair yaklaşımını karakterize eder. Ebü'd-Derdâ, gülünecek üç şeyden birinin, ensesinde Azrail dolaşan kişinin hâlâ emeli peşinde koşturması olduğuna dikkat çeker.[588] Zahit taifesinin kendi durumlarına ilişkin hayıflanma ya da memnuniyetsizlikleri dile getirirken özel bir vurgu yaptıkları bu ecel-emel düalitesinin birkaç estetik örneği İbn Ebû 'Avn tarafından *el-Ecvibetü'l-müskite*'de kaydedilmiştir. İlgili eserin Zahit Cevapları bölümünde dikkat çeken bir tema züht erbabının hâl-hatır soranlara verdiği yanıtlardır ki bu yanıtların bünyesinde ecel-emel kavramları hikemi bir derinlikte ve de dil, üslup, belagat açılarından sanatsal bir estetik gözetilerek dizayn edilmiştir. Mesela sıradaki anekdotta seci, mukâbele ve tıbâk sanatlarının başarılı bir kullanımı göze çarpar:

قِيلَ لِمُحَمَّدِ بْنِ وَاسِعٍ: كَيْفَ تَجِدُكَ؟ قَالَ: سَيِّئًا عَمَلِي، طَوِيلًا أَمَلِي، قَصِيرًا أَجَلِي.

Birgün Muhammed b. Vâsi'ye "*Halin ahvalin nasıl?*" diye sormuşlar. "*Nasıl olsun*" demiş "*amelim kötü, emelim uzun, ömrümse kısa.*"[589]

İslam dünyasında tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 85/704 [?]) hikemiyat türündeki bir vecizesinde de ecel ve emel kavramlarının tezat üslubuyla ilginç bir anlatımına rastlanır:

قِيلَ لِخَالِدِ بْنِ يَزِيدَ بْنِ مُعَاوِيَةَ: مَا أَقْرَبُ شَـيْءٍ؟ قَالَ: اَلْأَجَلُ، قِيلَ: فَمَا أَبْعَدُ شَـيْءٍ؟ قَالَ: اَلْأَمَلُ، قِيلَ فَمَا أَوْحَشُ شَـيْءٍ؟ قَالَ: اَلْمَيِّتُ.

Bir gün Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye "*En yakın şey nedir?*" diye sormuşlar, "*ecel*" demiş; "*en uzak şey nedir?*" demişler, "*emel*" demiş; "*Peki en ıssız şey?*" diye sormuşlar, ona da "*ölü*" yanıtını vermiş.[590]

[587] eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 2/167.

[588] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/104; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/141; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/70; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/387.

[589] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 142; Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/277.

[590] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/107; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/267; İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/128; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/24.

O. Fevt-Mevt Düalitesi

Arap dilinde aynı vezne sahip iki mastar [فَوْت] ve [مَوْت] özellikle dinî jargonda etkili bir ifade enstrümanı olarak sıklıkla kullanılır. En başta Hz. Peygamber, namazların vaktinde kılınması hususundaki uyarısını bu iki terimin gücünden yararlanarak ifade etmiştir:

عَجِّلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ **الْفَوْتِ**، وَعَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ **الْمَوْتِ**.

Vakit çıkmadan namazda, ölüm gelmeden tövbede acele ediniz.[591]

[فَوْت] dünyanın anlamsızlığını, değersizliğini ve geçiciliğini ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Hususen züht edebiyatında dünya tanımı yapılırken ölüm teması sürekli olarak bu kavramla yan yana zikredilir. Hatta tercüme faaliyetleri döneminde Aristo'nun "Dünya" tanımı dahi Arapçaya bu kelimenin cazip tınısından yararlanılarak aktarılmıştır:

قِيلَ لِأَرِسْطَاطَالِيسَ: صِفْ لَنَا الدُّنْيَا. فَقَالَ: مَا أَصِفُ مِنْ دَارٍ أَوَّلُهَا فَوْتٌ، وَآخِرُهَا مَوْتٌ.

Aristo'ya "*Bize dünyayı tarif et*" demişler.

"*Başı fevt sonu mevt olan bu dünyanın neyini size tarif edeyim?*" demiş.[592]

Bu iki kavramın hikmet dilinde başarılı bir diğer kullanımına, Hz. Ömer'le meşhur diyaloğu *edeb* kitaplarına da konu olmuş şehit sahabi Osman b. Maz'ûn'un (ö. 2/624) karısı Havle binti Hakîm'e ait sözün son faslında da rastlanır:

مَنْ خَافَ الْمَوْتَ خَشِـيَ الْفَوْتَ.

Ölümden hakkıyla korkan, (Cennet'i) kaybetmekten de korkar.[593]

P. Ölümle Kaybedilenler

Dünya hazlarını acılaştıran ölüm her durumda ruha aynı etkiyi yapmaz. Ölenin yaşı ve sağlık-hastalık durumları kadar, kişiye yakınlığı, akrabalık statüsü, ortak yaşanmışlıklar vb. faktörler de bunda etkili olur. Hele kişinin kaybettiği dost ve akrabalarının sayıca çokluğu onu derin hüzne gark eden en güçlü amiller arasında gelir ki bu temanın etkili bir anlatımını bize es-Seâlibî verir:

---

[591] Bu mevzû hadis için bkz. Radiyyüddîn Sağânî, *el-Mevzû'ât*, thk. Necm Abdurrahman Halef (Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1984), 37.

[592] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/119.

[593] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/96; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 3/246.

مَنْ كَانَ فِـي الْمَوْتَـى عَرِيقًـا، كَانَ فِـي يَـمِّ الْهَـمِّ غَرِيقًـا.

Kim ki mevta ile kuşatılır her yanı
Keder deryasında boğulmuş say sen onu.[594]

O nedenle bu başlık altında, ailevi ve sosyal sebeplerle çeşitli düzeylerde yakınlık duyulan kimselerin ölümü birkaç kategoride ele alınacaktır.

1. Dostlar

Klasik Arap edebiyatında ihvaniyat bahisleri çerçevesinde değerlendirilen önemli bir husus [فَقْدُ الْأَحِبَّةِ] ya da [فِقْدَانُ الْأَحِبَّةِ] tabirleriyle ifade edilen "*dostların yitirilmesi*" meselesidir. Sadece edip ve şairler değil, bir insan olarak nice mühim zevat, dostların yollarının vefat yoluyla ayrılmasını bir anlamda ölümlerini büyük bir kayıp olarak görmüş, bu acı tecrübenin duygusal yansıması mahiyetinde görülebilecek nefis söz ve şiirler söylemişlerdir.

Dostluğun varlığı ve yokluğu teması esasen çok eski çağlara tarihlenen anlatılara da dayanmakta olup Müslüman kültür oldukça erken bir tarihte bu nükteleri tercümeler yoluyla bünyesine katmıştır. O nedenle Filozof Diyogenes'e (M. Ö. 323) nispetle aktarılan konuya dair bir hikmetin Arap kaynaklarında hoş bir numunesini buluruz:

> Yunan filozofu Diyogenes'e "*Neden dostların yaşamına duyulan sürur, ölümlerine duyulan hüzün ve kederden daha az?*" diye sorulunca şöyle yanıt vermiş: Dostum yaşarken nasıl olsa bir gün öleceğini bilmem dolayısıyla sevinç ve neşem hep kursağımda kalır. Öldüğünde bir daha geri dönmeyeceğini bilmem de beni kederden kedere sürükler.[595]

Vefat yoluyla "dostun kaybedilişi" mazmunu, klasik edebiyatta keder ve sıkıntıların boyutunu anlatmak üzere bir metafor olarak çokça kullanılmıştır. Hususen insanı en çok hüzünlendiren bir olgu olarak dostun manevi ölümü teşbih, tasvir ve benzeri üsluplarla dillendirilirken de yine "ölüm" ve onunla bağlantılı kavramlardan (kabir, firak vb.) yararlanma yoluna gidilmiştir. Buna dair birkaç örnek şöyledir:

- اَلْقَبْـرُ أَفْسَحُ مِنَ الْهَجْرِ.

[594] es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, 202.
[595] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 294.

Hicran, insanı mezardan daha çok daraltır.[596]

- الْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنَ الْفَوْتِ.

Yâr ile görüşememektense ölmek yeğdir.[597]

- فِرَاقُ الْأَحْبَابِ، سَقَامُ الأَلْبَابِ.

Dostlardan ayrılık, gönüllere sıkıntı verir.[598]

- فِرَاقُ الْحَبِيبِ يُشِيبُ الوَلِيدَ وَيُذِيبُ الْحَدِيدَ.

Dostların kaybı, çocuğu yaşlandırır, demiri eritir.[599]

- لِكُلِّ جَلِيلَةٍ دَقِيقَةٌ وَدَقِيقَةُ الْمَوْتِ الْفِرَاقُ.

Her üstün bir astı vardır; ölümün de astı firaktır.[600]

Görüldüğü üzere hikemi kültürde de musibetlerin en büyüğü ve kederlisinin, yeri doldurulması mümkün olmayan bir dostun ölümüyle gerçekleşen kayıp olduğu vurgulanmaktadır.[601] Hatta öyle ki Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı âlimler dostların kaybını geride kalanlar için bir çöküşün başlangıcı olarak görmüştür.[602] O nedenle, bir vefat sonrasında metanet sergilemek övgüye değer bir haslet olduğu halde -şaşırtıcı biçimde- dostlar bundan istisna edilmiştir.[603]

Kuşkusuz, firak acısının en etkili tasvirlerinden biri İbnü'l Esîr tarafından dostlarına yazdığı bir mektupta ortaya konmuştur. Meşhur eseri *el-Meselü's-sâʾir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâʿir*'de zikrettiği, bir Kur'an ayetine de açık referansta bulunan aşağıdaki teşbih, aynı zamanda müfredin mürekkebe teşbihinin de nadide örneklerinden biridir:

الْفِرَاقُ شَـيْءٌ لاَ كَالْأَشْيَاءِ وَصَاحِبُهُ مَيِّتٌ لاَ كَالْأَمْوَاتِ وَحَيٌّ لاَ كَالأَحْيَاءِ وَمَا أَرَاهُ إِلَّا كَنَارِ اللّٰهِ الْمُوقَدَةِ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ.

Ayrılık öyle bir şey ki başka şeye benzemez. Onu tadan ölü gibidir fakat başka ölüye benzemez; diri gibidir fakat hiçbir diriye de benzemez. Galiba

[596] Veşşâ, *el-Müveşşâ*, 216.
[597] Veşşâ, el-Müveşşâ, 216.
[598] Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 341.
[599] Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 341.
[600] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/71; el-'Askerî, *Sınâ'ateyn*, 47; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 197.
[601] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 187.
[602] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 2/175.
[603] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/20; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 215.

onu en iyi "*Allah'ın, yüreklere işleyen alev alev ateşidir.*" şeklinde tarif edebilirim.[604]

Dostların ölümü insanoğlunu bu kadar üzüp yıpratırken, Mütenebbî'nin muhayyilesinde onların varlığına da güçlü bir anlam yüklenir. Şair, dostlarını her dem çevresinde bulan kimsenin Azrail'e karşı muhkem kaleler içerisinde korunaklı bir halde olduğunu terennüm eder:

لَـوْلَا مُفَارَقَـةُ الْأَحْبَـابِ مَا وَجَدَتْ لَـهَـا الْمَنَـايَـا إِلَـى أَرْوَاحِنَـا سُـبُـلا

Dostlardan ayrılık olmayaydı elbet
Yol bulur muydu cana hiç, ölüm denen musibet.[605]

Kimileri de dost kaybetme acısının şiddetini anlatmak üzere onu evlat acısıyla mukayese yoluna gitmiştir. Endülüslü fakih ve muhaddis et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) aşağıdaki beyitlerde yaptığı tam olarak budur:

رُوِيَ أَنَّهُ (اَلطُّرْطُوشِـيَّ) مَرَّ بِـمَقْبَـرَةِ الشُّونِيزِيَّةِ وَامْرَأَةٌ عَلَى قَبْـرٍ تَنْدُبُ وَتَبْكِي بُكَاءً بِحُرْقَةٍ فَقَالَ لَهَا مَا لَكِ تَبْكِيـنَ؟ فَقَالَتْ: ثَكْلَى وَلَدِي، فَأَنْشَأَ يَقُولُ:

يَقُولُونَ ثَكْلَى وَمَنْ لَمْ يَذُقْ فِـرَاقَ الْأَحِـبَّـةِ لَـمْ يَـثْـكَـلْ
لَقَدْ جَرَّعَتْنِي لَيَالِـي الْفِرَاقِ كُؤُوسًا أَمَـرَّ مِنَ الْـحَـنْـظَـلِ

Rivayete göre Turtûşî Şûnîziyye Kabristanı'na uğradığında bir kabrin başında için için ağlayarak ağıt yakan bir kadına tesadüf etmiş ve neden ağladığını sormuş. Kadın, evladını yitirdiğini söyleyince Turtûşî şu beyitleri terennüm etmiş:

"Yavrusunu kaybetmiş ana" tek bildikleri
Dost kaybını bilmeyen, unutsun "evlat acısını"
Kadeh kadeh içirdi o hicran geceleri
Eşek hıyarından çok daha acısını.[606]

2. Ebeveyn

Dünyaya geliş vesilesi olan anne-babanın bu dünyadan gidişi insanoğlunu derinden sarsan, hayatında yeri doldurulamaz bir boşluk bırakan hazin deneyimlerdir. Meselenin in-

[604] Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-sâʾir fî edebi'l-kâtib veʾş-şâʿir*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 1/395.

[605] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/71; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb*, 1/136.

[606] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/86; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 153.

sani boyutu bir yana, İslami öğretinin üzerinde hassasiyetle durduğu ana-baba hukuku sebebiyle de bu hüzün katlanmakta, dinî edebiyat ise Cennet kapılarını açmaya vesile olan "birrü'l-vâlideyn" anahtarının kaybı üzerine ibretlik hikâye ve mevizeler aktarmaktadır. Klasik dinî kültürde ebeveyn kaybının yol açtığı asıl büyük kayıp veciz bir üslupla şöyle formüle edilmiştir:

مَوْتُ الْأَبَوَيْنِ سَدُّ بَابَيْـنِ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ.

Ebeveynin ölümü, Cennet kapılarından ikisinin kapanmasıdır.[607]

İsfehânî *Muhâdarâtü'l-üdebâ*'sında bu temayı güçlü bir şekilde vurgulayan tarihsel bir anekdot zikretmektedir. Tabiinden sika muhaddis Ebû Miclez ile Emevilerin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin (ö. 96/715) hikâyesi şöyledir:

قَالَ قُتَيْبَةُ بْنُ مُسْلِمٍ لَمَّا مَاتَتْ أُمُّـهُ لِأَبِـي مِجْلَزٍ: لَقَدْ سُـدَّ دُونِـي بَـابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ. قَالَ: نَعَمْ، وَبَابٌ مِنْ أَبْوَابِ النَّارِ، لِأَنَّـكَ مَا كُنْتَ تَأْمَنُ أَنْ تَعُقَّهَا.

Kuteybe b. Müslim annesi vefat ettiğinde Ebû Miclez'e "*Cennet kapılarından biri yüzüme kapandı*" deyince Ebû Miclez "*Cehennem kapılarından biri de kapandı (azizim)*" demiş "*Çünkü anana âsi olmayacağının garantisini veremezdin!*"[608]

3. Eşler

Ölüm teması etrafında şekillenen anekdotik merviyyatın hiç de azımsanmayacak bir bölümü, ağırlıklı olarak kadının ölümü sonrasında erkeğin yaptığı mizahi yorumlara ve sergilediği ilginç tutumlara ilişkindir. Bu anlatılara çoğu zaman partnerinden bıkma ve ondan kurtuluşla gelen bir mutluluk hâli hakimdir. Klasik çağların kadına yönelik olumsuz yaklaşımına dair belli belirsiz izler de taşıyan bu rivayetler edebiyat kitaplarının mizah köşelerinde her zaman keyifle okunan edebî metinler olmuştur. Çeşitli kaynaklarda yer alan bir Ebü'l-Aynâ nüktesinde mesela, hikâye kahramanının, pek hazzetmediği karısının ölümünü isteyememesi enteresan bir gerekçeye dayanmaktadır:

شَكَا رَجُلٌ إِلَى أَبِـي الْعَيْنَاءِ امْرَأَتَهُ، فَقَالَ: أَتُحِبُّ أَنْ تَـمُوتَ؟ قَالَ: لَا وَاللّٰهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ، فَقَالَ: لِمَ وَيْحَكَ وَأَنْتَ مُعَذَّبٌ بِهَا؟ قَالَ: أَخْشَى أَنْ أَمُوتَ مِنَ الْفَرَحِ!

[607] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/551.
[608] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/551.

Adamın biri Ebü'l-Aynâ'ya karısından dert yanmış. Ebü'l-Aynâ "*Peki onun ölmesini ister misin?*" diye sormuş. "*Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a and olsun ki, istemem*" demiş. Ebü'l-Aynâ "*Ondan bu kadar çekerken neden ölmesini istemiyorsun ki?*" demiş. Adam "*(O ölürse) kendim de sevinçten geberirim diye korkuyorum!*" deyivermiş.[609]

Bazense mizahi bağlama oturtulan şey eşin ölümüne duyulan derin hüzün olur. Ancak bunun ifadesinde bile klasik mizahın tipik karakteristiği olan "mücûn'dan medet umulabilmektedir. Nitekim karısı ölen Cuhâ'nın, naaş başında sergilediği söylenen komik tavır bu minvaldedir:

مَاتَـتِ امْرَأَةُ جُحَـا، فَقَعَدَ عِنْدَ رِجْلَيْهَا يَبْكِي، فَقِيلَ لَهُ: لَـوْ قَعَدْتَ عِنْدَ رَأْسِهَا، فَقَالَ: إِنَّـمَا قَعَدْتُ مَكَانًا يَنْفَعُنِي.

Cuhâ'nın karısı vefat etmiş, o da oturup ayak ucunda gözyaşları dökmeye başlamış. Ahali "*Baş ucuna otursaydın ya!*" demiş. Cuhâ "*Ben, işimin görüldüğü taraftayım*" deyivermiş.[610]

Eşin ölümüne duyulan kederin, insani ve vicdani hassasiyetten değil de erkeğin süfli duygularını tatmin edemeyecek olmasından kaynaklı pragmatist yaklaşımının bir sonucu olduğunu ortaya koyan bir V. yüzyıl anekdotuna da keza, mücûn hâkimdir:

مَاتَتِ امْرَأَةُ حَائِكٍ بِشِيـرَازَ فَخَرَقَ سَـرَاوِيلَهُ فَقِيلَ لَهُ فِـي ذٰلِكَ فَقَالَ: اَلْمُصِيبَةُ مَا نَالَتْ إِلَّا هٰذِهِ النَّاحِيَةَ.

Şiraz'da bir terzinin karısı vefat etmiş. Bunun üzerine adam kalkmış şalvarını paramparça etmiş. Bu durumu garipseyen dostları sebebini sorunca dediği şu olmuş: Olan bu garibe oldu![611]

Eşlerin ölümü konusunda yine dikkat çekici bir tema, birinin ölümü üzerine diğerinin başkasıyla evlenmemesi hususunda taraflar arasında yapılan ahitler ve buna gösteril(emey)en vefa üzerinedir. Dönemin kültürel alışkanlıklarını, hassasiyetlerini hatta tablarını belgeleyen bu tür anlatılar sosyolojik analizler için de ciddi bir veri sağlamaktadır.

[609] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/198; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/189; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/249.
[610] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/112.
[611] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/750.

Bazen alınan evlilik kararlarından vazgeçilmesinde etkili olduğu görülen rüyalar ve bu rüyaların teviline dair hikâyelerse[612] kuşkusuz bu vadide ayrı bir kategori teşkil eder.

4. Cariyeler

Klasik çağın egemen avam-havas anlayışı sebebiyle toplumsal hiyerarşinin üst katmanlarından birinin, mesela bir halife, emir, vezir vb.nin statüce alt tabakadan biriyle kuracağı gönül ilişkisi genellikle yadırganmış, manzum ve mensur eleştirilerin konusu olmuştur. Bu çerçevede bilhassa cariye mevkiindeki birine gönlünü kaptırma zaman zaman âşıkları zor duruma düşürmüş, kendilerini savunmak zorunda bırakmıştır. Son derece insani ve vicdani bir durum olmasına rağmen, kadim çağlar, bir cariyenin ardından hüzne kapılmaya, gözyaşı dökmeye ve ağıt yakmaya pek de tolerans göstermemiştir. Bu toplumsal yargıyı aşma çabaları zaman zaman anekdotik anlatıların konusu hâline dahi gelmiştir. Aşağıdaki tarihsel örnekte, bir kelime oyununa dayalı yargılamanın yine bir kelime oyunuyla boşa çıkarılışında bunu görmekteyiz:

> جَزِعَ الْمَهْدِيُّ عَلَى رُخَيْمَ جَارِيَتِهِ جَزَعًا شَدِيدًا، فَكَانَ يَأْتِـي الْمَقَابِرَ لَيْلًا فَيَبْكِي. فَبَلَغَ ذٰلِكَ الْمَنْصُورَ فَكَتَبَ إِلَيْهِ: كَيْفَ تَرْجُو أَنْ أُوَلِّيَكَ أَمْرَ [**الْأُمَّةِ**] وَأَنْتَ تَجْزَعُ عَلَى [**أَمَةٍ**]؟ فَكَتَبَ إِلَيْهِ الْمَهْدِيُّ: إِنِّـي لَمْ أَجْزَعْ عَلَى [**قِيمَتِهَا**] وَإِنَّـمَا جَزِعْتُ عَلَى [**شِيمَتِهَا**].
>
> Cariyesi Ruhaym'in ardından Mehdî çok üzülüp yas tutuyor, geceleri mezarlığa gidip gözyaşı döküyormuş. Bu durum Mansûr'un kulağına gidince hemen kalemine sarılıp mektubunda onu paylamış: Bir köle için kedere gark olan seni, ümmetin başına getirmemi nasıl beklersin?
>
> Mehdî'nin yanıtı gecikmemiş: Bendeniz o köleye "*ederinden* [قِيمَة]" değil, "*karakterinden* [شِيمَة]" ötürü dövünüyorum.[613]

Halife, sultan ve emirlerin çok sevdikleri cariyelerin kaybı üzerine yaşanan, hissedilen ve konuşulanların da manzum-mensur kültürde önemli bir yeri vardır. Statüleri düşük de olsa sevgililerin ölümü üzerine yakılan ağıtlar, dillendirilen hatıralar ya da onların kaybını telafi edememenin verdiği ızdırap nice duygulu şiire ilham kaynağı olmuştur.

---

[612] Bir örneği için İsfehânî'ye kulak verilebilir. Bkz. İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/241.

[613] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/63.

Söz gelimi Ferezdak'ın, karnında çocuğuyla vefat eden lohusa cariyesine yazdığı şiir[614] oldukça duygu yüklüdür. İbşihî de bize, Hârûn Reşîd'in saraydaki gözde cariyelerinden birinin ölümünü konu alan ilginç bir anekdot nakletmektedir.[615] Bazen bu panegirik anlatılarda cariyenin fiziksel özelliklerine dair mücun içeriğine dahi rastlandığı olmaktadır.[616]

5. Evlat

Araplar, üzüntünün maksimum derecesini anlatmak üzere hayvan dünyasına ait bir terimden yararlanmış, onu kendileri için de kullanır olmuşlardır. Hem klasik hem modern kültürde, bir acının derinliğini ve teselli edilemezliğini ifade etmek üzere [ثَكْلَانُ] ve [ثَكْـلَى] terimleri sıklıkla kullanılmaktadır. Bunlardan [ثَكْلَانُ] yavrusunu kaybetmiş babayı, [ثَكْلَى] ise anneyi tanımlar. Ayrıca bu iki terim, beraberinde kullanıldıkları bir dizi sözcükle yeni tabirler de oluşturmuştur. Söz gelimi birine duyulan özlemin yoğunluğu [حَنِينُ الثَّكْلَانِ/الثَّكْلَى], inlemenin derinliği [أَنِينُ الثَّكْلَانِ/الـثَّكْلَى] , hissedilen acının yakıcılığı [مَوْجِـعُ الثَّكْلَانِ/الـثَّكْلَى] , gözyaşının dinmezliği [بُكَاءُ الثَّكْلَانِ/الـثَّكْلَى] , bir kederin teselli edilemezliği [سَـلْوَةُ الـثَّكْلَانِ/ الثَّكْلَى] vb. terkiplerle anlatılır.

[ثَكْـلَانُ] ve [ثَكْـلَى] terimleri hüznün ve dramın üst seviyelerde olduğunun vurgulanmak istendiği edebî ve tarihî anlatımlarda da tercih edilmiştir. Söz gelimi istilaya uğramış İşbiliye kentinin hazin hâli "*İşbiliye kan ağlıyor*" anlamında [إِشْـبِيلِيَّةُ الـثَّكْلَى], keza içinde büyük acılar barındıran bir kabristan yine hüngür hüngür ağlayan bir anaya teşbihle [اَلْمَقْـبَرَةُ الـثَّكْلَى] tabiriyle ifade edilmiştir. Anlatımda hüznün çeşitli biçim ve tonlarını vurgulamak üzere daha pek çok kullanım söz konusu olup bunlardan çarpıcı birkaç örnek bağlamla-rıyla birlikte tabloda sunulmuştur:

تَرَنُّمُ ثَكْلَى أَوْجَعَتْهَا الْجَنَائِزُ	Cenazelerinin (şehitlerinin) yüreğini dağladığı kadın sızlanması gibi ağıt yakarcasına sızlanma
وَلِهَتْ وَلَهَ الثَّكْلَى. (مَوْلِهَةُ الثَّكْلَى)	Yavrusunu kaybetmiş kadın gibi şiddetli hüzün yaşadı. (böyle kadının hüznü)
نَظْرَةُ ثَكْلَى	Melül melül bakış

[614] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/280; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/148.
[615] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 501.
[616] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/282.

تَنَفُّسُ ثَكْلَى قَدْ أُصِيبَ لَهَا وَلَدٌ	Hıçkırıklara boğulduğu için nefes alamayan kadın soluğu
وَمُخَاطُهُ مُخَاطُ ثَكْلَى	Yavrusunu kaybetmiş kadın gibi salya sümük ağlamak
بَكَتْ شَجْوَ ثَكْلَى قَدْ أُصِيبَ حَمِيمُهَا.	Ciğerparesini kaybetmiş kadının dokunaklı nağmesiyle ağladı.
وَلاَ سَكَنَتْ حَرَارَةُ الثَّكْلَى.	Yavrusunun ölümü sebebiyle acısı dinmedi/ ciğeri soğumadı.
بُكَاءُ الْمُعَوِّلاَتِ (اَلْبُكاءُ بِالْعَوِيلِ)	Hüngür hüngür ağlaşan kadınların feryadı
ثَكْلَى حَرَّى	Sıcak gözyaşlarıyla ağlayan yavrusunu kaybetmiş ana
بِحُرْقَةِ ثَكْلَى	Sıcak gözyaşlarıyla ağlamak

Yavrusunu kaybeden ana [ثَكلَى] figürü mesel kültürünü de beslemiş görünmektedir. "*Evlat acısı çekenin halinden evlat acısı çeken anlar*" manasında insanların hâldaşlık ve dertdaşlığını anlatmak üzere üretilmiş birkaç mesel dikkat çekicidir. "*Yavrusunu yitirmiş ana, yavrusunu yitirmiş anayı sever*" [اَلثَّكْلَى تُحِبُّ الـثَّكْلَى] veya "*Yavrusunu yitirmiş anaya, yavrusunu yitirmiş ana destek olur*" [اَلثَّكْلَى تُعِينُ الثَّكْلَى], "*Yavrusunu yitirmiş ana, derdini, yavrusunu yitirmişe söyler*" [مَا تَشْـتَكِي ثَكْـلَى إِلَّا إِلَى ثَاكِـلٍ] gibi birkaç mesel, dertlilerin, mağdurların birbirini en iyi anlayan, birbirine arka çıkan kişiler olduğunu veciz bir üslupla anlatır. Keza, yavrusunu kaybeden bir anayı teselliye çalışmanın beyhudeliği "*Yavrusu yitik ana avutul(a)maz*" [لَا تُـوصَى ثَكْـلَى] cümlesiyle; yine böyle birinin sağını solundan ayırt edemeyecek ölçüde kederinden şuursuz bir hale geldiği, ne yaptığını bilmediği, hatta çevresindekileri dahi temyiz edemediği "*yavrusunu yitiren ana, kocasıyla oğlunu birbirine karıştırır*" cümlesiyle anlatılmıştır. [ثَكـلَى] figürünün bazı anekdotik anlatımlarda meselsi bir yapıya kavuşturulduğu da dikkat çekmektedir. Genç oluşuna rağmen, bir yakınını kaybettiği için saçı sakalı ağaran bir filozofun hikâyesi bu temayı işler:

قِيلَ لِبَعْضِ الْحُكَمَاءِ: قَدْ شِبْتَ وَأَنْتَ شَابٌّ فَلِمَ لَا تَخْضِبُ؟ فَقَالَ:
إِنَّ الثَّكْلَى لَا تَحْتَاجُ إِلَى الْمَاشِطَةِ.

Filozofun birine "*Genç yaşta saçın başın ağardı, ne diye saçını kınalamıyorsun?!*" denilince yanıtı şu olmuş: Yavrusunu kaybeden kadının nedimeyle ne

işi olur?![617]

[ثَكْـلَانُ] ve [ثَكْـلَى] terimleri, başka bazı olguların tarifinde de niteleyici bir unsur olarak zaman zaman kullanılmıştır. Mesela es-Seâlibî'nin *et-Temsîl ve'l-muhâdara*'sında aktardığına göre, seyahat sayesinde temin edilen faydaların bir listesi Tevrat'ta mevcuttu ve onun yası giderme, kederi dağıtma gibi özellikleri bu kavram üzerinden şöyle tarif edilmiştir:

اَلسَّفَرُ يَشُدُّ الْأَبْدَانَ، وَيُنَشِّطُ الْكَسْلَانَ، وَيُسَلِّي الثَّكْلَانَ، وَيَطْرُدُ الْأَسْقَامَ، وَيُشْهِي الطَّعَامَ.

Seyahat beden(ler)i güçlendirir, tembeli ayaklandırır, yavrusu ölmüşü avutur, hastalıkları def eder, iştahı artırır.[618]

Aynı şekilde Dâvûd Peygamber'in sesindeki yanıklığın tasvirinde de [ثَكْـلَى] terimi kullanılmış, ondaki dâvûdî sesin sıtma hastasını coşturacağı, yavrusunu kaybetmiş anayı da avutacağı ifade edilmiştir.[619] Hz. Ali'ye yakınlığı ve ona karşı hissettiği derin muhabbetiyle tanınan Ebü't-Tufeyl'in (ö. 100/718-19) de, vefatı sonrasında Hz. Ali'ye duyduğu öz-lemi Muaviye'nin bir meclisinde aynı kavram üzerinden anlatışı dikkat çekicidir:

قَالَ لَهُمْ مُعَاوِيَةُ: أَمَا تَعْرِفُونَ هٰذَا؟ هٰذا خَلِيلُ أَبِـي الْحَسَنِ، ثُمَّ قَالَ: يَا أَبَا الطُّفَيْلِ، مَا بَلَغَ مِنْ حُبِّكَ لِعَلِيٍّ؟ قَالَ: حُبُّ أُمِّ مُوسَى لِمُوسَى، قَالَ فَمَا بَلَغَ مِنْ بُكَائِكَ عَلَيْهِ؟ قَالَ: بُكَاءُ الْعَجُوزِ الثَّكْلَى.

Bir gün Muaviye yanındakilere Ebü't-Tufeyl'e işaretle "*Şunu tanıyor musunuz, o, Ebü'l-Hasan'ın (Ali'nin) kankası*" dedikten sonra aralarında şu diyalog geçmiş:

Muaviye: Ali'ye olan sevgin ne boyutta, Ebü't-Tufeyl?
Ebü't-Tufeyl: Anasının Musa'ya sevgisi nispetinde.
Muaviye: Peki onun için ne kadar gözyaşı döküyorsun?
Ebü't-Tufeyl: Yavrusunu yitirmiş kocakarı kadar.[620]

Bazı anekdotlarda ise [ثَكْلَى] terimi, tasviri daha güçlü kılma adına bir teşbih unsuru olarak kullanılır:

---

[617] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 172; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 1/166.

[618] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 399; el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, 1/214; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 1/237.

[619] İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 17/99.

[620] el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-arab*, 4/42; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 5/141; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 7/217.

كَأَنَّهَا ثَكْلَى لَا تَنَامُ، وَلَا تَدَعُنَا نَنَامُ.

Yavrusunu kaybetmiş ana gibi
Ne kendi uyur, ne uyutur bizi.[621]

Hüzün, acı ve ızdırap içinde kıvranışı anlatmak üzere bazen bu [ثَكْلَى] terimine, yarı mizahi çağrışımlar yapan kimi kavramlar da eşlik etmektedir. Aralarında vezinsel bir ilişki olan iki terim, [ثَكْلَى] ve [مِقْلًى] ilginç bir teşbihte buluşturulmuştur:

فُلَانٌ كَالْمَرْأَةِ الثَّكْلَى وَكَالْحَيَّةِ عَلَى الْمِقْلَى.

Filanca, yavrusunu kaybetmiş kadından, tavadaki yılandan farksız.[622]

Keza annedeki ızdırabın ağlamaklı bir eda ile dışa vurumu, yine etkili bir yol olarak su çarkının inlemeyi andıran gıcırtısına teşbih edilmiştir:

وَسَاقِيَةٍ تَئِنُّ أَنِينَ ثَكْلَى شَكَتْ بِأَنِينِهَا حَرَّ الْأُوَارِ

Nice su çarkı var ki, yavrusunu kaybeden ana misali
Kızgın güneşin hararetiyle kavrulup inlemede
besbelli.[623]

İlgili terim özellikle mizah sahasında, bir nüktedanın hem kendisinin komikliğini hem de latifelerinin tesirini abartılı şekilde anlatmak üzere de sıklıkla kullanılmıştır. Klasik kaynaklarda "*yavrusu ölmüş adamı güldüren* [مَا يُضْحِكُ الثَّكْلَانَ]" veya "*yavrusu ölmüş kadını güldüren* [مَا أَضْحَكَ الثَّكْلَى]" gibi tabirler hiç de azımsanmayacak bir oran teşkil eder. Örneğin ünlü ahbar ravisi Asmaî'nin, bir muhatabını etkilemek üzere aktardığı anekdotların karakteri "*yavrusunu kaybetmiş babayı ve öfkeden kuduranı güldürecek nitelikte*" [مَا يُضْحِكُ الثَّكْلَانَ وَالْغَضْبَانَ]"[624] şeklinde tarif edilmiştir.

İlgili kavramların nevadir malzemesi içerisindeki kullanımı da keza yaygındır. İbn Hamdûn, aktardığı bir pisboğaz anekdotunda bize [ثَكْلَى] sözcüğünün, kelimenin lügat anlamına ve orijinine uygun şekilde kullanıldığı mizah kalitesi yüksek bir hikâyeyi Ebû Amr b. el-Alâ'nın (ö. 154/771) dilinden sunar:

---

621 el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 161.

622 es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 216.

623 İbn Zâfir, *Bedâi'ü'l-bedâih*, 110.

624 el-Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ'*, 265; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 3/253; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/212.

دَعَانِـي رَجُلٌ وَكَانَ بَخِيلًا، فَقَدَّمَ الْمَائِدَةَ وَنَحْنُ جَمَاعَةٌ، وَقَدَّمَ جَدْيًا سَمِينًا فَنَحْنُ نَـأْكُلُهُ وَالشَّـاةُ تَصِيحُ. فَقُلْتُ: سَكِّـتُـوا الثَّكْلَى! فَقَالَ: كَيْفَ تَسْكُـتُ وَقُـرَّةُ عَيْنِهَا تُـمَزِّقُونَهُ!

Cimri tayfasından bir adam beni evine çağırdı. Misafirler çoğalınca ortaya bir sofra kurup semiz bir oğlak ikram etti. Biz oğlağı hapur hupur götürürken, dışarıdan anası melül melül meliyordu. Ben dayanamayıp "*Susturun şu yavrusunu yitirmiş anayı!*" deyince pinti ev sahibi takıldı: Nasıl sussun garibim, siz ciğerparesini böyle hunharca parçalarken![625]

6. Evladını Kaybedenlerin Tesellisi

Evlat kaybı tüm dünyevi acılar içerisinde belki de katlanması en zor acı olarak tarif edilebilir. Her kültür ve toplumda bu acı manzum ve mensur formlarda dile getirilmiş, sayısız anekdot, şiir ve ağıt klasik edebiyatın zengin müktesebatında kendisine yer bulmuştur.[626] Konuya dair dile getirilen en bariz tema evlat acısının asla dinmeyecek olmasıdır. Bunu ifade eden seci sanatıyla örülü birkaç hikemi sözü aktararak başlamak yerinde olacaktır:

مَوْتُ الْوَلَدِ صَدْعٌ فِـي الْكَبِدِ؛ لَا يَنْجَبِـرُ آخِرَ الْأَبَدِ.

Parça parça olurmuş, evlat ölünce ciğer
Tamiri imkânsızmış ebediyen meğer.[627]

Evlat ölümünün yürek dağlayan tarifsiz acısı, bazılarına bu acıyı hiç yaşamamak için evlat sahibi olmamayı dahi düşündürtmüş görünmektedir. Anonim bir bilge anekdotunda sığınılan mazeret tam olarak budur:

قِيلَ لِحَكِيمٍ: لِمَ لَا تَطْلُبُ الْوَلَدَ؟ قَالَ: لِحُبِّي لَهُ.

Bir bilgeye neden çocuk sahibi olmak istemediği sorulmuş.
"*Onu canımdan öte sevdiğimden*" demiş.[628]

Evlat bir ebeveynin kendisiyle sevindiği, avunduğu en değerli varlığı ise de başına gelen sıkıntı ve musibetler sebebiyle aynı zamanda onun en çetin imtihanıdır. Ölüm ise bu imti-

[625] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/372.

[626] Teselli gücü yüksek dinî ve tarihî anekdotlardan oluşan bazı Arapça klasik derlemeler Türkçemize de kazandırılmıştır. Bkz. ed-Dimeşkî - İbn Receb, *Evlât Acısıyla Yanan Yüreklere Teselli- Berdü'l-Ekbâd 'Inde Fakdi'l-Evlâd Evlâdını Kaybeden Anne Babalara Teselli-Tesliyetü Nüfûsi'n-Nisâ ve'r-Ricâl 'Inde Fakdi'l-Etfâl*.

[627] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/274.

[628] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/273; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/291; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 460; es-Se'âlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 121.

hanların en zorudur. Güngörmüş kimseler çocukların hem sevindiren hem üzen bu yönü hakkında hayat rehberi olacak ibretlik sözler sarf etmişlerdir. Hz. Ömer'e nispetle anlatılan sıradaki anekdotta bunun nefis bir örneği yer almaktadır:

نَظَرَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ إِلَى رَجُلٍ يَحْمِلُ طِفْلًا عَلَى عُنُقِهِ، فَقَالَ: مَا هٰذَا مِنْكَ؟ قَالَ: اِبْنِي يَا أَمِيـرَ الْمُؤْمِنِيـنَ، قَالَ: أَمَّا إِنَّهُ إِنْ عَاشَ فَتَنَكَ، وَإِنْ مَاتَ حَزَنَكَ.

Hz. Ömer boynunda bir çocuk taşıyan bir adamı görünce "*Bu çocuk senin neyin olur?*" diye sormuş. Adam "*Oğlum olur, ey Emir*" deyince Ömer şöyle mırıldanmış: Yaşarsa sınar, ölürse üzer.[629]

Ancak insanoğlu böyle bir imtihanla karşılaştığında hem bu acıyla yaşamayı öğrenip hem de bir şekilde kendince teselli olma yolları geliştirmiştir. Kuşkusuz bunlardan birisi, ebeveynin, çocuğuyla ilgili geleceğe matuf endişeler taşımayacak olmasını kendisine telkin etmesidir. Esasen bu, hayata rasyonalist perspektiften yaklaşarak, kederin dindirilmesine yönelik tipik bir savunma mekanizması olup insanlık tarih boyunca evlat acısını bu yöntemle hafifletmeye çalışmıştır. Bunun klasik kaynaklarda yer alan güzel bir örneği ünlü ahbar ravisi Asmaî'nin şu tecrübesinde hikâye olunmaktadır:

Bir bedevi kadına bizzat tanıdığım çocuğunu sordum. Bana "*Öldü ve beni türlü belalardan kurtardı*" gibi bir laf etti ve şu beyti okudu:

وَكُنْتُ أَخَافُ الدَّهْرَ مَا كَانَ آمِنًا فَلَمَّا تَوَلَّـى مَاتَ خَوْفِـي مِنَ الدَّهْرِ

O sağ iken korkar idim binbir çeşit dertten
Şükür, ölümüyle kurtuldum ben kederden.[630]

İnsanoğlu tarih boyunca evlat acısını dindirmek için sıra dışı yöntemlere de başvurmuş, bazı tarihsel anekdotlara bakılırsa, bu hususta kendilerine yardımcı olanlara makul meblağlarda para bağışlama taahhüdünde dahi bulunmuştur. *el-Müstetraf*'ta yer alan anlatıda Kinde krallarından birinin böyle bir teselli için kesenin ağzını açtığı görülmektedir:

مَاتَتْ لِبَعْضِ مُلُوكِ كِنْدَةَ بِنْتٌ فَوَضَعَ بَدْرَةً بَيْنَ يَدَيْهِ وَقَالَ: مَنْ أَبْلَغَ فِي التَّعْزِيَةِ فَهِيَ لَهُ، فَدَخَلَ أَعْرَابِـيٌّ فَقَالَ: عَظَّمَ اللّٰهُ أَجْرَ الْمَلِكِ، كَفَيْتَ الْمَؤُونَةَ وَسَتَرْتَ الْعَوْرَةَ، وَنِعْمَ الْخَتَنُ الْقَبْـرُ! فَقَالَ: أَبْلَغْتَ وَأَوْجَزْتَ، وَأَعْطَاهُ الْبَدْرَةَ.

[629] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/271; İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/274.
[630] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/484; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 94.

Bir Kinde kralının kızı ölmüş. Kral önüne bir kese altın koyup "*Kim taziyesini beliğ bir üslupla yaparsa, bu onundur!*" demiş. Tam o sırada içeriye giren bir bedevi

عَظَّمَ اللّٰهُ أَجْرَ الْمَلِكِ، كَفَيْتَ الْمَؤُونَةَ وَسَتَرْتَ الْعَوْرَةَ، وَنِعْمَ الْخَتَنُ الْقَبْـرُ!

Allah kralın ecrini artırsın; külfeti savdın, avreti sardın. Şu kabir ne mübarek damat sana!

diyerek taziyede bulunmuş. Bunu duyan kral "*Sen ne beliğ, ne veciz laf ettin öyle!*" deyip keseyi adama atıvermiş.[631]

Bütün bunların dışında hayırsız ve asi evladın, keza ele avuca sığmayan, zapt edilemeyen hoppa kadının ölümüne Allah'ın büyük bir ihsanı gözüyle bakanlar da olmuştur. Nitekim es-Seâlibî'nin *Behcetü'l-mecâlis*'inde bu temayı yansıtan latif bir aforizma kaydedilmiştir:

مَوْتُ الْوَلَدِ الْعَاقِّ وَالزَّوْجَةِ الْمُهَارِشَةِ نِعْمَةٌ سَابِغَةٌ.

Asi veledin ve uçarı avradın ölümü muazzam bir lütuftur.[632]

Q. Hekim – Ölüm Münasebeti

Meslek hiyerarşisinde prestijli bir statüsü olan hekimliğe ve hekimlik deneyimlerine ilişkin rivayet mahsulleri aynı zamanda Arap tıbbının gelişim seyrine de paralellik arz eder. Bu bağlamda hususen olumsuz klinik örneklerin kolaylıkla ve keyifle mizahi anlatılara dönüştürüldüğü öngörülebilir. Klasik Arap nevadirinin kötü hekim deneyimlerine ilişkin malzemesinin büyük bir bölümü, cahillik, ehliyetsizlik ve sahtekarlıkları sebebiyle can kayıplarına yol açan olumsuz hekim figürüne tahsis edilmiştir. Esasen en başta Arap dili, iyi hekim [طَبِيبٌ حَاذِقٌ] - kötü hekim [مُتَطَبِّبٌ] ayırımını lengüistik düzeyde net bir şekilde yapmıştır. Ayrıca Arap kültüründe, bizdeki "*Yarım doktor candan, yarım hoca imandan eder*" meselini andırır tarzda

مَنْ كَانَ نِصْفَ طَبِيبٍ فَإِنَّهُ يَقْتُلُ الْعَلِيلَ، وَمَنْ كَانَ نِصْفَ فَقِيهٍ فَإِنَّهُ يُحَلِّلُ الْمُحَرَّمَ.

Candan eder yarım hekim hastayı, helal kılar yarım hoca haramı.[633]

gibi birtakım anonim sözlere de rastlanmaktadır.

[631] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 506.
[632] İbn Abdülber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, 216.
[633] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 8/136.

Çeşitli dönemlerden tıp otoriteleri de sahte veya nâehil hekim müdahalelerinin ölümle bağını bir meslek eleştirisi olarak ortaya koymuşlardır. Helen kültürüne ait bir deyiş Müslüman hekimler nezdinde de pek beğenilmiş olmalı ki, İbn Fâtik bunu *Muhtâru'l-hikem*'inde anekdot tadında zikretmektedir. Buna göre, Filozof Eflâtun, hastalarının büyük bir kısmını mezara yollayan ehliyetsiz bir hekimi şu sözüyle taşlamıştır:

هٰذَا مُحِثٌّ مُزْعِجٌ لِلْمَوْتِ.

Bu var ya bu, ölümü (ölüm meleğini) ha bire dürtüyor.[634]

Asıl şöhretini Halife Mütevekkil zamanında yakalayan, aynı zamanda onun hekimi ve nedimi de olan Ali b. Rabben'in (ö. 247/861'den sonra) tıp çevrelerinde iyi bilinen aşağıdaki sözü bu kabildendir mesela:

اَلطَّبِيبُ الْجَاهِلُ مُسْتَحِثُّ الْمَوْتِ.

Bilgisiz hekim Azrail'le iş birliği yapar (davet eder).[635]

İşte bu gibi yaklaşımlar dolayısıyla tababet sahasının yarım hekim figürünü tiye alan pek çok nükte üretilmiş, insanların canlarını kurtaran değil hayatlarına mal olan hatalı tasarrufları sebebiyle eleştirilmişlerdir. Mesela, sonradan Arap kültürüne de intikal etmiş bir Sokrat anlatısında, başarısız bir pehlivanın güreşi bırakıp tıp mesleğine yönelişi zarif bir ölüm imasıyla hicvedilmiştir:

كَانَ فِـي الْيُونَانِيِّـنَ رَجُلٌ مُصَارِعٌ يَكُونُ أَبَدًا مَصْـرُوعًا، فَتَـرَكَ الصِّـرَاعَ وَتَعَلَّمَ الطِّبَّ، فَقَالَ سُقْرَاطُ: اَلْآنَ يَصْـرَعُ النَّاسَ!

> Yunanlılarda sırtı minderden kalkmayan bir güreşçi varmış. Bir gün bu güreşçi güreşi bırakıp tıp öğrenimine başlayınca Sokrat'ın dilinden kurtulamamış: İşte şimdi herkesi tuş edecek bu pehlivan![636]

Yine Arapların Yunan kültüründen tercüme yoluyla tanıdıkları bir başka nükte, yanlış teşhis ve tedavi usulleriyle ölüme davetiye çıkaran biri hekim diğeri baytar iki çaylağın eleştirisini konu alır. İbn Fâtik'in *Muhtâru'l-hikem*'de zikrettiği Homeros nüktesi şöyledir:

---

634 İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem*, 329.

635 İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, 414; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/102.

636 İbn Hindû, *el-Kelimü'r-rûhâniyye*, 81.

رَأَى بَيْطَارًا يُكَلِّمُ طَبِيبًا وَكُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مُخْطِئٌ فِي كَلَامِهِ فَقَالَ:
هٰذَا يَقُولُ اقْتُلْهُمْ أَنْتَ وَعَلَيَّ أَنْ أَقْتُلَ دَوَابَّهُمْ.

Homeros bir baytarın bir hekimle istişaresine tanık olmuş, ancak her ikisinin söylediklerinin bariz hatalar içerdiğini fark edince "*Sanki şu birisi* '*Sen insanları hakla; ben de hayvanlarını*' *diyor.*" deyivermiş.[637]

Kifayetsiz hekimlere mukabil, marifet ve hüneriyle ölümcül hastaları Azrail'in pençesinden kurtaran, tılsımlı reçeteleriyle sadra şifa olan nice hekime düzülen methiyeler de klasik edebiyatın ilgi sahasına girmiştir. Mesela Serî er-Reffâ (ö. 362/973 [?]) pek beğendi-ği bir doktorun cesetle ruh arasında var ettiği muazzam dengeyi şu dizelerle övmüştür:

كَأَنَّهُ مِنْ لُطْفِ أَفْكَارِهِ يَجُولُ بَيْنَ الدَّمِ وَاللَّحْمِ
إِنْ غَضِبَتْ رُوحٌ عَلَى جِسْمِهَا أَلَّفَ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجِسْمِ

Nâfiz ve latif fikirlerle
Gezinir bizimki kanla et arasında
Öfkelenmeye görsün ruh bedene
Barıştırır ruh ile cesedi anında.[638]

Hekim-i Hakiki'nin yalnız Cenab-ı Hak olduğu düşüncesini esas alan kimi anlatılarda, öleceğini hisseden bazı zevatın dünyevi bir hekime görünmeyi gereksiz addedişi de dikkat çekicidir. Daha ziyade mütedeyyin muhitlerde ve bilhassa sufi cenahta sergilenen bu yaklaşımın hakiki tevekkül anlayışı ile bağdaştırılması düşündürücü olup, İslam tarihinden bir örneği ikinci raşit halife Ebûbekir'in deneyimidir:

قِيلَ لِأَبِي بَكْرٍ فِي مَرَضِهِ: لَوْ أَرْسَلْتَ إِلى الطَّبِيبِ. قال: قَدْ رَآنِي. قَالُوا: فَمَا قَالَ؟ قَالَ: إِنِّي أَفْعَلُ مَا أَشَاءُ.

Ölüm hastalığı sırasında Hz. Ebubekir'le yakın dostları arasında şöyle bir diyalog geçmiş:

− Hekime görünseydin ya!

− Görünmez olur muyum, göründüm.

− Ne dedi peki?

[637] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem*, 85.

[638] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/74; es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 2/213; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 2/214; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 3/419.

– "*Sana dilediğimi yapacağım!*" dedi.[639]

R. Müneccimlerin Ölüm Kehanetleri

Dönem dönem saray hiyerarşisinde gördüğü rağbet oldukça artan müneccim sınıfının, hususen halife, sultan, emir vb. devlet ricalinin ne zaman ve nasıl öleceklerine dair verdikleri bir nevi kehanet sayılabilecek bilgiler öteden beri insanoğlunun ilgisini çekmiştir. Bu bilgilerin bir kısmı tarih kitaplarında kaydedilmiş, bir kısmı ise ibretlik anlatılar şeklinde *edeb* koleksiyonlarına dercedilmiştir. Söz gelimi, hayatı, savaşları, fetihleri ve mücadelesi kadar ölümü sonrasında da çokça konuşulan Büyük İskender'le ilgili konuya dair bir nükte şöyledir:

رُوِيَ أَنَّ الْإِسْكَندَرَ حُكِمَ لَهُ أَنَّهُ لَا يَـمُوتُ إِلَّا بِأَرْضٍ سَمَاؤُهُ ذَهَبٌ وَأَرْضُهُ حَدِيدٌ، فَلَمَّا سَقَطَ مِنْ دَابَّتِهِ عَلَى دِرْعٍ وَظُلِّلَ بِتُرْسٍ مِنْ ذَهَبٍ، فَلَمَا أَفَاقَ وَرَأَى ذٰلِكَ فَطِنَ لِمَا حُكِمَ لَهُ وَقَالَ: قَاتَلَ اللّٰهُ الْمُنَجِّمِيـنَ يَقُولُونَ وَلَا يُفَسِّـرُونَ.

Rivayete göre (müneccimin biri) Büyük İskender'in göğü altın zemini demir bir mevkide vefat edeceğine hükmetmiş. Bir seferinde İskender zırhıyla atından düşmüş, ilk müdahaleyi yapan adamları altından bir kalkanla onu gölgelemekteymiş. İskender ayılıp da manzarayı görünce derhal hakkında söyleneni anımsayıp "*Tanrı şu müneccimleri kahretsin*" demiş "*Söylüyor ama adam gibi tevil etmiyorlar!*"[640]

Yıldızlardan bilgi aldığını iddia ederek insanların ömrüne süre biçen müneccim tayfası çoğu mahfilde itibar görse de anlaşıldığı kadarıyla rasyonel tutuma sahip bazı kimseler bu mesnetsiz tahminlere prim vermemekteydi. Ünlü Bermekî veziri Cafer'in Halife Hârûn Reşîd'in meclisinde bulunduğu sırada meydana gelen aşağıdaki hadise, bir yandan vezirin feraset ve zekâsını gösterirken diğer yandan herkesçe itibar edilen bu sınıfın basit bir mantık oyunuyla nasıl köşeye sıkıştırılabileceğine dair bir taktik de önermektedir:

Yahûdînin biri Hârûn Reşîd'in kalan ömrü hakkında müneccimlik yapıp ölüm vaktinin iyice yaklaştığını söylemiş. Haberi alan halife adamı saraya çağırıp sorgulayınca, Yahûdî, bunu yıldızlardan çıkardığını söylemiş. O sırada huzurda bulunan Cafer b. Yahya, Reşîd'in hüzne kapıldığını görünce yanına varıp "*Bu kederi içinizden söküp atmamı ister misiniz, Efendim?*" di-

[639] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/119; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/9; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 223; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 62.

[640] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/532.

ye fısıldamış. "*Evet*" diyen halifeye "*Şimdi ona kendi ömrünü sorun. Eminim onu sizinkinden daha iyi biliyordur*" demiş. Hârûn "*Kendi kalan ömrüne de baktın mı bari?*" diye sormuş. Yahûdî "*Evet Efendim, şu kadar ömrüm kaldı*" deyince, Cafer hemen araya girip "*Şu densizin boynunu vurun da tahminlerinin ne denli yanlış olduğunu görüversin Sultanım!*" demiş. Aklı başına gelen Yahûdî bir daha Reşîd'in semtine uğramamış.[641]

Belki bu başlık altına, ölümünün ne şekilde olacağı Hz. Peygamber tarafından kendisine önceden haber verilen meşhur sahabi Ammâr b. Yâsir hakkında rivayet olunan tarihsel bir anekdotu da anmak gerekir. Sıffîn savaşında Muaviye'ye karşı Hz. Ali'nin elinde güçlü bir koz olan "*Seni bâğî bir topluluk katledecek*" mealindeki hadise[642] atıfta da bulunan aşağıdaki hadise, Ali-Muaviye polemikleri içerisinde mantık yönü en güçlü anlatılardan biridir:

لَمَّا قُتِلَ عَمَّارٌ رَحِمَهُ اللّٰهُ، أَمَرَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِأَنْ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا وَنَادَى مُنَادِيهِ: مَنْ كَانَ فِي شَكٍّ فِيمَا بَيْنِي وَبَيْنَ مُعَاوِيَةَ، فَلْيَعْلَمْ أَنَّ عَمَّارًا قَدْ قُتِلَ لِاسْتِفَاضَةِ كَلَامِ رَسُولِ اللّٰهِ لِعَمَّارٍ: تَقْتُلُكَ الْفِئَةُ الْبَاغِيَةُ. فَقَالَ مُعَاوِيَةُ: إِنَّـمَا قَتَلَهُ مَنْ أَخْرَجَهُ. فَقَالَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فَرَسُولُ اللّٰهِ، إِذًا قَاتِلُ حَمْزَةَ وَجَمِيعِ مَنْ قُتِلَ فِي حُرُوبِهِ.

Ammâr -Allah rahmet eylesin- öldürüldüğünde Hz. Ali savaşın bitirilmesini emretmiş ve "*Her kim Muaviye ile aramızdaki husumette kimin haklı kimin haksız olduğu konusunda bir şüphe içindeyse Resulullah'ın Ammar'a söylediği 'Seni isyancı bir topluluk öldürecek!' sözünü hatırlasın*" demiş. Bunu duyan Muaviye "*Onu öldüren karşımıza çıkarandır!*" karşılığını verince, Hz. Ali lafı gediğine koymuş: O halde başta Hamza olmak üzere Hz. Peygamber'in savaşlarında ölenlerin katili de O mu oluyor?[643]

S. Ölüm Sonrası Kaygıları

Ölüm bazı insanlar açısından bu dünyanın sıkıntılarından kurtulmak için son çare olarak görülse de inanç sahipleri için durum bundan farklı olabilir. Ölüm sonrasında, kişiyi bazı zorlukların beklediği dinin inanç sistemi içerisinde var olan bir hususdur. Öte âlemde olacaklara dair insan zihninde var olan kaygılar gerek mevize ve hutbeler yoluyla dinî

641 İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 36.

642 "*Seni isyancı bir topluluk öldürecek.*" Bkz. Müslim b. el-Haccâc, "Fiten ve Eşrâti's-sa'ati", 2916.

643 İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 20.

kültürde, gerekse latifeler ve nükteler eliyle mizah literatüründe sıkça işlenmiştir. Bir anekdotun muhtevasında yer alan aşağıdaki dizeler, inanmış insan açısından öte âlemde olacaklara dair duyulması gereken endişeyi en yalın hâliyle özetlemektedir:

فَلَوْ أَنَّا إِذَا مُتْنَا تُرِكْنَا لَكَانَ الْمَوْتُ رَاحَةَ كُلِّ حَيٍّ
وَلٰكِنَّا إِذَا مُتْنَا بُعِثْنَا وَنُسْأَلُ بَعْدَهُ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ

Kendi hâlimize kalsak ölünce şayet
Tüm herkese olurdu ölüm rahmet
Lakin biz insanlar edince vefat
Diriltilip hesap veririz, heyhat.[644]

Ölüm sonrasına ilişkin ürküntüye dair İslam tarihinden örneklerin sayısı hiç de az değildir. Mesela Hz. Hasan'a nispetle anlatılan bir rivayet, ölüm sonrası kaygısını etkili bir teşbih üzerinden anlatmaktadır:

بَكَى الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ (رِضْوَانُ اللّٰهِ عَلَيْهِمَا) فَقِيلَ لَهُ: مَا يُبْكِيكَ وَقَدْ ضَمِنَ لَكَ رَسُولُ اللّٰهِ (ص) الْجَنَّةَ؟ فَقَالَ: إِنِّي أَسْلُكُ طَرِيقًا لَمْ أَسْلُكْهَا وَأُقْدِمُ عَلَى سَيِّدٍ لَمْ أَرَهُ.

Hz. Hasan'ın (son demlerinde) ağladığını görenler "*Hz. Peygamber sana Cennet'i garanti etmişken ne diye gözyaşı döküyorsun?*" deyince şöyle demiş: Hiç bilmediğim bir yola giriyor ve hiç tanımadığım bir Efendinin huzuruna varıyorum.[645]

Bazı İslam büyükleri ise belirtilen kaygıyı, geçilecek etapları dramatik şekilde art arda sıralamak suretiyle artırmak istemişlerdir. İbn-i Abbâs bunlardan biridir. Ona göre insanoğlunun bir gün muhakkak karşılaşacağı eskatolojik sahnelere geçişin ilk basamağı ölüm olup, o, bunu mevizelere çok yakışacak şekilde etkili bir teşbihle tasvir etmiştir:

كَيْفَ نَفْرَحُ وَالْمَوْتُ مِنْ وَرَائِنَا، وَالْقُبُورُ مِنْ أَمَامِنَا، وَالْقِيَامَةُ مَوْعِدُنَا، وَعَلَى جَهَنَّمَ طَرِيقُنَا وَبَيْنَ يَدَيْ رَبِّنَا مَوْقِفُنَا.

Azrail ensemizde, kabristan önümüzde, randevumuz Kıyamet, Cehennem uğrak yeri, son durak da huzûrullah iken mutlu olmak ne mümkün?![646]

---

644 Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 6/326; Hüseyin b. Muhammed el-Mehdî, *Saydu'l-efkâr fi'l-edeb ve'l-ahlâk ve'l-hikem ve'l-emsâl* (Vizâretü's-sekâfe, 2009), 2/398; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 443.

645 İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/514.

646 İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/125.

Ölüm döşeğinde Azrail'le pençeleşen Halife Muaviye de yine paralel biçimde asıl ölüm sonrasının beşer açısından daha kaygı verici olduğunu şu beyitle anlatmıştır:

هُوَ الْمَوْتُ لَا مَنْجَى مِنَ الْمَوْتِ وَالَّذِي أُحَاذِرُ بَعْدَ الْمَوْتِ أَدْهَى وَأَفْظَعُ

Ölüm bu, yok kurtuluş ondan elbet
Asıl sonra dehşet sahne ve kıyamet.[647]

Ölümün insan açısından hem bu hem öte dünyaya ilişkin kaygısını iki yönlü dile getiren öğüt cümlelerinin de hikemi kültürde önemli bir yeri vardır. Merhumun geride bıraktığı miras ile ahirette karşılaşacağı durumun koşutluk içinde zikredildiği bir tavsiye cümlesi şöyledir örneğin:

لَا تَكُنْ مِمَّنْ يَفْضَحُهُ يَوْمَ مَوْتِهِ مِيرَاثُهُ، وَيَوْمَ حَشْرِهِ مِيزَانُهُ.

Öldüğünde mirasının, haşrolduğunda mizanının rezil ettiklerinden olma![648]

Ölüm sonrasında bir ölüye ancak Münker-Nekir tarafından sorulması gereken kimi suallerin bu dünyada insandan insana tevcihi meselesi de mizahi bir potansiyel taşır. Nitekim İran asıllı Mecûsî bir aileden olduğu halde ihtida edip Müslüman olan Hasan b. Sehl'in (ö. 236/851) böyle bir suali ehl-i İslam'a yöneltmesi sonrasında aldığı yanıt konuya dair hoş bir nüktedir:

أَشَارَ الْحَسَنُ بْنُ سَهْلٍ إِلَى دِينَارِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ: مَا دِينُكَ؟ قَالَ: مَا ظَنَنْتُ أَنَّ حَيًّا يُسْأَلُ عَنْ هٰذِهِ الْمَسْأَلَةِ وَلَا أَظُنُّهَا إِلَّا لِمُنْكَرٍ وَنَكِيرٍ: دِينِي الْإِسْلَامُ وَطَاعَةُ الْأَمِيرِ.

Hasan b. Sehl bir gün Dînâr b. Abdullah'a ima yollu "*Dinin ne?*" diye bir soru sorunca aldığı yanıt şu olmuş: Bu sorunun ancak bir ölüye, Münker-Nekir tarafından yöneltileceğini sanırdım ya, yine de merakınızı gidereyim: (Hamdolsun) dinim İslam, (yolum da) Emir Hazretlerine taat.[649]

Münker-Nekir temasının merkezinde yer aldığı komik bir anlatı ise, dalgınlığıyla nam salmış İbnü'l-Cessâs'a ait meşhur bir hikâyedir. Rivayete göre:

دَخَلَ عَلَى ابْنٍ لَهُ قَدْ مَاتَ، فَبَكَى وَقَالَ: كَفَاكَ اللّٰهُ يَا بُنَيَّ مِحْنَةَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ،

[647] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 1/223; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/148; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 11/76.

[648] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/610; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 151.

[649] Ebû Ali Tenûhî, *el-Müstecâd min fe'alâti'l-ecvâd*, thk. Ahmed Ferid Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 131.

فَقِيلَ لَهُ: وَمَا هَارُوتُ وَمَارُوتُ؟ فَقَالَ: لَعَنَ اللّٰهُ النِّسْيَانَ، إِنَّـمَا أَرَدْتُ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ، فَسُئِلَ: وَمَا يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ؟ قَالَ: فَطَالُوتُ وَجَالُوتُ، قِيلَ لَهُ: لَعَلَّكَ تُرِيدُ مُنْكَرًا وَنَكِيرًا؟ قَالَ: وَاللّٰهِ مَا أَرَدْتُ غَيْرَهُمَا!

İbnü'l-Cessâs bir gün ölen oğlunun yanına varıp gözyaşı dökmüş sonra da "*Hârût Mârût'un cefasına karşı Rabbim sana medet eylesin yavrucuğum*" diye dua etmiş. Akabinde şu diyalog yaşanmış:

Ahali: Hârût Mârût mu?!

İ.Cessâs: Allah unutkanlığın belasını versin; Ye'cüc Me'cüc demek istemiştim.

Ahali: Ye'cüc Me'cüc ne alaka?!

İ.Cessâs: Kastım Tâlût Câlût'tu aslında.

Ahali: Galiba zatı âliniz Münker-Nekir demek istediler.

İ.Cessâs: Yemin olsun kastım başkası değildi![650]

T. Ölülerin Diriltilmesi

Öldükten sonra dirilme [اَلْبَعْثُ بَعْدَ الْمَوْتِ] İslami eskatolojik düşüncede önemli bir yer tutmakta olup, ölülere hayat verme anlamında [إِحْيَـاءُ الْمَوْتَـى] , ölülere hayat veren Zat (Allah) anlamında ise [مُحْيِـي الْمَوْتَـى] tabirleri sıklıkla kullanılır. İslam inancına göre diriltme [إِحْيَـاءٌ] sadece Cenab-ı Hakk'a mahsus bir fiil olup, onun insanlara nispeti sadece mecazi bağlamda söz konusu olabilir. Böyle bir durumda "ihya" öldükten sonra diriltme anlamını değil, ölmesine izin vermeme, buna engel olma anlamında "sağ bırakma" manasını da kazanır. Kelimenin bu iki yönlü manası, edipler arasında bazı nüktelerin konusu olmuştur. *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*'de geçen müfâhare konulu bir anekdotun ana fikri tam da bu kelimenin çelişkili gibi görünen iki boyutlu anlamı üzerinedir:

تَفَاخَرَ جَرِيرٌ وَالْفَرَزْدَقُ عِنْدَ سُلَيْمَانَ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ، فَقَالَ الْفَرَزْدَقُ: أَنَا ابْنُ مُحْيِي الْمَوْتَـى فَأَنْكَرَ سُلَيْمَانُ قَوْلَهُ، فَقَالَ: قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى ﴿وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا﴾ وَجَدِّي فَدَى الْمَوْؤُودَاتِ فَأَحْيَاهُنَّ. فَقَالَ سُلَيْمَانُ: إِنَّكَ مَعَ شِعْرِكَ لَفَقِيهٌ.

Bir defasında Cerîr ve Ferezdak Halife Süleyman b. Abdülmelik'in huzurunda müfahareye tutuşmuş. Ferezdak "*Ben ölüleri diriltenin oğluyum*" deyince Halife bunu oldukça yadırgamış. Ferezdak "*Cenab-ı Mevla*

﴿وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا﴾

[650] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 250; İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 245.

Kim de bir can kurtarırsa tüm insanların hayatını kurtarmış gibi olur. (Maide:32)

buyurmuyor mu Efendim?" demiş "*Benim dedem, toprağa gömülmek üzere olan kız çocuklarını fidye ödeyerek kurtarmış, böylece onlara hayat bahşetmişti.*" Bunu duyan Süleyman "*Şairliğin kadar kavrayışlısın da!*"[651]

İbşîhî'nin *el-Müstetraf*'ındaki rivayeti esas alırsak, hakikaten de Ferezdak'ın dedesi Sa'sa'a her bir kız çocuğu için 2 deve diyet ödemek suretiyle onları diri diri gömülmekten kurtarır Ferezdak da bundan ötürü bir müfâharesinde kendisini "*ölüm namzetlerine hayat bahşedenin torunu* [اِبْنُ مُحْيِي الْمَوْتَـى]" şeklinde tavsif edermiş.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, öldükten sonra bedene hayat verme, el-Muhyî ismi mucibince yalnız Cenab-ı Hakk'a has bir fiil olup İslami inanışta bu meziyet hususen Hz. İsâ'ya bahşedilmiş bir mucizedir de. Bu mucize, imkânsız olduğu düşünülen kimi durumların vehametini ifade etmek üzere anekdotik bağlamlarda etkin bir kıyaslama enstrümanı olarak kullanılmıştır. Örneğin İsa b. Meryem'in (a.s.) ahmaklık karşısındaki çaresizliği, kendisiyle bir grup insan arasında cereyan eden aşağıdaki diyalogda bu mukayese üzerinden anlatılmıştır:

Rivayete göre Hz. İsa ile ahali arasında şöyle bir diyalog geçmiş:
Ahali: Sen gerçekten ölüleri diriltiyor musun, ey Ruhullah?
Hz. İsa: Allah'ın izn-i inayeti ile.
Ahali: Peki anadan doğma körü iyileştirebiliyor musun?
Hz. İsa: Lütf-u Rabbânî ile.
Ahali: Sende ahmaklığın çaresi de var o zaman?
Hz. İsa: İşte ben bi bunun hakkından gelemedim, dostlar![652]

U. Ölüm Şairleri

Halife ve sultanlar, sevdiklerinin kaybından ötürü duydukları hüznü hafifletmek üzere mersiye yönü güçlü şairlerden her zaman medet ummuşlardır.[653] Zamanın sağaltıcı gücüne ek olarak, şairler de etkili mısralarıyla hem merhum yakınlarının hüznüne ortak hem de gözyaşlarını dindirme noktasında onlara yardımcı olmaktan haz duymuş, çoğu zaman da bu iş için cömertçe ödüllendirilmişlerdir. Sanatlı mersiye türünün gelişimi

[651] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/397.
[652] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 24.
[653] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/233.

özellikle bu şairlerin elinde gerçekleşmiştir, denilebilir.

Bilindiği üzere, şiirlerini hayatın yalın gerçekliklerinden ilhamla kaleme alan şairler, bazen belirli bir temayı nispeten yoğun biçimde ele aldıklarında, adları o tema ile neredeyse özdeş hale gelir. Bu bağlamda, klasik Arap edebiyatında "*ölüm şairi*" lakabı Hariciye fırkasının ölüm korkusu nedir bilmeyen, hayat ve ölümle ilgili nefis tasvirlerde bulunan Katarî b. Fücâe'ye (ö. 78/697[?]),[654] modern çağda ise modern Arap edebiyatının öncü isimle-rinden Bedir Şâkir es-Seyyâb'a (ö. 1964)[655] layık görülmüştür.[656] Özellikle klasik Arap edebiyatında hamâse türüne dair oldukça etkili beyitler nazmeden, hem savaş meydanın-daki atılganlığı hem de ölümün üzerine yürümedeki korkusuzluğu dillere destan Katarî'nin

أَقولُ لَهَا وَقَدْ طَارَتْ شَعَاعًـا مِنَ الْأَبْطَالِ وَيْحَكِ لَنْ تُرَاعِـى
فَـإِنَّـكِ لَوْ سَأَلْتِ بَـقَـاءَ يَوْمٍ عَلَى الْأَجَلِ الَّذِي لَكِ لَمْ تُطَاعِـي

Hitabım, yiğitlerden korkusuna ödü patlayan nefsime
Bundan böyle kale alınmayacaksın, bunu bil hele
Bir gün dahi uzasın istediğinde ecelin
Hiç kale alınacak değilsin.

şeklinde başlayan şiirinin "*Allah'ın en ödlek yaratığını dahi ölüme cesaretlendirebileceği*" bizzat İbn Hallikân tarafından ifade edilmiştir.[657] Bu konuya tezimizin "Mersiye" ve "Ağıtçı Tayfası" başlıkları altında değinildiğinden burada bu kadarla yetinilecektir.

V. Ölüm Şifreleri

Ölüme dair bir gerçeğin ya da beklentinin, bulmacayı andırır tarzda şifreli bir dille anlatımı gizem yaratmaya meraklı Arap nâsirlerinin hoşlandığı bir usuldür. Gizli bir infaz emrinin, Kur'an ayetlerine referansla gerçekleştirilen deşifre işlemi bunun en meşhur örneği sayılabilir. Me'mûn'un Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir'in kahramanı olduğu tarihsel

[654] Katarî b. Fücâe'nin ölüm temasına dair şiir ve düşünceleri için bkz. Mahmûd el-Halhûlî, "el-Mevtü ve'l-hayâtu fî şi'ri'l-havârici fi'l-asri'l-emevî: Katarî bin el-fücâe nemûzecen", *Mecelletü câmiati'l-halîl li'l-buhûs* 6/1 (2011), 89-108.

[655] En meşhur şiirleri arasında; *Haffâru'l-kubûr, Nidâü'l-mevt, en-Nehrü ve'l-mevtü* gelmektedir. Bkz. aldiwan.net, "بَدْرٌ شَاكِرٌ اَلسَّيَّابُ" (Erişim 3 Mart 2024).

[656] Bkz. al-jazirah.com, "اَلْمَوْتُ فِي دِيوَانِ الْعَرَبِ" (Erişim 3 Mart 2020).

[657] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/94.

anlatı şöyledir:

كَانَ الْمَأْمُونُ غَضِبَ عَلَى عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ طَاهِرٍ بَعْدَمَا وَجَّهَهُ إِلَى خُرَاسَانَ، فَكَتَبَ إِلَيْهِ بِالرُّجُوعِ وَهَمَّ بِالْفَتْكِ بِهِ، وَأَرَادَ طَاهِرٌ الرُّجُوعَ. فَكَتَبَ إِلَيْهِ صَدِيقٌ لَهُ كِتَابَ سَلَامٍ وَوَقَّعَ عَلَى حَاشِيَتِهِ ﴿يَا مُوسَى﴾. فَجَعَلَ طَاهِرٌ يَتَأَمَّلُ ذٰلِكَ وَلَا يَدْرِي مَعْنَاهُ، حَتَّى تَأَوَّلَتْهُ امْرَأَةٌ صَحِبَتْهُ جَزِلَةُ الرَّأْيِ فَقَالَتْ "إِنَّـمَا عَنَى ﴿يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ﴾"، فَأَمْسَكَ طَاهِرٌ عَنِ الْإِقْدَامِ وَجَعَلَ يَتَّقِيهِ حَتَّى طَيَّبَ قَلْبَهُ.

Horasan'a vâli tayin ettiği Abdullah b. Tâhir'e bir sebepten öfkelenen Me'mûn, valisinin geri dönmesi için talimat vermiş ama aslında bir suikaste de niyetlenmiş. Abdullah dönmeye karar vermiş ancak bu esnada, bir arkadaşından hal hatır soran bir mektup almış. Arkadaşı mektubun altını يَا مُوسَى (Ey Mûsâ!) şeklinde imzalamış. Tâhir çok kafa yormasına rağmen, يَا مُوسَى ibâresiyle ne kastedildiğini bir türlü çözememiş. Nihâyet yârenlik ettiği basiretli bir kadın "*Arkadaşınız bununla size*

﴿يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَـمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ﴾

Ey Musa! İleri gelenler seni öldürmek için plan yapıyor. (Kasas 28/20)

mesajı veriyor!" deyince Abdullah derhal dönüş planını iptal ederek halifeye karşı tedbirini almış, bir süre sonra da halifenin gönlünü almayı başarmış.[658]

Bu bapta bir diğer usul, gizemin alfabe düzenindeki harfler aracılığıyla sağlanmasıdır. Bir can alma hadisesinde fâilin sadece bir dizi aynı harfle tarifi, sonra da tefsiri oldukça ilgi çekicidir. Anlatıma gizemli bir hava katan bu usulün hoş bir örneği Halife Mervân'ın kahramanı olduğu aşağıdaki rivayettir:

قَالَ مَرْوَانُ: نَجِدُ فِي كُتُبِنَا أَنَّ عَيْنَ بْنَ عَيْنِ بْنِ عَيْنٍ يَقْتُلُ مِيمَ بْنَ مِيمِ بْنِ مِيمٍ، وَأَظُنُّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ يَقْتُلُنِي وَأَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ. فَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ عَلِيٍّ: غَلَطَ أَبُو عَبْدِ الْمَلِكِ، أَنَا أَكْثَرُ عَيْنَاتٍ مِنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عُمَرَ: أَنَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بْنِ هَاشِمٍ، وَاسْمُهُ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ مَنَافٍ.

Mervân bir keresinde "*Kitaplarımızda yazdığına göre Ayn b. Ayn b. Ayn, Mîm b. Mîm b. Mîm'i öldürecek ve sanırım Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz beni katledecek. Çünkü benim adım Mervân b. Muhammed b. Mervân*" şeklinde bir değerlendirmede bulunmuş.

[658] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/182; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 224; İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 149.

Abdullah b. Ali hemen "*Abdülmelik'in babası (Mervân) halt etmiş*" deyip eklemiş: Bendenizin künyesinde Abdullah b. Ömer'den çok daha fazla Ayn var. Çünkü adım: Abdullah b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim, ki Hâşim'in asıl adı da Amr b. Abdimenâf![659]

Klasik Arap edebiyatında, ölüm ve cinayetlere dair açıkça ifade edilemeyen durumların kutsala yapılan referanslar yoluyla telmihen anlatımı da zevkle okunan metinler üretmiştir. Bunlar içerisinde tarihsel gerçekliği de bulunan hoş bir anlatı, ünlü nedim Ebü'l- 'Aynâ'nın rivayet ettiği kendi hikâyesidir:

وَلَمَّا وُكِّلَ مُوسَى بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ الْإِصْبَهَانِـيُّ بِنَجَاحِ بْنِ سَلَمَةَ لِيَسْتَأْدِيَهُ مَا عَلَيْهِ مِنَ الْأَمْوَالِ عَاقَبَهُ مُوسَى، فَهَلَكَ ابْنُ سَلَمَةَ فِي الْمُطَالَبَةِ وَالْعِقَابِ. فَلَقِيَ بَعْضُ الرُّؤَسَاءِ أَبَا الْعَيْنَاءِ فَسَأَلَهُ "مَا عِنْدَكَ مِنْ خَبَـرِ نَجَاحِ بْنِ سَلَمَةَ؟"، فَقَالَ ﴿فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ﴾، فَبَلَغَتْ كَلِمَتُهُ مُوسَى، فَلَقِيَهُ، فَقَالَ لَهُ غَاضِبًا "أَ بِـي تُولِعُ؟ وَاللّٰهِ لَأُقَوِّمَنَّكَ!"، فَقَالَ أَبُو الْعَيْنَاءِ ﴿أَتُرِيدُ أَن تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ﴾

Musâ b. Abdülmelik[660], Necâh b. Seleme'den[661] (zimmetine geçirdiği) paraları geri almak için görevlendirildiğinde işkenceye başvurmuş. Ancak Necâh işkence sırasında can vermiş. Eşraftan biri Ebü'l-Aynâ'ya "*Necâh b. Seleme'den haber var mı?*" diye sorduğunda

﴿فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ﴾

Mûsâ bir darbeyle onu öldürdü. (Kasas 28/15)

deyivermiş. Bu söz Musâ b. Abdülmelik'in kulağına gidip de daha sonra onunla karşılaştığında "*Sen bana laf mı soktun? Vallahi seni hizaya getirmesini bilirim!*" diye tehdit etmiş. Ebü'l-Aynâ bu defa da şu ayeti okumuş:

﴿أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ﴾

Dün birini katlettiğin gibi, (bugün de) beni mi öldürmek istiyorsun?! (Kasas 28/19)[662]

[659] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 22; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/374.

[660] Ebu İmrân Musâ b. Abdülmelik el-İsfehânî: Abbâsi devletinin vergi idaresinden sorumlu önemli şahsiyetlerinden biridir. Başarısından ötürü birkaç Abbâsi halifesi kendisini bulunduğu mevkide tutmuştur.

[661] Necâh b. Seleme: Halife el-Mütevekkil döneminde vergi memurlarının denetiminden sorumlu kişidir. Valilerden ve vergi memurlarından zorla kopardığı paralarla servet yapmış, ancak bu davranışının cezasını canıyla ödemiştir.

[662] Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2608; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/136; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/354.

W. Ölüm Bedduaları

Kültür ve medeniyetini büyük ölçüde dinî kavram ve söylemler üzerine inşa eden Araplar -bekleneceği şekilde- dillerindeki dua ve beddua kalıplarını da çok yoğun biçimde bu kavramlarla oluşturmuştur. En büyük korkulardan biri olan ölüm, insanoğlunun, ibadet ve yakarışlarında, Rabbiyle olan münasebetlerinde merkezi bir yer işgal eder. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren gerek selef uleması gerekse tasavvufi muhitler bu tema üzerinde fazlasıyla durmuş, kişiyi derin tefekküre sevk eden pek çok dua örnekleri vermişlerdir. Örneğin ilk dönem vaiz ve zahidlerinden İbnü's-Semmâk (ö. 183/799) üç kademeli bir dua ile ölüme karşı Rabbinden medet arayışındadır:

> اَللّٰهُمَّ أَصْلِحْنِي قَبْلَ الْمَوْتِ وَارْحَمْنِي عِنْدَ الْمَوْتِ وَاغْفِرْ لِـي بَعْدَ الْمَوْتِ.
>
> Allah'ım! Ölmeden önce beni ıslah; ölüm sırasında bana merhamet, öldükten sonra da mağfiret et.[663]

Diğer taraftan, bir hasmın kötülüğünü arzu etme çoğu zaman Cenab-ı Hakk'ın bir biçimde onu helak etmesine yönelik temenniyi konu alır ve bu temenniler birkaç değişik dilsel üslup kullanır. En sık rastlanılanı zamansal olarak mazi kipte getirilen örneklerdir. Nevadir kapsamında değerlendirilebilecek bir örnekse, mesela, düalitik anlama sahip mazi bir fiilin, bir yandan dua görüntüsü verirken diğer yandan muhataba zımni bir beddua manası içermesi olabilir. Her vesileyle birbirini ağır dille hicvetmekten çekinmeyen iki kadim dostun, İbn Mükerrem ile Ebü'l-Aynâ'nın aşağıdaki hikâyesi bunun güzel bir örneğidir:

> دَخَلَ ابْنُ مُكَرَّمٍ عَلَى أَبِي الْعَيْنَاءِ يَعُودُهُ فَقَالَ: اِرْتَفِعْ فَدَيْتُكَ، فَقَالَ: رَفَعَكَ اللّٰهُ إِلَيْهِ، أَيْ أَمَاتَكَ!
>
> Bir keresinde İbn Mükerrem, Ebü'l-Aynâ'yı hastalığında ziyarete gitmiş. Ona "*Makamın âli olsun* [اِرْتَفِعْ], *kurban olduğum*" şeklinde dua etmiş. (Bu ifadenin '*Öte âleme göçesin*' manasındaki bedduaya da hamledilebileceğini bilen) Ebü'l-Aynâ -müşâkele babından- "*Mevla seni de o makama yüceltsin inşallah (Yani: Gebertsin)!*" deyivermiş.[664]

Bir hasmın, olabildiğince derinden acı yaşaması arzu edildiğinde ise Araplar bunu "*Allah evlat acısı yaşatsın!*" anlamındaki [أَثْكَلَهَا اللّٰهُ وَلَدَهَا] , [ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ] , [هَبِلَتْكَ أُمُّكَ] ve benzeri beddua cümleleriyle ifade ederlerdi.

---

[663] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/225.

[664] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/77; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/344.

Klasik nüktelerin sınırlı bir bölümünde, dua niyetine sarf edilen bazı cümlelerin, dikkat edildiğinde aslında beddua anlamı da taşıyabileceği temasına bir vurgu vardır. Söz gelimi bir kevn ve fesat âlemi olan bu dünyada serapa hayır ve iyilik manasına gelebilecek bir temenni, yerine göre bir beddua anlamı kazanabilmektedir. Aşağıdaki anekdotun kilit noktası budur:

سَمِعَ حَكِيمٌ رَجُلًا يَقُولُ لِآخَرَ: لَا أَرَاكَ اللّٰهُ مَكْرُوهًا، فَقَالَ: كَأَنَّكَ دَعَوْتَ عَلَيْهِ بِالْمَوْتِ، فَإِنَّ صَاحِبَ الدُّنْيَا لَا بُدَّ لَهُ مِنْ أَنْ يَرَى مَكْرُوهًا.

Filozofun biri, bir adamın, bir başkasına "*Allah sana kötülük yüzü göstermesin!*" diye dua ettiğini işitince "*Bu sözünle sen, ölsün diye dostuna adeta beddua ettin. Çünkü dünyada olan, kötülükle illaki karşılaşır!*" deyivermiş.[665]

Şifa bulması niyetiyle hastaya yapılmış bir duanın, onun ölümünü temenni etme manasındaki bir bedduaya dönüşmesi de ilginçtir. Talebelerinden Rebî' b. Süleymân el-Cîzî'nin (ö. 256/870) İmam Şâfiî'ye aşağıdaki duası bu bağlamda değerlendirilebilecek bir içerik sunar:

مَرِضَ الشَّافِعِيُّ فَدَخَلْتُ عَلَيْهِ فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللّٰهِ، قَوَّى اللّٰهُ ضَعْفَكَ. فَقَالَ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ لَوْ قَوَّى اللّٰهُ ضَعْفِي عَلَى قُوَّتِي أَهْلَكَنِي. قُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللّٰهِ، مَا أَرَدْتُ إِلَّا الْخَيْرَ. فَقَالَ: لَوْ دَعَوْتَ اللّٰهَ عَلَيَّ لَعَلِمْتُ أَنَّكَ لَمْ تُرِدْ إِلَّا الْخَيْرَ!

Hastalığında ziyaretine vardığımda İmam Şâfiî ile aramızda şu diyalog yaşandı:

— Allah zayıflığınızı kuvvetlendirsin [قَوَّى اللّٰهُ ضَعْفَكَ].

— Zayıflığımı kuvvetlendirirse helak olup gitmem mi?!

— Bendeniz şifa niyetine söylemiştim, Efendim.

— (Sorun değil) beddua da etsen bilirim ki niyetin halistir.[666]

Yukarıdakilerin tersine durumlar da söz konusudur. Yani beddua gibi görünen bir ibare, anlamı düşünüldüğünde dua olarak da yorumlanabilir. Nitekim ölümünün çok yakın olduğunu mu yoksa Allah katında daha değerli oluşunu mu ifade etmek istediği pek anla-

[665] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/160; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 319.

[666] Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ* (Mısır: Matba'atü's-Sa'âdet, ts.), 9/120; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 78-79.

şılamayan birine yapılan beddua, duaya da hamledilebileceğinden mizahi bir durum yaratmaktadır:

قَالَ أَعْـرَابِـيٌّ لِمَرِيضٍ: كَيْفَ تَجِدُكَ؟ قَالَ: أَجِدُنِـي أَقْرَبَكُمْ إِلَى اللّٰهِ.
قَالَ: اَللّٰهُمَّ بَاعِدْ عَبْدَكَ مِنْكَ!

Bir bedevi bir hastayı ziyaretinde "*Kendini nasıl hissediyorsun?*" diye sormuş. Adam "*Allah'a hepinizden daha yakın*" deyince bedevi de "*Şu kulunu katından uzak eyle ya Rab!* deyivermiş.[667]

X. Vefat Sebebini Merak

Her konuda meraklı olan insanoğlu, özellikle başkalarıyla tanışma ya da uzun süren ayrılıklar sonrasındaki görüşme sırasında -mevzu açıldığında- muhatabın ölen yakınlarının vefat sebebini de öğrenme ihtiyacı duyar. Bu son derece insani tavır, klasik Arap edebiyatında bazı mizahi rivayetlerin kurgulanmasında çıkış noktasını oluşturur. Söz gelimi çölde son derece sade bir hayat süren bedevinin, insanoğlunun dünyadan ayrılış macerasını -kendisinden beklenmeyecek şekilde- felsefi bir dil ve üslupla tasviri, kevn ve fesat (oluş ve bozuluş) âlemi olarak bilinen dünyaya filozofça bir yaklaşım olduğu kadar, anlatının sonunda dinleyende uyandırdığı etki dolayısıyla muzipçe bir hamledir de:

قِيلَ لِأَعْرَابِـيٍّ مَاتَ أَخُوهُ: مَا كَانَ سَبَبُ مَوْتِهِ؟ قَالَ: كَوْنَـهُ!

Biraderi ölen bir bedeviye "*Rahmetlinin vefat sebebi neydi?*" diye sormuşlar. "*Yaşaması!*" deyivermiş.[668]

Vefat edenin ölüm sebebini sorma, pisboğazlığıyla meşhur bazı karakterlerin yenilip içilenden maksimum istifade için "sofra başındaki rakibi meşgul etme" stratejisi olarak da kullanılmıştır. İnsanlar genelde bir merhumun ölüm nedenini ayrıntılı şekilde anlatmaya eğilimli olup tufeyli ya da obur karakteri onların bu zaafının gayet farkındadır:

تَغَدَّى مُزَبِّدٌ مَعَ أَعْرَابِـيٍّ، فَقَالَ لَهُ مُزَبِّدٌ: كَيْفَ مَاتَ أَبُوكَ؟ فَأَقْبَلَ الْبَدَوِيُّ يُحَدِّثُهُ وَمُزَبِّدٌ يَمْضِي فِي الْأَكْلِ. فَلَمَّا فَطِنَ لَهُ الْأَعْرَابِـيُّ، قَطَعَ الْحَدِيثَ، وَقَالَ لَهُ: أَنْتَ، كَيْفَ مَاتَ أَبُوكَ؟ قَالَ لَهُ مُزَبِّدٌ: فَجْـأَةً!

Müzebbid bir bedeviyle aynı sofrada yemek yiyormuş. Müzebbid "*Pederiniz nasıl vefat etmişti?*" diye ortaya bir soru atmış. (Soruyu ciddiye alan) be-

[667] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 161; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/44; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 232.
[668] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 163; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/135; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 91.

devi başlamış uzun uzun anlatmaya. Ne var ki bu esnada Müzebbid hapur hupur yemeye devam ediyormuş. Nihayet uyanan bedevi, konuşmasını hızlıca bitirip aynı stratejiye başvurmuş: Peki sizin babanız nasıl ölmüştü? Müzebbid'in yanıtı gayet kısa olmuş: Pat diye![669]

Y. Başkasının Ölümüne Sevinme

Ölüm, hayatın olağan akışında kimse için temenni edilen bir şey değilse de, bazen bazı kimseler için arzu edilen bir şey olabilir. Bir can düşmanına duyulan öfkeden ötürü bir hasmın ölümünü temenni edebileceğimiz gibi, hayata tutunma umudu kalmamış, ızdırap çeken bir hastanın kurtuluşu için de benzer bir temennide bulunulabilir. Başkasının ölümünü temenni etme, klasik edebiyatta, ilginç paradokslar yardımıyla bir prensibe dahi bağlanmış gibidir:

إِذَا احْتَاجَ إِلَيْكَ عَدُوُّكَ أَحَبَّ بَقَاءَكَ، وَإِذَا اسْتَغْنَى عَنْكَ وَلِيُّكَ هَانَ عَلَيْهِ مَوْتُكَ.

Düşmanın sana muhtaçsa hayatta kalman işine gelir
Dostun sana muhtaç değilse ölümün ona vız gelir.[670]

En yakın akraba da dahil, başkasının ölümünü temenni etme, edebiyatta mizahi zeminde de gayet iyi değerlendirilmiş bir temadır. Fukara bir babanın potansiyel mirasyedi oğlunca dile getirilen temennisi bu bağlamda görülebilir:

قِيلَ لِغُلَامٍ: أَتُحِبُّ أَنْ يَمُوتَ أَبُوكَ؟ قَالَ: لَا، وَلٰكِنِّي أُحِبُّ أَنْ يُقْتَلَ لِأَرِثَ دِيَتَهُ، فَإِنَّهُ فَقِيرٌ!

Delikanlının birine "*Babanın ölmesini ister misin?*" diye sormuşlar. Beriki "*Asla!*" deyip eklemiş: Bilakis, biri tarafından öldürülüp diyetine mirasçı olmayı isterim. Bizim peder çulsuzun teki de![671]

Keza aşağıdaki Ebü'l-Aynâ nüktesinde de, hayırsız evladın, babasının ölümünü telmih yoluyla temenni edişi mizahın odak noktasını teşkil etmektedir:

قَالَ أَبُو الْعَيْنَاءِ لِابْنِهِ وَهُوَ مَرِيضٌ: أَيَّ شَـيْءٍ تَشْتَهِي؟ قَالَ: اَلْيُتْمَ.

Bir gün (hasta oğlunu ziyaret eden) Ebü'l-Aynâ "*Canının istediği bir şey var mı?*" deyince aldığı yanıt incitici olmuş: Var, yetimlik![672]

---

669 İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 187; İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 103; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 6/85; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/167.

670 İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 170; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/238.

671 İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/406; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 5/227.

672 el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 281.

Latife yollu da olsa arkadaşının ölüp gitmesini arzulama, birbirine ağır üsluplarla takılmayı pek seven dostlar arasında da görülen bir mülatefe biçimidir. Aşağıdaki Ebü'l-'Aynâ nüktesi bunun zarif kinaye içeren oldukça nitelikli bir örneğidir:

مَرَّ بِدَارِ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَنْصُورٍ يَوْمًا وَهُوَ مَرِيضٌ وَقَدْ صَحَّ، فَقَالَ لِغُلَامِهِ: أَيُّ شَـيْءٍ خَبَـرُ أَبِـي مُحَمَّدٍ؟ قَالَ: كَمَا تُحِبُّ، قَالَ: فَمَا لِـي لَا أَسْمَعُ الصُّـرَاخَ فِـي الدَّارِ؟

Bir gün Ebü'l-Aynâ hastalığını atlatan Abdullah b. Mansûr'un evine ziyarete gitmiş. Kapıda uşağını görünce "*Ebû Muhammed'den ne haber?*" diye sormuş. Hizmetçi "*Umduğunuz üzere efendim*" deyince Ebü'l-Aynâ lafı yerleştirmiş: O zaman neden ağıt sesleri yükselmiyor haneden?![673]

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'deki eskatolojik bir sahne tasvirinin, birinin ölümünü temenni etmeye yarar tarzda yorumlanışı da mizahi bir potansiyel taşır. Nitekim Yûsuf el-Bahrânî'nin *el-Keşkûl*'ündeki rivayeti esas alırsak, namazda öksürükten dolayı ayetin gerisini getiremeyen bir imama reva görülen ceza budur:

صَلَّى رَجُلٌ صَلَاةَ الْفَجْرِ وَكَانَ بِهِ سُعَالٌ فَقَرَأَ سُورَةَ الْحَاقَّةِ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ﴾ فَاعْتَـرَاهُ السُّعَالُ فَسَعَلَ طَوِيلًا حَتَّى كَادَتْ رُوحُهُ أَنْ تَخْرُجَ ثُمَّ قَرَأَ بَعْدَ سُعَالِهِ ﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾ فَقَالَ لَهُ بَعْضُ مَنْ خَلْفَهُ: وَعَلَيْنَا صَدَقَةٌ وَصِيَامٌ. فَضَحِكَ الْجَمَاعَةُ وَتَفَرَّقُوا.

Sabah namazını kıldıran bir imam öksürük nöbetine yakalanmış. Hâkka suresinde

﴿وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ﴾

Keşke hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! (Hâkka 69/26)

ayetine gelince muttasıl öksürmeye başlamış, ciğeri sökülecek, canı çıkacak gibi olmuş. Öksürüğü biraz geçip tilavete

﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾

Keşke ölüm son noktayı koysaydı (geberip gitseydim)! (Hâkka 69/27)

âyetiyle devam edince arkadan bir muzipin sesi duyulmuş: Sen geberip gidersen sadaka ve oruç da boynumuzun borcu! Bunu duyan cemaat kahkahayı basmış, namaz da bozulup herkes dağılmış.[674]

[673] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/344.

[674] Yûsuf el-Bahrânî, *el-Keşkûl* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998), 3/66.

İmamın namaz esnasında unutması, öksürük vb. sebeplerle belirli bir ayette takılması ve âyetin devamını getirememesi mizahi sahneler için uygun bir zemin oluşturabilmekteydi. Bu tür anekdotlarda mizahi boyut, belirli bir âyetin manasındaki duruma uygunluk ya da cemaattin buna yerinde tepki vermesidir.

Başkasının ölümünü temenni etmeden ayrı olarak, alınan vefat haberine sevinmeye de ulema ayrı bir bahis açmış görünmektedir. İsfehânî, başkasının ölümüne sevinmemek gerektiğine dair attığı [نَفْيُ الشَّمَاتَةِ عَنِ الْمَوْتِ وَالنَّهْيُ عَنْهَا] başlığı altında İslam tarihinden yaşanmış bazı örnekler zikreder. Aşağıdaki hadise, aralarındaki siyasi husumetten ötürü Hz. Hasan'ın vefatına sevinen Muâviye'ye İbn Abbas'ın zarif protestosunu konu almaktadır:

لَمَّا مَاتَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ دَخَلَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ عَبَّاسٍ عَلَى مُعَاوِيَةَ فَقَالَ لَهُ مُعَاوِيَةُ: يَا ابْنَ عَبَّاسٍ مَاتَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ! قَالَ: نَعَمْ وَقَدْ بَلَغَنِي سُجُودُكَ، أَمَا وَاللّٰهِ وَمَا سَدَّ جُثْمَانُهُ حُفْرَتَكَ وَلاَ زَادَ انْقِضَاءُ أَجَلِهِ فِي عُمْرِكَ! قَالَ: أَحْسَبُهُ تَرَكَ صِبْيَةً صِغَارًا وَلَمْ يَتْرُكْ عَلَيْهِمْ كَثِيـرَ مَعَاشٍ. فَقَالَ: إِنَّ الَّذِي وَكَلَهُمْ إِلَيْهِ غَيْرُكَ.

Hasan b. Ali vefat ettiğinde Abdullah b. Abbas, Halife Muâviye'nin huzuruna varmış, akabinde aralarında şöyle bir diyalog yaşanmış:

Muâviye: Hasan b. Ali öldü, ey İbn Abbas!

İbn Abbas: Evet öldü, duydum ki sen de şükür secdesine kapanmışsın! Vallahi, ne Hasan'ın bedeni senin çukurunu dolduracak ne de vadesinin dolması ömrünü uzatacak.

Muâviye: Sanırım yavrucaklarına geçimlik de pek bir şey bırakmamış (yardımlarına biz koşarız artık).

İbn Abbas: Onun, yavrularını emanet ettiği Zat senden başkası![675]

Z. Kötülerin Ölümü

Herhangi bir ölüm haberi, hayatın olağan akışında insanoğlunda kedere yol açarken, kimi yaşanmışlıklar hüzün duygusunun ortaya çıkmasına engel olabilmektedir. Hususen insan hayatını etkileyen bazı mağduriyetler, ölen biri için üzülmeyi anlamsız hale getirmekte, hatta kimi durumlarda buna sevinmeyi masum dahi kılmaktadır. Beşerin geçmiş tecrübesi bize, buna dair bazı örnekler sunmaktadır. Söz gelimi önde gelen selef ulema-

[675] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/520; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/305-306.

sından Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735), samimiyetten uzak addettiği dostlukları, varlığı ve yokluğu müsavi birer birliktelik olarak tanımlarken, böylelerinin ölümü karşısındaki hissizliğini şu veciz sözüyle ifade eder:

صَدِيقٌ لَا تَنْفَعُكَ حَيَاتُهُ لَا يَضُرُّكَ مَوْتُهُ.

Varlığı işe yaramayan dostun, yokluğu da bir şey kaybettirmez.[676]

Bu vecizenin anekdot formuna bürünmüş bir varyantı da şudur:

قِيلَ لِرَجُلٍ: مَاتَ فُلَانٌ! فَقَالَ: مَنْ لَمْ تَنْفَعْ حَيَاتُهُ لَمْ تُجْزَعْ وَفَاتُهُ.

Adamın birine "*Filanca öldü*" demişler. "*Yaşamı fayda vermeyenin ölümü can yakmaz*" deyivermiş.[677]

Çevresindeki insanlara kötülüğü dokunan kişinin ölümüne üzülmemek gerektiği düşüncesi Sokrat tarafından asırlar öncesinde ifade edilmiştir. Onun düz mantıkla kurulu bakış açısına göre kötülük ve zulmün kaynağı ortadan kalktığında dünya da daha yaşanır bir yer hâline gelecektir. Şehrezûrî'nin Sokrat'a nispetle aktardığı bu sözde, insanlara ancak kötülüğü dokunan bir kimsenin ölümünün temenni edilebileceği ifade edilmiştir. Yalın bir mantıkla, kötülük ve zulmün kaynağı imha edildiğinde dünya daha yaşanır bir hâl alacaktır. Sokrat'ın, yapılan kötülüğün boyutuna göre, suç sahibinin gerekirse ölüm cezasına çarptırılabileceğini ifade ettiği sözü şöyledir:

مَنْ كَانَ شِـرِّيرًا فَالْمَوْتُ سَبَبُ رَاحَةِ الْعَالَمِ مِنْ شَـرِّهِ.

Belalı insanın göçmesiyle diğer insanlar rahat bir nefes alır.[678]

Bu bapta bir başka kategori, sosyo-ekonomik açıdan toplumsal tabakalaşma piramidinin tepesindekiyle tabanında olanın ölümüne gösterilen tepkide ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, yaşamı boyunca varlığı başkalarının dikkatini çekmeyen, maddi açıdan zayıf, soy sop bakımından itibarlı bir kökten gelmeyen gariban öldüğünde kimsenin umurunda olmaz. Bu gerçek bir anonim hikmette şöyle ifade edilmiştir:

مَنْ لَا يُعْتَدَّ بِحَيَاتِهِ لَمْ يُتَوَجَّعْ لِمَمَاتِهِ.

Varlığı önemsenmeyenin yokluğu da üzmez.[679]

---

[676] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 43.
[677] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/381; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/292.
[678] İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, 77.
[679] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/664.

Ölüm acısını dindirmek üzere insanların başvurduğu önemli teselli yollarından biri, Yaratıcının, iyi kullarını bir an evvel yanına alırken, kötü kullarını bu sıkıntı diyarında bir süre daha tutarak cezalandırdığı inanışıdır. İsfehânî *Muhâdarâtü'l-üdebâ*'sında buna dair "*Ölüm iyilere atak, kötülere savsak* [اَلْمَـوْتُ يُعَاجِـلُ الْأَفَاضِـلَ وَيُـؤَخِّرُ الْأَرَاذِلَ]" başlığıyla özel bir bölüm de tahsis etmiş ve ilgili malzemeyi buraya dercetmiştir.

Diğer taraftan ölüm, haddizatında menfi bir olgu olduğu halde, kötülüğü ve zulmüyle ün yapmış kimi zevatın bu dünyadan ayrılışını haber veren "selâ", mağdur ve mazlum kesimler için adeta bir kurtuluş müjdesidir. Bu hakikat, oldukça kısa tasarlanmış bir kelam-ı kibarda [رُبَّ مَـوْتٍ كَالْحَيَـاةِ] "*Nice ölümde hayat vardır/Nice ölüm hayat bahşeder*" şeklinde ifade edilmiştir.[680] İyi ile kötünün ölümü arasındaki temel farkı ortaya koyan nadide bir vecizede ise bu muştu secili bir üslupla daha sanatkarane dizayn edilmiştir:

اَلصَّالِحُ إِذَا مَاتَ اسْتَرَاحَ، وَالطَّالِحُ إِذَا مَاتَ اسْتُـرِيحَ مِنْهُ.

İyi kişi ölünce rahat eder kendisi; kötü kişi öldü mü, bayram eder cümlesi.[681]

Bir diğer örnekte ölümün kendisine fayda temin edeceği kişi olan [خَيِّـرٌ] ile ölümüyle başkalarının sevineceği kişi [شِـرِّيرٌ] arasında bir karşılaştırma yapılmıştır:

مَوْتُ الْخَيِّـرِ رَاحَةٌ لِنَفْسِهِ، وَمَوْتُ الشِّـرِّيرِ رَاحَةٌ لِغَيْـرِهِ.

İyinin ölümü kendisine selamet; kötünün ölümü başkasına nimet.[682]

Klasik Arap lügatlerinde [أَرَاحَ] fiilinin hem "*ölme*" hem de "*rahat bırakma*" anlamlarına gelişi, dilcilere, sözcüğün çok anlamlılığından hareketle zarif bir nükte yapma imkânı da tanımıştır. Şöyle ki "*Gitti, huzur verdi* [رَاحَ فَأَرَاحَ]" veya "*Öldü, rahat ettirdi* [أَرَاحَ فَأَرَاحَ]" veciz cümleleri[683] çevresindekileri huzursuz ettiği için ölümüne üzüntü duyulmayan kimseleri taşlamak için son derece elverişli klişeler olarak değerlendirilmiştir. Esasen buna benzer temalar her kültürün kendi ifade imkânları içerisinde üretilmeye müsait görünmektedir. Nitekim bizde de Osmanlı devlet adamlarından çağdaşlarınca pek sevil-

[680] Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 375.

[681] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 337; es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 43; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 405; Se'âlibî, *ez-Zerâif ve'l-letâif*, 374.

[682] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/312.

[683] Cârullah Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Uyûn es-Sûd Muhammed Bâsil (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1998), 2/392.

meyen Hâlet Efendi (1760-1822) hakkında ölümünden sonra söylenen aşağıdaki beyit benzer bir vurgu ve muhtevaya sahiptir:

Ne kendi eyledi râhat, ne halka verdi huzûr
Yıkıldı gitti cihandan, dayansın ehl-i kubur.[684]

AA. Meşhurların Ölümü

Klasik kültür toplumun dinî konulardaki bilinç düzeyini yükseltmek ve onları doğru bir dinî yaşantıya sevk etme gayesiyle ölüm ve sonrasına dair anlatılara da geniş yer ayırmıştır. Bunlar içerisinde mütedeyyin bireyleri etkileme potansiyeli en yüksek rivayetler, başta peygamberler olmak üzere, meşhur halifeler, sahabeler, din büyükleri ve zahidler zümresiyle ilgili olanlardır. İşte bu başlık altında, dinî ve kültürel simgesel yönü belirgin kimi şahsiyetlerin ölüm mefhumuyla alakalı deneyimlerinden örnekler verilecektir.

Bunlardan ilki, her ne kadar peygamberlik şuuruyla yoğrulsa da, bir beşer olması hasebiyle ölümü gönül rahatlığıyla temenni edemeyen Hz İbrahim'in ölüm döşeği anlatısıdır. Müslüman bireyin, ölümü neden temenni etmesi gerektiğinin rasyonel bir gerekçesini de sunan rivayet şöyledir:

لَمَّا احْتُضِرَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: هَلْ رَأَيْتَ خَلِيلًا يَقْبِضُ رُوحَ خَلِيلِهِ؟ فَأَوْحَى اللّٰهُ إِلَيْهِ: هَلْ رَأَيْتَ خَلِيلًا يَكْرَهُ لِقَاءَ خَلِيلِهِ؟ قَالَ: فَاقْبِضْ رُوحِي السَّاعَةَ.

> Hz. İbrahim ölüm döşeğindeyken "*Dostunun ruhunu alan dost olur mu hiç?*" diye sitemlenecek olunca "*Peki, dostuyla buluşmaktan hoşlanmayan dost olur mu hiç?*" diye bir ses gelmiş gaipten. Bunu duyan İbrahim "*O halde ruhumu derhal kabzet Ya Rab*" deyivermiş.[685]

Sahabeden ve Arapların meşhur dört dâhisinden biri olan 'Amr b. el-'Âs'ın ölüm döşeğindeyken pranga takımları getirttiği, bunlarla kendini bağlatıp Cenab-ı Hakkın huzuruna bu vaziyette varmak istediği rivayet olunmuştur.[686]

---

[684] Abdülkadir Özcan, "Hâlet Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

[685] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/139; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 437; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 501.

[686] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/135; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/191; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 437.

Hikmetli sözleriyle tanınan ünlü Arap şairi Ümeyye b. Ebü's-Salt da (ö. 8/630[?]) ölüm döşeğinde ilham perisini ağırlayanlardandır. Gezgin bir tüccar olması dolayısıyla nispeten müreffeh bir hayat süren İbn Ebü's-Salt[687] rivayete göre ölüm döşeğinde yaşadığı hayattan pişmanlık duyarak son nefesinde hissiyatını dizelere şöyle dökmüştür:

لَيْتَنِي كُنْتُ قَبْلَ مَا قَدْ بَدَا لِي فِي رُؤُوسِ الْجِبَالِ أَرْعَى الْوُعُولَا

Şahit olmadan ben şimdi şu ana
Dağ başında keçi otlataydım ya.[688]

Süleymoğullarının cengâver şairlerinden ve meşhur Hansâ'nın kardeşi Sahr b. Amr er-Riyâhî'nin (ö. 613) ölüm döşeğinde söylediği beyitlerse oldukça dramatiktir. Rivayete göre Sahr hastalanıp yatalak olduğunda ona uzun bir süre annesi ve karısı Süleymâ bakmış. Ancak bir keresinde Sahr, bir sohbet sırasında ezkaza karısının hasta bakmaktan bezdiğini ve

لَا هُوَ حَيٌّ فَيُرْجَى وَلَا مَيِّتٌ فَيُبْكَى.

Canlı değil ki bel bağlayalım
Ölü değil ki karalar bağlayalım.

dediğini işitince, oldukça içerleyip şu dizeleri nazmetmiş:

أَرَى أُمَّ صَخْرٍ لَا تَمَلُّ عِيَادَتِي وَمَلَّتْ سُلَيْمَى مَضْجَعِي وَمَكَانِي
فَأَيُّ امْرِئٍ سَاوَى بِأُمٍّ حَلِيلَةً فَلَا عَاشَ إِلَّا فِي شَقًى وَهَوَانِ
وَمَا كُنْتُ أَخْشَى أَنْ أَكُونَ جِنَازَةً عَلَيْكِ وَمَنْ يَغْتَرُّ بِالْحَدَثَانِ
لَعَمْرِي لَقَدْ نَبَّهْتِ مَنْ كَانَ نَائِمًا وَأَسْمَعْتِ مَنْ كَانَتْ لَهُ أُذُنَانِ

Görüyorum bıkmış değil tedavimden Ümmü Sahr
Lakin etmede Süleymâ hizmetinde binbir kahr

Kim anayla karıyı eşit tutar bu âlemde
Nasip olmaz yaşamak saadet ve şerefle

Korkmaz idim can vermekten ellerinde
Niceleri aldandı şu dünya fitnelerinde

And olsun ki uyuyanı gafletten uyandırdın
(Bir vefasız olduğunu) kulaklara fısıldadın.[689]

[687] Zülfikar Tüccar, "Ümeyye b. Ebü's-Salt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

[688] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/549; el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, 2/137; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/334; Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 231.

Siyasi kariyeri dolayısıyla çeşitli kesimlerden büyük eleştiriler alan ve "Zalim" lakabıyla meşhur Haccâc b. Yusuf gibi tarihsel şahsiyetlerin son anlarını hikâye eden anekdotlar da oldukça ilgi çekicidir. Henüz hayatta iken ölümü, hayatının nasıl sonlanacağı, öldükten sonra nelerle karşılaşacağı üzerine türlü söylentiler yayılan Haccâc'ın bir ölüm döşeği anlatısında, yaşamı boyunca yaptığı icraatlardan pişman olmadığını beyan etmesi çarpıcıdır:

قِيلَ لِلْحَجَّاجِ، وَقَدْ أَشْرَفَ عَلَى الْمَوْتِ، وَهُوَ عَلَى الْإِشْرَافِ: مَا تَجْزَعُ مِنَ الْمَوْتِ؟ قَالَ: إِنْ كُنْتُ مُسِيئًا فَلَيْسَتْ سَاعَةَ جَزَعٍ، وَإِنْ كُنْتُ مُحْسِنًا فَلَيْسَتْ سَاعَةَ فَرَحٍ.

Son demlerini yaşamakta olan Haccâc'a "*Öleceğin için kaygılanmıyor musun?*" diye sormuşlar. Yanıtı şu olmuş: Şayet kötü biriysem sızlanıp dövünecek, iyi biriysem de zil takıp oynanacak vakit değil![690]

Abbasilerin muktedir halifelerinden bir hac seferi sırasında rahatsızlanıp Bi'rimeymûn'da vefat eden Mansûr'un ölüm döşeğinde veziri Rebî' b. Yûnus'a (ö. 169/785 [?]) söylediği bir cümlesi, yaşadığı derin nedamet duygusunu yansıtması açısından önemlidir:

قَالَ الْمَنْصُورُ حِينَ احْتُضِرَ: يَا رَبِيعُ، بِعْنَا الْآخِرَةَ بِنَوْمِهِ.

Mansûr ölüm döşeğindeyken "*Ahiret hayatını, dünya uykusuyla takas ettik, ey Rebî'!*" demiş.[691]

Bir meyhanede can veren ünlü Cahiliye şairi el-A'şâ'nın (ö. 7/629 [?]) merak edilen ölüm sebebine, meyhane işletmecisi kadın tarafından verilen kestirme bir yanıt da bir anekdo-tun konusu olmaya layık görülmüştür. Rivayete göre el-A'şâ sürekli meyhanelerde ka-deh üstüne kadeh devirmekte ve her yerde aşağıdaki beyti okumaktadır:

وَكَأْسٍ شَرِبْتُ عَلَى لَذَّةٍ وَأُخْرَى تَدَاوَيْتُ مِنْهَا بِهَا

Nice kadehler devirdim kafa bulayım diye
Sonra bir kadeh daha şifa niyetine.

---

[689] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/563.

[690] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/153.

[691] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 8/95; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/217; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/135; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/59.

Denildiğine göre İranlı meyhaneciye ne zaman şairin ölüm sebebi sorulsa, kısaca "[مِنْهَا بِهَا] *yüzünden*" yanıtını verirmiş.[692]

Ünlü Emevi şairi Ferezdak'ın ölüm döşeği anlatısında ise, Müslüman topluma, ölenle ölünmeyip Allah'a tevekkül edilmesi gerektiğine ilişkin bir mesaj verilmektedir. Ebû Ubeyde'nin rivayeti şöyledir:

لَمَّا حَضَرَتِ الْفَرَزْدَقَ الْوَفَاةُ قَالَ:

أَرُونِي مَنْ يَقُومُ لَكُمْ مَقَامِي إِذَا مَا الْأَمْرُ جَلَّ عَنِ الْخِطَابِ

إِلَى مَنْ تَفْزَعُونَ إِذَا حَثَوْتُمْ بِأَيْدِيكُمْ عَلَيَّ مِنَ التُّرَابِ

قَالَتِ ابْنَتُهُ: إِلَى اللّٰهِ.

Ferezdak ölüm döşeğindeyken

Kim dolduracak yerimi, hani gösterin bana
Ötesine geçince mevzu, sıradan bir hitabın
Kime sığınacaksınız hadi söyleyin bana
Toprak atarken eller, üzerine bu canın.

beyitlerini mırıldanınca, kızı "*Kime sığıncaz, Allah'a tabi!*" deyivermiş.[693]

Adları bazı hasletlerle özdeşleşen kimi meşhurların bu dünyadan ayrılışları, bir anlamda o meziyetlere elveda anlamı taşıdığından, ilgili şahsın gömülmesine, sıradan bir defin hadisesinin ötesinde sembolik bir anlam da yüklendiği görülmektedir. Söz gelimi İsfehâ-nî, *Muhâdarât*'ının [مَنْ مَاتَ بِمَوْتِهِ الْجُودُ وَالْكَرَمُ] başlığı altında, vefatlarıyla cömertliğin tarihe karıştığı meşhur kerim zevata methiyeler düzen bazı şairlerin şiirlerinden örnekler verir. Keza İslam tarihinde pek iyi bilinen bir anekdotta fıkıh ve Arap dilinin de benzer bir akıbete duçar oluşları ile iki büyük otoritenin ölümleri arasında ilinti kurulmuştur:

تُوُفِّيَ الْكِسَائِيُّ بِالرَّيِّ بِقَرْيَةٍ مِنْهَا، يُقَالُ لَهَا رَنْبُويَه، هُوَ وَمُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ فِي يَوْمٍ وَاحِدٍ، وَصَلَّى عَلَيْهِمَا الرَّشِيدُ وَقَالَ: دَفَنْتُ الْيَوْمَ الْفِقْهَ وَالنَّحْوَ بِالرَّيِّ.

692 İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/776.
693 İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 45.

> Kisâî Rey'in Renbûye köyünde vefat ettiğinde aynı gün Muhammed b. el-Hasen de ölmüştü. Bu ikisinin namazını kıldıran Hârûn Reşîd onları taltif için şunu söylemiştir: Bugün fıkhı da nahvi de Rey'e gömdük.[694]

Benzer bir sahne ve duygu Bağdat'ta İmam Kadı el-Cübbâî ile İbn Düreyd'in kesişen vefat gününde de hatırlara gelmiştir.[695]

Bu başlık altında, vefatları sonrasında kimi olağanüstülüklerin yaşandığı tasavvuf erbabına dair anekdotları da hatırlamak gerekir. Bunlar içerisinde çarpıcı bir örnek, hayvan dünyasıyla muazzam ünsiyet kuran, vahşi hayvanların dahi kendisinden ürkmemesi sebebiyle oturduğu evin "Yırtıcılar Diyarı" (بَيْتُ السِّبَاعِ) olarak anıldığı Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) vefatıdır. Gırnâtî'nin *el-Hadâiku'l-ezâhir*'de zikrettiği hadise şöyledir:

> لَمَّا كَانَ يَوْمَ وَفَاتِهِ، خَرَجَ النَّاسُ بِنَعْشِهِ فِـي يَوْمٍ حَرٍّ وَشَمْسٍ، فَإِذَا بِيَهُودِيٍّ يَصِيحُ: مَعْشَرَ النَّاسِ، هَلْ تَرَوْنَ مَا أَرَى؟ فَنَظَرُوا، فَإِذَا بِنُسُورٍ قَدْ سَدَّتِ الْأُفُقَ، وَنَشَرَتْ أَجْنِحَتَهَا؛ تَسْتُـرُ النَّاسَ مِنَ الشَّمْسِ، فَقَالَ الْيَهُودِيُّ عِنْدَ ذٰلِكَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ حَقًّا حَقًّا، ثُمَّ قَضَى نَحْبَهُ مِنْ سَاعَتِهِ، فَأَخَذُوا فِي غَسْلِهِ وَتَكْفِينِهِ، وَصَلَّى عَلَيْهِمَا جَمِيعًا، وَدُفِنَ إِلَى جَانِبِ قَبْـرِ سَهْلٍ.
>
> Sehl vefat edince ahali sıcak ve güneşli bir günde naaşını defin için dışarı çıkarmış. Derken bir Yahudi "*Benim gördüğümü siz de görüyor musunuz ahali?*" diye seslenmiş. Herkes dönüp bakmış. Bir de ne görsünler, akbabalar ufku kaplamış, kanatlarını açmış hazretin naaşını gölgelemekte. Buna tanık olan Yahudi derhal kelime-i şehadet getirip Müslüman olmuş akabinde de oracıkta vefat etmiş. Ahali onu da yıkayıp kefenlemiş, ikisinin cenaze namazını birlikte kılmış. Sonra da naaşı Sehl'in kabrinin yanına defnedilmiş.[696]

Klasik anlatılarda ahlaki bir hasleti güçlü şekilde vurgulamanın bir yolu, o hasletin, ölümle yüzleşecek kişiye -deyim yerindeyse- bir ölüm konforu sağlamasıdır. Örneğin hikâye kahramanının tabiin muhaddis Hakem b. el-Muttalib (ö. ?) olduğu bir anlatıda bu konforu sağlayan haslet cömertliktir:

> أُحْتُضِـرَ الْحَكَمُ بْنُ الْمُطَّلِبِ، وَكَانَ مِنَ الْأَسْخِيَاءِ، فَأَصَابَتْهُ غَشْيَةٌ. فَقِيلَ: اَللّٰهُمَّ هَوِّنْ عَلَيْهِ فَإِنَّهُ كَانَ وَكَانَ. فَأَفَاقَ فَقَالَ: إِنَّ مَلَكَ الْمَوْتِ يَقُولُ: إِنِّـي بِكُلِّ سَخِيٍّ رَفِيقٌ.

---

694 İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 336.

695 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 2/209-210.

696 İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 368.

> Devrinin şöhretli cömertlerinden Hakem b. el-Muttalib son anlarını yaşamaktaymış. Bir ara bilincini kaybetmiş. Yanı başındakiler "*Allah'ım, sen şu kuluna ölümü kolaylaştır. O şöyle şöyle iyi biriydi*" diye dua etmeye başlayınca Hakem birden ayılıp "*Ölüm meleği bana* '*Ben her kerim insana rıfk ile muamele ederim' dedi*" deyivermiş.[697]

Bu başlık altında daha birçok meşhurun ölüm anlatısına yer vermek mümkünse de bu kadarla yetiniyoruz. Ancak klasik Arap edebiyatı kaynaklarında kendisine özel önem atfedilen meşhur İskender'in ölümüne aşağıda özel bir başlık açılacaktır.

BB. Büyük İskender'in Ölümü

Dünya tarihinde fetihleri, siyasi başarıları, kahramanlıkları ve zaferleriyle anılan Büyük İskender'in adı bilhassa Beytülhikme'deki tercüme faaliyetleri sonrasında klasik Müslüman kaynaklarında daha sık görülür olmuş, hatta zaman içerisinde bir hamâse gibi görülmesi mümkün olan "İskendernâme" adıyla müstakil bir telif türü de doğmuştur. İslam tarihçileri kadar olmasa da Müslüman edip ve ahlakiyatçılar da bu büyük hükümdara yeri geldikçe eserlerinde sadet düşürmüş, en çok da ibretlik yönü ağır basan anekdotlarının aktarımına özen göstermişlerdir. İslam kaynaklarındaki İskender anlatılarının çok büyük bir bölümünde ana temanın en büyük ibret vesikası "ölüm" olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Muazzam gücüne, göz kamaştıran ordularına, dünyevi ihtişamına rağmen faniliğe boyun eğmesi, İskender'in ölümünü, üzerine çok söz söylenen bir hadise yapmıştır. Klasik *edeb* kaynaklarından birkaçı bu sahneye ilişkin yorum ve tasvirleri topluca vermeyi tercih etmiştir ki el-Husrî'nin *Cem'u'l-cevâhir*'inde, el-Âmilî'nin *el-Keşkûl*'ünde; es-Seâlibî'nin *el-İ'câz ve'l-îcâz* ve *et-Temsîl ve'l-muhâdara*'sında cenaze başına gelerek tesirli sözleriyle o sahneyi ölümsüzleştiren bir filozoflar, hatipler ve saray çalışanları kadrosundan söz edilir. Hele Nüveyrî, tabutun başına gelerek meşrebine uygun şekilde her birinin ibretamiz sözler sarf ettiği 11 kişiyi tek tek sayar.[698] Bütün bu anlatılarda İskender'in ölümü, kaderden ve ilahi iradeden kaçılamayacağına dair bir ibret tablosu olarak sunulurken, muazzam gücüne rağmen ölüme yenik düşmesi, Allah'ın mutlak

[697] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 2/301; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/388.
[698] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/252-253.

kudreti ve dünya hayatının geçiciliği karşısında insanoğlunun acziyetinin bir manifestosu olarak da takdim edilir.

Kuşkusuz bu yöndeki anlatıların en ilgi çekici olanları cenaze merasimi sırasında yaşananlar ve tabut başında söylenenlerdir. Hadisenin bizatihi kendisi önemli olmakla birlikte, Arap edebiyatçılarının konuyu ele alış biçimi, Arap dilinin zengin ifade imkânlarını seferber edişleri, hele de paradoks kültürünün muazzam gücünden yararlanmaları İskender anlatılarını kıymetli birer edebî parça haline getirmiştir. İskender'in ölümü üzerine oluşturulan metinlerde tipik ortak yön, çeşitli sosyal kesimlerden insanların konuya dair tasvirlerinin veciz bir üslupla ve tamamen "paradoks" mantığı çerçevesinde kurgulanmış olmasıdır. Söz gelimi cenaze merasimi sırasında yaşanan telaşı ve velveleyi ağıtçıbaşı şöyle tasvir etmektedir:

حَرَّكَنَا الْإِسْكَنْدَرُ بِسُكُونِهِ.

İskender hareketsizliğiyle bizi hareketlendirdi.[699]

Muhtemelen komutanlarından birinin gözünden o büyük fatih, o her düşmana "galip" gelen kumandan -aykırı biçimde- bu defa "mağlup" olarak tavsif edilmiştir:

قَدْ كَانَ غَالِبًا فَصَارَ مَغْلُوبًا وَآكِلًا فَصَارَ مَأْكُولًا.

Hep o yenerdi, bu sefer yenildi; hep o yerdi, bu defa yenildi.[700]

Düşmanlarından nicesini öldüren, hasımlarından pek çoğunun kanını döken Büyük İskender'in kendi ölümü, gittiği her yere "ölüm saçan" hükümdarın mevhum kudretiyle muazzam zıtlık içindedir ve yine bunun da başarılı bir anlatımı muhtemelen bir kumandanının dilinden tasvir olunur:

قَدْ أَمَاتَ هٰذَا الْمَيِّتُ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لِئَلَّا يَمُوتَ، وَقَدْ مَاتَ الْآنَ.

Bu ölen, ölmemek için ahaliden nicesini öldürmüştü; gel gör ki şimdi ölen kendisi.[701]

---

699 el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 210; es-Se'âlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 121.

700 el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 210; es-Se'âlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 121; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253.

701 el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 210; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 177; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253.

Bir diğer paradoks etkisi, dün talimatlar veren, emirler yağdıran bir kralın bugün ağzını bıçak açmayan sus pus hâli üzerinden tasvir olunmasında yatar. Bizzat ölümün "en büyük vaiz" olduğu düşüncesi büyük fatihin cenazesinde şu hikmetle ölümsüzleşmiştir:

كَانَ الْمَلِكُ أَمْسِ أَنْطَقَ مِنْهُ الْيَوْمَ، وَهُوَ الْيَوْمَ أَوْعَظُ مِنْهُ أَمْسِ.

Kral dün, bugünkünden daha çok konuşuyordu;
Bugünse dünkünden daha ziyade vaaz ediyor.[702]

Muhtevaca aşağı yukarı bunu andıran paralel bir hikmet de şudur:

لَمْ يُؤَدِّبْنَا بِكَلَامِهِ كَمَا أَدَّبَنَا بِسُكُونِهِ.

Dün sözüyle bizi dize getiremedi ama bugün susarak büyük bir ders verdi.[703]

Canlı iken varlığıyla dağları titreten, her hükmüne cebren de olsa boyun eğdiren İskender'in, ölümünden sonraki acziyeti ise kelimenin tam anlamıyla bir ibret tablosudur:

مَا كَانَ أَقْبَحَ إِفْرَاطَكَ فِي التَّجَبُّرِ أَمْسِ مَعَ شِدَّةِ خُضُوعِكَ الْيَوْمَ!

Daha dün ne beter bir cebbardın; bugün huşuda zirveye vardın![704]

Ölümle birlikte dünyevi saltanatın ışığı söner, rütbeler sökülür, ferman ve talimatlar hükümsüz kalır. Dünün, huzurunda korkulan, tir tir titrenen heybetli kumandanı gider, yerini varlığıyla yokluğu aynı durumdaki bir cesede bırakır. Muhtemelen musahibinin gözünden vefatı sonrasına dair bir İskender tasviri şöyledir:

كَانَ لَا يُقْدَرُ عِنْدَهُ عَلَى الْكَلَامِ، فَالْآنَ لَا يُقْدَرُ عِنْدَهُ عَلَى السُّكُوتِ.

Eskiden yanında kelam edil(e)mezdi; şimdi ise susana aşk olsun.[705]

Üç istikamete -Doğu, Batı ve Güney'e- yaptığı görkemli ve kalabalık seferleriyle anılan, asker ve teçhizatça kusursuz bir orduya sahip olan İskender'in son seferine tek başına ve hazırlıksız vaziyette çıkışı da yine eşsiz bir tezada imkân tanımaktadır. Muhtemelen ordu sorumlularından birinin yorumu olmalı şu söz:

---

[702] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 210; es-Seʿâlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 127; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 515.

[703] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 210; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/108.

[704] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 210; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 177; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253.

[705] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 210; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 177; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/108; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253.

مَا سَافَرَ الْإِسْكَنْدَرُ سَفَرًا بِلَا أَعْوَانٍ وَلَا عُدَّةٍ غَيْـرَ سَفَرِهِ هٰذَا.

İskender hiçbir seferine azıksız, teçhizatsız çıkmış değil; şu son seferi hariç.[706]

Sözü edilen paradoksal etki, İskender'in altın tabut motifi üzerinden de başarıyla oluşturulmuştur. Hazinelerinde hesapsız altınlar saklayan büyük fatih, ölümüyle yeni bir paradoksun kapısını aralamıştır. Haznedara ait olduğunu değerlendirdiğimiz yorum şöyledir:

كَانَ الْإِسْكَنْدَرُ يَخْبَأُ الذَّهَبَ، فَقَدْ صَارَ الذَّهَبُ الْآنَ يَخْبَأُهُ.

Bir zamanlar İskender altınları saklardı; şimdi ise altın (tabut) onu saklıyor.[707]

Altından da olsa koskoca İskender'in küçücük bir tabuta sığacak olması, insanın sonsuz emelleriyle sınırlı realitesi arasındaki tezadın çarpıcı bir örneğini sunar. Tabut başında bekleyenlerden birinin söylediği şudur:

مَا لَكَ لَا تَرْغَبُ بِنَفْسِكَ عَنِ الْجُحْرِ الضَّيِّقِ، وَقَدْ كُنْتَ تَرْغَبُ بِهَا عَنْ رَحْبِ الْبِلَادِ!

İskender! Koskoca cihan sana dar gelirken,
Nasıl oldu da daracık deliğe razı gelebildin sen?![708]

Saray personelinden bir hizmetçi, "aşçıbaşı" ise şaşaalı sofraların, mükellef ziyafetlerin bu defa sofra sahibinin yokluğuyla anlamsızlaşmasını dramatize eder:

نُضِدَتِ النَّضَائِدُ، وَأُلْقِيَتِ الْوَسَائِدُ، وَنُصِبَتِ الْمَوَائِدُ، وَلَسْتُ أَرَى عَمِيدَ الْقَوْمِ.

Döşekler dizildi, yastıklar döşendi, sofralar serildi de;
baş köşeye kurulacak "Efendi" hani nerede?[709]

Ve nihayet, Büyük İskender'in ölümüyle artık perde inmiş, rüya sona ermiş olduğundan, bu hakikatle yüzleşmeyi vecizelerinde secili bir üslupla resmetmişlerdir. Yine aynı mecliste anonim bir karakterin ağzından dökülür tasvir:

اُنْظُرْ إِلَى حُلْمِ النَّائِمِ كَيْفَ انْقَضَى وَإِلَى ظِلِّ الْغَمَامِ كَيْفَ انْجَلَى.

Bak! Uyuyanın düşü nasıl da bitti;

---

[706] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 210; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/108; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 106; İhsan Abbâs, *Melâmih Yûnâniyye fi'l-edebi'l-arabî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-ʿArabiyye li-Dirâsât ve'n-Neşr, 1977), 216.

[707] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 210; es-Seʿâlibî, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 127; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/197; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 176.

[708] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 210; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 177; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253; İhsan Abbâs, *Melâmih Yûnâniyye fi'l-edebi'l-arabî*, 210.

[709] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 210; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 177; Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 5/139; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253.

Yağmur bulutlarının gölgesi çekilip gitti.[710]

CC. Ölümün Zamansızlığı

Ölüm üzerine edebî ve hikemi bağlamda söylenen sözlerin bir kısmı da ömrü teşkil eden yaş safhaları ya da bir başka ifadeyle ölümün zamansızlığı üzerinedir. Manzum ve mensur rivayetlerde hangi yaş diliminin ölümün eşiği anlamına geldiği net olmamakla birlikte genellikle yetmişli yaşlar ölüm havuzunun başına gidilmek üzere harekete geçilen bir evre olarak görülmektedir. Câhiz'ın, *el-Beyân ve't-tebyîn*'de et-Teymî'ye (?) nispetle aktardığı aşağıdaki beyitlerde bu tema işlenmiştir:

إِذَا دَانَتِ السَّبْعُونَ سِنَّكَ لَمْ يَكُنْ لِدَائِكَ إِلَّا أَنْ تَمُوتَ طَبِيبُ
وَإِنَّ امْرَأً قَدْ سَارَ سَبْعِينَ حِجَّةً إِلَى مَنْهَلٍ مِنْ وِرْدِهِ لَقَرِيبُ
إِذَا مَا مَضَى الْقَرْنُ كُنْتَ فِيهِمْ وَخُلِّفْتَ فِي قَرْنٍ فَأَنْتَ غَرِيبُ
إِذَا مَا خَلَوْتَ الدَّهْرَ يَوْمًا فَلا تَقُلْ خَلَوْتُ وَلٰكِنْ قُلْ عَلَيَّ رَقِيبُ

Ölümdür sade hekim, 70 olunca yaşın
70'i devirense havuz başına yakın
Hele 100'ü aşıp da hâlâ hayatta isen
(Kusura bakma dostum) sen orda fazlalıksın
"*Kurtuldum*" deme sakın, ömürden "gün" yaşayıp
Şunu söyle aksine: hep tepemde murakıp.[711]

Ölümün yaşı olmamakla birlikte, kişinin ölmeyi tercih edeceği en ideal zamanın ne olduğu sorusu ve buna verilen yanıtlarda da bir mizah aroması bulunabilir. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bir ahmak nüktesi tam olarak bununla ilgilidir:

قِيلَ لِبَعْضِهِمْ أَيَّ وَقْتٍ تُحِبُّ أَنْ تَمُوتَ؟ قَالَ: إِنْ كَانَ وَلَا بُدَّ فَأَوَّلَ يَوْمٍ مِنْ رَمَضَانَ.

Adamın birine "*Hangi vakitte ölmeyi istersin?*" diye sormuşlar. "*İlla öleceksem, Ramazan'ın ilk günü*" deyivermiş.[712]

Ölüm olgusu belirli bir yaşın üstündeki insanlar için nispeten daha kabul edilebilir bir gerçeklik olsa da hususen bebek ve çocukların ölümü genellikle kişiler üzerinde daha derin travmatik etkiler yaratır. Aşağıdaki iki başlık altında çocukluk ve gençlik evrele-

[710] el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir*, 210; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/253; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/108; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 99; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 176.

[711] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/133.

[712] İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 115.

rinde yaşanan ölüm hadiselerinin kişide meydana getirebileceği psikolojik yıkım üzerinde durulacaktır.

1. Çocuklukta Ölüm

Büyümüş bir çocuğun kaybından duyulan acı, paylaşılmış anların sayısı daha az olduğunda, bir başka ifadeyle, bebek henüz çok küçükken ölüm gerçekleştiğinde hissedilen acıdan nispeten daha fazladır. Buna paralel olarak çocuklar için tutulan yas ve yakılan ağıtlar da daha yürek parçalayıcı olabilmektedir. İnsanlık tarihi çocuklarını küçük yaşta toprağa veren yüreği yanık anne ve babaların kâh tevekkül, kâh isyanla karışık ağıtlarına tanık olmuş, klasik Arap edebiyatının mersiye türü de bu bapta yazılmış ve söylenmiş sayısız beyitlerle dolup taşmaktadır. Sözü edilen beyitlerde, teselli verenlerin en ziyade vurguladığı tema, birer insan olarak genç yaşlı, çoluk çocuk herkesin muhakkak öleceği, bundan kimsenin istisna olmadığıdır. Dolayısıyla ne tutulacak yasın, ne dökülecek yaşın, ne de yakılacak ağıtın bir faydası yoktur, en makul tutum da sabır ve metanet içerisinde teslimiyet göstermektir. İslami düşüncede hususen evlat kaybı karşısında -sevabını Allah'tan umarak- metanet gösterme tavrını anlatmak üzere [اِحْتَسَبَ وَلَدَهُ] deyimi kullanılmaktadır.

Anne ve babaların, birbirine benzer üsluplarla çocuk ölümleri karşısında sakinleştirilip teselli edilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. En temel vurgu, bir insan evladı olarak herkesin bu gerçekle yüzleşmek durumunda olduğu hakikatidir. Söz gelimi yavrusunu kaybeden bir annenin şöyle bir beyitle avutulmak istendiğini görebiliriz:

هَلِ ابْنُكِ إِلَّا مِنْ بَنِي النَّاسِ فَاصْبِرِي فَلَنْ يَرْجِعَ الْمَوْتَى حَنِينَ الْمَآتِمِ

Senin oğlun da âdemoğlu değil mi ki, sabret
Hiç ölenler matem meclisine eder mi avdet?[713]

Edebiyat kitaplarında konusu çocuk ölümü olan anlatıların ayrı bir duygusallık içerdiği söylenebilir. Bebek ve çocuk ölümlerinin nispeten daha fazla görüldüğü eski çağlarda, ömrünün erken evresinde solan çiçekler (çocuklar) için sayısız ağıt yazıldığını, yüzlerce anekdota konu edildiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir. Bağlama uygun duygusal

[713] Müberred, *Kitâbu't-Te'âzî ve'l-Merâsî*, 204; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/141; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/275; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 8/86.

bir örnek, Hz. Ömer ile toprağa tevdi ettiği emanetine ağıt için her gün mezar başına uğrayan bir bedevi arasında geçen bir diyalogtur.[714] Bir diğer örnek ise, oğlu Abdülmelik'i kaybeden Ömer b. Abdülaziz'in teselli edilmek istendiği bir taziye meclisinde de yaşanmıştır:

عَزَّى رَجُلٌ عُمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ (عَنِ ابْنِهِ عَبْدِ الْمَلِكِ) فَقَالَ:

تَعَزَّ أَمِيـرَ الْمُؤْمِنِيـنَ فَـإِنَّـهُ لِمَا قَدْ تَرَى يُغَذَّى الصَّغِيرُ وَيُولَـدُ

هَلِ ابْنُكَ إِلَّا مِنْ سُلَالَةِ آدَمَ لِكُـلٍّ عَلَى حَـوْضِ الْمَـنِـيَّـةِ مَـوْرِدُ

فَقَالَ: مَا عَزَّانِـي أَحَدٌ بِـمِثْلِ تَعْزِيَتِكَ.

Adamın biri Ömer b. Abdülaziz'i (vefat eden oğlu Abdülmelik için) taziyeye geldiğinde şu beyitleri terennüm etmiş:

Sabredip avunasın Halife-i ruyi zemin
Çaresiz doğar büyür çocuklar bunun için
Âdemoğlu soyundan değil mi kuzun senin
Bir havuz başı ölüm, uğrak yeri herkesin.

Bunu duyan Ömer "*Hiç kimse senin gibi yüreğime su serpemedi!*" demiş.[715]

Bir evladı kaybetmenin verdiği hüzün ve kederi hafifletebilecek çok az teselli vesilesi vardır. Kuşkusuz böyle bir durumda sığınılabilecek en ferahlatıcı argüman yine büyük ölçüde dinî inançlardan beslenmektedir. Küçük yaşta vefat eden çocukların Öte Âlemde ebeveynlerine şefaatçi olacaklarına dair inanç birçok tarihsel anekdotta ana-babaları rahatlatan bir unsur olarak tasvir edilmiş, birer ibret vesikası olarak kayıtlara geçirilmiştir. Tarihsel anlatılar içerisinde rastladığımız çarpıcı örneklerden birinde, Musa el-Mehdî'nin, oğlunu kaybeden İbrahim b. Selm'i bu yolla teselli ettiği görülmektedir:

عَزَّى مُوسَى الْمَهْدِيُّ إِبْرَاهِيمَ بْنَ سَلْمٍ عَلَى ابْنٍ لَهُ مَاتَ، فَجَزِعَ عَلَيْهِ جَزَعًا شَدِيدًا، فَقَالَ لَهُ: أَيَسُـرُّكَ وَهُوَ بَلِيَّةٌ وَفِتْنَةٌ، وَيَحْزُنُكَ وَهُوَ صَلَوَاتٌ وَرَحْمَةٌ؟

Musa el-Mehdî, oğlunu kaybeden İbrahim b. Selm'e taziyeye gitmiş. Onun feryat figan ağladığını görünce teselli sadedinde şunu söylemiş: Evladının imtihan ve fitne oluşuna sevinip şefaatçi ve rahmet vesilesi oluşuna üzülüyor-

[714] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/212.

[715] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 70; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/62; Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 5/143; Müberred, *Kitâbu't-Teʿâzî ve'l-Merâsî*, 78; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 4/16.

musun, olacak iş değil![716]

2. Gençlikte Ölüm

Bebeklik ve çocukluktaki ölüm gibi gençlikteki ölüm de insanoğlunun en acı hayat tecrübeleri arasında yer alır. İlginçtir ki bilgeler bu dünyada tahammül edilmesi en güç musibetleri sıraladıkları çeşitli tasniflerde gençlikteki ölüme özel bir anlam atfetmişlerdir. Söz gelimi Âmilî *el-Mihlât*'ındaki tasnifinde onu beş büyük bela arasında zikreder:

حَصَرُوا مَصَائِبَ الْعَالَمِ وَمِحَنَهَا فِي خَمْسٍ: اَلْمَرَضُ فِي الْغُرْبَةِ، وَالْفَقْرُ- فِي الشَّيْبِ، وَالْمَوْتُ فِي الشَّبَابِ، وَالْعَمَى بَعْدَ الْبَصَرِ، وَالنَّكِرَةُ بَعْدَ الْمَعْرِفَةِ.

İnsanlar dünyevi musibet ve sıkıntıları beş maddeye indirgemişlerdir:

1) Gurbet ellerde hastalanma
2) Yaşlılıkta fakrı zarurete düşme
3) Gençlikte ölüm
4) Sonradan kör olma
5) Şöhretten sonra esamesi okunmama.[717]

DD. Ölümün Teselli Yolları

İnsanoğlu, ölüm düşünce ve tecrübesinin yarattığı potansiyel travmayı hafifletmek maksadıyla, ölüm olgusunun birçok hayra vesile olduğu yönünde düşünceler geliştirmiştir. Esasen, bir savunma mekanizması olarak da görülebilecek bu tasavvurun dinî kaynaklarda sağlam referansları bulunmaktadır. Örneğin Dımaşk kadılığı yapmış sahabi Ebü'd-Derdâ tarafından ileri sürülen bir argümanda buna ilişkin iki referans yer alır. Şöyledir hikâyesi Ebü'd-Derdâ'nın:

مَا مِنْ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَالْمَوْتُ خَيْرٌ لَهُ، وَمَا مِنْ كَافِرٍ إِلَّا وَالْمَوْتُ خَيْرٌ لَهُ. فَمَنْ لَمْ يُصَدِّقْنِي فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالَى يَقُولُ: ﴿وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ﴾ ، ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ﴾.

Ölüm mümin için de kafir için de mahza hayırdır. Bu sözüme inanmayan Cenab-ı Hakk'ın şu iki ayetine kulak versin:

- Allah katındaki nimetler iyiler için daha hayırlıdır. (Al-i İmran:198)

[716] ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/62; Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 5/131; İbn ʿAbdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/259.

[717] Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed Âmilî, *el-Mihlât*, thk. Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1997), 431.

- İnkâr edenler kendilerine tanıdığımız mühletin sakın hayırlarına olduğunu sanmasın! (Al-i İmran:178)[718]

Belirtilen iki ayet dışında hadis metinlerinde de ölüm olgusunun beşer için mahza hayırlar barındırdığına ilişkin saptamalar yer alır. Hâliyle tarih boyunca bu metinlerden beslenen Müslüman toplumlar da ölüm gerçeğine tevekkülle yaklaşmış, onda "küllî hayırlar" görmüşlerdir. Şimdi aşağıda, Müslüman bireyin ölüm karşısındaki teselli yollarından birkaçı irdelenecektir.

1. Aklileştirme

İnsanoğlu ölüm düşüncesinin, psikolojisi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için onu hayat serüveninin doğal bir evresi gibi görerek aklileştirme yoluna da başvurur. Kadim filozoflardan beri bu yaklaşım basit akıl yürütmeler yoluyla ya da türlü anekdotlar vesilesiyle dillendirilmiştir. Örneğin, bir rivayete göre Romalı filozof Lucretius'a (M. Ö. 55), bir diğer rivayete göre Antik Yunan filozofu Epicurus'a (M. Ö. 270) atfedilen "*Ölüm varken ben yokum; ben varken ölüm yok, o halde üzülecek ne var?!*" düz mantık önermesinde insanoğlunun ölümden neden korkmaması gerektiğinin sade ve anlaşılır bir izahı yapılmıştır.

Keza Sokrat da ölümden korkunun yersizliğini, kendince, mantıksal bir çıkarımla ortaya koymaya çalışarak; dünya yaşamında insanı kedere boğan birçok sıkıntının var olduğuna, ölümünse bunları ortadan kaldırdığına dikkat çeker. Ona göre bu fani hayatı bir an evvel noktalayıp baki hayata adım atmak insanoğluna mutluluk bahşedecektir. Şöyledir Sokrat'ın hikemi sözü:

يَنْبَغِي أَنْ تَفْرَحَ بِالْمَوْتِ وَتَغْتَمَّ بِالْحَيَاةِ، لِأَنَّا نَحْيَا لِنَمُوتَ وَنَـمُوتُ لِنَحْيَا.

Öleceğin için sevinmeli, yaşadığın içinse üzülmelisin.
Zira yaşamımız ölüm, ölümümüzse (ebedi) yaşam içindir.[719]

Ölümün aklileştirme yoluyla doğal hale getirilmesi bir taziye meclisinde taziyecinin işini kolaylaştırabilir. Her faninin kaderi "ölüm", rutin bir sürecin tamamlanan son aşama-

[718] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/148; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/125; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 435.
[719] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/198.

sı olarak takdim edildiğinde nispeten daha rahat kabullenilmektedir. Oğlunu kaybeden salih bir zatın aşağıdaki hikâyesinde, bu yöndeki stratejinin işe yaradığı anlaşılmaktadır:

ذُكِرَ أَنَّ بَعْضَ الصَّالِحِينَ مَاتَ لَهُ ابْنٌ فَلَمْ يُرَ بِهِ جَزَعٌ عَلَيْهِ. فَقِيلَ لَهُ فِي ذٰلِكَ. فَقَالَ: هٰذَا أَمْرٌ كُنَّا نَتَوَقَّعُهُ، فَلَمَّا وَقَعَ لَمْ نُنْكِرْهُ.

Rivayet o ki, salih bir zatın bir oğlu vefat ettiğinde hiç feryadı figan etmemiş. Bunun sebebi sorulduğunda dediği şu olmuş: Ölümünü zaten bekliyorduk; haliyle ölünce de garipsemedik.[720]

Abbasi devrinin ünlü zahid şairlerinden Ebü'l-Atâhiye'nin de ölüm temalı meşhur şiirinin daha ilk dizelerinde böyle bir yol izleyerek onu normalleştirmeye çalıştığı görülür:

لِـدُوا لِلْمَوْتِ وَابْـنُـوا لِلْخَـرَابِ فَـكُـلُّـكُـمُ يَـصِـيـرُ إِلَـى تَـبَـابِ

Ölsün diye doğurun, yıkılsın diye yapın
Yürümekte cümleniz bir sona akın akın[721]

Ebü'l-Atâhiye'nin, ölümü yaşam serüveninin tabii bir evresi olarak nazım düzeyinde öne çıkardığı bu düşünce, öyle anlaşılıyor ki, sadece şuara ve üdeba nezdinde değil, halk arasında da oldukça popülerdi. *Kitâbü'l-ezkiyâ*'da yer alan aşağıdaki anekdot, bir kussâs nevadiri üzerinden bu yaklaşımın ne denli yaygınlaştığının kanıtı gibidir:

تَكَلَّمَ بَعْضُ الْقُصَّاصِ، قَالَ: فِـي السَّمَاءِ مَلَكٌ يَقُولُ كُلَّ يَـوْمٍ "لِدُوا لِلْمَوْتِ وَابْنُو لِلْخَرَابِ". فَقَالَ بَعْضُ الْأَذْكِيَاءِ: اِسْمُ ذٰلِكَ الْمَلَكِ "أَبُو الْعَتَاهِيَةِ"!

Palavracı vaizlerden biri "*Gökte bir melek var ki, her gün 'ölsün diye doğurun, yıkılsın diye yapın'* [لِـدُوا لِلْمَوْتِ وَابْنُوا لِلْخَرَابِ] *şeklinde nida etmektedir*" diye cemaate vaaz ediyormuş. Meclisteki muzip biri hemen taşı gediğine koymuş: "*Sakın o meleğin adı Ebü'l-Atâhiye olmasın?!*"[722]

Müslümanlar açısından aklileştirme yoluyla ölüm acısını azaltmada bir sonraki aşama, yaratılmışlar içerisinde -başta Hz. Peygamber olmak üzere- Allah'ın en değerli kullarının dahi ölümle yüzleşmek durumunda kaldıklarını bilerek teselli olmaktır. Esasen bu yöntem bizzat Hz. Peygamber tarafından müminlere önerilmiştir. Çünkü bir hadiste şu hatırlatma yapılır:

[720] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 83.
[721] İhsan Abbâs, *Melâmih Yûnâniyye fi'l-edebi'l-arabî*, 151.
[722] İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 148; İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, 129.

مَنْ أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ فَلْيَذْكُرْ مُصِيبَتَهُ بِـي فَإِنَّهَا مِنْ أَعْظَمِ الْمَصَائِبِ.

Birinin başına bir musibet (ölüm) geldiğinde, kendi musibetiyle benim ölümümü karşılaştırsın. Görecek ki benim ölümüm musibetlerin en büyüğü.[723]

Bu öğüdün yerinde bir kullanımı bizzat damadı Hz. Ali tarafından sergilenmiştir. O, kendi safında çarpışan cesur komutanlarından Mâlik el-Eşter'in (ö. 37/657 [?]) vefat habe-rini aldığında üzüntüsünü bir nebze hafifletecek olan bu yola başvurmuştu.[724] Müteakip devirlerde de devlet büyüklerinin ve mühim zevatın ölüm haberleri verilirken yatıştırma amacıyla genellikle bu usule başvurulduğu görülür. Peygamber'in vefatını düşünüp ken-di kaybını/acısını unutma terapisi her devirde işe yaramıştır. Nitekim babası Hârûn Reşîd'in vefatı sonrasında ahaliye hutbe iradı için minbere çıkan Me'mûn bu minvaldeki konuşması ile hem kendini hem cemaatini teselli etmiştir:

إِنَّ ثَـمَرَةَ الصَّبْـرِ الْأَجْرُ وَثَـمَرَةَ الْجَزَعِ الْوِزْرُ وَالتَّسْلِيمَ لِأَمْرِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ فَائِدَةٌ جَلِيلَةٌ وَتِجَارَةٌ مُرْبِحَةٌ، فَالْمَوْتُ حَوْضٌ مَوْرُودٌ وَكَـأْسٌ مَشْرُوبٌ وَقَدْ أَتَـى عَلَى خَلِيفَتِكُمْ مَا أَتَـى عَلَى نَبِيِّكُمْ فَـ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾.

Sabrın semeresi ecir, dövünmenin semeresi günah olup, Hakkın emrine teslimiyette büyük fayda ve karlı bir kazanç vardır. Ölüm, başına varılacak bir havuz, tadılacak bir kadehtir. Hz. Peygamber'in başına gelen Halifenizin de başına gelmiştir. Dolayısıyla ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾.[725]

Ölümün bu perspektiften aklileştirilmesi nazım ürünlerinde de kendisini gösterir. Bu konuda modern bir örnek Muhammed el-Karnî'nin şu dizeleridir:

تَـأَسَّ أَطَـالَ اللّٰـهُ عُـمْـرَكَ بِـالْأُلَـى مَـضَـوْا وَلَـهُـمْ ذِكْـرٌ جَـمِـيـلٌ مُـخَـلَّـدُ
فَلَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْمَوْتِ خَيْرٌ لِمَنْ مَضَى لَـمَـا مَـاتَ خَـيْـرُ الْأَنْـبِـيَـاءِ مُـحَـمَّـدُ

Ömrüne bereket dostum, teselli bul eslâf ile
Ki göçtüler bırakıp hoş bir seda gök kubbede
Hiçbir hayır olmayaydı gidenlerin ölümünde
İnan göçmez idi ser enbiya Muhammed de.[726]

[723] Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi' (el-Câmiu'l-kebîr)*, 8/565 (No. 2077).
[724] İbnü Ebi'l-Hadîd', *Şerhu Nehci'l-belâğa*, 6/77.
[725] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/79; *Cemheretü hutabi'l-Arab*, 3/120.
[726] ketabonline.com, "كَشْفُ الْكُرْبَةِ عِنْدَ فَقْدِ الْأَحِبَّةِ " (Erişim 13 Kasım 2024).

XVII. yüzyılda kaleme alınan *Ünsü'l-mescûn*'da da aynı tema aşağı yukarı aynı vurguyla dile getirilmiştir:

وَلَـوْ كَـانَ فِـي الدُّنْيَـا خُـلُودٌ لِوَاحِـدٍ لَكَـانَ رَسُولُ اللّٰهِ فِيهَا الْمُخَلَّـدَا
وَمَنْ ذَا الَّذِي يَبْقَى مِنَ الدَّيْنِ سَالِمًا وَسَهْمُ الْمَنَايَا قَدْ أَصَابَ مُحَمَّدَا

Dünyada ölümsüz biri olaydı şayet
Hz. Muhammed olurdu O Zat elbet
Can borcundan kim kurtulur ki
Vurmuşken ölüm oku Muhammed'i?[727]

2. İstircâ

Bir müminin selası duyulduğunda ya da ölüm haberi geldiğinde okunması/söylenmesi sünnet olan Bakara Suresinin 156. ayetindeki ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ cümlesi "istircâ ayeti" olarak bilinir ve Müslümanlara ait cenaze kültürünün önemli bir ritüelini teşkil eder. İstirca bir musibete uğrayan[728] ya da özellikle bir yakınını kaybeden müminin Allah'ın hükmünü rızâ ve teslimiyet şuuruyla karşılamasını temsil eder. Bir vefat haberi alındığında taziye ve teselliden önce ilgili ayet zikredilerek ölümün Haktan gelişine rıza ve teslimiyet sergilenmiş, bu yolla da fanilik şuuru pekiştirilmiş olur. Bu ritüel, sözlerin kifayetsiz kaldığı noktada ölüm haberini alan ile veren arasında duygusal bir iletişim kurmanın en etkili, en kestirme, en rahatlatıcı yoludur. Ölüm haberiyle dağlanan yüreğin ateşini söndürme ya da en azından soğutma işlevi görür, sakin ve teslimiyetçi bir eda ile ifade edilmesi ise olgun bir imanın somut belirtisidir.

İnsanoğlunun bu âlemdeki ontolojik pozisyonunu Müslüman bakış açısıyla kısacık bir cümlede özetleyen istircâ, hayatın dağdağasına ve akışına kapılan mümin için anlamlı bir "ihtar"; "*Nereden gelip nereye gittiğini düşün!*" ya da "*Veren de O, alan da O!*" manalarında ibretlik bir hatırlatmadır. Haktan ne gelirse gelsin şükürle karşılanması gerektiği için genellikle sonrasında [وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ] cümlesi de zikredilir.

[727] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 93.

[728] İstircâ ayetinin sadece bir vefat hadisesi sonrasında değil, türlü musibetler karşısında da söylenebileceği bizzat Hz. Peygamber'in uygulamalarından öğrenilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber mumu sönse, eline kıymık batsa vs. ilgili ayeti okur; bunun hikmetini soranlara da "*Mümine eziyet veren her şey musibettir.*" dermiş. Bkz. Müslim b. el-Haccâc, "Cenâiz", 918.

Fanilikle damgalı insanoğlunun bu âlemdeki kısacık serüvenini hikâye eden istircâ "*Allah'a aitiz ve O'na döneceğiz*" hatırlatmasıyla, esasen derinlemesine tefekkür edildiğinde dünyevi musibetlerin pek de ciddiye alınmaya değmeyeceği vurgusunda bulunur.

Hz. Peygamber'in [اَلصَّدْمَةُ الْأُولٰـى] tabir ettiği "ilk şok" anında sergilenmesi gereken metanetin en somut göstergesi istircâ, bir sabır cümlesi olarak cenaze sahipleriyle dayanışmayı tesis eder, mümini feryad-ı figan ağlayıp sızlanmaktan, dövünüp isyan etmekten kurtarır. Dört kelimeye sığdırılan bu ritüel, yine benzer durumlarda terennüm edilen ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ ayetiyle birlikte İslami kültürdeki en veciz, en teskin ve en teselli edici taziye cümlelerini teşkil eder.

Zahid müfessir Süfyân es-Sevrî istircâ ayeti olarak bilinen ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ cümlesinin ruhlar üzerindeki terapik etkisine dikkat çekmek için ilginç bir yorumda bulun-muştur:

> مَا أُعْطِيَتْ أُمَّةٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ مَا أُعْطِيَتْ هٰذِهِ الْأُمَّةُ مِنْ قَوْلِهَا ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾. وَلَوْ أُعْطِيَهَا أَحَدٌ لَأُعْطِيَهَا يَعْقُوبُ حَيْثُ يَقُولُ ﴿يَا أَسَفَا عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ﴾.
>
> Bu ümmete verilen ve musibet anında söylenen "*Allah'tan geldik, yine O'na döneceğiz*" sözü başka hiçbir millete bahşedilmemiştir. Eğer birine verilmiş olsaydı bu kişi "*Vah Yusuf'uma vah diye diye hüznünü içine attığı için kederinden gözlerine ak düşen (Yusuf:84)*" Yakup olurdu.[729]

İstircâ özellikle bir gaza veya savaş sonrasında şehadet haberi getirildiği durumlarda da acıyı hafifletmenin en kestirme yoludur. Kara haber getiren kişi, şehidin metanet ve sabrını överken, muhatabın ölümü sabr-ı cemil ve ihtisab ile karşılamasını telkin eder, muhatap da çoğu zaman bir istircâ cümlesi ile mukabelede bulunur. Hz. Ömer'in, oğlu Ubeydullah'ın ölüm haberi karşısındaki tepkisi tam olarak budur.[730]

Bazen de istircâ bir ölüm vakası gerçekleşmeksizin söz konusu olabilir ki esasen Hz. Peygamber, müminin, kendisine eziyet veren her durum karşısında bu reflekste bulunmasını salık vermiş, kendisi de eline batan bir diken sebebiyle istircâda bulunmuştur.

[729] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 3/260.
[730] el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 3/241.

Buna benzer örnekler tarihsel vakalarda ve anekdotik rivayetlerde pek çoktur. Örneğin Hârûn Reşîd son seferine çıkıp da Tus'ta hastalığı ağırlaşınca, eline bir ayna alıp yüzüne bakmış, gördüğü ölüm emaresi [غَبْـرَةُ الْمَوْتِ] karşısında "*İnnâ Lillâh ve İnnâ İleyhi Râci'ûn*" deyivermiştir.[731] Keza meşhur hadis ve siyer âlimi Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/ 713) bir ayağının kesildiğini görenlerin istircâda bulunuşu da benzer bir örnektir:

عَنِ ابْنِ الْمَاجِشُونِ أَنَّ عِيسَى بْنَ طَلْحَةَ جَاءَ إِلَى عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْـرِ حِيـنَ قَدِمَ مِنْ عِنْدِ الْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ -وَقَدْ قُطِعَتْ رِجْلُهُ- فَقَالَ عُرْوَةُ لِبَعْضِ بَنِيهِ "اِكْشِفْ لِعَمِّكَ عَنْ رِجْلِي يَنْظُرْ إِلَيْهَا" فَفَعَلَ فَقَالَ لَهُ عِيسَى ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾، يَا أَبَا عَبْدِ اللّٰهِ مَا أَعْدَدْنَاكَ لِلصِّرَاعِ وَلَا لِلسِّبَاقِ، وَلَقَدْ أَبْقَى اللّٰهُ لَنَا مِنْكَ مَا كُنَّا نَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنْكَ: رَأْيَكَ وَعِلْمَكَ، فَقَالَ عُرْوَةُ: مَا عَزَّانِـي أَحَدٌ عَنْ رِجْلِي مِثْلَكَ.

İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827) anlatıyor: Urve b. Zübeyr, Velîd b. Abdülmelik'in yanından geldiğinde -ki o seyahatinde bir ayağı kesilmiş- İsa b. Talha kendisini ziyarete gitmiş. Urve çocuklarından birine "*Aç da şu (kesik) ayağımı amcan bir görüversin*" demiş. Çocuk açıp gösterince İsa "*İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râci'ûn*" deyivermiş, sonra da teselli etmeye başlamış: Ebû Abdullah! Biz seni ne güreş tutasın ne de yarış yapasın diye bugünlere hazırladık. Cenabı Mevla senin, kendisine en muhtaç olduğumuz şeyini, aklını ve ilmini bize geri bırakmış ya, dert değil azizim!

Bunu duyan Urve itiraf etmiş: Valla şimdiye dek, şu ayağım hususunda beni senin gibi teselli edeni çıkmadı![732]

Ölüm döşeğinde henüz ruhunu teslim etmemiş kişilere okunan istircâlar da yersizliği dolayısıyla komik etki yaratma potansiyeli taşır ve bu yüzden mizahlaşmıştır. Güzel bir örneği *Hadâiku'l-ezâhir*'de yer alır:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى مَرِيضٍ فَقَالَ ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾، إِذَا رَأَيْتُمُ الْعَلِيلَ عَلَى هٰذِهِ الصِّفَةِ فَاغْسِلُوا أَيْدِيَكُمْ مِنْهُ، فَقَالَ لَهُ الْعَلِيلُ: قُمْ عَنِّي، فَقَدْ قَتَلْتَنِي!

Adamın biri bir hastanın yanına varır varmaz "*İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râci'ûn*" demiş sonra da pişkince "*Hastanızı şu vaziyette görünce ümidinizi tümden kesin*" diye eklemiş. Hasta, başını hafifçe kaldırıp "*Defol git şuradan*" demiş "*Diri diri gömdün beni!*"[733]

---

[731] Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 520.
[732] İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/265.
[733] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 253.

Memnun olunmayan durumlarda hoşnutsuzluğu dile getirmenin bir aracı olarak da kullanılan istircânın İslam tarihindeki en bilinen örneği tahkim meselesinde yaşanmıştır. Pek çok İslam tarihi kaynağında da zikredilen meşhur anekdot şöyledir:

(...) قَالَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: قَدْ أَبَيْتُمْ إِلَّا أَبَا مُوسَى! قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: فَاصْنَعُوا مَا شِئْتُمْ. فَبَعَثُوا إِلَى أَبِـي مُوسَى -وَهُوَ بِأَرْضٍ مِنْ أَرْضِ الشَّامِ يُقَالُ لَهَا (عُرْضٌ)، قَدِ اعْتَزَلَ الْقِتَالَ- فَأَتَاهُ مَوْلًـى لَهُ، فَقَالَ: إِنَّ النَّاسَ قَدِ اصْطَلَحُوا، فَقَالَ: اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. قَالَ: وَقَدْ جَعَلُوكَ حَكَمًا، فَقَالَ ﴿إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾!

(…) Hz. Ali "*İlle de Ebû Musa el-Eş'arî mi (hakem olsun) diyorsunuz?*" deyince ahali "*Evet, o olsun istiyoruz*" demişler. Bunun üzerine Ali "*Bildiğinizi yapın!*" demiş onlar da hemen, o sıralarda Şam taraflarında "Urz" nam mevkide kendisini kavgadan çekmiş bulunan Ebû Musa'ya haber göndermişler. Bir kölesi yanına vardığında şu diyalog yaşanmış:

Köle: Hakem konusunda uzlaşma sağlandı.

Ebû Musa: Elhamdülillah.

Köle: Hakem de sen oldun!

Ebû Musa: İnnâ lillaaaaah![734]

3. Allah'ın "Baki" Oluşunu Tasavvur

Ölüm gerçeğine karşı teselli bulma noktasında İslami geleneğin en güçlü argümanlarından birisi, inançta, dinî seremonilerde vs. kulun faniliğine karşın Allah'ın ebediliğine türlü şekillerde yapılan vurgudur. Bu bazen istircâ yoluyla [إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّـا إِلَيْـهِ رَاجِعُـونَ], bazen kulun "fenâ"sına ve ahiretteki buluşmaya yapılan bir vurgulamayla [كُلُّ نَفْـسٍ ذَائِقَـةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُـونَ], bazen de kabristanlarda mezar taşlarına [اَلْبَـاقِي هُـوَ الْبَـاقِي] veya sadece [هُوَ الْبَاقِي] ibarelerinin nakşedilmesiyle gerçekleşir.

Aynı teselli arama yöntemine şiir kültürüne ait metinlerde içerik olarak da rastlanmaktadır. Tesellinin bu biçiminin kadim bir örneği, aynı hafta içinde hem kardeşi Muhammed'i hem de oğlu Muhammed'i kaybeden Haccâc b. Yusuf'un, Allah'ın bekasıyla avunduğunu ifade eden dizelerde görülebilir ki buna daha önce "Rüya Tabirciliği Geleneğinde Ölüm" başlığı altında zikretmiştik.

[734] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/148; Belâzürî, *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, 3/108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/306.

Hikmetli sözleriyle tanınan Arap şairi Ümeyye b. Ebü's-Salt'ın aşağıdaki dizeleri de fanilik şuurunu derinden hisseden kulun Allahu Zülcelal'in bekasıyla teselli oluşunu terennüm etmektedir:

أَلَا كُلُّ شَـيْءٍ هَالِكٌ غَيْـرَ رَبِّـنَـا وَلِلّٰهِ مِيـرَاثُ الَّذِي كَـانَ فَانِيَـا
وَإِنْ يَـكُ شَـيْءٌ خَـالِدًا وَمُعَمَّرًا تَأَمَّلْ تَجِدْ مِنْ فَوْقِهِ اللّٰهَ بَاقِيَا

Rabbimizden gayrı her şey fâni
Allah'tır her fâninin de varisi
Ne denli sonsuz ve ömürlü olsa bir nesne
Düşün ki göresin: Allah "Baki" ondan öte.[735]

4. Cennet Düşüncesi

İnsanoğlunun ölüm karşısındaki en güçlü teselli yollarından biri de vefat eden yakınının öte âlemde türlü nimetlere mazhar olacağı düşüncesidir. Gerek küçük yaşta ölen bir çocuğun hüznü, gerekse Allah yolunda can veren bir şehidin acısı en iyi Cennet tefekküründe dindirilir. Konuya dair anekdotik anlatıların bazılarında bu teselli olma biçimi daha sofistike bir hâl almıştır. Küçük kızını kaybeden bir adamın, bir yerde kendisinin de Cennete adım attığını düşünmesi bu kabil bir tesellidir:

مَاتَتْ لِرَجُلٍ بِنْتٌ فَقَالَ: عَزُّونِـي لِتَعَاهَدُوا السُّنَّةَ، وَهَنِّؤُونِـي أَنْ تَقْدَمَ بَعْضٌ إِلَى الْجَنَّةِ!

Kızını kaybeden bir adam, dostlarına şöyle demiş: Sünnete riayet gereği bana taziyelerinizi iletebilirsiniz. Lakin (bedenimden) bir parça Cennet'e gittiği için, siz beni asıl tebrik edin![736]

Esasen yukarıdaki teselli biçimi kişinin kendisi için de geçerlidir. Teslimiyet duygusu yüksek, imanı tahkîkî mertebeye ermiş kişiler için ölüm Allah'a kavuşmak için çıkılan bir sefer olup ürkülecek değil sevinilecek bir olgudur. Bu temayı işleyen bir bedevi hikâyesinde, ölümün bir mümin açısından nasıl algılanması gerektiğinin de altı çizilmektedir:

قِيلَ لِأَعْرَابِـيٍّ: إِنَّكَ تَـمُوتُ، قَالَ: وَإِلَـى أَيْنَ يُذْهَبُ بِـي؟ قَالُوا: إِلَى اللّٰهِ، قَالَ: مَا أَكْرَهُ أَنْ يُذْهَبَ بِـي إِلَى مَنْ لَمْ أَرَ الْخَيْـرَ إِلَّا مِنْهُ.

[735] el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-arab*, 1/245.
[736] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/148.

> Bedevinin birine "*Yakında öleceksin*" dediklerinde "*Nereye götürüleceğim?*" diye sormuş. "*Huzurulllaha*" demişler. "*Kendisinden mahza hayır gördüğüm bir zatın huzuruna çıkacaksam, ne gam!*" deyivermiş.[737]

Sufi terminolojiyle, tıynetinde "fena" bulunan insanoğlunu ölüm karşısında teselli edebilecek önemli bir bakış açısı da ebediyet için yaratılmış olan insanın, ölümü, bu ideale kapı aralayan bir vasıta olarak görmesidir. Bir şiirinde insanoğlunun faniliğini sorgulayan şair İbn Vüheyb el-Hımyerî (ö. 240/854), şayet ebedi saadet getirecekse, ölüme sempatiyle bakabileceğini şu dizelerde anlatmaktadır:

نُرَاعُ بِذِكْرِ الْمَوْتِ فِي حَالِ ذِكْرِهِ وَنَعْتَرِضُ الدُّنْيَا فَنَلْهُو وَنَلْعَبُ
وَنَحْنُ بَنُو الدُّنْيَا خُلِقْنَا لِغَيْرِهَا وَمَا كَانَ مِنْهَا فَهُوَ شَيْءٌ مُحَبَّبُ

Ölüm bahsi geçince hemencecik korkarız
Uğrarız da bu dünyaya hem eğlenip hem oynarız
Biz bu dünya fânileri, öte için yaratıldık
Ona ait ölüm bile, bize sevimlidir artık.[738]

5. Ataerkil Düşünce Biçimiyle Avunma

Kadim üdeba ölümün neden olduğu ayrılık acısını anlatmanın ve atlatmanın bambaşka yollarını da denemiştir. Mesela ünlü edip Ebû Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993), birtakım sıkıntılı durumları olan kızını kaybeden bir dostuna başsağlığı dileme maksadıyla bir mektup kaleme almış, mecaz, kinaye vb. sanatlarla bezediği mektubunda oldukça çarpıcı ifadeler kullanmıştır. Arkadaşının taziye değil tebriği hak ettiği ana fikrini işleyen mektuptaki birkaç teselli cümlesi aşağıdadır:

(Rahmetli kızın için fazla üzülme! Çünkü)

إِنَّ سَتْـرَ الْعَوْرَاتِ مِنَ الْحَسَنَاتِ.

Avratların (avretin) setri hasenattandır.[739]

دَفْنُ الْبَنَاتِ مِنَ الْمُكْرِمَاتِ.

Kızların defni (kişiye öte âlemde) iyilik bahşeden şeylerdendir.[740]

---

[737] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/ 129.

[738] el-Mehdî, *Saydu'l-efkâr fi'l-edeb ve'l-ahlâk ve'l-hikem ve'l-emsâl*, 2/398; Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 141.

[739] es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâ'a*, 125.

إِذَا زَفَّ كَرِيـمَتَهُ إِلَى الْقَبْـرِ فَقَدْ بَلَغَ أُمْنِيَّتَهُ مِنَ الصِّهْرِ.

Kerimesini kabre koyan, (onu damadına uğurlamışçasına) muradına ermiştir.[741]

Bazı anekdotlar Hârizmî'nin son cümlesindeki bakış açısının tekil bir örnek olmadığını ortaya koymaktadır. Bir bedevi nüktesinde, mürüvveti görülemeden toprağa verilen kız çocuğunun durumu yine "damat/akrabalık" kavramları üzerinden ifade edilmiştir:

نَظَرَ أَعْرَابِـيٌّ إِلَى بِنْتٍ تُدْفَنُ فَقَالَ: نِعْمَ الصِّهْرُ صَاهَرْتُمْ!

Bedevinin biri toprağa verilmekte olan bir kız çocuğu görünce "*Ne güzel hısımlık (Kızınızı ne iyi yere verdiniz!)*" deyivermiş.[742]

İsfehânî'nin *Muhâdarât*'ında Hz. Peygamber'e atfettiği bir sözden hareketle de aile efradından kadın ve kızların toprağa verilmesinin Arap toplumunca pek kayda değer bir hadise olarak görülmediği, daha doğrusu, haremin namusuna sahip çıkma, himaye etme vb. yükümlülüklerden kurtardığı için bu duruma olumlu tarafından bakılabildiği sonucuna ulaşmaktayız. İsfehânî'nin, kitabının "*Kadınların Ölümünü Hafife Alma* [اَلْاِسْـتِهَانَةُ بِــمَوْتِ النِّسَاءِ]" başlığı altında zikrettiği o hadis şöyledir:

دَفْنُ الْحَرَمِ مِنْ أَعْظَمِ النِّعَمِ.

Haremin defni en büyük nimetlerdendir.[743]

6. Hurafe ve Menkıbelere Sarılma

İnsanoğlu bazen kendisinin, bazen başkalarının acısını dindirme ya da teselli etme gayesiyle gerçekte inanmayabileceği hurafe kabilinden rivayetlere sarılabilmektedir. Bazen bu menkıbelerin cereyan mahalli bir kabrin içi veya çevresi olabilmekte, hatta kabre defnedilen yavrusu ölmüş kadının, o yavru tarafından ziyaretine ilişkin anlatılar dahi tedavül ettirilmektedir.[744] Besbelli ki bu türden anekdotların hususen kederli cins-i latifleri teselli gayesiyle üretildiği ve zaman içerisinde hususen avam mabeyninde yaygınlık kazandığı söylenebilir.

---

[740] es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, 125; Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî, *el-Emsalü'l-müvellede* (Ebûzabî: el-Mecma'u's-sekâfî, 2003), 109.

[741] Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr*, 5/153.

[742] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/397; el-Berkûkî, *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*, 1/50.

[743] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/556.

[744] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/246.

EE. Ölüme Meydan Okuma

İnsan, tabiatı gereği ölüm gerçeğinden korkar ve bu korkunun yol açtığı kaygılar her kültürde olduğu gibi Arap kültüründe de zengin bir edebî materyal üretmiştir. Diğer taraftan ölüme karşı korkusuzluk, onu hafife alma hatta meydan okuma babında yorumlanabilecek zengin bir müktesebat da ortaya konmuştur. Hz. Aişe'ye nispet edilen bir hadisi baz alırsak, ölüm karşısında korkusuzluğu zirvede olan şahsiyet Hz. Peygamber'dir:

لَا أَغْبِطُ بِهَوْنِ الْمَوْتِ أَحَدًا بَعْدَ الَّذِي رَأَيْتُ مِنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

Hz. Peygamber'i gördükten sonra, hiç kimsenin ölüme meydan okuyuşunu kıskanmıyorum.[745]

Klasik Arap edebiyatının zengin anlatıları içerisinde ölümle burun buruna gelen gerek asker sınıfından mücahit ve komutanların gerekse mihne gibi siyasi çalkantılar neticesinde baskı ve eziyetlere maruz kalan ulema sınıfından cesur zevatın sergiledikleri üstün cesaret örnekleri de dikkat çekmektedir. Bunlar içerisinde özellikle Hz. Ali, Hâlid b. Velîd, Said b. Cübeyr gibi İslam kültürünün sembol isimlerine nispetle anlatılanları hikayelerin etkileyiciliği sebebiyle şöhret kazanmış -tarihsel veya tarihsel olmayan- pek çok klasik kaynakta yerini almıştır. Engin ilmi kadar muazzam şecaatiyle de nam salan Ali b. Ebû Tâlib'in ölümü küçümseyen bir alan bir anlatısı şöyledir mesela:

قِيلَ لَهُ: أَتَقْتُلُ أَهْلَ الشَّامِ بِالْغَدَاةِ وَتَظْهَرُ بِالْعَشِـيِّ فِـي إِزَارٍ وَرِدَاءٍ؟ فَقَالَ: أَبِالْمَوْتِ تُخَوِّفُونِـي؟ فَوَاللّٰهِ مَا أُبَالِـي أَسَقَطْتُ عَلَى الْمَوْتِ أَمْ سَقَطَ عَلَيَّ!

Hz. Ali'ye "*Gündüz Şam ahalisini kılıçtan geçirip gece de normal kıyafetle aralarına mı karışıyorsun?*" dediklerinde "*Beni ölümle mi korkutuyorsunuz?*" demiş "*Ha ben ölüme rastlamışım, ha ölüm karşıma çıkmış hiç umurumda değil!*"[746]

En popüler anlatılardan bir diğeri ise, Saîd b. Cübeyr'in infazı öncesi Haccâc'la İbn Cübeyr arasında geçtiği belirtilen amansız bir polemik sahnesidir. Polemiğin akışında İbn Cübeyr'in, Haccâc'a olan karşı argümanlarının tümüyle Kur'an ayetlerinden oluşması gerilimi tırmandıran temel bir hususiyet olup anekdota ayrı bir meziyet katmaktadır:

[745] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/135.

[746] İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/94; İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 1/222; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 1/167.

لَمَّا أُخْرِجَ مِنَ الْبَابِ ضَحِكَ، فَأُخْبِرَ الْحَجَّاجُ بِذٰلِكَ، فَأَمَرَ بِرَدِّهِ فَقَالَ: مَا أَضْحَكَكَ وَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ لَكَ أَرْبَعِينَ سَنَةً لَمْ تَضْحَكْ؟ قَالَ: ضَحِكْتُ عَجَبًا مِنْ جَرَاءَتِكَ عَلَى اللّٰهِ، وَمِنْ حِلْمِ اللّٰهِ عَلَيْكَ، فَأَمَرَ بِالنِّطْعِ فَبُسِطَ بَيْنَ يَدَيْهِ وَقَالَ: اُقْتُلُوهُ. فَقَالَ سَعِيدٌ ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ ثُمَّ قَالَ ﴿وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ قَالَ: وَجِّهُوهُ لِغَيْرِ الْقِبْلَةِ. فَقَالَ سَعِيدٌ: ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ﴾ فَقَالَ: كُبُّوهُ لِوَجْهِهِ. فَقَالَ: ﴿مِنْها خَلَقْناكُمْ وَفِيها نُعِيدُكُمْ وَمِنْها نُخْرِجُكُمْ تارَةً أُخْرى﴾

(Haccâc'ın uzun süren ikna çabaları sonrasında nedamet itirafında bulunmayan) Saîd b. Cübeyr huzurdan çıkartıldığı sırada gülmeye başlamış, bu durum Haccâc'a bildirilmiş. O da hemen Saîd'i geri çağırtıp "*Kırk senedir gülmediğini işittiğim halde şimdi ne diye gülüyorsun?*" diye sormuş. Saîd "*Senin Allah'a bunca küstahlığına rağmen onun sana hilmiyle muamele edişine şaşırdım da*" demiş. Bunu duyan Haccâc seslenmiş "*Sergi!*" İnfaz sergisi hazırlanınca da talimatı vermiş: Gebertin şunu!

Saîd hemen "*Her canlı ölümü tadacaktır. (Âl-i İmrân 3/185)*" ayetini, ardından da "*Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim. (En'âm 6/79)*" ayetini okumuş. Bunu duyan Haccâc hiddetle haykırmış: Şunun yönünü kıblenin aksi istikametine çevirin! Saîd bu sefer de "*Nereye dönerseniz dönün Allah'ın zâtı oradadır. (Bakara 2/115)*" ayetini mırıldanmış. Haccâc deliye dönerek "*O halde siz de (burnunu toprağa çevirip) yüzüstü yatırın!*" demiş. Saîd yine bir ayetle mukabelede bulunmuş: Sizi ondan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve sonra oradan bir defa daha çıkaracağız (Tâhâ 20/55)[747]

Gözü karalıklarıyla meşhur Hârici fırkasının ölüme meydan okuyuşlarına dair İslam tarihi ve edebiyatı kaynaklarında anlatılanlar da oldukça hamaset yüklüdür. İbn 'Abdirabbih diğer bidat fırkaları içerisinde ölümün üzerine en korkusuzca atılanın bu zümre olduğunu kaydettikten sonra örnek bir sahne de aktarır:

مِنْهُمُ الَّذِي طُعِنَ فَأَنْفَذَهُ الرُّمْحُ فَجَعَلَ يَسْعَى إِلَى قَاتِلِهِ وَيَقُولُ: عَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى.

Haricilerden biri yaralanmış, vücudunu mızrak delip geçmiş. Bu kişi bir yandan katilinin üzerine üzerine giderken diğer yandan

﴿وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى﴾

"*Rabbim, memnun olasın diye sana koşa koşa geldim.*"[748]

[747] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/428.

[748] Tâhâ 20/84.

ayetini okuyormuş.[749]

Haricilerdeki bu gözünü karartmışlık kendilerine geçici başarılar da kazandırmış, hatta ganimet sevdalısı bazı çıkarcı gruplar bile peyda etmiştir. Harici fırkasının samimi mensupları bu fırsatçıları yeri geldikçe hicvetmekten geri durmamış, ölüm karşısındaki korkusuzluklarını bu beyitlerde cesurca terennüm etmişlerdir. Bu bapta söylenmiş en meşhur beyitlerden birisi Kadîd Savaşı'na[750] ait olandır. Şöyledir birkaç mısra:

وَخَـارِجٍ أَخْـرَجَـهُ حُـبُّ الـطَّـمَـعِ
فَـرَّ مِـنَ الْمَـوْتِ وفِـي الْـمَـوْتِ وَقَـعَ
مَـنْ كَـانَ يَـنْـوِي أَهْـلَـهُ فَـلَا رَجَـعَ

Dünya tamahının er meydanına sürdüğü nicesi var ki
Kaçarken ölümden yine kucağına düşer oysaki
Hane halkını hayal edenin, yoktur dönüşü halbuki.[751]

Ölüm karşısındaki korkusuzluğun adeta sembolleştiği tarihsel anlatılardan birkaçı meşhur kumandan Hâlid b. Velîd'le ilgili olanlardır. Katıldığı onlarca savaşta şehit olmayıp rahat döşeğinde ruhunu teslim edişi karşısındaki hüzün ve isyanına "Ölüm ve Şehitlik" başlığı altında değinilmişti. Onun bu korkusuzluğu, komutasındaki asker ve mücahitlere de sirayet etmiş, tarih ve edebiyat kaynaklarında buna dair anekdotlar da hikâye olunmuştur. Bunlardan birisi İran valilerine hitaben yazıp gönderdiği meşhur mektubundaki şu muhtevadır:

(...) وَاللّٰهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ، لَأَسِيرَنَّ إِلَيْكُمْ بِقَوْمٍ يُحِبُّونَ الْمَوْتَ كَمَا تُحِبُّونَ الْحَيَاةَ، وَيَرْغَبُونَ فِـي الْآخِرَةِ كَمَا تَرْغَبُونَ فِـي الدُّنْيَا!

Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a and olsun ki, sizin yaşamayı sevdiğiniz kadar ölümü seven; dünyaya can attığınız kadar ahireti arzulayan bir toplulukla üzerinize geliyorum![752]

Bu bapta unutulmaması gereken tarihsel bir anekdot da Zübeyroğullarından birkaçının acımasızca infazı üzerine akraba kabilelerce terennüm edilen ölüme meydan okuma şiir-

[749] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/183.

[750] Ma'reketü'l-Kadîd (Vak'atü'l-Kadîd): Medinelilerle Hariciler arasında hicri 130 senesinde yapılmış ve Haricilerin galibiyetiyle sonlanmış savaş.

[751] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/128; Vatvât, *Gururu'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 458; ed-Dîneverî, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/279; İbn Kuteybe Dîneverî, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002), 2/765.

[752] İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 1/116-117.

leridir. Muhammed b. Zübeyr'in katledilip kardeşi Abdullah'ın 37 yerinden yaralanması üzerine bu iki kardeş bir deve sırtına konmuş, beldede dolaştırılırken de akrabaları ahaliye aşağıdaki beyitleri haykırmışlardır:

نَحْنُ بَنِي ضَبَّـةَ أَصْحَـابَ الْجَمَـلِ نَـنْـزِلُ بِـالْـمَـوْتِ إِذَا الْـمَـوْتُ نَـزَلَ
وَالْمَوْتُ أَحْلَـى عِنْدَنَا مِنَ الْعَسَـلِ نَـنْـعَـى ابْـنَ عَـفَّـانَ بِـأَطْـرَافِ الْأَسَـلِ

Biz Dâbbeoğulları, biz "Ashab-ı Cemel"
Ölüm gelince ancak ineriz (bineklerden)
Daha tatlı ölüm bize, hatta baldan bile
Osman'ın vefatını bildiririz, mızraklar ile.[753]

Bazen meydan okuma, canı canana feda etme gibi kutsi bir amaca matuftur. Erken dönem sûfîlerinden Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'nin (ö. 295/908) hikâyesinde candan feragat, otorite sahibini merhamete getirecek düzeyde etkilidir:

> Rivayet o ki bazı hasutlar devrin halifesine giderek, aralarında Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'nin de bulunduğu bir sûfî tayfasını şeriat dışılıkla itham eder. Halife, ölümlerine hükmedilen güruhun boyunlarının vurulmasını emreder. Ancak Ebü'l-Hüseyin cellata, önce kendi boynunu vurmasını söyler. Cellat şaşkınlıkla "*Neden kılıç altına önce kendin yatıyorsun?*" diye sorunca "*Şu son demimde de dostlarımı kendime yeğlemek istedim*" der. Buna tanık olan halife son derece etkilenip güruhu cumhur cemaat salıverir.[754]

Bu başlık altında ölümle tehdit temasına da yer ayrılabilir. Bilindiği üzere, tarih boyunca her siyasi otorite, varlığını riske eden oluşum ve unsurları bertaraf için baskı, görevden azil, sürgün, ambargo, darp ve benzeri sindirme politikalarına; sonuç alamadığında ise son çare olarak ölümle tehdide başvurur. Özellikle iki taraf arasında tedricen tırmanan bir polemiğin son raddesinde sert bir dil ve üslupla ifade edilen tehditler, gerek formları (hutbe, hitabe, şiir, tevki, mektup) gerekse de ilgili metinlerin kurgulanışında sergilenen edebî başarı açısından incelenmeye değer görülmektedir. Bu bağlamda Haccâc'ın Kufe'deki cami cemaatine hitaben okuduğu [أَنَا ابْـنُ جَـلَا وَطَـلَّاعِ الثَّنَايَـا] şeklinde başlayan hutbesi[755] belagat

[753] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/285; Vatvât, *Gurarü'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 418; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/74.

[754] Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radıyyiddîn el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, thk. Ömer Mûsâ Bâşâ (Dimeşk: Matbüati Mecmaiʿl-Lügati'l-ʿArabiyye, 1968), 37-38.

[755] en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 7/33; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 2/119; *Cemheretü hutabi'l-Arab*, 2/288.

eserlerinde kendisine yer edinecek kadar haklı bir şöhrete kavuşmuştur.

Çok sayıdaki tehdit örneği ise, taşradan merkeze ulaştırılan bir mektuba, otoriteyi en üst düzeyde temsil eden şahsın tevkî adı verilen cevabi mektubunda da karşımıza çıkar. Söz gelimi Sind bölgesinin valisi asabiyet vakalarının giderek artmakta olduğunu bir mektupla Hârûn Reşîd'e ulaştırdığında, Halife metnin altına şunu tevkî etmiştir:

مَنْ أَظْهَرَ الْعَصَبِيَّةَ فَعَالِجْهُ بِالْمَنِيَّةِ!

Asabiyeti ihya edeni ölümle imha et![756]

FF. Zekâ Sayesinde Ölümden Sıyrılma

Klasik Arap edebiyatında tarihsel anekdot külliyatının hatırı sayılır bir bölümünde ana tema zekice ifade edilmiş sözler sayesinde kişinin kendisini ölüm cezasından kurtarmasına dairdir. Arap hikâyeciliğinde nüktedanlığın ödüllendirilme biçimleri içerisinde en dikkat çekeni kuşkusuz mutlak bir infazdan canını kurtarma ile finallenen sahnelerdir. Klasik nüktecilik bu temaya çağlar boyu özel önem atfetmiş, *edeb* koleksiyonlarında müstakil başlıklar altında buna dair epey bir rivayet malzemesi zikretmiştir. Hatta öyle ki, 17. yüzyılda kaleme alınan müellifi meçhul bir eserde, *Rekâiku'l-hulel ve dekâiku'l-hiyel*'de tam olarak bu türden klasik anlatılar iki kapak arasında cemedilmiştir.[757]

İşte bu başlık altında ölüm cezasına çarptırıldığı halde üslubundaki zarafet, mizacındaki dobralık ve söylemlerindeki zekâ emareleri sayesinde kendisini ipten kurtarmayı başaran tarihte yaşamış bazı mühim şahsiyetlerle ilgili nükte örnekleri aktarılacaktır. Sözü edilen anekdotlarda bazen infaz edilecek kişinin gözyaşlarına boğulduğu, bu durumun da korkudan kaynaklı olduğu sanılır. Ancak kurbanın duruma ilişkin sunduğu parlak bir gerekçe çoğu zaman öfkeli muhatabın hiddetini söndürür, onu merhamete getirir. Hârûn Reşîd ile Humeyd et-Tûsî'nin hikâyesinde durum tam olarak budur mesela:

سَخِطَ الرَّشِيدُ عَلَى حُمَيْدٍ اَلطُّوسِيِّ فَدَعَا لَهُ بِالسَّيْفِ وَالنِّطْعِ، فَبَكَى، فَقَالَ: مَا يُبْكِيكَ؟ فَقَالَ: وَاللّٰهِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ مَا أَفْزَعُ مِنَ الْمَوْتِ، لِأَنَّهُ لَا بُدَّ مِنْهُ، وَإِنَّمَا

[756] es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 1/88.

[757] Çalışmanın Arap mizah kültür tarihi açısından önemi için bkz. Şener Şahin, *Klasik Arap Mizahının Kaynakları* (Bursa: Emin Yayınları, 2020), 160-161.

بَكَيْتُ آسِفًا عَلَى خُرُوجِي مِنَ الدُّنْيَا وَأَمِيـرُ الْمُؤْمِنِيـنَ سَاخِطٌ عَلَيَّ! فَضَحِكَ وَعَفَا عَنْهُ وَقَالَ: إِنَّ الْكَرِيمَ إِذَا خَادَعْتَهُ انْخَدَعَ.

Hârûn Reşîd bir keresinde meclisindeki Humeyd et-Tûsî'ye çok öfkelenip "*Cellat! Kılıç ve sergi*" diye bağırmış. Humeyd derhal gözyaşlarına boğulmuş. Reşîd kendisine neden ağladığını sorunca "*Vallahi ey Emir*" demiş "*ölümden korkuma ağlıyor falan değilim, o zaten Allah'ın emri. Lakin beni, Halife Hazretleri bendenize öfke doluyken bu dünyadan göç edip gitmek kahrediyor*". Bu zekice gerekçeye tebessüm eden Reşîd, Humeyd'i affederek "*Yüce gönüllü kimse, aldatılınca aldanıverir*" demiş.[758]

Bazı kendini savunma argümanları, infaz emrini veren halife veya sultanı merhamete getirmeyi amaçlayan hatta buna zorlayan kimi zaman beşerî ve vicdani, kimi zaman örfi ve dinî referanslar da içeren birtakım rasyonel mazeretler şeklindedir. Söz gelimi aşağıdaki anekdot, kurbanın İslam kültüründe iyi bilinen eskatolojik bir sahneyi, hayatta kalmak için bağlamından koparak nasıl kullandığını göstermektedir:

أُتِـيَ الْمَنْصُورُ بِرَجُلٍ قَدِ اسْتَحَقَّ الْقَتْلَ، فَأَمَرَ بِضَـرْبِ عُنُقِهِ فقالَ: يَا أَمِيـرَ الْمُؤْمِنِيـنَ، إِنَّ اللّٰهَ أَعْظَمُ سُلْطَانًا مِنْكَ وَهُوَ لَا يُعَاقِبُ بِالْفَناءِ، إِنَّـمَا يُعاقِبُ بِالْخُلُودِ. فَخَلَّى سَبِيلَهُ.

Halife Mansûr'un huzuruna öldürülmeyi hak eden bir adam çıkarılmış, o da hemen boynunun vurulması talimatını vermiş. Adam "*Ey Emirülmüminin, Cenab-ı Hakk'ın saltanatı sizinkinden daha haşmetli olduğu halde o dahi yokluğa göndermeyip hayatta bırakarak azap ediyor!*" deyince, halife adamı affedivermiş.[759]

Tahmin edileceği üzere bu türden anlatılar çoğu zaman siyasi bir otorite (halife, emir, âmil, vali vb.) ile her sosyal katmandan şahıslar arasında cereyan edebilmektedir. Tarihin kudretli idarecilerinden pek çoğuyla alakalı bu türden kesitlere nevadir kaynaklarında sıkça rastlanır. Emeviler devri kumandanı ve Abbasilerin Yemen ve Sistan valisi Ma'n b. Zâide'nin (ö. 151/768 [?]) infaz için huzuruna istediği bir grup esirle olan diyalogunda, hayatta kalmak için Arapların meşhur "*misafirin canı emanettir*" prensibinin nasıl işletildiği görülmektedir:

[758] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/95; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 7/122; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/249.

[759] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 81; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/218.

قُدِّمَ مَعْنَ بْنَ زَائِدَةَ أَسْـرَى كَانُوا عِنْدَهُ لِلْقَتْلِ، فَلَمَّا مَثَلُوا بَيْـنَ يَدَيْهِ قَالَ أَصْغَرُهُمْ: أَتَقْتُلُ الْأَسْـرَى عِطَاشًا؟ فَأَمَرَ لَهُمْ بِالْمَاءِ، فَلَمَّا شَـرِبُوا أَمَرَ بِقَتْلِهِمْ، فَقَالَ لَهُ: أَتَقْتُلُ أَضْيَافَكَ يَا مَعْنُ؟ فَعَفَا عَنْهُمْ وَخَلَّى سَبِيلَهُمْ.

Ma‘n b. Zâide’nin yanında tuttuğu esirler infaz edilmek üzere getirilmiş. Huzura çıktıklarında içlerinden en küçüğü “*Esirleri susuz hâlde mi öldüreceksin?*” demiş, o da hemen su getirilmesini emretmiş. Esirler suyu içtiklerinde Ma‘n infaz talimatını yinelemiş, ancak bu defa da ufaklık “*Ağırladığın insancıkları infaz mı edeceksin Ma‘n?*” deyivermiş. Ma‘n da çaresiz hepsini affedip salıvermiş.[760]

Zekice kurgulanmış bahaneler yoluyla canını kurtarma temasını işleyen tarihsel hikâyelerin oldukça hacimli bir bölümü ise Haccâc b. Yusuf es-Sakafî’nin huzurunda gerçekleştiği iddia olunan birtakım hadiselere dairdir. Söz konusu hikâyelerin anlatı şeması aşağı yukarı şu şekildedir: Haccâc tebdil-i kıyafette bulunarak ahalinin arasına karışır. Rast geldiği kimselere Haccâc hakkındaki fikirlerini sorar, aldığı menfi cevaplar sonrasında kimliğini açıklayarak muhataplarını şaşırtır. Onlar da genelde sürpriz cevapları ve sıradışı mazeretleri sayesinde canlarını Haccâc’a bağışlatırlar. Kuşkusuz Haccâc nevadirinin büyük bir kısmı mücadele içinde olduğu Haricilerle girdiği diyaloglardan oluşur ki, orada çizilen portrede dahi Haccâc birçok infazı bozması dolayısıyla “bağışlayıcı” bir role bürünür.[761]

Bir diğer Haccâc anekdotunda, kendisinden köşe bucak kaçan bir asinin yakayı ele verdiğinde canını kurtarmak için söyledikleri de bu cinstendir:

أُتِـيَ الْحَجَّاجُ بِرَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِ ابْنِ الْأَشْعَثِ، قَدْ كَانَ هَرَبَ مِنْهُ، فَقَالَ: أَصْلَحَكَ اللّٰهُ، اِضْـرِبْ عُنُقِي. قَالَ: وَلِمَ؟ قَالَ: إِنِّـي أَرَى فِـي كُلِّ لَيْلَةٍ أَنَّكَ تَقْتُلُنِي، فَتَكُونُ قَتْلَةٌ وَاحِدَةٌ أَسْهَلَ. فَقَالَ: خَلُّوا سَبِيلَهُ.

İbnü’l-Eş‘as’ın bir dostu derdest edilip Haccâc’ın huzuruna getirilmiş. Emirden köşe bucak kaçan adam “*Allah size hayırlar bahşetsin Efendim, vurun şu boynumu da geberip gideyim!*” demiş. Haccâc “*Hayırdır, bunu neden istiyorsun?*” diye sorunca, beriki “*Efendim*” demiş “*her gece kâbusum olup kellemi alıyorsunuz, iyisi mi canımı şimdi sahiden bir kere alın da ben de*

[760] İbn ‘Âsım, *Hadâiku’l-ezâhir*, 63.

[761] et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, 9/172; en-Nehrevânî, *el-Celîsü’s-sâlihu’l-kâfî ve’l-enîsü’n-nâsıhu’ş-şâfî*, 37; İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu’l-ezkiyâ*, 139.

kurtulayım siz de!" (Yanıttaki zekâ pırıltısını beğenen) Haccâc "*Salın şunu gitsin!*" deyivermiş.[762]

Cezalandırmaya azmetmiş emir ve sultanların kararlılığı, birçok anekdotta, ileri sürülen zekice bahaneler ya da makul olmasa bile muhatabın gururunu okşayıcı ifadeler vesilesiyle gevşemekte, nihayet diyalog sürpriz bir af ile neticelenmektedir. Bu tarzın güzel bir örneği Süleyman b. Abdülmelik'in meclisinde yaşanmış şu hadisedir:

أُتِـيَ سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ بِرَجُلٍ قَدْ خَرَجَ عَلَيْهِ مِرَارًا وَعَفَا عَنْهُ. فَأَمَرَ بِضَرْبِ عُنُقِهِ فَقَالَ: اَللّٰهَ اَللّٰهَ فِـي التَّوْبَةِ. قَالَ: أَوَلَيْسَ قَدْ عَفَوْتُ عَنْكَ مِرَارًا؟ قَالَ: أَوَلَيْسَ قَدْ أَدَالَكَ اللّٰهُ مِنِّي؟! فَخَلَّى سَبِيلَهُ.

Daha önce kendisine defalarca isyan ettiği halde her seferinde bağışladığı bir adam yine Süleyman b. Abdülmelik'in huzuruna çıkartılmış, bu kez halife adamın kellesinin alınmasını emretmiş. Adam binbir niyaz ile "*Tövbe, Allah aşkına bin tövbe, ne olur af buyurunuz Efendim*" diye yalvarsa da Süleyman "*Seni daha önce birçok kez affetmedim mi ben?!*" diye çıkışmış. Beriki "*Beni defalarca affetmeniz için karşınıza çıkaran da Yüce Mevlam değil mi?*" deyince, halife bağışlamaktan başka çare bulamamış.[763]

GG. Hayvanlara İlişkin Ölüm Anlatıları

Arap edebiyatının en iddialı olduğu sahalardan biri zoografi olup, Câhiz'ın *el-Hayevân*'ı ve Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*'sı bu disiplinin tartışmasız iki şaheseri konumundadır. Her iki eserde de teknik anlamdaki zoolojik malumatın yanı sıra, hayvanlar âleminin çeşitli üyelerine dair gerçek veya gerçek dışı kayıtlar da yer almaktadır. Bu kayıtlar arasında, özellikle hayvanların ölüm olgusuyla bağlantılı bazı hâl ve tecrübeler, keza yavruları veya eşleri ölen hayvanlarda görülen kimi tipik davranışlar vs. zikredilmektedir. Örneğin Demîrî, eserinin "Kumru" [قُمْـرِيّ] maddesinde, eşleri ölen kumruların bir daha yeni eş edinmedikleri, dahası ölen eşlerinin ardından ölünceye kadar ağıtsı bir sesle ötüp durduklarını iddia etmektedir.[764] Bir diğer iddia, çölün şöhretli leşçilleri akbabalar sürekli hayvan ölüleriyle haşir neşir olduklarından, hoş bir koku algıladıklarında derhal ölüver-

[762] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 81; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/206; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1998, 2/257.

[763] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 81.

[764] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/351.

mektedir.[765] Bir başka hurafe bilgi de pirelerle ilgilidir. *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*'da verilen bilgiye göre bu haşere ileriye değil geriye doğru sıçrama özelliği göstermekte olup, daha da ilginci ileriye sıçradığında bu onun ölümüne sebep olmaktadır. Bu asılsız bilgi, ilgili kaynakta seçili bir üslupla şöyle anlatılmıştır:

لَوْ وَثَبَ إِلَى أَمَامِـهِ لَكَانَ ذٰلِـكَ أَسْـرَعَ إِلَى حِمَامِـهِ.

Şayet sıçrayacak olsa pire öne
Koşa koşa gitmiş olur ölüme.[766]

Hayvan ölümlerine ilişkin kayıtların bir bölümü ise, tarihin belirli bir dönemine ait biyoçeşitlilik durumu, belirli türlerde görülen popülasyon artışlarıyla sosyal refah arasında kurulan ilişki biçimi, keza gelenekten elde edilen hurafevi kanaatleri yansıtacak türdendir. İslam kaynaklarında yer alan İranlılara ait olduğu söylenen bir saptamada, hayvan ölümleri ile kimi durumlar arasında enteresan ilintiler kurulduğu görülmektedir:

إِذَا فَشَا الْمَوْتُ فِي الْخَنَازِيرِ دَلَّ عَلَى عُمُومِ الْعَافِيَةِ فِي النَّاسِ، وَإِذَا فَشَا فِي الْوَحْشِ أَصَابَهُمْ ضِيقَةٌ، وَإِذَا فَشَا فِي الْفَـأْرِ دَلَّ عَلَى الْخِصْبِ.

Ölüm domuzlarda fazlaca görülürse insanların genel refahına, yabani hayvanlarda görülürse darlığa, farelerde görülürse de bolluk ve berekete işaret eder.[767]

Hayvanlar dünyasına ait çok sayıdaki anlatımsa, iyi bir gözlemci olan edip veya âlimin, şahsi gözlemlerinden yola çıkarak kurguladığı ilgi uyandırıcı sahneleri içerir. Çoğu kere de bunlar, birbirine hasım hayvanların karşılıklı ölüm stratejilerini konu alır. Örneğin Demîrî bir ibibik toygarının (مُكَّاءٌ) yumurtalarına dadanan yılan ile o kuş arasında yaşanan ve ölümle neticelenen bir hadiseyi şöyle anlatır:

إِنَّ حَيَّةً أَكَلَتْ بَيْضَ مُكَّاءٍ، فَجَعَلَ الْمُكَّاءُ يُشَـرْشِـرُ أَيْ يُرَفْرِفُ عَلَى رَأْسِهَا وَيَدْنُو مِنْهَا، حَتَّى إِذَا فَتَحَتْ فَاهَا أَلْقَى فِي فِيهَا حَسَكَةً فَأَخَذَتْ بِحَلْقِ الْحَيَّةِ فَمَاتَتْ.

Yılanın biri bir ibibik toygarının yumurtalarını yemiş. Toygar yılanın başı üstünde dönüp dönüp kanat çırpıyor, bir yaklaşıp bir uzaklaşıyormuş. Nihayet yılan ağzını açınca kuş oraya bir diken atıvermiş. Diken boğazına takı-

[765] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/ 474.
[766] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/177.
[767] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/32; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 4/210.

lınca da ölmüş.[768]

Hayvan dünyasına duyulan ilgi, maymun, fil, papağan gibi bazı üyelerine gösterilen olağandışı sevgi ve sempati hayvan konulu şiir ve mersiyelerin kaleme alınmasına neden olmuştur. Kuşlar familyasından özellikle papağan, tüylerinin rengarenk oluşu ve sesleri taklit etmedeki olağanüstü yeteneği dolayısıyla her zaman insanoğlunun dikkatini çekmiş, pek çok kişi de hanesinde papağan beslemekten ayrı bir zevk almıştır. Edebiyat eserlerinde papağan üzerine söylenmiş hatırı sayılı bir malzeme olduğu gibi, çok sevilen bir papağana mersiye yazıldığı da vakidir. Nitekim Kâtip Ahmed b. Yusuf'un, 'Amr b. Saîd b. Müslim'in ölen papağanı için kaleme aldığı bir mersiyesi şöyledir:

عَجَبًا لِلْمَنُونِ كَيْفَ أَتَتْهَا وَتَخَطَّتْ عَبْدَ الْحَمِيدِ أَخَاكَا
شَمَلَتْنَا الْمُصِيبَتَانِ جَمِيعًا فَقَدْنَا هٰذِهِ وَرُؤْيَةَ ذَاكَا

Şu ölüme aşk olsun, papağana nasıl vardı
Dostun Abdülhamit'e de gecikmeden uğradı
Bize musallat belalar bir değil ki, tam iki
Kaybettik birisini, görmez olduk ötekini.[769]

Ölü hayvanlara ilişkin anlatıların bir bölümü ise ya gerçek deneyimleri yansıtan komik anlatılardan ya da mizah amaçlı üretilmiş hayal mahsulü fıkralardan oluşmaktadır. Bir Cuhâ fıkrasında mesela, kendini kurnaz sanan küçük Cuhâ'nın safdilliği ölü bir kuşa ödediği para üzerinden anlatılır:

مَرَّ جُحَا بِصِبْيَانٍ يَلْعَبُونَ بِبَازٍ مَيِّتٍ، فَاشْتَرَاهُ مِنْهُمْ بِدِرْهَمٍ، وَحَمَلَهُ إِلَى أُمِّهِ، فَقَالَتْ لَهُ: وَيْحَكَ، مَا تَصْنَعُ بِهِ وَهُوَ مَيِّتٌ؟ فَقَالَ لَهَا: اُسْكُتِي، فَوَاللّٰهِ لَوْ كَانَ حَيًّا مَا بِيعَ إِلَّا بِـمِائَةِ دِرْهَمٍ!

Cuhâ ölü bir şahinle oynayan çocuklara rast gelmiş. Hemen bir dirheme onu satın alıp anasına götürmüş. Anası "*Kafasız! Ölü bir şahini ne yapacaksın?*" diye paylayınca "*Sus ana*" demiş "*valla bu hayvanın canlısı 100 dirhem!*"[770]

Kuşkusuz cimri edebiyatının en etkili sahnesi sofra başlarıdır. Oburların bir ikramdan

[768] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/447; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/717.
[769] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/291; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/134; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 510.
[770] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 135.

maksimum istifade, pintilerinse minimum ikram için sergiledikleri çaba pek çok klasik anlatının ana fikrini oluşturmaktadır. Sofraya getirilen çeşitli hayvanların (tavuk, horoz, koyun, keçi vs.) durumlarına ilişkin yapılan ilginç yorumlar arasında, pinti sofralarındaki hayvanların ikram ömürleriyle normal ömürlerinin kıyaslanması da vardır. Oldukça popüler bir hikâye şöyledir:

تَغَدَّى أَبُو الْحَارِثِ عِنْدَ رَجُلٍ فَقُدِّمَتْ دَجَاجَةٌ، فَقَالَ لِغُلَامِهِ: إِنَّـمَا كَانَ يَنْبَغِي أَنْ تُقَدِّمَهَا فِي أَوَّلِ الطَّعَامِ، اِرْفَعْهَا. فَمَا كَانَ فِـي الْيَوْمِ الثَّانِـي أَتَـى بِهَا فِي وَسَطِ الطَّعَامِ، فَقَالَ: أَلَمْ أَقُـلْ لَكَ: إِنَّـمَا يُبْدَأُ بِهَا فِـي أَوَّلِ الطَّعَامِ، فَقَالَ لَهُ أَبُو الْحَارِثِ: دَجَاجَتُكَ هٰذِهِ مَيِّتَةً أَطْوَلُ عُمْرًا مِنْهَا حَيَّةً.

Ebü'l-Hâris Cümmeyn bir adamın sofrasında ağırlanıyormuş. İkram olarak ortaya tavuk getirilmiş. Hane sahibi uşağını "*Onu yemeğin başında getirmeliydin, kaldır şunu!*" diye azarlamış. Ertesi gün uşak tavuğu bu defa yemeğin ortasında sununca ev sahibi yine köpürmüş: Ben sana bu hayvan yemeğin ta başında ikram edilir demedim mi?!

Bunu gören Ebü'l-Hâris fena laf sokmuş: Senin şu tavuğunun ölü vaziyetteki ömrü, diri hâlindekinden daha uzun![771]

Bu arada bir kısmı hayatta kalmak bir kısmı avlanmak için ölü taklidi yapan hayvanlara ilişkin malzemeyi de atlamamak gerekir. Hayvanlar âlemine meraklı gözlerin tanıklık edip kayda geçirdiği anlatılar belli başlı birkaç hayvanı konu almaktadır. Câhiz, mahalle çocukları tarafından eziyet edilen bir köpek yavrusunun ölü taklidi yapıp dikkati üzerinden dağıttıktan sonra nasıl toparlanıp sırra kadem bastığını anlatır.[772] Maymunun zekâsını konu alan bir diğer hayvan anlatısında ise, hırsız çaylaktan intikamını almak isteyen bir maymunun kendine nasıl ölü süsü verip çaylağı tuzağına düşürdüğünden bahsedilir.[773]

Bu başlık altında, toplumun çeşitli kesimlerinden evcil veya binek hayvanı ölen kimselerle ilgili anlatıları da anmak gerekir. Zira buna dair rivayetler hiç de azımsanmayacak bir yekûn teşkil eder. Bununla birlikte biz burada iki örnekle yetineceğiz. İlk örnek, bir mücahidin veya savaşçının vazgeçilmez silahı mesabesindeki atın ölümüne ilişkin bir rivayet. Şöyledir İbn Hamdûn'un anlatısı:

---

[771] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 102.
[772] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 2/404; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 5/380.
[773] İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 207.

نَفَقَتْ دَابَّةٌ لِجُنْدِيٍّ فَقِيلَ لَهُ: لَا تَغْتَمَّ، فَلَعَلَّهُ خِيرَةٌ، فَقَالَ: لَوْ كَانَ خِيرَةً لَكَانَ حَيًّا وَإِلَى جَنْبِهِ بَغْلٌ.

Bir askerin bineği ölünce "*Çok fazla üzülme, belki de hayırlısı budur*" demişler. Asker de "*Daha hayırlısı hayvancağızımın sağ olup yanında da bir katır peyda olmasıydı!*" deyivermiş.[774]

Bir diğer hayvan ölümü anlatısı ise pintilik edip eşeğini yemden mahrum eden bir ahmağın hikâyesidir. Bir Nasreddin Hoca fıkrasını andırırcasına yem torbasına sadece ihlas suresi bırakılarak hayvanın besleneceğini sanan ahmak, fıkra sonunda hayvanının ölümüyle şok yaşamakta, ancak yaşadığı olayın tahlilinde ahmaklığı bir kerte daha tırmanmaktadır:

كَانَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْخَصِيبِ أَحْمَقَ وَكَانَ لَهُ حِمَارٌ، وَكَانَ بِالْعَشِيِّ إِذَا عَلَّقَ النَّاسُ الْمَخَالِيَ أَخَذَ مِخْلَاةَ حِمَارِهِ فَقَرَأَ عَلَيْهَا ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ وَعَلَّقَهَا عَلَيْهِ فَارِغَةً وَقَالَ: لَعَنَ اللَّهُ مَنْ يَرَى أَنَّ مَكُّوكَ شَعِيرٍ خَيْرٌ مِنْ ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾، فَمَا زَالَ حَتَّى نَفَقَ الْحِمَارُ، فَقَالَ: وَاللَّهِ مَا ظَنَنْتُ أَنَّ ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ تَقْتُلُ الْحَمِيرَ، هِيَ وَاللَّهِ لِلنَّاسِ أَقْتَلُ، لَا قَرَأْتُهَا مَا عِشْتُ.

İbrahim b. el-Hasîb ahmağın tekiymiş ve onun bir merkebi varmış. Akşam olup da insanlar hayvanlarının yem torbalarını boyunlarına taktıklarında, o kendininkinin yem torbasını alır, üzerine bir ihlas okuyup üfler, sonra da "*Bir kap arpanın İhlas'tan daha faydalı olacağını düşünene Mevla lanet eylesin*" diyerek yemliği boş haliyle hayvanın boynuna asarmış. Çok geçmeden merkep nalları dikmiş. Ahmak da söylenmeye başlamış: Valla "Kulfü"nün merkepleri eşek cennetine yollayacağını hiç sanmazdım; demek ki o, insanları hayli hayli öldürür. And olsun ki yaşadığım müddetçe bir daha ağzıma ihlası almak nasip olmasın![775]

HH. Ölüm Fantezileri

İnsanoğlunun en merak ettiği hususlardan biri de hayatının son anının nasıl noktalanacağı olup buna ilişkin temennilerin bir bölümü ibretlik bir bölümü ise trajikomiktir ve klasik kaynaklarda buna dair malzeme de bulunmaktadır. Malzemenin ciddi tarafında "*En hayırlı amel, kişinin, dili Allah'ın zikriyle ıslanmış vaziyette ölmesidir.*"[776] veya

[774] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/327.
[775] İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 163.
[776] Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/382.

"*Amelimin en hayırlısını ecelime en yakını eyle.*"[777] gibi birtakım sufiyane irşatlar vardır. Diğer taraftan mizahi bağlamda dile getirilmiş birtakım ölüm temennileri, birinin ölümünü varsayma durumunda ortaya çıkacak hâller, keza ölüme yol açacak garip durumlar da vardır ki birçoğu fantezi düzeyindeki saçmalıklardan oluşur. Mesela bir içki müptelasının şaraba olan düşkünlüğünün abartı yoluyla anlatımında "sivrisinek" metaforu üzerinden garip bir ölüm tasviri yapılmıştır:

سُئِلَ بَعْضُهُمْ عَنِ اسْتِطَابَةِ الشَّـرَابِ فَقَالَ: وَدِدْتُ أَنِّـي كُنْتُ بَعُوضَةً فَأَمُوتُ تَحْتَ قِرْبَةِ نَبِيذٍ حَتَّى يَكُونَ مَوْتِـي فِـي خِلَالِ نَعِيمٍ.

Adamın birine "*Şarap mevzuunda ne olsa hoşuna gider?*" demişler. "*Keşke bir sivrisinek olsam da*" demiş "*bir şarap kırbasının altında ezilerek can versem ve nimet içinde yüzerek ölsem!*"[778]

Pintiliğinin şöhreti dolayısıyla Câhiz'ın *el-Buhalâ*'sında ağırlanan, cömertlik edenin kendi elleriyle kendi mezarını kazdığına inanan filozof Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 252/866 [?]) bu merkezdeki düşüncesini farklı şekillerde dile getirmiştir. Bunlardan birinde de pintiliği adeta ölümün hazırlayıcısı olarak takdim etmekte ve şöyle demektedir:

سَمَاعُ الْغِنَاءِ بِرْسَامٌ حَادٌّ، لِأَنَّ الْمَرْءَ يَسْمَعُ فَيَطْرَبُ،
فَيَسْمَحُ فَيَفْتَقِرُ، فَيَغْتَمُّ فَيَمْرَضُ فَيَمُوتُ.

Müzik dinlemek çekilmez bir illettir (zatülcenp). Çünkü insan müzik dinledikçe coşar; coştukça bonkörleşir; bonkörleştikçe züğürtleşir; züğürtleştikçe tasalanır; tasalandıkça yataklara düşer; yatağa düşünce de hâliyle geberir.[779]

Farazi bir ölüm üzerinden fantezinin güzel bir örneği ise İbn Ebû 'Avn'ın *el-Ecvibetü'l-müskite*'de aktardığı şu nüktedir:

قِيلَ لِأَعْرَابِـيٍّ، كَانَتْ لَهُ أَمَةٌ تُسَمَّى زُهْرَةَ: أَيَسُـرُّكَ أَنَّـكَ الْخَلِيفَةُ وَتَـمُوتُ زُهْرَةُ؟ قَالَ: لَا. قَالَ: وَلِمَ؟ قَالَ: تَذْهَبُ الْأَمَةُ وَتَضِيعُ الْأُمَّةُ.

[777] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/181; el-'Askerî, *Sınâ'ateyn*, 2/419; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/358; İbn 'Abdirabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 4/4.

[778] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/780.

[779] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 208; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/889; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/356; el-Hârizmî, *el-Emsalü'l-müvellede*, 95.

Zühre adında cariyesi olan bir bedeviye "*Zühre ölecek ama karşılığında halife olacaksın, ister misin?*" dediklerinde "*Dünyada olmaz*" demiş. Sebebini sorduklarında da açıklamış:

> Güme gider cariye [أَمَةٌ]; yazık olur ahaliye [أُمَّةٌ].[780]

[780] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 159.

SONUÇ

Hayat-ölüm düalitesinin soğuk tarafı "ölüm" her çağda, her toplum ve kültürde insanoğlunun üzerine kafa yorduğu, zihninde oluşan soru işaretlerine cevaplar aradığı, karşılaştığı yakın ve uzak örnekler sebebiyle gündeminden hiç düşmeyen sevimsiz, ürkütücü, evrensel bir fenomendir. Müslüman toplumların asırlar boyu bu fenomen üzerine Arap dilinde yazıp çizdikleri ise muazzam bir müktesebat oluşturmuş, sayısız telifatın muhtevasında ona bir şekilde mutlaka yer verilmiştir. İşte İslam kültürünün bu temaya dair yüzyıllar boyu ürettiği entelektüel ve edebî birikim tez çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. İncelememizde ulaşılan sonuçlar aşağıda sıralanmıştır:

1. İslam inancı ölümü, Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde deklare edildiği üzere, er geç her nefsin tadacağı bir realite olarak saptarken, öğretilerinin satır aralarında onu, kendisine ünsiyet edilmesi gereken bir olgu şeklinde de takdim eder. Sayısız İslam büyüğünün, ahlakçısının, vaiz, edip ve şairinin entelektüel üretimlerine ilham kaynağı olan şey, hayat yolculuğunun bu karşı konulamaz sonlanışına dair bir farkındalık oluşturarak o ünsiyeti sağlamaktır. Dolayısıyla, kaçınılmaz bir gerçek olan ölüme karşı takınılacak en doğru tavır, ona karşı şu gibi makul teselli yolları geliştirmektir: ölümün aklileştirilmesi, istircâ yoluyla mutmain olma, cenneti ve Allah'ın "Baki" oluşunu tasavvurla rahatlama vs.

2. Ölüme dair yaklaşımlar her zaman negatif olmamış, Hz. Peygamber'e yapılan meşhur bir atıfla ölüm, mümine bir "armağan" olarak görülmüştür. İnsanoğlunun ahir ömrün-de yüz yüze kalacağı ağır hastalıklar, bunama, elden ayaktan düşme gibi birtakım kötü hallerden dolayı ölüm mahza rahmet olarak algılanmış, paradoks kültürünün üç temsilci eserinde ona methiyeler düzülerek bu acı gerçek sempatize edilmeye çalışılmıştır. Bu ve benzer nedenlerden ötürü ölenin akrabalarını taziye yerine tebriğe gitmek gerektiği ironisi ise meselenin insani boyutunun mizahla nasıl iç içe geçebileceğinin nadide bir örneğini sergilemektedir.

3. Klasik anlatılarda can alıcı bir husus, ölümün soğuk yüzünün kimi şahsiyetlerce sabır ve metanetin ötesinde tebessümle, hatta gülerek karşılanmasıdır. Bu dünyaya sürur içinde, gözü arkada kalmadan veda etme münhasıran Allah dostlarının imrenilesi bir tutumu olmuş, hasretini çektikleri lika dolayısıyla bu müstesna anı "düğün gecesi

(şeb-i arûs)" addetmişlerdir. Mevlana'da sembolleşen bu tavır, çok az şahsiyette gözlemlenen kutsi bir emeldir.

4. Diğer taraftan ölümün/Azrail'in elinden kaçılamayacağı teması vaaz ve hutbelerde Müslüman cemaate her dem hatırlatılan konuların başında gelirken, ölümün insanı kıskıvrak yakalayacağına ilişkin vurgular farklı üslup ve metaforlar üzerinden sürekli yapılagelmiştir. Klasik Arap kültürü, bu ana fikir etrafında kurgulanmış -dinî motifli veya değil- sayısız rivayet üretmiş, mesela birçok tarihsel hikâyede, tâundan kaçılamayacağı, belde değiştirmenin Azrail'i şaşırtmayacağı mizahi bir üslupla ele alınmış; cenk meydanından kaçarak ölüm meleğini atlatacaklarını sanan ödlekler de heccavların keskin dilinden kurtulamamıştır.

5. Dinî ve edebî kültürde ölüm olgusunun anlatımına dair muazzam zengin ve ilgi çekici bir teşbih müktesebatı da oluşmuştur. Dinî cephede ve bilhassa mevize geleneğinde bu olgu, dünya ile ahiret arasında çekilmiş bir perdeye, kurulu bir köprüye, uzunca bir uykuya teşbih edilirken, edebî sahada; başına muhakkak varılıp bir defa dalınacak bir havuza, kendisinden kurtulmanın mümkün olmadığı bir tuzağa; avını kıskıvrak yakalayan avcı bir hayvana benzetilmiştir. Özellikle potansiyel av (insan), avcı (Azrail), kaçış (hayat) ve yakalanış (ölüm) metaforları üzerinden her canlının Azrail'in sürek avındaki kurbanı mesabesinde görüldüğü teşbihler çarpıcıdır.

6. Kuşkusuz ölüm, ecel, kabir, mezarlık gibi kavramlar özelinde ilginç ifade, uyarı ve benzetmeler zühd ve tasavvuf erbabından da gelmiştir. Başta Hasan-ı Basrî, Serî es-Sakatî, Ma'rûf el-Kerhî, Mâlik b. Dînâr, Bişr el-Hâfî, Hâtim el-Esam gibi sufi zevat olmak üzere nice tasavvuf ehlinin ibretlik hikâye ve anekdotları *edeb* kitaplarını süslemektedir. Dünyevi hazlara kendini "oruçlu" addeden, öte alemin ikramlarına mazhariyet içinse ölümü "iftar" telakki eden sufi "*Ölmeden önce ölme*" ilkesini düstur edinip bu yönüyle kendisini "*yürüyen ölü*" tasavvur ettiğinden artık gözünde *kabr* ile *kasr* arasında fark kalmamaktadır. Zahidin gözünde mezbeleliğin mal mülk hurdalığına, mezarlığınsa insan hurdalığına teşbihi bundan ileri gelmektedir.

7. Türlü gerçekleşme biçimleriyle (savaş aletiyle, hastalık sebebiyle, tâun yüzünden, infaz nedeniyle, dili bahanesiyle, ecel-i tabiiyle vs.) kişiyi psikolojik bakımdan olumsuz etkileyen ölüm, konu mizah olduğunda tebessüme vesile olabilecek nice malzeme üretmiştir. Bununla birlikte bilhassa bir infaz sonrasında ortada duran kellelere

bakarak sahneden ders çıkarma, meclistekilere uyarıda bulunma ya da doğrudan hasmı tehdit gibi konular da tarihsel ve edebî rivayetlerin odağını oluşturmaktadır. Yine *edeb* kaynaklarında çokça işlenen temalardan biri insanoğlunun ölümünü dili sebebiyle kendisinin hazırlaması olup, onlarca ibretlik anlatıda ana fikir kişinin ölüme ayağıyla değil, diliyle yürümesidir.

8. Hayatın karşıtı ölüm, çağrıştırdığı negatif manalardan ötürü kimi olgu ve durumların nitelenmesinde olumsuzlayıcı bir ifade aracı olarak kullanılmıştır. Cehalet, fakirlik, pintilik, hastalık, bedbahtlık, tembellik, yaşlılık, düşmanın tasallutu, dostlardan ayrılık gibi nice kötücül durum ölüm kavramı üzerinden zemmedilmiştir. Keza günlük hayatın akışındaki birçok menfi durum da ölü ve ölüm kavramlarıyla kurulan ilginç benzerlikler üzerinden dile getirilmiştir. Kültürel bakımdan cansız bir beldenin "ölü"-ye; durmadan para yığanların "yaşayan ölüler"e, kendilerinden hayır umulmayan dostlarınsa "mevta"ya teşbihi gibi.

9. Ölüm tecrübesine dair hikâye olunan otantik anlatıların hatırı sayılır bir bölümü, ölüm döşeğinde dünyaya veda eden kişi ile o sırada mecliste hazır bulunan kimse(ler) arasında meydana gelen diyaloglardan oluşur. Bunların bir kısmı ibretlik bir kısmı mizahi yönü ağır basan rivayetlerdir ki zamanla hususen komik tarafları öne çıkartılarak tipik birer gülmece malzemesine dönüştürülmüştür. Motivasyon bakımından gülme eylemine en uzak ortamın, kendisini komiğin tasallutundan kurtaramaması trajikomiktir ve nevadir malzemesi içerisinde bu türün örnekleri hiç de az değildir.

10. Taziyede bulunmayı üç temel insani görev arasında sayan nebevi öğüde paralel olarak taziye geleneği Müslüman toplumların sosyal dayanışmasında çok önemli bir yere sahiptir. Hikemi kültürde pek çok anlatının özünü, bir matem ortamında söylenmiş olağanüstü etkileyici taziye ve teselli cümleleri oluşturur. Taziye ritüelinin kendine has bir adabı ve icra ediliş biçimi olup geleneksel normların dışına çıkılan her durum -uygunsuz başsağlığı temennileri gibi- kaçınılmaz bir mizah atmosferi yaratır. Nitekim taziye meclislerinde yapılan gafların, boşboğazlıkların ortamın kasvetini bozacak şekilde nükteye dönüştüğü çok sayıda örnek bulunmaktadır.

    Diğer taraftan bir halifenin dünyaya gözlerini kapadığı gün bir başka halife adayının gözlerini açması şairlere paradoksal anlatımlar için muazzam fırsatlar sunmuştur. Defin merasiminin cülus merasimiyle eş zamanlılığı ise taziye ve tebriğin cemi husu-

sunda bahşiş kapmak isteyen edip ve şairleri adeta kamçılamış, hilafet makamına yönelik nice beliğ söz ve nükteler sayesinde tamahkarlık sanatkarlığa dönüşmüştür. Edebiyat antolojileri bu nevi nükteler bakımından hiç de cimri değildir.

11. İnsanoğlunun zorunlu konaklama mekânı "kabristan" hem fiziki mahiyeti hem de yaşayanlara verdiği mistik mesajları itibariyle dinî kesimlerde olduğu kadar edebiyat çevrelerince de yoğun ilgi görmüştür. Zahid ve vaiz sınıfı bunlara dair etkileyici tasvir ve teşbihlerde bulunup ibretlik hikâyeler anlatırken, edip ve şairler de her tür konfor unsurundan mahrum bu ürkütücü mekâna ilişkin şiirler söylemek, latifeler yapmak-tan geri kalmamışlardır. Bu manada, mizahi perspektiften anlatılanların eğlenceli bir müktesebat oluşturduğu söylenebilir.

12. Arap edebiyatının zengin şiir kaynakları arasında mezar taşlarına kazınmış manzumeler, kıtalar ve şiir parçaları da bulunmaktadır ki, bunların bir kısmı ölüm temasına yer veren nükteli ve mizahi pasajlardan oluşur. Klasik Arap kaynaklarında mezar taşlarına nakşedildiği ifade edilen birtakım esprili yazıların -ölülerin düellosu gibi- ölümün soğukluğunu unutturacak kadar ilginç bir mizah çeşnisi teşkil ettiği söylenebilir.

13. Klasik edebiyatın popüler gülmece figürlerinden ahmağın da ölüm anlatılarında hatırı sayılır bir payı vardır. Komşuluk hukukuna riayet için, bir ahmağın ağır hasta komşusunun cenaze namazını kılmaya fazlasıyla teşne olması; keza katıldığı cenkte ölümle burun buruna gelen safdil muallimin söylediği eblehçe sözler ölümün bağlamını çabucak "ciddi"den "komik"e çevirmekte, bu meyanda yine ahmak tipolojilerinden "*palavracı hoca* [قَاصٌّ]" karakterinin ölüm, defin, taziye, şehadet vb. konularda ağzından çıkan absürt yorum ve saptamaları da mizah değeri taşımaktadır.

14. Klasik Arap nevadir kaynaklarındaki ölüm temalı nice rivayeti sofistike mizah anlatıları seviyesine yükselten husus, dilin olağanüstü imkân ve inceliklerinin başarılı kullanımının yanı sıra, metnin latif telmih ve tarizler, zarif kinaye ve dokundurmalarla komikliğe büründürülmesidir. Söz gelimi, kitlesel ölümlere yol açan tâunların yanı sıra ciddi can kayıplarına neden olan heyelan, sel, deprem, tûfan vb. afetlere ilişkin tarihsel anlatıların bir bölümü edebî, anekdotik hatta mizahi bir hüviyet kazanmıştır. İlgili malzeme kültür tarihçileri için olduğu kadar münhasıran afetlerin tarihçesiyle ilgilenen uzmanlar açısından da belgesel değerinde olup, örneğin vebadan ölen kişi

sayısının çakıl taşlarıyla hesaplandığı bilgisine tarihsel bir kayıt aracılığıyla ulaşılmaktadır.

15. Hâsılı, en fıtri zihinsel çabalardan biri olan ölüm üzerine düşünme, söyleme ve yazma, klasik Arap kültüründe dinî, tarihî, edebî, hikemi ve mizahi sahalarda zengin bir müktesebat oluşturmuş, ölüm kavramı ve ona müteallik birçok mesele çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bu manada muhtevasını hayattan devşiren kadim geleneğin, "ölüm"e dair günümüz insanına söyleyecek çok şeyi olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla tez çalışmasında münhasıran hikemi ve mizahi boyutlarına ağırlık verilen klasik Arap kültüründeki "ölüm" fenomeni hakkında sosyolojik, psikolojik, folklorik, antropolojik, edebî yeni ve detaylı bilimsel araştırmalar yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullatîf Hamza. *el-Fâşûş fî ahkâmi Karâkûş li İbn Memâtî*. Muntedeyâtu Mecelleti'l-İbtisâme, ts. www.İbtesama.com/vb.

Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn el-. *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*. thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed el-. *Keşfü'l-Hafâ*. Kahire: Mektebetü'l-kudsi, 1932.

Ahmed Zeki Safvet. *Cemheretü hutabi'l-Arab fi usuri'l-Arabiyyeti'z-zahire*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ts.

aldiwan.net, "حَفَّارُ الْقُبُورِ". Erişim 2 Mart 2024. https://l24.im/ClR3

aldiwan.net, "بَدْرٌ شَاكِرٌ اَلسَّيَّابُ". Erişim 3 Mart 2024. https://l24.im/zs7Rq

al-jazirah.com, "اَلْمَوْتُ فِي دِيوَانِ الْعَرَبِ". Erişim 3 Mart 2020. https://l24.im/y4tCc

Alioğlu, Bayan. *Klasik Edeb Kaynaklarında Sokrat'a Nispet Edilen Anekdotik ve Hikemi Merviyyât*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed. *el-Mihlât*. thk. Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed el-. *el-Keşkûl*. thk. Muhammed Abdül-kerîm en-Nemerî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Antâkî, Darîr Davud el-. *Tezyînü'l-esvâk fî ahbâri'l-uşşâk*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1986.

'Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdullah. *el-Masûn fi'l-edeb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun. Kuveyt: Matba'atü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1984.

'Askerî, Ebû Hilâl el-. *es-Sınâ'ateyn: el-Kitâbe ve'ş-şi'r*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1998.

Ataman, Murat. *Klasik Arap Edebiyatında Ihvâniyât Bahisleri Çerçevesinde "Dostluk" Teması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Bağdâdî, Abdulkâdir el-. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Basım, 1997.

Bahrânî, Yûsuf el-. *el-Keşkûl*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1996.

Berkûkî, Ahmed el-. *ez-Zehâʾir ve'l-ʿabkariyyât*. Mısır: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dînîye, ts.

Beyhakî, İbrahim b. Muhammed. *Kitâbü'l-mehâsin ve'l-mesâvî*. 2 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1906.

Câhiz, Amr b. Bahr. *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*. thk. Muhammed Sevîd. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1. Basım, 1991.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Kitâbü'l-Buhalâʾ*. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1998.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Kitâbü'l-hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, ts.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*. Beyrut: Dârü ve mektebetü'l-hilâl, 2002.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Resâʾilü'l-Câhiz*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Mektebetü'l-Hancî, 1964.

Cevziyye, İbn Kayyım. *Ahbârü'n-nisâ*. thk. Nizâr Rızâ. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1982.

Cürcânî, Ebü'l-Hasan el-. *el-Vesâta beyne'l-mütenebbî ve husûmihi*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim - Ali Muhammed el-Becâvî. Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî Şürekâhu, ts.

Çakır, Muhammed Faruk - Şahin, Şener. "Klasik Arap Edebiyatında Sıra Dışı Bir Tema: Keyfe Esbahte Sorusuna Verilen Hikemî Cevaplar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Haziran 2022), 39-56.

Çelebi, İlyas. "Tezkiretü'l-Kurtubî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/595-596. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Demîrî, Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsa. *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 2003.

Demirkol, Mehmet Emin - Tamam, Lut. "Terminal Lucidity Phenomena (Ölüm İyiliği Fenomeni)". *Cukurova Medical Journal 41/3 (30 Eylül 2016)*, 559-563. https://doi.org/10.17826/cukmedj.237519

Dimeşkî, İbn Nâsırüddîn ed- - İbn Receb, el-Hanbelî. *Evlât Acısıyla Yanan Yüreklere Teselli- Berdü'l-Ekbâd 'Inde Fakdi'l-Evlâd Evlâdını Kaybeden Anne Babalara Teselli-Tesliyetü Nüfûsi'n-Nisâ ve'r-Ricâl 'Inde Fakdi'l-Etfâl*. çev. K. Öztürk. İstanbul: Rıhle Kitap, 1. Basım, 2020.

Dinçer, Şükrü. *Klasik Arap Edebiyatında Çirkinin Mizahı*. ed. Mensure Sönmez. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2024.

Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-. *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*. thk. Ebû ʿUbeyde Âl Selmân. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1998.

Dîneverî, İbn Kuteybe. *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.

Dîneverî, İbn Kuteybe ed-. *ʿUyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî. *Tabakâtu Fuhûli`ş-Şuara*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. 2 Cilt. Cidde: Darü'l-Medenî, ts.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetül-Asriyye, ts.

Ebû Hilâl el-Askerî. *Dîvânü'l-meʿânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.

Ebu'I-Hasan Sadreddin, Ali b. Ebu'l-Ferec b. el-Hasan el-Basri. *el-Hamâsetü'l-basriyye*. thk. Muhtaru'd-Din Ahmed. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.

Ebü'l- 'Alâ el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-fusûs (fi'l-mülah ve'n-nevadir ve'l-'ulûm ve'l-âdâb)*. thk. Abdülvehhab Tâzî Saud. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1993.

Emâsî, Muhyiddîn Muhammed İbnü'l-Hatîb el-. *Ravzu'l-ahyâr el-müntehab min rebî'i'l-ebrâr*. Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1. Basım, 2002.

Ersan, Adnan. *Mezartaşı Esprileri*. Arkadaş Yayınları, 2002.

Gazûlî, Alâuddîn el-Behâî. *Metâli'u'l-büdûr ve menâzilü's-sürûr*. Matba'atü İdâreti'l-Vatan, 1. Basım, 1882.

Gazzî, Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radıyyiddîn el-. *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*. thk. Ömer Mûsâ Bâşâ. Dimeşk: Matbüati Mecmaiʿl-Lügati'l-ʿArabiyye, 1968.

Günday, Hüseyin. "Sahabe Neslinin Yetkin Mizah Ustası: İbn Ebû 'Atîk". *Bilimname* 2012/1 (2012), 159-188.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.

Hârizmî, Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-. *el-Emsalü'l-müvellede*. 1 Cilt. Ebûzabî: el-Mecma'u's-sekâfî, 2003.

Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-. *Cevâhirü'l-edeb*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, ts.

Huneyn b. İshâk. *Âdâbü'l-felâsife*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-ʿArabiyye, 1. Basım, 1985.

Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-. *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.

Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Kayrevânî el-. *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2. Basım, ts.

İbn 'Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-ʿIkdü'l-ferîd*. thk. Müfîd Muhammed Kumeyha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1983.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*. thk. Muhammed Musa el-Hulî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1962.

İbn Arabşâh. *Fâkihetü'l-hulefâ ve müfâkehetü'z-zürefâ*. Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1. Basım, 2001.

İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin. *Târîhu Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-'Ammûrî. 80 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn 'Âsım, Ebû Bekir. *Hadâiku'l-ezâhir fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*. thk. Ebû Hemmâm 'Abdüllatif 'Abdülhalim. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâikı'l Kavmiyye, 2014.

İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen. *el-Müctenâ*. 1 Cilt. İstanbul: Dâiretü'l-Me'ârifi'l-'Usmâniyye, ts.

İbn Ebû Avn. *Kitâbü't-Teşbîhât*, ts.

İbn Ebû 'Avn, İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed. *el-Ecvibetü'l-müskite*. thk. Mey Ahmed Yûsuf. 1 Cilt. Kahire: 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1. Basım, 1996.

İbn Ebû Usaybia, Ahmed b. el-Kāsım. *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.

İbn Fâtik, Mübeşşir. *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l-Kelim*. çev. Osman Güman. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2013. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/muhtarul-hikem_551.aspx

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Hamdûn. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. nşr. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1996.

İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhiri. *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1. Basım, 1983.

İbn Hibetullâh, Emînüddevle Muhammed b. Muhammed. *el-Mecmû'ü'l-lefîf*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2004.

İbn Hicce, Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî. *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2004.

İbn Hicce, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh. *Semerâtü'l-evrâk*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Cumhûriyyeti'l-ʿArabiyye, ts.

İbn Hindû, Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin. *el-Kelimü'r-rûhâniyye fi'l-hikemi'l-Yûnâniyye*. thk. Mustafa el-Kabbânî. 1 Cilt. Mısır: Matba'atü'ş-Şarkî, 1900.

İbn Hüzeyl, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Hüzeyl el-Fezârî. *ʿAynü'l-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' ʿİmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1. Basım, 1988.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Mısır: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, ts.

İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.

İbn Münkız, Ebü'l-Muzaffer Müeyyidüddevle Necmüddîn Üsâme b. Mürşid. *Lübâbü'l-âdâb*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 2. Basım, 1987.

İbn Nâsırüddîn ed-Dimeşkî. *Berdü'l-ekbâd 'ında fakdi'l-evlâd*. thk. Abdulkâdir Ahmed Abdulkâdir. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1993.

İbn Ni'me, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Abdülmünim. *Kavâidu tefsîri'l-ahlâm (el-Bedrü'l-münîr fî ilmi't-ta'bîr)*. thk. Hüseyin b. Muhammed Cum'a. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 2000.

İbn Zâfir, Ali. *Bedâi'ü'l-bedâih*. Mısır, 1861.

İbn Züreyk. *Dîvânu talâ'ii İbn Züreyk*. Amman: Menşûrâtü'l-mektebeti'l-ehliyye, 1. Basım, 1964.

İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *Kitâbu'l-ezkiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1985.

İbnü Ebi'l-Hadîd'. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, ts.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*. nşr. Abdülemîr Mehennâ. Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Lübnânî, 1. Basım, 1990.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *el-Müdhiş*. thk. Mervân Kabbânî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1985.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Saydu'l-Hâtır*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 2004.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Büstânü'l-vâ'izîn riyâzi's-sâmiîn*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2. Basım, 1998.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn. *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mutemâcinîn*. thk. Bessâm 'Abdulvehhâb el-Câbî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî. *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*. 1 Cilt. Beyrut: Darü İbn Hazm, 1. Basım, 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed. *el-Meselü's-sâʾir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâʿir*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.

İbnü'l-Mukaffaʿ, Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah. *Kelîle ve Dimne*. Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 17. Basım, 1936.

İbşîhî, Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-. *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*. 2 Cilt. Beyrut: 'Âlem'ül-Kütüb, 1998.

İhsan Abbâs. *Melâmih Yûnâniyye fi'l-edebi'l-arabî*. Beyrut: el-Müessesetü'l-ʿArabiyye li-Dirâsât ve'n-Neşr, 1. Basım, 1977.

İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âdet, 1974. Basım, ts.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec. *el-Egânî*. thk. Câbir Semîr. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, ts.

İsfahânî, Râgıb. *Muhâdarâtü'l-üdebâ ve mühâverâtü'ş-şu'arâ ve'l-bülegâ*. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1. Basım, 1999.

Kayrevânî, İbn Reşîk. *el-'Umde fî mehâsini'ş-şi'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1981.

Kefevî, Ebü'l-Bekâ el-. *el-Külliyyât*. thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

ketabonline.com, "كَشْفُ الْكُرْبَةِ عِنْدَ فَقْدِ الْأَحِبَّةِ". Erişim 13 Kasım 2024.https://l24.im/ymhF

Ketbî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtu'l-Vefeyât*. thk. İhsan Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1973.

Kök, Bahattin. "Nûreddin Zengî, Mahmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/259-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

kuranmeali.com, https://l24.im/kd6NZAo

Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdulhalim Mahmud - Mahmud b. eş-Şerîf. Kahire: Daru'l-Meârif, ts.

Maarrî, Ebü'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-. *Şerhu Dîvâni Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî (Muʿcizu Ahmed)*. thk. Abdülmecîd Diyâb. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Meârif, 2. Basım, 1992.

Mahmûd el-Halhûlî. “el-Mevtü ve’l-hayâtu fî şi’ri’l-havârici fi’l-asri’l-emevî: Katarî bin el-fücâe nemûzecen”. *Mecelletü câmiati’l-halîl li’l-buhûs* 6/1 (2011), 89-108.

Makkarî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu’t-tîb min gusni’l-Endelüsi’r-ratîb*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.

Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn*. 1 Cilt. b.y.: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1986.

Medâinî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-. *Kitâbu’t-Te‘âzî*. thk. İbrahim Sâlih. Dâru’l-Beşâir, 1. Basım, 2003.

Mehdî, Hüseyin b. Muhammed el-. *Saydu’l-efkâr fi’l-edeb ve’l-ahlâk ve’l-hikem ve’l-emsâl*. Vizâretü’s-sekâfe, 2009.

Meydânî, Ebü’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-. *Mecmaʿu’l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Maʿrife, ts.

Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlullah b. ed-Dımaşki el-. *Nefhatü’r-reyhâne ve raşhatu tılâi’l-hâne*. thk. Abdufettâh Muhammed el-Hulvî. Dâru İhyâi Kütübi’l-Arabiyye, 1. Basım, 1971.

Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-. *el-Kâmil fi’l-luga ve’l-edeb*. thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fikri’l ʿArabî, 1997.

Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî. *Kitâbu’t-Te‘âzî ve’l-Merâsî*. thk. İbrâhim Muhammed Hasen el-Cemel. b.y.: Nahdatü Mısır, ts.

Müslim b. el-Haccâc, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiʿu’s-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi’t-Türâsi’l-ʿArabi, ts.

Müstasımî, Muhammed b. Aydemir el-. *ed-Dürrü’l-ferîd ve Beytü’l-kasîd*. thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2015.

Nehrevânî, Ebü’l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ en-. *el-Celîsü’s-sâlihu’l-kâfî ve’l-enîsü’n-nâsıhu’ş-şâfî*. thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Neysâbûrî, Ebü’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed İbn Habîb. *‘Ukalâü’l-mecânîn*. thk. Ebû Hâcer Zağlûl. 1 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1985.

Nîsâbûrî, Hâkim en-. *el-Müstedrek ’ale’s-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkâdir ’Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1990.

Nuveyrî, Şihâbüddîn en-. *Nihâyetü’l-ereb fî fünûni’l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütüb ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 1. Basım, 2002.

Özcan, Abdülkadir. “Câmeşûyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özcan, Abdülkadir. "Hâlet Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Râgıb el-İsfehânî. *Muhâdarâtü'l-üdebâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1. Basım, 1999.

Safedî, Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnavût - Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 2000.

Safiyyüddîn el-Halebî, Ebü'-Feth İsa b. el-Buhtürî. *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. 1 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1. Basım, 1997.

Sağânî, Radiyyüddîn. *el-Mevzû'ât*. thk. Necm Abdurrahman Halef. Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 2. Basım, 1984.

Samsakçı, Mehmet. *Ölüme Açılan Estetik Kapı Türk Mezar Taşı Edebiyatı*. Kitabevi, 2017.

Se'âlibî, Ebû Mansûr. *ez-Zerâif ve'l-letâif ve'l-yevâkît fî ba'di'l-mevâkît*. Kahire: Matbaatü dâri'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2011.

Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Lübâbü'l-âdâb*. thk. Ahmed Hasan Besec. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Simârü'l-Kulûb*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.

Se'âlibî, Ebû Mansûr es-. *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*. Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.

Se'âlibî, Ebû Mansûr es-. *el-Lutf ve'l-letâʾif*. thk. Mahmûd Abdullah el-Câdir. Bağdat: Dârü'ş-şü'ûni's-sekâfiyyeti'l-âmmeti, 2. Basım, 2002.

Seâlibî, Ebû Mansûr es-. *et-Temsîl ve'l-muhâdara*. thk. el-Huluv Abdulfettah Muhammed. Kâhire: ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 2. Basım, 1981.

Seâlibî, Ebû Mansûr es-. *Hâssü'l-hâs*. thk. Hasen el-Emîn. Beyrut: Dârü Mektebeti Hayât, ts.

Seâlibî, Ebû Mansûr es-. *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*. thk. Abdüsselâm el-Havfî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

Seâlibî, Ebû Mansûr es-. *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*. thk. Nebîl Abdurrahman el-Hayâvî. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.

Se'âlibî, Ebû Mansûr es-. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehl-i'l-ʿasr*. nşr. Mufîd Muhammed Kumeyha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1983.

Serrâc, Ebû Muhammed Cafer b. Ahmed b. Hüseyin es-. *Masâri'u'l-'uşşâk*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Komisyon. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1. Basım, 2013.

Sicistânî, Ebû Hâtim es-. *Kitâbü'l-muammerûn ve'l-vesâyâ*. thk. Abdü'l-Mün'im Âmir. Mısır: Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-ʿArabiyye, 1961.

Sicistânî, Ebû Süleymân Muhammed b. Tâhir b. Behrâm es-. *Sıvânü'l-hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. 1 Cilt. Tahran, 1974.

Suzan, Yahya. "Ebû'l-Hasan et-Tihâmî ve Ünlü Mersiyesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (31 Aralık 2017), 151-166.

Süyûtî, Celâlüddîn. *Cem'u'l-Cevâmi' (el-Câmiu'l-kebîr)*. thk. Komisyon. Kâhire: el-Ezherü'ş-şerîf, 2. Basım, 2005.

Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Muhâdarât ve'l-muhâverât*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.

Şâbüştî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-. *Diyârât*. thk. K. Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabi, 3. Basım, 1986.

Şahin, Şener. *Klasik Arap Mizahının Kaynakları*. 1 Cilt. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2020.

Şahin, Şener. "Nasreddin Hoca Fıkralarının Klasik Arap Mizahı Kaynaklarındaki İzdüşümleri Üzerine Değerlendirmeler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (01 Ağustos 2018), 137-173.

Şahin, Şener- Kavak, Fadime. "Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Ögesi Olarak Alem (Özel İsim), Lakap ve Künyeler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (26 Aralık 2020), 495-528.

Şehrezûrî, Şemsüddîn eş-. *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-Efrâh*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2015.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. 3 Cilt. Kahire: Müessetü'l-Halebî, 1968.

Şerîşî, Ahmed b. Abdülmü'min eş-. *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.

Tenûhî, Ebû Ali. *el-Müstecâd min fe'alâti'l-ecvâd*. thk. Ahmed Ferid Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Tenûhî, el-Muhsin b. Ali. *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*. 8 Cilt. b.y.: y.y., 1971.

Tevhîdî, Ebû Hayyân. *el-İmtâ' ve'l-müânese*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Basım, 2005.

Tevhîdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî et-. *el-Besâir ve'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1988.

Tevhîdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî et-. *el-İmtâ' ve'l-müânese*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1. Basım, 2003.

Tevhîdî, Ebû Hayyân et-. *es-Sadâka ve's-sadîk*. thk. İbrâhîm el-Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1. Basım, 1998.

Tevhidî, Ebû Hayyân et-. *Mesâlîbü'l-vezirayn*. thk. Muhammed b. Tâvît et-Tancî. Beyrut: Dârü Sâdır, 1992.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-. *Sünenü't-tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.

Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*. Tekin Kitabevi, 2017.

Tüccar, Zülfikar. "Ümeyye b. Ebü's-Salt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Umerî, İbnu Fazlullah el-. *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*. 27 Cilt. Abu Dabi: el-Mecma'u's-sekâfî, 1. Basım, 2002.

Vatvât, Ebû İshâk Burhâneddin. *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*. thk. İbrâhim Şemsüddîn. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2008.

Veşşâ, Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed. *el-Müveşşâ*. thk. Kemâl Mustafâ. 1 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1953.

Yemenî, Muhammed b. Hüseyin el-. *Mudâhâtü emsâli Kelîle ve Dimne bimâ eşbehehâ min eşʿâri'l-ʿArab*. thk. Muhammed Yusuf Necm. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1960.

Yûsî, Hasan b. Mes'ud el-. *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*. thk. Muhammed Haccî. 3 Cilt. Mağrib: Dârü's-Sekâfe, 1. Basım, 1981.

Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım ez-. *el-Emâlî*. thk. Abdusselam Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1987.

Zehebî, Şemsüddîn ez-. *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnavût. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Şemsüddîn ez-. *Târîhü'l-İslâm*. thk. Ömer 'Abdusselâm et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.

Zemahşerî, Cârullah. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Uyûn es-Sûd Muhammed Bâsil. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Basım, 1998.

Zemahşerî, Cârullah. *Rebî'ül-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1. Basım, 1991.

EKLER

EK-1 “Ölme” Eylemine İlişkin Fiil, Tabir ve Deyimler

• مَاتَ، تُوُفِّـيَ، صُرِعَ، هَلَكَ، فَادَ، صُعِقَ.	Öldü, vefat etti, can verdi; helak oldu.
• حَضَرَهُ الْمَوْتُ، حَضَرَتْهُ الْمَنِيَّةُ، حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ.	Öldü.
• أَصَابَهُ الْمَوْتُ، أَصَابَتْهُ الْمَنِيَّةُ، أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ.	Başına ölüm denen musibet geldi veya bir yakını öldü.
• أَدْرَكَهُ الْمَوْتُ، أَدْرَكَتْهُ الْمَنِيَّةُ، أَدْرَكَتْهُ الْوَفَاةُ.	Öldü.
• وَافَاهُ الْمَوْتُ، وَافَاهُ الْأَجَلُ، وَافَتْهُ الْمَنِيَّةُ، وَافَتْهُ الْوَفَاةُ.	Eceli geldi, öldü.
• اِحْتَبَلَهُ الْمَوْتُ بِحَبَائِلِهِ.	Ölüm onu ağlarına/tuzağına düşürdü, öldü.
• جَادَ (يَجُودُ) بِنَفْسِهِ.	Son nefeslerini verdi/veriyor.
• قَضَى نَحْبَهُ.	Vadesini doldurdu, ecelinin vakti saati geldi: öldü.
• صُرِعَ/يُصْرَعُ.	Yere yıkıldı, çarpıldı devrildi: öldü.
• خَرَّ صَرِيعًا.	Çarpılıp yere düştü: öldü.
• لَقِيَ مَصْرَعَهُ.	Ölümüyle karşılaştı, Azrail’ine rast geldi: öldü.
• فَارَقَ الدُّنْيَا.	Bu dünyadan ayrıldı/göç etti.
• طَحَنَهُ الْمَوْتُ.	Ölüm değirmeni onu öğüttü: öldü.
• دَارَتْ عَلَيْهِ رَحَى الْمَنِيَّـةِ.	Ölüm değirmeni üzerinde döndü.
• غَيَّبَتْهُ الْمَقَابِرُ.	Kabir onu sakladı, toprak oldu, izi silindi, tarihe karıştı.
• بُغِتَ.	Aniden öldü.
• قُبِضَتْ رُوحُهُ.	Ruhu kabzedildi, canı alındı: öldü.

• فَاضَتْ رُوحَهُ (نَفْسَهُ).	Ruhu/Canı çıktı, ruhunu teslim etti, can verdi.
• مَنَّتْهُ الْمَنُونُ. (مَنَّ: kesti)	Ölüm hayatla bağını kesip kopardı: öldü.
• اِنْقَضَتْ أَيَّامُهُ.	Günleri bitti, mühleti sona erdi, süresi/vadesi doldu.
• أَجَابَ دَاعِيَ رَبِّهِ.	Rabbinin davetine icabet etti.
• نَفَذَ قَضَاءُ اللّٰهِ فِيهِ.	Hakkındaki takdir-i ilahi gerçekleşti.
• اِنْتَقَلَ إِلَى جِوَارِ رَبِّهِ.	Rabbine komşu oldu, Mevla'sına kavuştu.
• اِنْتَقَلَ إِلَى دَارِ الْخُلْدِ (الْخُلُودِ/الْبَقَاءِ/السَّلَامَةِ).	Sonsuzluk/Beka ve Selamet yurduna (Ahirete) taşındı.
• اِنْتَقَلَ إِلَى دَارِ الْقَرَارِ وَمَثْوَى الْأَبْرَارِ.	Kalıcı mekânına ve iyilerin yanına taşındı, öldü.
• اِنْقَلَبَ إِلَى كَرَامَةِ اللّٰهِ وَعَفْوِهِ.	Allah'ın ikramına ve affına mazhar oldu.
• لَمْ تَسْمَحِ النَّوَائِبُ بِالتَّجَافِي عَنْ مُهْجَتِهِ.	Son nefeslerini verdi/veriyor.
• اِسْتَأْثَرَ اللّٰهُ فُلَانًا (بِهِ).	Allah onu yanına/katına aldı.
• خَانَهُ عُمْرُهُ.	Hayat (ömrü) ona ihanet etti.
• رُزِئَ وَلَدَهُ (بِوَلَدِهِ/فِي وَلَدِهِ).	Felaketi evladında/evladıyla yaşamak, yani çocuğunu/evladını kaybetmek.
• مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ. لَقِيَ حَتْفُهُ.	Eceliyle ölmek.
• وَرَدَ حِيَاضَ الْمَنِيَّةِ/الْمَوْتِ.	Ölüm havuzunun başına geldi, öldü.
• يَدُ الْمَنِيَّةِ تَقْرَعُ بَابَهُ.	Ölüm kapısını çalıyor/tıklıyor; ecel/Azrail kapıda.
• رَقَدَ رَقْدَتَهُ الْأَخِيرَةَ.	Son yatışını yattı; son uykusunu yattı.
• قَارَبَهُ الْمَوْتُ.	Ölümü çok yaklaştı, ölümü yakın; ölmek üzere.
• عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ.	Mezarın/çukurun/ölümün kıyısında; ölmek üzere.

• أَدْرَكَهُ حِيـنُ الْحَيْـنِ.	Ölüm anı geldi çattı.
• يُعَالِجُ الْمَوْتَ.	Ölümle pençeleşiyor, ölmeye ramak kaldı, ölmek üzere.
• دُقَّتْ عُنُقُهُ، اِنْدَقَّتْ عُنُقُهُ.	Boynu kırılmak, (özelikle infazla) ölmek.
• هُوَ مُحْتَضَـرٌ.	Ölüm döşeğinde, can çekişiyor, son nefeslerini veriyor.
• هُوَ فِي الْمَوْتِ.	Ölüm döşeğinde, can çekişiyor, ölmek üzere.
• أَرَاحَ فَأَرَاحَ.	Hem kendi huzura kavuştu, hem huzur verdi: öldü ve kurtardı.
• اِسْتَأْصَلَ شَأْفَتَهُ.	Varlığını tamamen ortadan kaldırdı, yok etti, kökünü kuruttu/kazıdı, öldürdü.

EK-2 Ölümle Alakalı Tabirler

• الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ	Kanı dökülerek/katledilerek ölmek (savaşta, suikastla, infazla)
• الْمَوْتُ الْأَبْيَضُ	Eceliyle ölmek, doğal ölüm, normal ölüm
• مَوْتُ الْفُجَاءَةِ، مَوْتُ الْفَجْأَةِ	Ani ölüm, sürpriz ölüm
• وَقْتُ الْمَوْتِ	Ölüm anı, ölüm zamanı
• سَكْرَةُ الْمَوْتِ	Ölüm sarhoşluğu, sekerat
• عِلَّةُ الْمَوْتِ	Ölüm hastalığı, ölüme götüren hastalık
• نِزَاعُ الْمَوْتِ	Can çekişme(si), ölüm ızdırabı
• غُصَّةُ الْمَوْتِ	Can boğazdan çıkarken çekilen eziyet, ölümle pençeleşme
• غَبْـرَةُ الْمَوْتِ	Ölüm emaresi
• غَمَرَاتُ الْمَوْتِ	Ölüm acıları, ölümün sıkıntıları

• مَوْتُ الْغَفْلَةِ	Ani ölüm
• سَجَّى الْمَيِّتَ	Ölünün üzerini elbise veya örtüyle örtmek; üzerine kefen örtmek
• نَعْشٌ (شَرْجَعٌ)	Naaş, ölü taşınan kerevet
• حَسَّبَ	Ölüyü taşlığa defnetmek veya kefene sarıp gömmek
• فَقْدُ/فِقْدانُ الحَبيبِ/الوَلَدِ	Yârin/Sevilenin/Evladın ölümü, kaybı
• عَائِلَةٌ مُرَزَّأَةٌ	En seçkin fertlerini kaybetmiş aile
• قَوْمٌ مُرَزَّؤُونَ	En seçkin fertleri ölmüş topluluk
• تَأْبِيـنٌ	Ölüyü anma, yad etme, yasını tutma

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Mensure		SÖNMEZ
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	Arapça (Uzmanlık)		
Eğitim Durumu	**Başlama- Bitirme**		**Kurum Adı**
Lise	2006	2010	Yalova Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2010	2014	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2018	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doktora	2018	2025	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum	**Başlama- Ayrılma**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2015	2015	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
2.	2015	2016	Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
3.	2016	2017	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
4.	2017	2018	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
5.	2018	2025	Bursa Uludağ Üniversitesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	**Makale:** Sönmez, M., Teber, H. (2025, Mart). Kâbûsnâme ve Siyâsetnâme Örneğinde Kur'an'a Referanslar ve Yorum Yöntemleri. *Turkish Academic Research Review*, doi:10.30622/tarr.1587555. **Bildiri:** Sönmez, M., Teber, H. (2024, 4 Ekim). *Güncel Dini Meselelerin Çözümünde Tübitak Projelerinin Önemi: 2209-A (Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı) Örneği* (Sözlü Sunum, Tam Metin Bildiri). Güncel Dini Meseleler ve Çözüm Önerileri, İzmir.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			

Tarih:	14/02/2025
İmza:	
Adı-Soyadı:	Mensure SÖNMEZ